

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXIX





NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

XXIX

YEREVAN - 2014



НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ И НАРОДЫ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

XXIX

ЕРЕВАН – 2014

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ



ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

MA 26

**ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ**

XXIX



ԵՐԵՎԱՆ – 2014

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3
Մ 663

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Սաֆրաստյան Ռ.Ա. (Նախագահ), Ղազարյան Ռ.Պ. (Նախագահի տեղակալ),
Հովհաննիսյան Ն.Հ., Բայրուրյան Վ.Ա., Չորանյան Պ.Ա., Քոստան Ա.Վ.,
Հակոբյան Ա.Հ., Բայրուրյան Ա.Վ., Հարությունյան Լ.Մ.

Տեխնիկական համակարգող՝ Ն.Վ. Կարախանյան

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ
Մ 663 ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՐՈՂՆԵՐ, XXIX/ հմբ. խորհուրդ՝ Ռ. Ա. Սաֆրաստյան և
ուրիշ. — Եր.: «Ձևագրակ» հրատ., 2014. — 352 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենագրի
հորթական XXX հատորը ընդգրկում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների հին
և միջին դարերի պատմության, նոր և նորագույն ժամանակների, ինչպես նաև
արքեոլոգիայի և պատմագրության հարցերի վերաբերյալ հետազոտություն-
ներ: Ձգաչի տեղ է հատկացված տարածաշրջանի քաղաքական գաղափարների,
միջազգային հարաբերությունների և այլ հիմնահեղինների լուսարանությանը:

Լայնատեսվում է արևելագետների, հայագետների, միջազգայնագետների,
ինչպես նաև քարոզազդյուն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների
համար:

ՀՏԴ 93/99

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-68-311-9

© ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 2014

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՋԱՐՅԱՆ ՈՌԲԵՐՏ

ԽԱԹԹԻԻ ՄԵՏ ԱՐՔԱ ՄՈՒՐՄԻԼԻ ԻԼ-Ը ԵՎ ՆՐԱ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԸ..... 14

ՅԱԿԱՆՅԱՆ ՈՌՈՍԱՆ

ՁԱՆԳԱՅԵԱՅԻՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՄՈՐԵՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(Ք.Ա. VIII-VIII ԴԴ.)..... 40

ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈԿՎԱՆՆԵՍ

ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ՍԱՏՐԱՊՊԱԿԱՆ ՔԱԺԱՆՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ
ՇՈՒՐՁ Ք.Ա. VI-IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ..... 61

ՄՈԿԱՍԻՅԱՆ ԱՐՏԱԿ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ք.Ա. V-III ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՇՈՒՐՁ..... 80

ՄԱԹԿՈՍՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

ՀԱՅՈՑ ԵՎԵՂԵՑՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ
ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ..... 97

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԳՈՐ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՁ (XVI Դ.)..... 112

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՆՈՅԱՆ ՈՌԻՔԵՆ

ԱՐԱՔ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԼԻՔԱՆԱՆՈՒՄ
(1819-1850 ԹԹ.)..... 127

ԵՂՈՅԱՆ ԱՍՏԴԻԿ

ԼԻՔԱՆԱՆԻ ՄՈՒԹԱՍԱՄԻՖԻԿԱԹՅՈՒՆԸ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՐՁԱՆՈՒՄ
(1861-1868 թթ.)..... 139

ՆԱԿԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԼԻ

ՈՒՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵԱՀԵՐՆ
ԻՐԱՆՈՒՄ (XIX Դ. ՎԵՐՁ XX Դ. ՄԿԻԶՐ)..... 149

ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ ԱՐԱՄ

ԹՈՒՐԹԵՄԵՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՄԿԶՐԻՆ,
1911 թ. ԴԱՆՑԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐԸ..... 174

ՔԱՅՐՈՒՐԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ

ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ 1916-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ..... 186

ՄԱԻԼՅԱՆ ՔԵՆԻԱՄԻՆ

ԱՋԱՐԻԱՑԻ ԵՎ ՍԱՄՑԻՆԵ-ՄԵՍԻՆԵԹԻԱՑԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑԻՈՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1918-1921 թթ.)..... 214

ՍՏԱՄԲՈԼՅԱՆ ԱՆՈՒՑ

ՔԱՆԱԿԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ 1978-1979 թթ.
ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՐՑՆ ՈՒ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ
ԿԱՆԽՈՐՈՇՈՂ ԿԱՌԵՎՈՐ ԳՈՐԾՈՆ, ՀԵՏԱՀԱՅԱՑ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ..... 245

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԵՎԱ

ԾԱՊՈՒՆԻԱՑԻ ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐԻ ԱԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ ՊԱՐՄԻՑ
ԾՈՑԻ ՏԱՐԱԵՇԵՐՁԱՆՈՒՄ ԵՎ ԶԵՆՎԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐԻՑ
ԱՆՎՏԱՆԱԳՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 2001 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 11-Ի
ԴԵՊՔԵՐԻՑ ՀԵՏՈ..... 261

ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ

ՀԱՄԱՐՈՒԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՔՈՒՄ
ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (2010-2013 թթ.)..... 276

ԱՂՔՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԵՐԿԱՆԴ

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԵՎ ԶԵԼՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՔ 289

ՅԱԿՈՔԻԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆ

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ 961 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԱՆԻՆ

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՀՈԶԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ (ՆՈՐ ԱՂՔԻՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ) 309

ԱՎԵՏՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ

«ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՐԵՎԵԼՔ» ՀԱՆԴԵԱԸ ԵՎ ՀՈՎԱՅՓ ՕՐՔԵԼԻՆ 332

ԿՈԶՄՈՅԱՆ ԱՐՄԱՆՈՒՇ

ԴԵՆԻ ԴԸ ՈՒՌԺՄՈՆԸ «ԱՐԵՎԵԼՔ-ԱՐԵՎՍՈՒՏՔ» ՄՏԱԿՈՒԹԱՅԻՆ

ԿԱՊԵՐԻ ՈՐՈՆՈՄՆԵՐՈՒՄ 342

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

КАЗАРЯН РОБЕРТ ВЕЛИКИЙ ЦАРЬ ХАТТИ МУРСИЛИЙ II И ЕГО ВРЕМЯ.....	14
ЦАКАНЯН РУСЛАН ПОЛИТИКА МАССОВЫХ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ В АССИРИИ И ВАНСКОМ ЦАРСТВЕ (VIII-VII ВВ. ДО Р.Х.).....	40
ХОРИКЯН ОГАНЕС О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ САТРАПСКОГО ДЕЛЕНИЯ СРЕДНЕЙ АЗИИ В VI-IV ВВ. ДО Н. Э.....	61
МОВСИСЯН АРТАК ЗАМЕТКИ ПО ИСТОРИИ АРМЕНИИ V-III ВЕКОВ ДО Р. Х.....	80
МАТЕВОСЯН АРТУР АПОСТОЛЬСКИЕ ИСТОКИ УЧЕНИЯ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ.....	97
МАРКАРЯН ГОР К ВОПРОСУ О ЦЕРКОВНОМ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИИ В ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ (XVI В.).....	112

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

САНОЯН РУБЕН ОБРАЗОВАНИЕ АРАБСКОЙ ЕВАНГЕЛИЧЕСКОЙ ОБЩИНЫ В ЛИВАНЕ (1819-1850 ГГ.).....	127
ЕГОЯН АСТХИК МУТАСАРИФИЯ ЛИВАНА В ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ (1861-1868 ГГ.).....	139

НАВАСАРДЯН НАЗЕЛИ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ИРАНЕ (КОНЕЦ XIX-НАЧАЛО XX ВВ.).....	149
ГАСПАРЯН АРАМ ИЕМЕННО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В НАЧАЛЕ 20-ГО ВЕКА: ДААНСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ 1911 Г.	174
БАЙБУРТЯН ВААН КУРДСКИЙ ВОПРОС В МЕЖДУНАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ В 1916-1923 ГОДАХ	186
МАИЛЯН БЕНИАМИН ПРОБЛЕМА АДЖАРИИ И САМЦХЕ-МЕСХЕТИИ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ПРАВИТЕЛЬСТВА ГРУЗИИ (1918-1921 ГГ.).....	214
СТАМБОЛЦЯН АНУШ ПОЗИЦИЯ РУКОВОДСТВА АРМИИ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР, ПРЕДОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ЗАВЕРШЕНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ ИРАНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1978-1979 ГГ.: РЕТРОСПЕКТИВНОЕ ОБОЗРЕНИЕ	245
АРУТЮНЯН ЕВА АКТИВАЦИЯ ВОЕННОЙ РОЛИ ЯПОНИИ В РЕГИОНЕ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА И ПРОБЛЕМА БЕЗОПАСНОСТИ «МОРСКИХ ЛИНИЙ» ПОСЛЕ СОБЫТИЙ 11 СЕНТЯБРЯ 2001 ГОДА	261
САМВЕЛЯН КАРИНЭ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ИРАКЕ В КОНТЕКСТЕ СОБЫТИЙ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА (2010-2013 ГГ.).....	276
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ	
МАРГАРЯН ЕРВАНД ЭЛЛИНИЗМ И ЗЕЛОТИЗМ В СОВРЕМЕННОЙ ЭЛЛИНИСТИКЕ	289

CONTENTS

HISTORY OF ANCIENT AND MIDDLE AGES

- GHAZARYAN ROBERT**
THE GREAT KING OF HATTI MURSILI II AND HIS TIME 14
- TSAKANYAN ROOSLAN**
THE POLICY OF MASS DEPORTATIONS IN ASSYRIA AND KINGDOM
OF VAN IN VIII-VII CENTURIES B.C. 40
- KHORIKYAN HOYHANNES**
ON THE SOME PROBLEMS OF THE SATRAPIC DIVISION OF THE MIDDLE
ASIA IN THE VI-IV CENTURIES B.C. 61
- MOYSISYAN ARTAK**
REMARKS ON THE HISTORY OF ARMENIA OF THE V-III
CENTURIES B.C. 80
- MATEYOSYAN ARTHUR**
THE APOSTOLIC SOURCES OF DOCTRINE OF THE ARMENIAN CHURCH..... 97
- MARGARYAN GOR**
THE QUESTION OF MONASTERY LANDHOLDING IN EASTERN GEORGIA
(XVI CENTURY)..... 112

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

- SANOYAN RUBEN**
THE FORMATION OF ARAB EVANGELICAL COMMUNITY IN LEBANON
(1819-1850)..... 127
- YEGHOYAN ASTGHIK**
MUTASARIFIYYA OF MOUNT LEBANON IN FORMATIVE PERIOD,
1861-1868 139

NAZELI NAVASARDYAN THE TRADE AND ECONOMIC INTERESTS OF RUSSIAN EMPIRE IN IRAN (THE END OF THE 19 th - THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURIES)	149
GASPARYAN ARAM TURKISH-YEMENI RELATIONS IN THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURY: TREATY OF DAAN IN 1911.....	174
BAYBURDYAN VAHAN KURDISH ISSUE DISCUSSIONS BY THE INTERNATIONAL DIPLOMACY IN 1916-1923	186
MAILYAN BENIAMIN THE PROBLEM OF ADJARA AND SAMTSKHE-MESKHETI IN THE CONTEXT POLICY OF INTEGRATION OF THE GOVERNMENT OF GEORGIA (1918-1921)	214
STAMBOLTSYAN ANUSH THE POSITION OF ARMY LEADERSHIP AS AN IMPORTANT FACTOR FOR DESTINING THE END AND THE CONSEQUENCES OF IRANIAN REVOLUTION IN 1978-1979: RETROSPECTIVE LOOKOUT	245
HARUTYUNYAN YEYA THE ACTIVATION OF JAPAN'S MILITARY ROLE IN THE PERSIAN GULF AND THE ISSUE OF SECURITY OF "SEA LINES" AFTER THE EVENTS OF SEPTEMBER 11, 2001	261
SAMVELYAN KARINE THE SOCIAL-POLITICAL SITUATION IN IRAQ IN THE CONTEXT OF THE EVENTS IN THE COUNTRIES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST (2010-2013).....	276
SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY	
MARGARYAN ERYAND HELLENISM AND ZEALOTISM IN MODERN HELLENISTIC STUDIES	289

HAKOBYAN ALEKSAN

THE TESTIMONIAL OF MATTHEOS URHAYETSI ON PROCLAMATION OF ANI
THE CAPITAL CITY IN 961 (A NEW STUDY OF THE SOURCE)..... 309

AVETYAN KARINE

REVUE "KRISTJANSKIĬ VOSTOK" ET JOSEPH ORBELI.....332

KOZMOYAN ARMANUSH

DENIS DE ROUGEMONT IN THE QUEST FOR "EAST-WEST" CULTURAL
CONNECTIONS.....342

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՐԵՐՏ ԴԱՋԱՐՅԱՆ

ԽԱԹԹԻ ՄԵՑ ԱՐՔԱ ՄՈՒՐՍԻԼԻ ԵՎ ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆԸ

Լեռնածություն

Հին Արևելքի ամենանշանավոր արքաներից մեկի՝ Մուրսիլի՝ II-ի (Ք.ա. 1321-1295 թթ.) ժամանակաշրջանը լի է իրադարձություններով, որոնք լույս են սփռում ոչ միայն Խաթթիի, այլ նաև Մերձավոր Արևելքի պատմության վրա: Խեթական արքան յուրօրինակ անձնավորություն էր՝ և՛ հզոր տիրակալ, և՛ աստվածավախ մահկանացու, և՛ հմուտ դիվանագետ, և՛ տաղանդավոր զորավար: Նրա օրոք ստեղծված սկզբնաղբյուրները թույլ են տալիս գրեթե ամբողջական պատկերացում կազմել նրա կառավարման տարիների մասին: Նրա ժամանակաշրջանը առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Հայաստանի հին շրջանի պատմությունն ուսումնասիրողների համար, քանի որ վերոնշյալ արձայունները լույս են սփռում այդ ժամանակի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածի պատմության վրա:

Աշխատության նպատակն է խեթագիտության նորագույն ձեռքբերումների հիման վրա փորձ անել տալ Մուրսիլի II-ի և նրա ժամակաշրջանի պատմությունը:

¹ Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում արքայի անունը, որը դարձրով պահպանվել է խեթերին հարևան հայերի մոտ՝ որպես Մուշեղ անձնանուն: Անվան հայերեն հին ձևն է Մուշեղ, որը հետագայում ր-ի անկումով դարձել է Մուշեղ (Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների քառաբան, հ. 9, Երևան, 1946, էջ 455): Անձնանուն, ըստ երևույթին, քաղաքովում է Մուժ արմատից և մի անանցից՝ Մուժ+մի (Melchert G., The Luwians, Leiden-Boston, 2003, p. 16): Հավանաբար, Մուրսիլին նրա գահակալական անունն էր, իսկ նրա իսկական, խուրհական անվանումը Տասմիսարումա (Tasmi-Sarruma) էր (Ունա՛ Ա., Muršili II, Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, 1995, 8, S. 435-436):

**Մուրսիի II-ի ժամանակաշրջանի պատմության
աղբյուրագիտական հենքը**

Մուրսիի II-ի թողած գրավոր ժառանգությունը քաղմզան է և խիստ կարևոր նրա կառավարման ժամանակաշրջանի՝ Փոքր Ասիայի և հարակից տարածքների երկրների և ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման առումով: Նրա ժամանակաշրջանը կարելի է համարել խեթական պատմագիտության գագաթնակետը: Հարկ է առանձնացնել հատկապես Մուրսիի II-ի տարեգրությունները, որոնք հայտնի են որպես «Տասնամյա» և «Ընդարձակ»: «Տասնամյա»-ն ներկայացնում է արքայի կառավարման առաջին տասը տարիների իրադարձությունները, իսկ «Ընդարձակ»-ն ընդգրկում է նրա կառավարման գրեթե ողջ շրջանը: Տարեգրությունների տեքստերը և հատվածները հրատարակվել են տարբեր հեղինակների կողմից՝ ամբողջական կամ հատվածաբար²: Մուրսիի II-ը թողել է նաև իր հոր՝

² «Տասնամյա» տարեգրության հիմնական տեքստի առաջին գիտական տառադարձումը տվել է Է. Ֆոսերը (2 BoTU 48): Հետագայում հիմնական տեքստի տառադարձումը և քաղմզանությունը, «Ընդարձակ» տարեգրության տեքստի հետ զուգահեռ, տվել է Ա. Գյոթցեն (Götze A., Die Annalen des Mursili, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft, 1933, 38 (պսևիսն՝ AM): Հավելյալ կրկնօրինակները հրատարակել է Հ. Օտտենը (Otten H., Neue Fragmente zu den annalen des Mursili, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, 1955, 3, S. 153-179): Կան նաև նոր հրատարակություններ՝ նոր տեքստերի ընդգրկմամբ (Kimmell H.M., Die Zehnjähr-Annalen Mursili II. Rechts-und Wirtschaftsukunden Historisch-chronologische Texte. B. I, 1965, S. 471-481; Grégois J.-P., Les Annales Decennales de Mursili II (CTH 61.1), Hethitica, 1988, IX, pp. 17-145; Del Monte G.F., L'annalistica itita, pp. 32-33; Beal R., The Ten Year Annals of Great King Mursili II of Hatti (2.16), The Context of Scripture, II, Leiden, Boston, Köln, 2000, pp. 82-90; Դազարյան Ռ., Մուրսիի II-ի «Տասնամյա» տարեգրությունը, երևան, 2013): «Ընդարձակ» տարեգրությունները մասնակի կամ ամբողջական հրատարակել են մի շարք հեղինակներ (AM; Otten H., Neue Fragmente zu den annalen des Mursili, S. 153-179; Houwink ten Cate Ph. H.J. Mursili's northwestern campaigns-additional fragments of his Comprehensive annals, Journal of Near Eastern Studies, 1966, XXV, 3, pp. 162-191. Նույնի, Mursili's North-Western Campaigns-A Commentary, Anatolica, 1967, I, pp. 44-61. Նույնի, Mursili's North-Western Campaigns-Additional Fragments of his Comprehensive Annals Concerning the Nerik Foundation, Florilegium Anatolicum, Paris, 1979, pp. 157-167. Նույնի, The Meshuizwa Affair: A join (KBo XIX 46) and a Duplicate (KBo IX 77) to Mursili's Comprehensive Annals (12th year of his reign), Studia Mediterranea Piero Meriggi Dicata (Pavia), 1979; Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 152-159; Del Monte G.F., L'annalistica itita, Brescia, 1993, pp. 33-40, 73-131; Խաչատրյան

Սուպպիլուլիումա I-ի խմբագրված տարեգրությունը³: Գոյություն ունեն նաև արքայի՝ իր վասալների հետ կնքած պայմանագրերի տեքստերը⁴: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Մուրսիլի II-ի «Աղոթքի» տեքստերը⁵: Այս և Մուրսիլիի օրոք ստեղծված մի շարք այլ տեքստերի քվանդակության մասին կխոսվի ստորև⁶:

**Կառավարման սկիզբը. երիտասարդ արքան
մտնում է պայքարի մեջ**

Մուրսիլի II-ը նորխեթական տերության հիմնադիր Սուպպիլուլիումա I-ի (Ք.ա. 1344-1322 թթ.)՝ մեզ հայտնի հինգ որդիներից կրտսերն էր⁷, որը զբաղեցրեց հաթթիի գահը շատ քարո ժամանակաշրջանում: Երիտասարդ արքան, կառավարման առաջին տարիներից սկսած, ստիպված էր ծանր պայքար մղել հաթթիի ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ:

Սուպպիլուլիումայի մահվանից հետո գահ բարձրացավ նրա ավագ որդին՝ փորձառու Առնուվանդա II-ը (Ք.ա. 1322-1321 թթ.): Ի սկզբանե Մուրսիլին չէր դիտարկվում հոր կողմից որպես գահի հավակնորդ: Սակայն տեղի ունեցավ մի դեպք, որը փոխեց հաթթիի պատմության ընթացքը և Մերձավոր Արևելքի պատմության թատերաբեմ հանեց երիտասարդ Մուրսիլիին: Առնուվանդան հիվանդացավ և շուտով

³ Ա., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 69-77; Немировский А., «Пространные анналы» Мурсилиса II-текстологическая условность?, Вестник древней истории, 2005, 1, с. 3-14):

⁴ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, Journal of Cuneiform Studies, 1956, 10, 2-4; pp. 41-68, 75-98, 107-130.

⁵ Stübel G., Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1996, N 9, 10, 11, 12, 20, 29, 30, 31, 31A, 31B.

⁶ Gurney O., The Hittite Prayers of Mursili II, Annals of Archaeology and Anthropology, 1940, 27, pp. 2-163; Goetze A., "Hittite Prayers", Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Princeton, 1955, pp. 393-401; Singer I., Hittite Prayers, Leiden, Boston, Köln, 2002, pp. 47-79 և այլն:

⁷ Stübel G. և Klengel H., Geschichte des hethitischen Reiches, Leiden, Boston, Köln, S. 170-178.

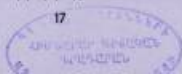
⁸ Մուրսիլիի ավագ եղբայրներն էին Առնուվանդան, Տեխվինուն, Պիլասիլին (Շարիկուշուշը) և Յանանցան: Առնուվանդան թագաժառանգել էր Տեխվինուն՝ Հաթիի իսպալախի արքան, Պիլասիլին՝ Կարգամիսի, իսկ Յանանցան սպանվել էր եգիպտոսում (մեկնել էր՝ դառնալու եգիպտոսի փարավոն):

դարձավ այն համաճարակի գոհը, որի պատճառով մինչ այդ մահացել էր («աստված էր դարձել»՝ DINGIR¹⁴-Յ DÙ-at) նաև նրա հայրը՝ Խաթթիի մեծ արքան: Սակայն Առնուվանդայի մահվանից հետո որչ էին Մուրսիլի նրկու ավագ եղբայրները՝ Շարրիկուշուսը և Տեյիպինուն: Նրանք երկուսն էլ կարող էին հավակնել իրենց հոր գահին: Սակայն հաշվի առնելով պետության ներսում և նրա սահմանների մոտ ստեղծված ծանր վիճակը՝ հարկավոր էր արագ լուծում գտնել գահաժառանգման հարցում և ավագ եղբայրները, հավանաբար չցանկանալով ավելի քարոզացնել երկրի վիճակը, համաձայնեցին, որ գահին քազմի իրենց կրտսեր եղբայրը: Չկա տեղեկություն այն մասին՝ արդյոք նրանք այդ պահին գտնվել են Խաթթուտայում, թե մնացել են իրենց վստահված ենթակա թագավորություններում, որպեսզի վերահսկեն տերության հարավային տարածքները: Փաստ է այն, որ հետագայում հատկապես Շարրիկուշուսը մեծապես աջակցել է եղբորը տերության պահպանման և հզորացման նրա անխոնջ ջանքերի մեջ⁸:

Այնուամենայնիվ, երիտասարդ արքայի ուժերին մեծ պատասխանատվություն էր ընկել: Նա որդին էր հզոր Սուպպիլուլիումայի, որի անունը, քնական է, նա չէր ցանկանա հեղինակագրկել: Բացի այդ, Մուրսիլին Մեծավոր Արևելքի «մեծ» արքաներից մեկն էր և պատասխանատու էր տերության համար, որը նրան քաժին էր հասել հորից: Ահա այս ծանր պատասխանատվության քեռով էր նա գահ քարծրանում: Հարկավոր էր գործի դնել և՛ հնարամտություն, և՛ դիվանագիտություն և, իհարկե, նաև ուժի գործադրումով հասկացնել հարևան պետություններին և ժողովուրդներին, որ Խաթթիի գահի վրա քազմել է Սուպպիլուլիումայի արժանավոր հետնորդը:

Մուրսիլին իր արքայական կյանքի մեծ մասն անցկացրել է արշավանքների մեջ՝ կարծես կրկնելով իր նշանավոր հորը՝ մի տարբերությամբ, որ նրա հայրը ռազմական գործողություններին մասնակցում էր դեռևս մինչև գահ քարծրանալը և գահ քարծրանալով՝ արդեն մեծ փորձ ուներ, իսկ Մուրսիլին խեթական

⁸ Գոյություն ունի մի տեքստ (KBo I 26), դասել Խաթթիի մեծ արքան (Մուրսիլ II-ը) ճանաչում է Պիլասիլին որպես Կարգամիսի արքա:



սկզբնաղբյուրներում չի հիշատակվել իր հոր մղած բազմաթիվ պատերազմների ժամանակ: Պատճառները երկուսը կարող էին լինել այդ ժամանակ Մուրսիլին հասուն չէր պատերազմների համար, կամ հայրը նրան չէր նախատեսել զինվորական և ընդհանրապես արքայական գործունեության համար, որի բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր կազմում ռազմական գործունեությունը: Այնուամենայնիվ, նա ուներ քննաուոր զորավարական տաղանդ:

Մուրսիլին ստացել էր ծանր ժառանգություն: Տերությունը գտնվում էր փլուզման եզրին: Սուպպիլուլիումայի ձեռքբերումները հարավում փոշիացման եզրին էին: Ասորեստանն իր վերահսկողության տակ էր վերցրել Միտաննիի տարածքի մեծ մասը և ցանկանում էր գրավել նաև եփրատի ափին գտնվող Կարգամիսը: Տերությանը սպառնում էին նաև Կասկա, Հայասա (Ազգի), Արցալա երկրները:

Խաթթիի մեծ արքան իր կառավարումը սկսեց Խաթթիի հյուսիսային մասի անհանգիստ ցեղերի՝ կասկերի դեմ պատերազմով: Նրանց հարձակումներ էին գործում Դուրմիտա քաղաքի վրա: Ի պատասխան նրանց հարձակումների՝ խեթական զորքերը գրավում և այրում են կասկական երկու գլխավոր քաղաքներ՝ Խալիլան և Դուդուսգան: Այդ քաղաքներին օգնության են շտապում մյուս կասկական ցեղերը: Մուրսիլիի բանակին հաջողվում է նրանց պարտության մատնել Դուրմիտայի մոտ և ետ շարտել նրանց: Բացի այդ, խեթերը ստիպված էին հպատակեցնել նաև Իսխուպիտա քաղաքի կասկերին, որոնց հրաժարվում էին զորք ուղարկել Խաթթիի արքային: Իր կառավարման երկրորդ տարում Խաթթիի արքան նորից է շարժվում դեպի կասկերի հողերը՝ սկզբում հնազանդեցնելով Տիթիյա երկիրը, այնուհետև նորից՝ Իսխուպիտան: Պատերազմը ձգձգվում է մինչև ձմեռնամուտ, որի ընթացքում Մուրսիլին գրավում է Պալխուխա, Իստախարա, Կամմամմա քաղաքները: Իր թագավորության միայն երրորդ տարում է նրան հաջողվում առժամանակ հաղթել կասկերին և իր ուժերն ուղղել դեպի Արցալա երկիր⁹:

Համաձայն «Շեղարձակ» տարեգրության երկրորդ տարվա՝ Մուրսիլի II-ը նաև մեծ մատույլակ Նուվանցային ուղարկում է իր եղբոր՝ Կարգամիսի արքա Շարրիկուշուխի մոտ՝ օգնելու նրան դիմագրավել

⁹ AM, S. 22-37.

ասորեստանյան հնարավոր հարձակմանը¹⁰: Խեթական զորքերի ժամանումը Կարգամիս, հավանաբար, ստիպեց, որ ասորեստանցիները ժամանակավորապես պահպանեն status-quo-ն տարածաշրջանում:

Փոքր Ասիայի արևմտյան մասի հնագանդեցումը

Կասկա երկրում ժամանակավորապես հարցերը լուծելուց հետո Մուրսիլին իր ուշադրությունը սևեռեց դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք: Այնտեղ ձևավորվել էր Արցալայի¹¹ գլխավորությամբ մի համադաշնություն, որը թշնամաբար էր տրանսպորտավորում Խաթթիի նկատմամբ: Բացի այդ, այստեղ գործերին միջամտում էր էգեյան ծովի ավազանի երկիր Ախիյայան¹²: Պատերազմի առիթ հանդիսացավ Խաթթիի նախկին ենթակա Արցալայի արքա Ուխխացիտիի մերժումը՝ հանձնել Ատտարիմա, Խուվարսանասա և Սուրուդա քաղաքների քնակիչներին, որոնք մինչ այդ հարձակումներ էին գործել Խեթական տարածքների վրա: Արցալան գրավել էր նաև Միլլավանդան (իետագայի Հոնիայի Միլեթ քաղաքը-Ռ.Ն.): Փոքր Ասիայի արևմուտքի մյուս առաջնորդները նույնպես փոխել էին իրենց դիրքորոշումը Խաթթիի նկատմամբ: Սեխա գետի երկրի արքա Մանապա-Թարխունտան լավ հարաբերությունների մեջ էր Ուխխացիտիի հետ: Խապալլա երկիրը և Միրա-Կուվալիյա երկրի կեսը նույնպես դաշնակից էին Արցալայի արքայի հետ: Վիլուսան (Տրոյա), որի հարաբերությունները միշտ թվում էին քարեկամական, նույնպես այդ պահին միացել էր Արցալային: Զարմանալի չէր, որ վերահսկողություն

¹⁰ AM, S. 26-29.

¹¹ Արցալան «մութոյուն» կամ «համադաշնությունը» քաղաքացի էր շուն Արցալայից և մի շարք այլ քաղաքական միավորներից՝ Միրա-Կուվալիյա, Սեխա գետի երկիր, Խապալլա, Վիլուսա և այլն: Փոքր Արցալայի արքան, հավանաբար, հանդիսանում էր նաև համադաշնության առաջնորդը (տե՛ս Bryce T., *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 2005, p. 55. Տե՛ս նաև Del Monte G., Tischler J., *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, VI. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, [սլոնհոն՝ RGTC, VI] S. 42-45):

¹² Հավանաբար նույն է, ինչ Միլեյան Հոնաստանը (Ք.ա. 16-11-րդ դդ.): Ախիյայա-Միլեյան Հոնաստան խնդրի շուրջ տե՛ս Քոյան Ա., Խեթական տնտեսությունը և Ախիյայան (Տրոյական պատերազմը), Երևան, 1997: Լույնի, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհից, Երևան, 1999, էջ 50-69:

ունենալով Փոքր Ասիայի ողջ արևմուտքի նկատմամբ՝ Ուխտացիտին մերժեց խաթթի արքայի պահանջը՝ վերադարձնել խեթահպատակ փախստականներին: Առավել ևս, որ պահանջում էր անփորձ և երիտասարդ արքան: Սակայն դա նրա ճակատագրական սխալն էր:

Մուրսիլին սկզբում իր փոխարեն Փոքր Ասիայի արևմուտք ուղարկեց խեթական զորավարներ Գուլլային և Մալլացիտիին, որպեսզի նրանք հարձակվեն Միլլավանդայի վրա: Նրանք հաջողության հասան և վերադարձան խաթթուսա մեծաքանակ ավարով և բազմաթիվ գերիներով: Ի պատասխան դրա՝ Ուխտացիտիի որդին՝ Պիյամա-Կուրունտան, հարձակվեց խեթերին դաշնակից Միրա երկրի կառավարիչ Մասիտիլուվայի հողերի վրա¹³:

Կասկերի դեմ պատերազմը ավարտելուց հետո պատերազմի մեջ մտավ նաև խաթթի մեծ արքան: Պատերազմին հիրավի մեծ կարևորություն էր տրվել, քանզի հարավից այստեղ ժամանեց նաև Մուրսիլի եղբայրը Շարրիկուլտան՝ իր զորքերով: Երկու եղբայրների զորքերը հանդիպեցին Սալլապա քաղաքում: Խեթական բանակը սկսեց նվաճել և հպատակեցնել Փոքր Ասիայի արևմտյան մասը: Երբ Մուրսիլի բանակը հասավ Աուրա քաղաքի մոտ, լուր ստացվեց Մասիտիլուվայից, որ Ուխտացիտին հիվանդացել է և ընկճված է¹⁴: խեթերի դեմ Արցավայի արքան ուղարկեց իր որդուն՝ Պիյամա-Կուրունտային: Աստարպա գետի ափին՝ Վալմա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում արցավացիները պարտություն են կրում և փախտատի դիմում: Դրանից հետո խեթերը զրավում են Ուխտացիտիի մայրաքաղաք Ապասան (հետագայի Եփեսոսը - Բ.Ղ.): Ուխտացիտին հասցրել էր հեռանալ քաղաքից և նստելով նավ՝ անցել էգեյան ծովի կղզիները: Սակայն Ապասայի զրավումը դեռևս չէր նշանակում ողջ երկրի հնազանդեցում: Մուրսիլի բանակը ստիպված էր նվաճել նաև Արցավայի վերջին դիմադրության օջախներից մեկը՝ հնազանդեցնելով

¹³ AM, S. 36-39.

¹⁴ Մուրսիլի տարեգրությունում նշվում է, որ Ամարուսի աստվածը ցույց է տվել իր զորությունը և «կայմակով» հարվածել Ուխտացիտի քաղաք Ապասային, որը ձկնի էր թերել Արցավայի արքային (տե՛ս AM, S. 46-49):

Արինանդա դժվարամատչ լեռներում ապաստան գտած արցավական ուժերին¹⁶:

Մուրսիլիի կառավարման չորրորդ տարում լուր ստացվեց, որ Ուխտացիտին մահացել է օտար ափերում: Սակայն պայքարը շարունակեցին նրա որդիները: Տապալացունավային վերադարձավ և իր ուժերով ամրացավ Պուրանդայում: Նա կռվի բռնվեց խեթերի հետ, սակայն անհաջողություն կրեց, որից հետո խեթերը պաշարեցին Պուրանդան: Քաղաքը զրկվեց ջրից և ստիպված եղավ հանձնվել: Մինչ այդ քաղաքից հեռացել էր Տապալացունավային: Խեթերը հետապնդում են նրան, սակայն նրան հաջողվում է փախչել Ախխիյավա: Մուրսիլին Ախխիյավայի արքայից պահանջում է, որ վերջինս վերադարձնի իրեն Տապալացունավային և նրա հետ փախուստի դիմաձեռնորին: Ախխիյավայի արքան, հաշվի առնելով իրավիճակի փոփոխությունը, համաձայնում է և խեթերին հանձնում փախստական արցավացիներին: Պուրանդայի անկումը վճռական եղավ Արցավայի համար. Փոքր Ասիայի արևմուտքում այլևս դիմադրության կենտրոններ չէին մնացել:

Բացի այդ, Մուրսիլին հնազանդեցնում է նաև Սեֆա գետի երկիրը, որի արքա Մանապա-Թարխունտան անցել էր Ուխտացիտիի կողմը: Այս դեպքում խաթթիի արքան մեծահոգություն է ցուցաբերում և հաշվի առնելով նրա զոջումը՝ չի պատժում նրան և նորից վերահաստատում գահին: Իրենց հպատակությունը հայտնեցին նաև Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող խապալյա և Միրա երկրները: Մուրսիլին Տարգասնային հաստատեց խապալյայի կառավարիչ, իսկ Մասխուփուվային՝ Միրայի և Կուվայիյայի¹⁶: Այդ երկրներում խեթական զորքեր տեղակայվեցին: Հետաքրքիր է նաև այն, որ խաթթիի մեծ արքան Արցավայում գահին բազմեցրեց Ուխտացիտիի որդուն՝ Պիյամա-Կոլոնտային, որն անցել էր խեթերի կողմը և իր հպատակությունը հայտնել Մուրսիլիին¹⁷: Երկու տարվա պայքարից

¹⁶ AM, S. 50-61.

¹⁷ Այս երկրների արցաների հետ պայմանագրեր կնքվեցին (Beckman G., նշվ. աշխ., N 10, 12).

¹⁸ Այս մասին տրված է Մուրսիլիի որդու՝ Մուլաթայի II-ի՝ (Ք.ա. 1295-1272 թթ.) Չիուսայի կառավարիչ Ալաքսանդրի հետ կնքված պայմանագրում (տե՛ս Friedrich J., Staatsverträge des Hattl-Reiches in hebräischer Sprache, Leipzig, 1930, S. 50-102; Otten H.,

հետո Մուրսիլին հաջողվեց հպատակեցնել Փոքր Ասիայի արևմտաընդ: Տեղի բնակչության մի մասը գերեվարվեց և բնակեցվեց հաթթում (66.000 մարդ)¹²:

**խեղիքներ հյուսիսում, արևելքում և հարավում.
պարտերազմ երեք ճակատով**

Արցաղայի խեղիքը լուծելուց հետո Մուրսիլին ստիպված էր շարունակել պայքարը ուսումնասիրել կասկական ցեղերի դեմ: Իր կառավարման հինգերորդ տարում Մուրսիլին զորքերը շարժեց դեպի Ասխարապա լեռնային երկրի կասկերի դեմ, որոնք փակել էին դեպի Պալա երկիր¹³ տանող ճանապարհները: Կտրվել էր կապը նաև Տումաննա երկրի հետ, այդ պատճառով Մուրսիլին գրավեց նաև այդ տարածքը: Այնուհետև նա շարժվեց դեպի Սամուխա և կանգ առավ Ջիուլիա քաղաքում: Կարգի բերելով գործերը այնտեղ՝ նա այնուհետև նվաճեց նաև անտեազանդ Արավաննա երկիրը (Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան հատվածում-Ռ.Ղ.): Այս ամենից հետո արքան վերադարձավ մայրաքաղաք հաթթուսա: Հաջորդ տարի խեղական քանակը Ջիլխարիյա¹⁴ երկրի կասկերի դեմ պայքարում հաղթեց նրանց և վտանգը հեռացրեց հաթթուսայից:

Մուրսիլի կառավարման յոթերորդ տարում խեղիքներ առաջացան նաև հարավում՝ Սիրիայում: Հավանաբար ոչ առանց եգիպտական

Zusätzliche Lesungen zum Alakandu-Vertrag, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, 1957, 5, S. 26-30):

¹² AM, S. 63-77.

¹³ Պալա երկիրը հանդիսանում էր խեղերին ցեղակից պապուսիների երկիրը: Գտնվել է հաթթուսայից հյուսիս՝ կասկերի տարածքներին մոտ (RGTC, VI, S. 297-298):

¹⁴ «Տանանյա» տարեգրության վեցերորդ տարվա հատվածում (KBo III 4 III 60-69) Մուրսիլի II-ը նշում է, որ նրա տարին սկսվեց, ինչը զորքերը շարժեց դեպի Ջիլխարիյա երկիր: Նա հայտնում է, որ Տարիկարիմու լեռների երկրի կասկերը դեռևս նրա պապի՝ Յուլիսայիա II-ի օրոք (Ք.ա. 1360-1344 թթ.) գրավել էին Ջիլխարիյա երկիրը և վտանգավոր հարձակումներ էին դարձնել մայրաքաղաք հաթթուսայի համար, որի վրա նրանք հարձակվում էին և վնասներ պատճառում: Մուրսիլին որոշում է վնասագործել այդ վտանգը և նախահարձակ լինելով հարձակվում և գրավում է և՛ Տարիկարիմու լեռների երկիրը, և՛ Ջիլխարիյա երկիրը, որը նա ավերում է: Ջիլխարիյան հավանաբար, գտնվել է Արևելապոնտական լեռների շրջանում՝ հաթթուսայից հյուսիս-արևելք (RGTC, VI, S. 498):

աջակցության ապստամբաց խեթահպատակ Նուխասսի երկրի (Հայեպաշաղաքի և Օրոնտես գետի միջև) կառավարիչ Տետոսեն²¹: եգիպտացիները հարձակման էին անցել հարավից: Վտանգված էր նաև Կարգամիսը: Շարրիկուշուփի ընտանիքը ստիպված էր ժամանակավորապես տեղափոխվել հաթթուսա²²: Հարցը պահանջում էր շտապ լուծում, սակայն հաթթի մեծ արքան զբաղված էր Փոքր Ասիայի գործերով: Մայրաքաղաքի և հարակից տարածքների անվտանգության տեսակետից նա չէր կարող կիսատ թողնել հյուսիսում իր ծավալված ռազմական գործողությունները և զորքերն ուղղել դեպի Սիրիա: Ապստամբության ճշման պատասխանատվությունը ընկավ Շարրիկուշուփի վրա: Մուրսիլին եղբորն օգնության ուղարկեց իր զորահրամանատար Կանտուցցիլիին: Չնայած Շարրիկուշուփի և Կանտուցցիլիի համատեղ գործողությունների արդյունքում հաջողվեց պարտության մատնել եգիպտացիներին և ապստամբներին²³, սակայն Նուխասսիի ապստամբությունը, կարծես, չհաջողվեց վերջնականապես ճնշել: Համենայն դեպս, երկու տարի անց այնտեղ Նորից ապստամբություն բռնկվեց:

Արևմտյն ժամանակ Մուրսիլի II-ը պատերազմ էր մղում կասկական Տիրիյա երկրի առաջնորդ Պիլխսունիյայի դեմ, որը դեռևս Սուպպիլուլիումա I-ի օրոք հարձակվել և ավերածություններ էր գործել խեթական Վերին երկրում²⁴: Պատերազմ սկսելու պատճառներից մեկն էր նաև այն, որ Պիլխսունիյան իրեն, հավանաբար, հռչակել էր թագավոր և սկսել միավորել կասկական ցեղերին, որը հաթթիի համար շատ վտանգավոր հետևանքներ կարող էր ունենալ: Այդ պատճառով Մուրսիլի II-ն անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեց՝ վերացնելու այդ վտանգը: Խեթական զորքը ներխուժեց Տիրիյա, որտեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում կասկական զորքը

²¹ St' u Bryce T., Tette and the Rebels in Nuhassi, *Anatolian Studies*, 1955, 38, pp. 21-28.

²² AM, S. 82-87.

²³ Այլի մանրամասն տե՛ս Bryce T., *The Kingdom of the Hittites*, pp. 199-201.

²⁴ Վերին երկիրը գտնվել է Խեթական տերության հյուսիս-արևելքում Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորտն ընկած տարածքում հյուսիսում հասնելով մինչև Գալլ գետի ավազանը: Այն հիմնականում ընդգրկել է Փոքր Հայքի տարածքը (տե՛ս RGTC, VI, S. 293-294):

պարտություն կրեց, երկիրն ամայացվեց, իսկ Պիխնունիյան գերվեց²⁵: Կասկերի առաջին և վերջին արքայի հետագա ճակատագիրը մեզ հայտնի չէ: Հավանաբար, խեթական արքան նրան կա՛մ մահապատժի է ենթարկել, կա՛մ պատանդ է պահել՝ Տիրիյա երկիրը հնազանդ պահելու համար:

Կառավարման յոթերորդ տարում Մուրսիլին իր տերության հյուսիսարևելյան մասում նոր խնդրի առջև է կանգնում՝ կապված Հայասա (Ազգի) երկրի հետ: Սկզբնապես փորձելով հարցը խաղաղությամբ լուծել՝ Մուրսիլի II-ը եամակներ է ուղարկում Հայասայի (Ազգիի) արքա Աննիյայից պահանջելով վերադարձնել դեռևս Սուպպիլուլիումայի օրոք Հայասայում ապաստանած (կամ գերի տարված) խեթահպատակներին: Աննիյայից մերժում ստանալով՝ Մուրսիլի II-ն իր կառավարման ութերորդ տարում հարձակվում է Հայասայի սահմանային Ուրա քաղաքի վրա²⁶: Արշավի ելքի մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել, սակայն հետագայում խեթական արքան ստիպված էր կրկին արշավել դեպի Հայասա (Ազգի):

Իր կառավարման 9-րդ տարում Մուրսիլին մեկնեց Կումմանի (գտնվում էր Փոքր Ասիայի հարավ արևելքում)՝ մասնակցելու իսպառ աստվածուհուն նվիրված տոնակատարություններին: Իսպթիի արքան լավ դասեր էր քաղել իր հոր բացթողումներից՝ կապված աստվածներին նվիրված ծեսերը չկատարելու և աստվածներին բարկացնելու հետ, այդ պատճառով նույնիսկ այդ դժվար պահին նա գերադասեց նախ և առաջ տոնել աստվածուհու տոնը և ստանալ նրա բարեհաճությունը: Սա հարմար առիթ էր նաև հանդիպելու եղբոր՝ Շարրիկուշուվի հետ, որը ժամանել էր այնտեղ Կարգամիսից: Չնայած մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք հանդիպման քուն պատճառի մասին, սակայն, հավանաբար, քննարկվել են սիրիական իրադարձությունները և եգիպտոսի նկրտումներն այդ տարածաշրջանում: Բացի այդ, հարկավոր էր Հալեպի (Իսալպա) գահին նոր փոխարքա նշանակել՝ մահացած Տեյիպիևուփի փոխարեն: Սակայն Կումմանիում գտնվելու ժամանակ Շարրիկուշուվը

²⁵ AM, S. 86-95.

²⁶ Դազարյան Ռ., Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, երևան, 2009, էջ 71:

հիվանդանում և մահանում է: Մուրսիլին զրկվում է իր լավագույն աջակիցներից և խորհրդականներից մեկից: Միևնույն ժամանակ Սիրիայում դրուսյունը նորից է սրվում: Իսկ Ասորեստանը գրավում է Կարգամիսը: Դարձյալ գլուխ են քարծրացնում Նուխասսիի ապստամբները: Բացի այդ, Կադեշի (Կինգա) կառավարիչ Ափտակկաման իր կապերը խզում է հաթթի հետ: Լուր է ստացվում նաև խեթական Կաննուվարա (գտնվում էր Վերին երկրում – Ռ.Ղ.) քաղաքի վրա Հայաստայի (Ազգիի) զորքերի հարձակման մասին:

Բախվելով նման քարոզ իրավիճակի հետ՝ Մուրսիլին նորից ցույց է տալիս իր վճռական և հաստատակամ քնավորությունը և սկսում արագ գործել մի քանի ճակատով այնպես, ինչպես իր կառավարման առաջին տարիներին: Նա իր զորավարներից Կուրունտային ուղարկում է սիրիական ապստամբների դեմ: Մյուս փորձառու զորավար Նուվանցան շարժվում է դեպի հյուսիս՝ Վերին երկիր: Իսկ ինքը՝ հաթթիի մեծ արքան, նախաապստրաստվում է Ասորեստանի դեմ պատերազմին:

Նուվանցան, ըստ խեթական սկզբնաղբյուրների, Կաննուվարայի մոտ պարտության է մատնում հայասացիների քանակին: Մինչ այդ խեթերը զուգահեռ ռազմական գործողություններ էին սկսել նաև Սիրիայում: Մուրսիլին ետ է վերցնում Կարգամիսը, սակայն եփրատը չի անցնում: խեթական զորավար Կուրունտայի զորքերը պարտության են մատնում Նուխասսիի ապստամբներին և վերահսկողություն հաստատում նաև Կադեշի վրա: Դրան նպաստել էր նաև Կադեշի արքա Ափտակկամայի սպանությունը իր որդի Նիքմադդուի կողմից: Խաթթի արքան դժվարին խնդրի առջև է կանգնում. մի կողմից պետական շահերը թելադրում էին Նիքմադդուին հաստատել Կադեշի գահի վրա, իսկ մյուս կողմից քարոյական սկզբունքները թույլ չէին տալիս խրախուսել հայրասպան որդուն: Ի վերջո հաղթեց պետական գործիչը, և Նիքմադդուն հաստատվեց Կադեշի գահին: Մինչև Սիրիայից հեռանալը Մուրսիլին Շարրիկուշուվսի որդուն՝ Սախուրունուվային հաստատում է Կարգամիսում որպես փոխարքա, իսկ Հալեպում՝ Տեյիպիևուի որդի Տալմի-Շարրունմային, որի հետ կեցվում է պայմանագիր²⁷:

²⁷ St'u Beckman G., նշվ. աշխ., N 14:

Արհայում գործերը կարգավորելուց հետո արքան շարժվում է դեպի Թեգարամնա²⁸ դեպի Հայասա (Ազգի) արշավանք ծնունդը նայատակով: Սակայն տարին ավարտվում էր, և արքան որոշում է առժամանակ հետաձգել արշավանքը²⁹:

Իր թագավորության հաջորդ՝ 10-րդ տարում, Մուրսիի II-ը ռազմերթ է սկսում դեպի Հայասա (Ազգի): Ինգալակա քաղաքում զորատես անցկացնելուց հետո խեթական արքան արշավում է դեպի Հայասա: Խեթերը պաշարում և գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպաս քաղաքը, որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպաս ավարի մատնելուց հետո Մուրսիի II-ը հպատակեցնում է նաև Դուգգամա հայասական քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, միայն 3000 դուգգամացիների՝ որպես գինվորների, տանում է Խաթթի: Այնուհետև՝ գահակալության 11-րդ տարում, Մուրսիի II-ը, նպատակ ունենալով վերջնականապես հպատակեցնել Հայասան (Ազգին), կրկին արշավանքի է ելնում: Հայասայի իշխանավորները, տեղի տալով գերագանցող ռազմական ուժին, ստիպված բանակցություններ են սկսում Խաթթիի արքայի հետ: Հայասական կողմը պարտավորվում է զորք տրամադրել խեթական բանակին, ինչպես նաև վերադարձնել դեռևս իր մոտ գտնվող խեթական գերիներին: Մուրսիի II-ին հաջողվում է որոշ ժամանակով Խաթթիի հյուսիս-արևելքում չեզոքացնել հայասական վտանգը³⁰:

Խաթթիի արքային առաջին տասը տարվա ընթացքում շատ բան է հաջողվում իրագործել: Նա կարողանում է վերականգնել տերության միասնականությունը և տարածքային ամբողջականությունը, ճնշել ենթակա երկրներում ծագած ապստամբությունները: Իր երկու եղբայրների մահվանից հետո նա կարողանում է շարունակել հոր սկսած քաղաքական գիծը և Հայեայի ու Կարգամիսի գահերին է քաղմեցնում նրանց որդիներին: Հյուսիսսիրիական այդ տարածքները

²⁸ Գտնվում էր Կամանեիի և Վերին ելկրի միջև (տե՛ս Garstang J., Gurney O., *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, p. 47):

²⁹ AM, S. 124-130.

³⁰ Տե՛ս Քոչան Ա., Մուրսիի II-ի հայասական արշավանքները, Պատմաբանասիրական հանդես, 2004, 2, էջ 197-204: Դադարյան Ռ., Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, էջ 72-74:

շատ կարևոր դիրք ունեին այն առումով, որ մոտ էին գտնվում հաթթիի հակառակորդ եզիպտոսի և Ասորեստանի տարածքներին: Մինչ այդ Մուրսիլիին հաջողվել էր նաև լուծել արքավական խնդիրը՝ ջախջախելով Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող Արցավա երկիրը: Հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում ժամանակավորապես լուծվել էին նաև կասկական և հայաստական խնդիրները: Այսպիսով, մենք կարող ենք արձանագրել, որ Մուրսիլի II-ի կառավարման առաջին տասը տարիներն առանձնահատուկ նշանակություն ունեին նրա ողջ կառավարման համար: Թերևս այս պատճառով է նա առանձնացրել այդ ժամանակաշրջանը և տվել «Տասնամյա» տարեգրության տեսքով:

«Աստվածային» և ներընտանեկան գործերի կարգավորումը

Մուրսիլիի օրոք լուրջ խնդիրներ կային՝ կապված ինչպես ժանտախտի համաճարակի բռնկման, այնպես էլ արքունիքում լարված իրավիճակի հետ:

Խոսելով Մուրսիլիի գահակալման մասին՝ հարկավոր է շեշտել, որ առնվազն քսան տարի, այսինքն՝ նրա կառավարման մեծ մասի ընթացքում հաթթին իր մահացու ճիրանների մեջ էր առել ժանտախտի համաճարակը, որը հազարավոր մարդկանց մահվան պատճառ էր հանդիսացել և կանգնեցրել պետությունը անդունդի եզրին: Եվ ավելի քան զարմանալի է, որ երիտասարդ արքային հաջողվում է հաղթահարել բոլոր ներքին և արտաքին վտանգներն ու արհավիրքները և փայլուն հաղթանակով դուրս գալ այդ ամենից: Մուրսիլին իր արդթքի տեքստերում բողոքում է, որ աստվածները այդպես դաժանորեն են պատժում իր երկիրը: Նա զգուշացնում է նաև աստվածներին, որ երկիրը կարող է թշնամիների ավար դառնալ: Արքան նշում է նաև, որ եթե հաթթիում բոլորը մահանան, ապա մարդ չի մնա, որ աստվածներին զոհեր մատուցի: Աստվածալախ արքան իր երկրին պատուհասած այս դժբախտության պատճառը տեսնում էր իրենց գործած մեղքերի մեջ: Միայն մնում էր պարզել, թե ով և ինչ մահացու մեղք էր գործել, որ այդպես քարկացրել էր աստվածներին: Նա պարզում է, որ պատճառը նրա հայրն է՝ Սուպպիլուլիուման: «Աղոթքների» տեքստերից մեկում (CTH 378.11) նշվում է այն մասին, որ արքան հայտնաբերել էր մի հին աղյուսակ, որը նկարագրում էր նրա

նախնիների կողմից կատարվող Մայա (Եփրատ) գետին նվիրված ծեսը: Սակայն նրա հայրը (Սուպպիլուլիումա I-ը) թերացել էր այդ ծեսն իրականացնել և դա հաթթիում, ըստ նրա, համաճարակի քոնկման պատճառներից մեկն էր հանդիսացել: Մյուս «աղոթքում» (CTH 378.I) խոսք է գնում այն մասին, որ Սուպպիլուլիումա I-ը մինչև գահ բարձրանալը խախտել էր ավագ եղբորը՝ Թուդիսալիային տված երդումը և սպանելով նրան՝ տիրացել գահին: Կար նաև մեկ այլ պատճառ՝ Սուպպիլուլիուման խախտել էր եգիպտոսի հետ կնքված պայմանագիրը և հարձակվել ու ավերել էր նրան ճեթակա տարածքները (CTH 378.II): Չնայած այն բանին, որ Սուպպիլուլիումայի գործողությունները թելադրված էին պեղական շահերից և ոտրված էին նախ և առաջ Սիրիայում եգիպտոսի նկրտումների դեմ, սակայն Մուրսիլին ցի քննարկում այդ ամենը: Նա գտել էր պատճառները և փորձում էր մեղմել աստվածների զայրույթը: Փաստորեն, հոր մեղքերը ծանրացել էին որդու վրա: Մուրսիլիի հրամանով անց են կացվում ճիսական արարողություններ, որոնցում ինքն անձամբ մասնակցում էր՝ հույս ունենալով դրանով վերջ տալ համաճարակին: Մենք չգիտենք, արդյոք նրա կառավարման հետագա տարիներին ժանտախտը դադարեց թե ոչ, սակայն հավանական է, որ նրա կառավարման վերջին տարիներին համաճարակը վերջացել էր: Համեմայն դեպս, նրա հաջորդի՝ Մուվաթալլիի օրոք (Ք.ա. 1295-1272 թթ.) նման համաճարակի մասին տեղեկություն չկա:

Սակայն նրա հայրը՝ Սուպպիլուլիուման, որդուն «ժառանգել» էր ոչ միայն այդ ամենը: Մի մեծ խնդիր կար նաև հաթթիի արքունիքում կապված Սուպպիլուլիումա I-ի վերջին կնոջ՝ քաքելոնյան արքայադուստր տափանանեա (թագուհի) Ամմինեայայի հետ: Սուպպիլուլիումայի կինը տարիների ընթացքում մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել իր ամուսնու վրա և ամբողջ տերությունում: Նույնիսկ Սուպպիլուլիումայի մահվանից հետո նա պահպանում էր իր ազդեցությունը և դիրքը արքունիքում: Մուրսիլին, ինչպես իր եղբայր Առնուվանդան, համբերությամբ և հարգանքով էին վերաբերվում թագուհուն՝ իրենց խորթ մորը: Նա կառավարող թագուհին էր մտած նույնիսկ իր ամուսնու մահվանից հետո: Սակայն թագուհին թագավորական գանձարանը դատարկում էր իր կողմնակիցներին

նվերներ քաժանելով, որով, հավանաբար, ցանկանում էր ստանալ
 նրանց աջակցությունը: Թագուհին հանդիսանում էր նաև *Siwanzanni*³¹-
 ջրմուխի, որի ծեղրում էին գտնվում պետական հողեր-ծիսական
 արարողությունների վրա վերահսկողությունը և իրականացումը, որը
 նույնպես նրան մեծ իշխանություն էր տալիս: Մուրսիլին բողոքում էր,
 որ թագուհին պալատը լցրել էր օտար (քաքեյնյան-Ռ.Ղ.)
 աստվածներով և ծեսերով, որ իր հոր տունը (Սուպպիլուլիումայի
 պալատը-Ռ.Ղ.) նա վեր էր ածել «քարե տան» (դամբարանի - Ռ.Ղ.):
 Թագավորական ընտանիքի մեջ լարվածությունը աճում էր: Մուրսիլին
 սկզբում ոչինչ չէր անում. դա կապված էր նաև մայրաքաղաքից նրա
 երկրաբաժան քաղաքայությունների հետ: Սակայն ամեն ինչ փոխվում է,
 երբ Մուրսիլի II-ի կինը՝ Գասսուլպիյան արքայի կառավարման
 իններորդ տարում հիվանդանում է և մահանում: Մուրսիլին համոզված
 էր, որ այս ամենը իր խորթ մոր իրականացրած սև մոգության ծեսի
 հետևանքն էր: Արքայի գուշակային խորհրդակցությունը ցույց է
 տալիս, որ թագուհին մեղավոր է: Չնայած խորթ մոր մեղքը
 ապացուցված էր համարվում, սակայն արքան նրան մահապատժի
 չդատապարտեց: Թագուհուն զրկեցին իր զբաղեցրած դիրքերից և
 վտարեցին արքունիքից: Նրան զրկեցին *Siwanzanni*-ջրմուխու
 պաշտոնից, սակայն ապրելու բոլոր պայմանները ապահովեցին,
 որպեսզի նա հանգիստ ապրի մինչև իր կյանքի վերջը³²: Մենք ավելի
 հավանաբար ենք տեսնել այս ամենի մեջ պարզապես իշխանության
 համար պայքարի հետևանք, որը բերեց նրան, որ թագուհիներից մեկը
 մահացավ անհասկանալի հիվանդության պատճառով, իսկ մյուսը
 զրկվեց իր դիրքից և վտարվեց արքունիքից: Բնական է, որ սև
 մոգության ծեսը չէր Գասսուլպիյայի մահվան պատճառը, այլ որևէ
 հիվանդություն, կամ էլ Ամմինայան նրան պարզապես թունավորել
 էր: Եթե նա այդ ցայլին էր գնացել, ապա հավանական է, որ հաջորդ

³¹ *Siwanzanna* խնամքներում նշանակում է ջրմուխի, քառաձիգ՝ «աստծո մայր», տե՛ս
 Tischler J., *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck, 2001, S. 153.

³² Hoffner H., *A Prayer of Muršili II about his Stepmother*, *Journal of the American Oriental Society* (այսինքն՝ JAOS), 1983, 103/1, pp. 187-192; Alperslan M., *Die Gattinnen Muršili II: Eine Betrachtung des heutigen Forschungsstandes und seiner Interpretationsmöglichkeiten*, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 2007, XLIX, S. 31-37. Քոչան Լ., *Մուրսիլիս II-ի հայաստան արշավանքերը*, էջ 199-200:

քայլը պետք է լիներ նաև Մուրսիլիին իշխանությունից հեռացնելը և նրա փոխարեն ավելի հարմար թեկնածուի նշանակումը հաթթիի գահին³³:

Լինելով աստվածալախ մարդ՝ Մուրսիլի II-ը, հավանաբար, վախենում էր, որ Ամմիննայայի մահապատիժը կարող էր առաջացնել աստվածների զայրույթը: Նա ցանկանում էր նաև աստվածներին ցույց տալ իր անսահման բարեգթությունը և ունենալ իր թշնամիների նկատմամբ:

Շուտաքրճիր է այս առումով Մուրսիլիի որդի հաթթուալիի III-ի (Ք.ա. 1267-1237 թթ.) թողած տեքստը, որտեղ նա կասկածի տակ է դնում հոր արարքը՝ գտնելով որ այդ ամենն անօրին քայլ էր, և ինքը ոչ մի մասնակցություն չի ունեցել դրանում³⁴:

Գաստվավիյայի մահվանից որոշ ժամանակ անց Մուրսիլին ամոանանում է երկրորդ անգամ: Նոր կնոջ՝ Տանուխեպայի վերաբերյալ Մուրսիլիի կառավարման ժամանակաշրջանի տեքստերը լրում են: Սակայն Տանուխեպայի անունը տրված է մի քանի կնիքների վրա՝ արքայի անվան հետ միասին³⁵:

³³ Մուրսիլիի ժամանակաշրջանից պահպանվել է տեքստ (KUB XIV 4), որտեղ երշատանվել է հավանաբար նրա 10-րդ տարում դեպի Հալասա (Ազգի) կազմակերպած արշավանքի ընթացքում թագուհու՝ հաթթուալում պալատական հեղաշրջում իրականացնելու փորձը: Տրվում է նաև այն մասին, որ թագուհին փորձել էր արևի խավարումը օգտագործել ընդդեմ արքայի: Արևի խավարման նկարագրությունը թող է տալիս ճշգրտել Մուրսիլիի կառավարման ժամանակագրությունը: Շուտաքրճուրդների մի մասի կարծիքի համաձայն՝ արևի խավարումը տեղի է ունեցել Ք.ա. 1312 թ. հունիսի 24-ին: Այն եղել է անօրոջական արևի խավարում, որը երևացել է Փոքր Ասիայի և՛ հյուսիսային, և՛ կենտրոնական հատվածներում, նմանապես նաև Հայկական լեռնաշխարհում (տե՛ս Åström P., The Omen of the Sun in the Tenth Year of the Reign of Mursilis II, *Horizons and Styles: Studies in Early Art and Archaeology in Honour of Professor Homer L. Thomas*, 1993, pp. 11-17; Huber P.J., The solar omen of Mursilis II, *JAOS*, 2001, 121/4, pp. 640-644; Քոչյան Ա., Հալասան և Ազգին, *Ընդի ի վերադ. աստապե, ծես և պատմություն*, Երևան, 2006, էջ 283-285):

³⁴ Singer I., *Hattusili's Prayer of Exculpation to the Sun-goddess of Arinna (CTH 383)*, *Hittite prayers*, Leiden, Boston, Köln, 2002, pp. 97-101.

³⁵ Տանուխեպան ողջ էր և՛ Մուրսիլիի II-ի, և՛ Մուրսիլի III-ի օրոք: Տանուխեպայի մասին տրված է նաև հաթթուալիի III-ի արթթի տեքստում, որտեղ երևում է, որ բավականին յարված հալաբերություններ են եղել նրա և խորթ մոր միջև (Singer I., *ույն տեքստը*: Sb'u նաև Hout Th. P.J. van den, *The purity of kingship*, Leiden, Boston, Köln, 1998, pp. 44-53):

Մուրսիլին ուներ չորս զավակ: Նրա որդիներն էին Խալպասուլուպին (մահացել էր հոր կենդանության օրոք), Մուվաթալլին և Խաթթուափին²⁶: Վերջին երկուսը հետագայում դարձան Խաթթի մեծ արքաներ և շարունակեցին իրենց հոր գործերը: Մուրսիլին ուներ նաև դուստր՝ Մասսանաուցցին, որը հետագայում Մուվաթալլի օրոք կնության է տրվում Մաստուրիին՝ Սեխա գետի երկրի ենթակա արքային²⁷:

Նոր խեղդիներ արևմուտքում և Կուսիսում

Մուրսիլի կառավարման տասներկուերորդ տարում նոր ապստամբություն բռնկվեց Փոքր Ասիայի արևմուտքում Արցալայում: Ապստամբության առաջնորդն էր É.GAL.PAP-ը: Նրա ծագման և դիրքի մասին տեղեկություններ չկան: Հավանական է, որ նա Մասա երկրից էր: Ապստամբության մասին Մուրսիլին տեղյակ պահեց Միդա-Կուվալիյա երկրի ենթակա արքա Մասիտիլուվան: Սակայն այնուհետև նա անցավ ապստամբների կողմը՝ Պիտասա երկրին ևույնպես դրդելով ապստամբության: Մուրսիլին նորից անձամբ գլխավորեց արշավանքը դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք: Նա մտադիր էր Նախ և առաջ դիվանագիտական ճանապարհով դարձյալ իր կողմը գրավել Մասիտիլուվային: Սակայն վերջինս մերժեց Մուրսիլի առաջարկը՝ ներկայանալ իրեն և հեռացավ Մասա երկիր: Խեթական զորքը ներխուժեց Մասա երկիր և պատժիչ գործողություններ իրականացրեց այնտեղ: Խաթթի արքան Մասայի քնակիչներից պահանջեց իրեն հանձնել Մասիտիլուվային: Խեթական արքայի վերջնագիրն ազդեցություն գործեց նրանց վրա: Մասիտիլուվային ձերբակալեցին և հանձնեցին Մուրսիլին, որը նրան տարավ Խաթթուա: Մուրսիլին Միդա և Կուվալիյա երկրների գահին հաստատեց Մասիտիլուվայի եղբորորդուն՝ Կուպանտա-Կուտունտային, որի հետ պայմանագիր կնքեց²⁸՝ այդ ամենը ներկայացնելով որպես թագավորական մեծահոգության դրսևորում, մինչդեռ իրականում դա լավ հաշվարկած քաղաքական քայլ էր:

²⁶ Otten H., Die Apologie Hattusilis III, Studien zu den Boğazköy-Texten, 1981, 24, S. 4-5.

²⁷ St'ru Beckman G., նշվ. աշխ., N 17:

²⁸ St'ru Beckman G., նշվ. աշխ., N 11:

Սակայն տերության հյուսիսային մասում դեռևս չլուծված խնդիրներ կային³⁹: Մուրսիլին իր կառավարման հետագա տարիներին անընդհատ ստիպված էր պատժիչ գործողություններ ձեռնարկել անհանգիստ կասկական ցեղերի դեմ: Այսպես օրինակ՝ նա իր թագավորման տասնիններորդ տարում կրկին արշավեց դեպի Կասկա երկիր: Կապուպուվա քնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում խեթական արքան հաղթանակ տարավ: Այս արշավանքի ընթացքում Մուրսիլին հավաստիացնում էր, որ իրեն հաջողվել է հասնել այնտեղ, որտեղ մինչ այդ ոչ մի խեթական արքա ուրք չէր դրել. խոսքը վերաբերում է Տակկումախինա և Տախանտատիպա երկրների նվաճմանը⁴⁰: Իսկ իր թագավորման քսաներկուերորդ տարում Մուրսիլի II-ը Նորից արշավել է Կասկա երկիր, հաղթել կասկերի միացյալ քանակին, գրավել Տապապանուվա երկիրը, այնուհետև շարժվել դեպի Խաթենցուվա երկիր և նվաճել Ջիթխարիյա քնակավայրը: Մուրսիլին նշում է, որ Տեյիպինու արքայից հետո ինքն առաջինն էր, ով հասել է մինչև Խաթենցուվա երկիրը և նվաճել այն: Մեկ այլ խնդիր առաջացավ նաև Կալասմա երկրում, որը հրաժարվեց զորք տրամադրել Խաթթի արքային: Մուրսիլին Կալասմա ուղարկեց իր փորձառու զորավար Նովանցային, որին հաջողվեց առժամանակ կարգուկանոն հաստատել այնտեղ⁴¹: Չնայած իր մի շարք հաջող արշավանքներին, կասկական խնդիրն այդպես էլ մնաց չլուծված:

Կասկական խնդիրը լուծելու տարբերակներից մեկն էր նաև սահմանամերձ լքված քնակավայրերի քնակեցումը խեթահպատակներով: Դա կարող էր բուֆերային գոտիներ ստեղծել կասկերի և խեթերի կենտրոնական տարածքների միջև: Օրինակ՝ Մուրսիլին վերաքնակեցրեց Տիլիուրա սահմանամերձ քաղաքը, որը դեռևս Խանտիլի II-ի օրոք (Ք.ա. XV դ. II կես) էր լքվել: Հետագայում այս քաղաքականությունը շարունակեցին նրա որդիները՝

³⁹ Փոքր Անիայի հյուսիսային մասի պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ տե՛ս Matthews R., Glatz C., *The historical geography of north-central Anatolia in the Hittite period: texts and archaeology in concert*, *Anatolian Studies*, 2009, 59, pp. 51-72.

⁴⁰ AM, S. 150-151.

⁴¹ AM, S. 162-165.

Մուվաթալլին և Խաթթուսիլին: Մուրսիլին փորձեց նաև վերականգնել խեթական տիրապետությունը սրբազան Ներիկ⁴² քաղաքի վրա, որտեղ խեթերը զիջել էին իրենց դիրքերը դեռևս Հին թագավորության տարիներին: Արքայի արշավը դեպի Ներիկ, որտեղ նա տոնեց Ամպրուպի աստծո տոնը, ընդունվեց որպես դարակազմիկ երևույթ: Երեք հադյուր տարվա ընդմիջումից հետո Խաթթիի արքան առաջին անգամ ուղք դրեց սրբազան քաղաք և այդ տարածքները ազատագրեց կասկերից⁴³: Սակայն Մուրսիլիին այդպես էլ չհաջողվեց քնակեցնել քնակավայրը, դա տեղի ունեցավ միայն նրա թոռան Մուրսիլի III-ի օրոք (Ք.ա. 1272-1267 թթ.):

Արքայի առողջական խնդիրը և դրա «լուծումը»

Մուրսիլի II-ի կյանքի հետաքրքիր դրվագներից մեկն է նաև նրա առողջության հետ կապված դեպքը: Դեպի Թիլ-Կուննու ուղևորության ժամանակ արքան զգում է հիվանդության առաջին նշանները, որը, համաձայն աղբյուրի, առաջացել էր կայծակի հարվածի պատճառով: Արքան մասնակիորեն կորցնում է խոսելու ունակությունը: Լինելով սնահավատ անձնավորություն, իր ժամանակի մարդկանց մեծ մասի պես, նա անմիջապես սկսում է փնտրել պատճառը, թե որ աստծուն է նա բարկացրել, որ իրեն այդպիսի հիվանդություն է ուղարկել: Արքան խորհրդակցում է գուշակների հետ և պարզում, որ պատճառը Մանուցցիյա Ամպրուպի աստվածն է: Հավանաբար, արքան կաթված էր ստացել և մասնակիորեն կորցրել խոսելու ունակությունը: Դրա պատճառ կարող էր հանդիսանալ արքայի դժվար և հոգսաշատ կյանքի ուղին, անընդհատ պատերազմների մեջ գտնվելը, որը ծանր էր անդրադարձել արքայի առողջության վրա: Աստծո գույթը շարժելու համար հարկավոր էր հատուկ արարողություններ կատարել՝ «մաքրագործվել», զոհաբերություն կատարել, որի նպատակով Մուրսիլին ուղևորվում է Կումմանիի Ամպրուպի աստծո տաճար⁴⁴: Այս

⁴² RGTC, VI, S. 286-289.

⁴³ Ղազարյան Ռ., Կասկա երկիրն ըստ սեպագիր արցյուրների, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 2007, XXVI, էջ 57-59:

⁴⁴ Goetze A., Pedersen H., Mursilis Sprachlähmung, Copenhagen, 1934; Lebrun R., L'aphasie de Mursil II –CTH 466, Hethitica, 1985, 6, pp. 103-137.

ամենը բերում է արքայի վիճակի մասնակի բարելավման: Մենք տեղյակ չենք, թե արքայի կառավարման որ տարում է այդ դեպքը տեղի ունեցել: Ավելի հավանական է կարծել, որ իրադարձությունները տեղի են ունեցել նրա կառավարման վերջին տարիներին:

Մուրսիլի II-ի տերությունը. փարածաշրջանը նրա օրոք

Մուրսիլիի օրոք խեթերը պատերազմել են եգիպտոսի, Ասորեստանի, Արցախայի, Հայաստայի, կասկերի և այլ երկրների ու ժողովուրդների հետ: Մուրսիլիի արշավանքներն ընդգրկում էին լայն աշխարհագրություն՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Պոնտական լեռներ, հարավում՝ Կադեշ, արևմուտքում՝ Էգեյան ծովի ափերը, արևելքում՝ Վանա լիճ: Բոլոր ուղղություններով արքան մեծամասամբ հաջողության էր հասել:

Տերությունը կառուցելիս Մուրսիլին հաճախ էր դիմում դիվանագիտական միջոցների: Խեթական շատ արքաներ, ինչպես նաև Մուրսիլին, դիվանագիտական նուրբ հուտառություն ունեին, տիրապետում էին դիվանագիտական արվեստին և ճկուն քաղաքականություն էին վարում: Մուրսիլին գերադասում էր նաև հպատակեցված տարածքներում նշանակել ինքնակա կառավարիչներ՝ այսպիսով պահպանելով տերության տարբեր շրջանների՝ մասամբ նաև ինքնավար կարգավիճակը:

Մուրսիլիի կառավարման շրջանի կարևորագույն երևույթներից մեկն էր նաև մեծ քանակությամբ քնակչության տեղափոխումները նվաճված երկրներից դեպի տերության այլ շրջաններ: Այդ ամենը երկու կարևոր խնդիր էր լուծում: Նախ քնակչությունից զրկում էին նախկին թշնամական տարածքները, այնուհետև հնարավորություն էր ստեղծվում քնակեցնել տերության առավել հնազանդ շրջանները: Բացի այդ, նաև անհրաժեշտ էր քնակեցնել համաճարակի պատճառով քնակչության մեծ կորուստ կրած տարածքները: Կարևոր էր նաև քանակը համալրելու հարցը: Խաթթին պատերազմներ էր վարում մի քանի ուղղություններով, ուստի անընդհատ կարից կար զենքի տակ պահելու մեծ քանակությամբ մարդկանց և նրանց թիվը համալրելու: Նման խնդիրները լուծելուն էին միտված նաև արքայի գործողությունները, երբ նա նվաճված երկրներից պահանջում էր իրեն

զինվորներ տրամադրել: Տեղափոխվածները կարող էին նաև օգտագործվել պետական շինարարության մեջ, կայազորերում ծառայություն անցկացնել, աշխատել տաճարներում: Նրանց մի զգալի հատվածը բաժին էր հասնում նաև խեթական ազնվականներին և զինվորականներին: Սակայն հաճախ տեղափոխված քնակիչները փախուստի էին դիմում այլ երկրներ, որը քերում էր նրան, որ հաթթիի արքան ետ էր պահանջում իր նախկին հպատակներին: Շատ հաճախ սա առիթ էր դառնում նաև նոր ռազմական գործողությունների: Խաթթիի թշնամի կամ հակառակորդ երկրները հաճախ իրենց հովանավորության տակ էին վերցնում փախստականներին՝ ցանկանալով ընդգծել իրենց անկախ կամ հակախեթական դիրքորոշումը:

Խաթթին պատկանում էր Մերձավոր Արևելքի «մեծ» տերությունների շարքին⁴⁵: Տարածաշրջանում այս տերությունների միջև անընդհատ պայքար էր գնում առաջատար դիրք զբաղեցնելու, առևտրական ճանապարհների վրա վերահսկողություն սահմանելու և նոր տարածքներ և ազդեցության գոտիներ ձեռք բերելու համար: Տարածաշրջանի հզոր տերություններն էին Խաթթին, Եգիպտոսը, Բաբելոնիան, Ասորեստանը և Ախիյալան:

Խաթթիի և Եգիպտոսի միջև քաղաքական հարաբերությունները սկսվել էին դեռևս Եգիպտոսի փարավոններ Ամենհոտեպ III-ի (Ք.ա. 1390-1352 թթ.) և Ամենհոտեպ IV-ի (Էխնաթոն) (Ք.ա. 1352-1336 թթ.) օրոք: Թուրանիանի օրոք (Ք.ա. 1333-1324 թթ.) Եգիպտական զինավոր զորահրամանատար Հոռեմիսերը (Արմա'ան)⁴⁶ ռազմական

⁴⁵ Մուլթապի II-ի՝ Վիդուայի Ապաստոլոսի հետ կնքած պայմանագրում (տե՛ս Beckman G., *Hittite Diplomatic Texts*, N 13) ինչտասակվել են մի քանի տերություններ (Եգիպտոս, Բաբելոնիա, Խանիզաքատ (Միտաննի) և Ասորեստան), որոնց արքաներին նա համարում էր իրեն հավասար: Թուդիայիա IV-ի (Ք.ա. 1237-1209 թթ.) և նրա վասալ Անուպոլոսի արքա Շառչկամուվայի միջև կնքված պայմանագրում (տե՛ս Beckman G., *loc. cit.*, N 17) նման մտեցումով տրված են Եգիպտոսի, Բաբելոնիայի, Ասորեստանի և Ախիյալայի արքաները: Այսինքն, այս երկրներն էին հանդիսանում Ք.ա. XIII դարի Մերձավոր Արևելքի գերտերությունները (քաջի Միտաննիից, որը արդեն Ք.ա. XIII դ. II կեսին անբուրգովին կորցրել էր իր հզորությունը): Նմանատիպ իրավիճակ էր նաև Մուրսիլի II-ի օրոք:

⁴⁶ Miller J., *Amarna Age Chronology and the Identity of Nibhururiya in the Light of a Newly Reconstructed Hittite Text*, *Aktorientalische Forschungen*, 34, 2007, 2, pp. 252-293.

գործողություններ է իրականացրել Սիրիայում հաթթիի դեմ⁴⁷: Թութանխամոնի մահվանից հետո նրա այրին՝ էխնաթոնի դուստր Անխեսենամոնը, որոշել էր ամրապնդել իր դիրքերը եգիպտոսում և ապահովագրել տերության հյուսիսային սահմանները: Նա նամակով դիմում է Մուապիլուփոմային՝ խեղդելով եգիպտոս ուղարկել նրա որդիներից մեկին՝ որպես իրեն ամուսին: Մուապիլուփոման եգիպտոս է ուղարկում է իր որդիներից Ցանանցային՝ հույս ունենալով ամրապնդել դրանով հաթթիի դիրքերը տարածաշրջանում: Ասկայն Ցանանցան սպանվում է եգիպտացիների կողմից: Սա պատճառ է դառնում խեթաեգիպտական հակամարտության քունկման, որը շարունակվում է Մուրսիլի II-ի օրոք և իր գագաթնակետին հասնում Կադեշի ճակատամարտում (Ք.ա. 1274 թ.):

Յուրահատուկ հարաբերություններ էին հաստատվել նաև տարածաշրջանում առաջնային դիրքերի ձգտող Ասորեստանի և հաթթիի միջև: Այդ հարաբերություններում խաչաձևվում էին նաև Միտաննիի շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունները: Պայքար էր գնում երկու տերությունների միջև նախկին գերտերության «ժառանգության» համար⁴⁸: Միտաննիի տարածքի նկատմամբ Ասորեստանի գործողությունները քերեցին տարածաշրջանում քաղաքական ուժերի նոր վերադասավորման: Սկսեց ձևավորվել եգիպտասորեստանյան դաշինքը՝ ի հակակշիռ խեթաբաբելոնյան դաշինքի: Բաբելոնիան այս շրջանում թշնամական հարաբերությունների մեջ էր Ասորեստանի հետ և քնական դաշնակից

⁴⁷ Հռոմեոսի միջնադարյան («Գլխավոր հրամանատարի») դամբարանի պատերին պատկերված են այն բազմաթիվ գեղանկերը, որոնց ինքը Նուբիայից և Սիրիայից բերել էր Թութանխամոնի համար: Արժանագրություններում Հռոմեոսը հպարտանում է, որ «իր սեռնը հայտնի է խեթերին»: Կարելի է եզրակացնել, որ Սիրիայում Մուապիլուփոմայի օրոք գործող եգիպտական զորքերին առաջնորդել էր Հռոմեոսը և որոշակի հաջողությունների հասել (Martin G.T., The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-Chief of Tut'ankhamun. I. The Reliefs, inscriptions and Commentary. London, 1989):

⁴⁸ Ք.ա. 1330-20-ական թթ. Միտաննիս դադարեց գոյություն ունենալ որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ և այրուհես, ընդհուպ միջև իր անկումը, շուրջ մեկ դար գտնվում էր մի կողմից հաթթիի, մյուս կողմից Ասորեստանի միջև՝ ծառայելով որպես արդեպապատե՛ջ վերջինիս դեմ (տե՛ս Քույան Ա., Միտաննի: Քաղաքական պատմություն, Հայաստանի հարավից երկրների պատմություն, Երևան, 2013, հ. 1, էջ 397-398):

էր համարվում խաթթիի համար: Ասորեստանցիները դեռևս Աշշուր-ուրայիտ I-ի օրոք (Ք.ա. 1353-1318 թթ.) սպառնում էին խեթական տերության հարավարևելյան սահմաններին: Հետագայում, օգտվելով Սուպպիլիուլումայի և Անուվանդայի մահվանից, Ասորեստանը գրավում է Միտաննիե՝ որի արքա Շատտիվասան պարտություն է կրում, իսկ Կարգամիսի արքա Պիլասիլին չի կարողանում օգնություն ցուցաբերել: Մուրսիլիի առաջին գործերից մեկն է լինում զորք ուղարկել Կարգամիս, որի վրա էր հարձակվել Ասորեստանի արքա էնիլ-նիրարի I-ի (Ք.ա. 1317-1308 թթ.) քանակը: Կարգամիսը ճանապարհ էր քաջելու Ասորեստանի համար դեպի Սիրիայի խեթական տարածքները, դեպի Միջերկրական ծով: Մուրսիլիին չնայած հաջողվեց ետ մղել ասորեստանյան հարձակումը, սակայն եփրատը նա չանցավ՝ այսպիսով ակամայից ճանաչելով ասորեստանցիների նվաճումները եփրատից այն կողմ: Ասորեստանի և եգիպտոսի համար քնական դաշնակից էր Ախիսիլական, որը պայքար էր մղում Փոքր Ասիայի արևմուտքում խաթթիի դեմ: Ընդհանուր առմամբ, տարածաշրջանի ուժերի դասավորությունը խաթթիի օգտին չէր: Այս առումով Մուրսիլի II-ի ձեռնարկումները և հաջողությունները առավել գնահատելի են՝ հաշվի առնելով, որ նա ստիպված էր պայքար մղել բոլոր ուղղություններով:

Ամփոփում

Իր թագավորման վերջին տարիներին խաթթիի մեծ արքա Մուրսիլի II-ը կարողացավ ապացուցել իր բոլոր քննադատներին, հատկապես նրանց, ովքեր իրեն անփորձ պատանու տեղ էին դրել, որ նա իսկապես իր տաղանդավոր հոր արժանի զավակն է: Չնայած որպես կրտսեր որդի նրան, հավանաբար, չէին նախապատրաստել թագավորական գործունեության համար, սակայն նա փայլուն կերպով զլուխ հանեց իր վրա դրված պարտականություններից: Նա պատահականորեն դարձավ արքա, սակայն ապացուցեց, որ արժանի է գրանցվելու խաթթիի մեծ արքաների շարքում: Նա ոչ միայն ռազմական գործիչ էր, այլ նաև պարտքի մեծ զգացումով լեցուն մի անձնավորություն, որն իր անձնական գործն էր համարում նաև իր հոր

գործած «մեղքերը» ցավել: Նրան կարելի է բնորոշել նաև որպես փայլուն դիվանագետ:

Գահ բարձրանալով՝ արքան ժառանգություն էր ստացել բավականին թուլացած մի տերություն, որը նա իր համատ և հաստատակամ պայքարի շնորհիվ նորից հզորացրեց: Մահվանից հետո հաթթի մեծ արքա Մուրսիլի II-ն իր ժառանգին թողեց կայուն և հզոր երկիր:

ROBERT GHAZARYAN

THE GREAT KING OF HATTI MURSILI II AND HIS TIME

Mursili II (1321-1295 B.C.) is one of the greatest monarchs of the Ancient World. He is remarkable not only for his own military achievements, but also for his contributions to Hittite historiography. The historiography of the time of Mursili II is very important for the Ancient history of Armenia as well.

He was exceptionally pious. This piety was inspired by the necessity of calling upon the gods to relieve the realm of the scourge of the plague. He had to discover the causes of the gods' seemingly implacable wrath against the land of Hatti. His father's neglect of a certain festival, his alleged breaking of a frontier treaty with Egypt and far the most serious-his slaying his elder brother to gain the throne were all cited as provoking the gods. Mursili could not understand why his offerings were not sufficient compensation, although he never denied that a father's guilt descended on his children.

When he came to the throne, Mursili II was mocked by his enemies as a mere child. This may have happened because he was the youngest son of Suppiluliuma I, his eldest brother, Arnuwanda II, having died of the plague and another brother, Zannanza, having been murdered on entering Egypt to marry Ankhesenamun. Yet it seems curious that two other brothers, viceroys of Aleppo and Carchemish, were willing to remain as such, allowing their younger brother to ascend the throne in Hattusa. It is noteworthy that during their lifetimes Mursili seems to have relied heavily on their support in maintaining his hold on his father's territorial gains in Syria. Mursili was immediately to prove his enemies sorely mistaken in their estimate of him: his youth probably gave him an energy not always seen in kings of more mature years. The first major crisis of his reign was one experienced by most Hittite kings, whose enemies, sometimes seducing some of the Hittite vassals, saw the accession of a new king as an opportunity to strike out against their overlord or

threatening neighbor. The most unrelenting danger to the Hittite Empire came from the Kaska lands to the north. Mursili then turned his attention to the west, where he was to win his most significant successes, removing Arzawa from the map as a political and military unit. He was to have no serious trouble in the west for the remainder of his reign, bar minor sedition, enabling him to concentrate on dangers in the northeast, the south and the southeast.

It was to the north and northeast—the Kaska lands, the Upper Land and Hayasa (Azi)—that Mursili constantly found his attention drawn, in the early years of his reign leaving Syria to the experienced hands of Sarri-Kusuh in Carchemish. Trouble with a rebellious vassal in Nuhasse was aggravated by Egyptian military involvement. The death of Sarri-Kusuh encouraged Assyria to invade the kingdom of Carchemish, at least to the Euphrates. This was a serious enough danger for Mursili himself to march into Syria, where he successfully restored Hittite control over the viceroyalty of Carchemish, though not removing the future threat from that quarter. It was in the same ninth year of his reign that Mursili II suffered the heaviest personal blow of his life, with the death of Gassulawiya, his wife, from a mysterious illness. This he came to blame on his domineering stepmother Amminaya, a Babylonian princess. He resisted advice to execute her, instead banishing her from Hattusa, while giving her adequate provision for daily life.

The king had another affliction, evidently a minor stroke. It cannot have been too severe, since he was able fully to continue his responsibilities. It is a unique medical record for the time.

Mursili II died leaving the Empire rather stronger than at his father's death, especially in the west and south, although a threat from Egypt was soon to emerge for his successor.

ՈՌԻՍԼԱՆ ՑԱԿԱՆՅԱՆ

ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՎԵՐԱՐՆԱԿԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՍՈՐԵՍԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆԻ ԹԱԳՎԱԼՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (Ք.Ա. VIII-VII ԴԴ.)

Ք.ա. VIII-VII դարերի ընթացքում Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցան այնպիսի դարակազմիկ իրադարձություններ, որոնք միտված էին ձևափոխելու և վերադասավորելու տարածաշրջանի քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը՝ հիմնովին վերածնելով էթնոքաղաքական քարտեզը: «էթնոքաղաքականությունը»¹ որպես

¹ եզրույթի՝ քաղաքագիտության մեջ որպես առանձին ճյուղի ծագումը կապվում է քաղաքագետ Մ. Պարենտի (Parenti M., Ethnic and Political Attitudes, Arno, 1975) անվան հետ՝ 1967 թ.: 1980-ական թթ. այն զարգացրին Ռ. Ռոկնտոն ու Ջ. Ռոջերլը: Վերջինս էլ մշակեց էթնոքաղաքագիտության հիմնական տեսությունները (Rothschild J., Ethnopolitics: a conceptual framework, New York, 1981): Փաստացի այն իր մեջ ներառում է էթնոլոգիան և քաղաքագիտությունը: Այն ուսումնասիրում է քաղաքական սուբյեկտիվությունը (քաղաքական կյանքում հասարակության մասնակցության հնարներն ու ճանապարհները), էթնոազգային կազմավորումների (ազգերի, էթնիկական փոքրամասնությունների և այլն) հարաբերությունները ինչպես միմյանց, այնպես էլ նրանց հարաբերությունը պետության հետ, ինչպես նաև պետության վերաբերմունքը միջազգային հարաբերությունների կարգավորմանը և միջէթնիկական հարաբերություններին: էթնոքաղաքականությունը ազդությունների և էթնիկական խմբերի միջև փոխհարաբերությունների կարգավորման նպատակով նպաստավորողված քաղաքականությունն է, որն իրականացվում է պետության կողմից մշակված հատուկ քաղաքականությամբ: Այն պետության և քաղաքական խմբավորումների քաղաքականությունն է ինչպես տարբեր ազդությունների, այնպես էլ երկրի ներսում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ: Իսկ ըստ մեկ այլ ամերիկյան սոցիոլոգ Պ. Վան դեն Բերգի՝ էթնոքաղաքականությունը պետության և էթնիկական խմբերի միջև տեղի ունեցած փոխապատասխանություններն են, որոնք գտնվում են ոչ հավասար պայմաններում: Իսկ այդ փոխհարաբերություններում հիմնական հարցը հանդիսանում է իշխանության հարցը: Այդ իսկ պատճառով, նրա կարծիքով ուսումնասիրել էթնոքաղաքականությունը նշանակում է ուսումնասիրել այն, թե ինչպիսի էթնիկական խմբեր և հետազոտություններ են ներկայացված պետական իշխանության կառուցվածքում, ինչպիսին է էթնոսների դերը որպես քաղաքական գործոն պետությունների և նրանց տարածքում թնակվող էթնոսների միջև փոխհարաբերությունները: «էթնոքաղաքագիտություն» եզրույթը ինքնին ներառում է, որ պետիկ գլխավոր դերում հանդես է գալիս էթնիկական հանրությունը՝ էթնիկական

գիտություն ուսումնասիրում է մի կողմից էթնիկական, մյուս կողմից քաղաքական իրականությունը: Այս եզրույթը գիտության նորաբանությունների շարքին է պատկանում և ունի շուրջ կենդարյա պատմություն: Լինելով դարաշրջանի ծնունդ՝ այն միտված էր բացահայտելու և կարգավորելու միջազգային էթնոքաղաքական հակամարտությունները: Սակայն այն իր քննարկով միտված չէ կարգավորելու լոկ էթնոքաղաքական հակամարտությունները, այսինքն՝ այն կարգավորիչ գործոն լինելուց զատ ունի նաև այլ տարբերակիչներ:

Ելնելով էթնոքաղաքականության՝ որպես օբյեկտիվ գործընթացի հանգամանքից, որը ներառում է պատկանելիությունը տվյալ էթնոսին և քաղաքական կյանքում նրա դրսևորման ձևերին, այդուհանդերձ պետք է ընդգծել, որ այս երևույթն առկա է շուրջ հինգ հազարամյակ, և առաջացել է պետությունների հետ զուգահեռ՝ կապված նրա վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության հետ: Երևույթը սկսում է ավելի ընդգծված քնույթ կրել տվյալ պետության արտաքին նվաճումների և օտար քնակչության գերեվարման ժամանակ: Այս ժամանակահատվածում ընդգծված քնույթ է կրում նաև «յուդային» և «օտար» կամ «սեփական» և «ոչ սեփական» հակադրությունը փոխհարաբերությունում: Ըստ երևույթին, այն ի հայտ է եկել կոսմոգոնիական պատկերացումների հետ միաժամանակ և անմիջականորեն՝ հասարակության ներսում շերտավորման հետ: Քաղաքակրթությունը հին հասարակության մարդկանց աշխարհայացքում վերջանում էր տվյալ քաղաք-պետության պարիսպներից անդին: «Սեփական» և «ոչ սեփական» հասկացողությունն առկա էր բոլոր քաղաքակրթություններում: Փաստացի «էթնոքաղաքականություն» եզրույթն այստեղ հանդես է գալիս որպես կոնկրետ պետության ներսում ոչ էթնիկ քնակչության նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը և որպես պետության

խումբը, որը միանշանակորեն հետապնդում էր որոշակի քաղաքական նպատակներ: Այսպիսով, էթնոքաղաքականությունը՝ որպես օբյեկտիվ գործընթաց, ներառում է պատկանելիությունը տվյալ էթնոսին և քաղաքական կյանքում նրա դրսևորման ձևերին. Ss'ya MafSorada A., Zaryubevaya etnopolitologiya o prirode natsional'nykh dvizheniy, Filosofskaya i sotsiologicheskaya mysl', 1991, 12, c. 69-81.

արտաքին քաղաքականության քաղկացուցիչ մաս՝ կապված զանգվածային վերաքննակնեցումների հետ: Այս առումով, հիշյալ ժամանակահատվածում և տարածաշրջանում հիմնական գործող ուժը Ասորեստանն էր, որպես տարածաշրջանի էթնիկական պատկերի ձևախախտման կարևորագույն գործոն: Այս նույն ժամանակաշրջանին են վերաբերում Ասորեստանի քաղաքական ու տնտեսական վերելքը, նրա վերածվելը որպես համաշխարհային գերտերության ու անկումը, Վանի թագավորության անկումը, Նորբաբելոնյան թագավորության ստեղծումը, Բաբելոնիայի, եգիպտոսի և Մարաստանի պայքարը գերիշխանության համար և նույն տարածաշրջանի նվաճումը պարսիկների կողմից: Մերձավոր Արևելքում վերոնշյալ գործողությունները հիմնականում առնչվում են Ասորեստանի և Վանի թագավորության վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականության հետ: Փաստացի քաղաքական և մասամբ էլ մշակութային առումով տեղի ունեցան լուրջ տեղաշարժեր: Առաջնությունը սեմական տարրից անցավ հնդեվրոպական տարրին: Բավականին երկար ժամանակ Մերձավոր Արևելքում այս տարրը պահպանեց իր գերիշխանությունը:

Տարածաշրջանի էթնոքաղաքական պատկերի փոփոխության լուսաբանման գործում պետք է հաշվի առնել այն կարևոր հանգամանքը, որ նրա ընթացքը շաղկապված էր տարածաշրջանի պետությունների արտաքին և ներքին քաղաքականության հետ: Այստեղ կարևորվում է ոչ միայն էթնոքաղաքական տեղաշարժերի (գաղթեր) խիստ ընդգծված ուղղորդվածությունը, այլև՝ կոնկրետ միգրացիաները (էթնոքաղաքական խոշոր տեղաշարժեր, որոնք վերափոխեցին ամբողջ տարածաշրջանի պատկերը, որոշ վերապահումներով կարելի է առանձնացնել Ք.ա. XIII-XII և Ք.ա. VIII-VI դդ. տեղի ունեցած տեղաշարժերը) որպես այդպիսին: Եվ եթե առաջինն ուներ խիստ ընդգծված ուղղորդվածություն, ապա երկրորդի համար որպես բնութագրիչ ծառայում են «սահմանափակ» և «առավել ընդգրկուն» ածականները:

Միգրացիոն երևույթները հայտնի են վաղ ժամանակաշրջանից, և բավականին մեծ է նրանց թողած ազդեցությունն այս կամ այն տարածաշրջանի ընդհանուր պատկերի վրա: Նրանք կարևոր դերակատարում են ունեցել նոր էթնիկական կազմավորումների

ձևավորման և տնտեսական ու մշակութային կապերի զարգացման մեջ: Միզրացիաների պատճառները զանազան են՝ քնակլիմայական, տնտեսական, քաղաքական և այլն: Միզրացիաները, որպես կանոն, ո՛չ միայն ձևավորվում էին ներթափանցվող տարածաշրջանի անկա միջավայրն ու ընդարձակում կամ նվազեցնում իրադարձությունների դաշտը, այլև՝ կարևոր փոփոխություններ էին ներմուծում տարածաշրջանի այլ էթնիկ մասնակիցների կամ արդեն տեղաբաշխվածների կոնկրետ դասավորություններում: Վերադասավորում էին այն կամ էլ վերածնունդ՝ բաժանելով և դեպի հեռավոր ծայրամասերը մղելով հարևաններին: Լեզվամշակութային առումով տեղի էր ունենում նաև խիստ դրական մի գործընթաց, որի ընթացքում խաչասերվում էին նախկինում իրարից հեռացած բարբառները: Երևույթի առումով քավականին ուշադրավ է Ա. Ջոսյանի մոտեցումը, որը ներկայացված է երկու հայեցակետերով.

1. էթնիկական տեղաշարժեր միևնույն էթնոքաղաքական միավորի ներսում՝ սահմանափակ միզրացիաներ,

2. էթնիկական տեղաշարժեր մի էթնոքաղաքական միավորից մեկ այլ միավոր՝ միջոնգիտնալ միզրացիաներ²:

Այս երկու հայեցակետերն էլ քննարկվող ժամանակաշրջանում հատուկ էին և՛ Վանի թագավորությանը, և՛ Ասորեստանին:

Մերձավորարևելյան այս երկու տեղությունների վարած ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը և պայքարը հեզեմոնիայի համար ենթադրել է տալիս մի այնպիսի ռազմական մեքենայի գոյության մասին, որն իր մեջ պետք է ներառեր մի յուրօրինակ գերատեսչություն, որը ակտիվ ռազմական գործողությունների հրահանգներ տալուց բացի, պետք է զբաղվեր նաև էթնիկական հարցերով: Գտնում ենք, որ այն կարող էր կենտրոնացած լինել «պալատական վարչության» ձեռքում³, որտեղից ղեկավարում էր պետությունը և գտնվում էր *rab ummāni*-ի ձեռքում: Ըստ երևույթին «*rab ummāni*»-ի գործակալությունը

² Քոչյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 185-186:

³ The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (այսուհետ՝ CAD), U and W, 2010, vol. XX, pp. 102-115; Оппенгейм А., Древняя Месопотамия, Москва, 1990, с. 80-81.

կարելի է համեմատել Աքեմենյան Իրանում և Հայաստանում կիրառվող «hazarapati»⁴ «հազարապետի» գործակալության և հունականացված χλιεραρχ-ի պաշտոնի հետ⁵:

Ասորեստանում Թիզլաթապալասար III-ի (Ք.ա. 745-727 թթ.) եռակուսյան գործունեության շնորհիվ կառավարման հենց առաջին տարում կատարվեցին ռազմական և վարչական քարտեզիումներ, որոնց արդյունքում Ասորեստանը կառուցվեց ղուրս գալ քաղաքական այն քառակուսյան, որում հայտնվել էր շուրջ կես դար առաջ: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս քարտեզիումների արդյունքում է, որ ծնունդ առավ «*համաշխարհային*» տերության գաղափարը:

Այդ քարտեզիումների և ամբողջապես նորովի վերակազմավորված քանակի շնորհիվ է, որ Առաջավոր Ասիայում, և մասնավորապես Արևելյան Փոքր Ասիայում ու Հյուսիսային Սիրիայում՝ Վանի թագավորության և Ասորեստանի միջև գերիշխանության համար մղվող պայքարը ավարտվեց վերջինիս հաղթանակով⁶:

Ք.ա. 743 թ. Բիշտանի և Խալպիի ճակատամարտերում հակաասորեստանյան խմբավորումը Վանի թագավոր Սարգուրի II-ի (Ք.ա. 764-735 թթ.) գլխավորությամբ պարտություն կրեց: Հաղթանակը Թիզլաթապալասար III-ին լայն հնարավորություն ընձեռեց արևելյան Փոքր Ասիայում և Սիրիայում Ասորեստանի ստանանված հեղինակությունը վերականգնելու համար: Ք.ա. 729 թ. Թիզլաթապալասար III-ը ջախջախելով քաղցածիներին՝ գրավեց Բաբելոնիան: Վերջինս միացվեց Ասորեստանին, իսկ Թիզլաթապալասար III-ը դարձավ նրա թագավորը՝ Պուլու անվամբ⁷:

⁴ Jungé J.P., Hazarapati, Klio, 1940, Band 34, S. 13-38.

⁵ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուսիսիսիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 496-497; Фрей Р., Наследие Ирана, Москва, 1972, с. 139; Дандмаев М., Луконин В., Культура и экономика Древнего Ирана, Москва, 1980, с. 123.

⁶ Salvini M., Geschichte und Kultur Urartier, Darmstadt, 1995, S. 72-78; Bernet R.D., Urartu, The Cambridge Ancient History (այսինքն՝ CAH), III/1, 1982, pp. 348-350; Astour M., The Arena of Tiglath-pileser III's campaign against Sarduri II (743 B.C.), Assur, 2/3, 1979, pp. 69-91.

⁷ Brinkman J.A., A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158-722 B.C., Roma, 1968, p. 240 n. 1544.

Անհրաժեշտ ենք համարում նաև հակիրճ անդրադառնալ Ք.ա. VIII դ. վերջին ասսորական հասարակությունում տիրող իրավիճակին: Այսպես, ասսորական հասարակությունում իշխանությունը պատկանում էր ազնվական-աստիճանավորների վերնախավին, որոնք անմիջականորեն կապված էին քանակի և կայսերական վարչակազմի հետ: Նրանք անմիջական եկամուտներ էին ստանում նվաճված տարածքների շահագործումից: Նվաճված տարածքներից որոշ շրջաններ էին կցվում կոնկրետ վարչական պաշտոններին, այնպես, որ այդ տարածքներից գանձված հարկերը ստացվում էին որպես համապատասխան պաշտոնյայի կողմից նվիրատվություն: Բացի այդ, ռազմական և քաղաքացիական վարչակազմի խոշոր ներկայացուցիչները ռազմավարից ու հարկերից որոշակի մասնաբաժին էին ստանում: Նրանք իրենց մասնաբաժինն ունեին նույնիսկ, ընդհանուր առմամբ վերցրած, ենթակա պետություններից ստացված հարկերից, իսկ վարչական քարեփոխումներից հետո՝ տվյալ մարզային տարածքներից: Ասսորական պաշտոնյաների վերնախավը տիրում էր նաև մանր, սակայն տերության տարբեր շրջաններում բազում կալվածքների:

Այս առումով Պ. Բեդֆորդը իրավացիորեն նշում է, որ տնտեսության կառավարական մասնաբաժնի հիմքը նահանգային համակարգն էր:

Այսպես, նահանգային կառավարությունը պատասխանատու էր իր նահանգի հարկահավաքման (քանակին զինվորների տրամադրումը, քանակի համար նախատեսված հարկը, քաղաքներում աշխատանքների կազմակերպման համար սևագործների տրամադրումը, և այլն) գործի կազմակերպման համար: Նահանգային կառավարության նկատմամբ նմանատիպ պարտավորություններ էլ իր հերթին կրում էր գյուղական համայնքային տնտեսը և այլն⁶:

Տաճարները նույնպես ունեին խոշոր կալվածքներ և մեծ քանակությամբ ստրուկներ: Ընդհանրապես տաճարային տնտեսությունները քավականին ընդարձակ էին և ունեին ներքին բարդ կառուցվածք: Ստրուկների թիվն այստեղ գնալով ավելանում էր

⁶ Bedford P., *Empire and Exploitation: The Neo-Assyrian Empire*, Social Science History Institute, Stanford University, May 21-22, 2001, p. 10f.

արքայի և մասնավոր անձանց կողմից նվիրատվությունների միջոցով: Տաճարները համապետական հարկեր չէին վճարում և կարծես թե ոչ մի պարտավորություն չէին կրում, դեռ ավելին՝ հատուկ առանձնացված տարածքներից, նրանք նույնպես հարկեր էին ստանում: Փաստացի տաճարային ղեկավարությունը, բացի համայնքային կառավարումից իր իշխանությունն էր փորձում տարածել այս կամ այն շրջանների վրա՝ միաժամանակ զբաղվելով նաև հասարակական կյանքի կարգավորմամբ: Տաճարներում կուտակված հարստության չափերի մասին պատկերացում ունենալու վերաբերյալ բավական է հիշել միայն այն, որ Ք.ա. 702-689 և 652-648 թթ. բաբելոնացիներն Էսագիլայի տաճարի հարստությունն օգտագործեցին՝ վճարելու Էլամցիներին Ասորեստանի դեմ պայքարում իրենց միանալու համար: Աշշուր քաղաքը Բաբելոնիայի Միպպար, Նիպպուր, Բաբելոն և այլ քաղաքների օրինակով ուներ արտոնյալ կարգավիճակ և ազատված էր համապետական հարկերից: Ասորեստանում շուտով նույն կարգավիճակը ստացավ նաև Խառանն ու այլն:

Ինչևէ, Թիզլաթպալասար III-ի հաջորդները շարունակեցին նրա քաղաքականությունը՝ Ասորեստանը վերածելով հսկայածավալ կայսրության: Սալմանասար V-ի (Ք.ա. 727-722 թթ.) և մասնավորապես Սարգոն II-ի (Ք.ա. 722-705 թթ.) կառավարման ընթացքում «*համաշխարհային*» տերության գաղափարը մտավ ավարտական փուլ: Թիզլաթպալասար III-ի, Սալմանասար V-ի և Սարգոն II-ի ակտիվ արտաքին քաղաքականության արդյունքում Առաջավոր Ասիայի էթնոքաղաքական քարտեզը վերածնանն ենթարկվեց:

Նոր էթնոքաղաքական քարտեզի ձևավորումն ուներ քաղաքական հեռու գնացող ծրագրեր՝ իր դրական և բացասական կողմերով: Այն հոյի էր բազմաթիվ կործանարար վտանգներով, սակայն հաջողված էր ուժեղ արքայական իշխանության և կենտրոնաձիգ պետության դեպքում⁹: Ինդիքն այն քաղաքականության մեջ էր, որ վարում էին Ասորեստանի թագավորները նվաճված տարածքների և նրանց

⁹ Lambert W.G., The Reigns of Ashurnasirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation, Iraq, 1974, vol. 36, 1/2, pp. 103-109.

բնակչության նկատմամբ: Այն արմատապես փոփոխման էր ենթարկվել՝ ձեռք բերելով որակապես նոր երանգներ: Նախկինում Ասորեստանի թագավորները նվաճված տարածքների նկատմամբ սահմանափակվում էին քաղաքական գերիշխանության հաստատմամբ, որն ամրագրվում էր հատուկ պայմանագրով՝ Ասորեստանի թագավորի և տեղական արքայիկի միջև:

Նոր ներքին և արտաքին քաղաքականությունը ձևավորվեց հնի քաջաման արդյունքում: Ասորեստանյան կայսրության պատմության մեջ սկսվում է մի նոր փուլ, որը կարելի է անվանել «*pax assyriaca*»: Կայսերական զաղափարախոսությունն էլ իր հերթին գործում էր ինչպես մի մեխանիզմ, որի նպատակը կայսրության որոշ չափով էլիտային մակարդակով միասնականություն տալն էր¹⁸:

Վերոհիշյալ խնդրին անդրադարձել է նաև Ա. Քոսյանը: Անդրադառնալով Արևելյան Փոքր Ասիայում ասորեստանցիների վարած քաղաքականությանը, որն էլ միաժամանակ, ընդհանուր առմամբ կարելի է տարածել նաև ամբողջ Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ, արքյուրների համադրման արդյունքում նա գալիս է հետևյալ եզրակացության, որ նվաճված տարածքների նկատմամբ Ասորեստանի վերոհիշյալ քաղաքականության հիմքում ընկած էին հետևյալ կտրուկ միջոցառումները՝

1) տեղական արքայատոհմերի և ազնվականության ֆիզիկական քնացնելու կամ բռնի փոխադրում Ասորեստան,

2) մարիոնետային վարչակազմի ստեղծում կամ ուղղակի ենթակայություն՝ ասորեստանյան կառավարչի գլխավորությամբ,

3) Ասորեստանից սեմական բնակչության բնակեցում¹⁹:

Եթե վերոհիշյալ դիտարկումները, ընդհանուր առմամբ ճշմարտացի լինելով հանդերձ, տարածվում են հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ուղղությունների վրա, ապա նույնը չի կարելի ասել հարավում և հարավ-արևմուտքում վարած քաղաքականության առումով: Այստեղ անհրաժեշտ է դառնում նշել նա մեկ կարևոր միջոցառում, որն իր քննարկով ճիշտ երրորդ կետի հակառակ քաղաքայնությունն է, այն է՝ տեղական բնակչության բռնի տեղահանում և Ասորեստանի

¹⁸ Bedford P., *Empire and Exploitation*, p. 23.

¹⁹ Քոսյան Ա., Տեմ Թորգոմյալ (ստասպի և իրականություն), Երևան, 1998, էջ 14-15:

ծայրամասային նահանգներում երանց վերաբնակեցում: Ըստ երևույթին, այն առաջին անգամ կիրառվել է եգիպտոսում, խեթերի մոտ, Միջագետքի այլ երկրներում, իսկ հետո Ասորեստանում և ապա Վանի թագավորությունում¹²:

Նորասորեստանյան ժամանակաշրջանում այս քաղաքականությունը նկատվում է Աշշուրենաթիրապալ II-ի (Ք.ա. 884-859 թթ.) կառավարման ընթացքում¹³: Բ. Օդետը, որը խնդրի վերաբերյալ առաջին հետազոտողներից է, գտնում է, որ առաջին անգամ որպես արտաքին քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս՝ զանգվածային վերաբնակեցումների քաղաքականությունը կիրառվել է Ասորեստանում Թիգլաթպալասար III-ի կառավարման ժամանակաշրջանից սկսած¹⁴:

Սակայն, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ այս երևույթների կիրառումը կոնկրետ արտաքին քաղաքականությունում որպես այդպիսին՝ առաջին անգամ հանդես է գալիս Վանի թագավորությունում՝ Մենուայի (Ք.ա. 810-786 թթ.) և Արզիշտի I-ի (Ք.ա. 786-764 թթ.) ժամանակաշրջանում¹⁵:

Երևույթի ցնկությունը մեզ ստիպում է ենթադրել, որ արտաքին քաղաքականության մեջ նրա **զանգվածային** կիրառումը հանդես է գալիս հենց Վանի թագավորությունում, և չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ վերջինից էլ այն փոխառած լինեն ասորեստանցիները: Սակայն նվաճված տարածքների ու նրանց

¹² Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden, 1979, p. 2. Նույնի՝ Observations on Methodos of Assyrian Rule in Transjordan after the Tiglath-Pileser III, Journal of Near Eastern Studies, 1970, vol. 29, 3, pp. 177-186; Дьяконов И., Типы эпических преданий в ранней древности (с конца IV по начало I тыс. до н.э.), Древний Восток (шуринский ДВ), 4, 1983, с. 8.

¹³ Grayson A.K., Assyria: Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.), CAH, III/1, 1982, pp. 253-259.

¹⁴ Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, p. 2; Gallagher R.W., Assyrian Deportation Propaganda, SAAB, VIII 2, 1994, pp. 57-65.

¹⁵ Վանի թագավորությունում նմանատիպ քաղաքականության վրա առաջին անգամ ուշադրություն դարձրեց Գ. Մեյրիշվիլին՝ Мейршвили Г., Некоторые вопросы социально-экономической истории Нимри-Урарту, Вестник древней истории, 1951, 4, с. 22-40: Այստեղ հանգամանորեն նկարագրված է Վանի թագավորների կողմից իրականացված քաղաքականության սոցիալ-տնտեսական պատճառները:

քննարկության նկատմամբ երկու երկրների վարած քաղաքականությունը նույնական չէր: Ի տարբերություն աորեստանցիների, որոնք նվաճված ժողովուրդներին չէին պարտադրում իրենց մշակույթը, ապա ուրարտացիները ամեն կերպ ծգտում էին նվաճված ժողովուրդներին պարտադրել այն: Դա առավելապես կատարվում էր նվաճված ժողովուրդների շրջանում հալոյ աստծո պարտադիր պաշտամունքի ներմուծման ճանապարհով¹⁶:

Այսպիսով, նվաճված տարածքների նկատմամբ քաղաքականությունն արմատական փոփոխության ենթարկվեց: Նվաճված տարածքները մասնատվեցին առանձին շրջանների՝ նահանգների, որոնք մեծամասամբ ղեկավարվում էին աորեստանցի ^{***}բել բիգաի-ների, այն է՝ նահանգների կառավարչների կողմից:

Մինչև Թիգլաթպալասար III-ի կողմից ձեռնարկված ռազմավարական բարեփոխումները, նվաճված տարածքները վեր էին ածվում փոխարքայությունների և կառավարվում էին փոխարքաների՝ ^{***}ձակոմ-ների կողմից: Բարեփոխումների արդյունքում փոխարքայությունները բաժանվեցին ավելի մանր վարչաքաղաքական միավորների՝ մարզերի, որոնք էլ ղեկավարվում էին մարզային կառավարիչների՝ ^{***}բել բիգաի-ների կողմից¹⁷:

Ինչպես արդեն նշեցինք, նվաճելով տարբեր տարածքներ՝ Ասորեստանի թագավորները քննարկության նկատմամբ վարում էին զանգվածային վերաբնակեցման քաղաքականություն: Նմանատիպ քաղաքականության ընդհանրական բնութագրման համար որպես եզրույթ կարելի է օգտագործել աքքադերեն *našānu* (*našānu*, *iss(š)u*) բայը, որի հայերեն թարգմանությունն է՝ արմատախիլ անել, վնասել, ոչնչացնել և այլն¹⁸: Իսկ նույն քաղաքականության «ուրարտական մոդելի» համար կարելի է որոշ վերապահումներով օգտագործել գրեթե

¹⁶ Дьяконов И., К вопросу о смене этн. ДВ, 4, 1983, с. 190. Հմայսլյան Ա., Վանի թագավորության պետական կարգը, Երևան, 1990, էջ 33-37:

¹⁷ Postgate J.N., The Place of the Šaknu in Assyrian Government, *Anatolian Studies*, 1980, XXX, pp. 68-76.

¹⁸ CAD, vol. XI, N2, Chicago-Glückstadt, 1980, *našānu*, pp. 1-15; W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden, 1972, III, 1286.

նույն իմաստը կրող ուրարտերեն *taṃb(u)ʔ*, *tašm(u)ʔ*, *naḫ(u)ʔ* բայերը, որն, ամենայն հավանականությամբ, նշանակում է «վերաբնակեցնել»¹⁹: Սակայն Վանի թագավորներն իրենց արձանագրություններում մեծամասամբ օգտագործում են *ag(u)* - տանել²⁰ և *paṛ(u)* - զշել, զշել տանել բայերը²¹: Շատ հաճախ այս երկու բայերի կիրառությանը հանդիպում ենք միևնույն արձանագրությունում:

Որպես օրինակ նշենք Արզիշտի I-ի կողմից Ուրմիա լճից արևելք ընկած տարածքներ կատարած արշավանքի նկարագրությունից մեկ հատված՝

«29. ^{KUR}e-ba-ni a-ma-šš-tú-bi URU^{MEŠ} ḫar-ḫa-ar-šú-bi

30. 'a-še ^{LÚ}e-di-a-ni šš-ti-ni-ni *pa-ru-ú-bi*

31. VII LIM VIII ME LXXIII ^{LÚ}ta-ar-šú-ú-a-ni šá-a-li-e

32. a-li-ki za-šš-gu-bi a-li-ki še-ḫi-ri a-gu-bi

33. II ME LXXX ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} *pa-ru-bi* I ME I ANŠU.A.AB.BA^{MEŠ}»

«29. երկիրը իրի մատնեցի, քաղաքները ավերեցի,

30. տղամարդ և կին *քշեցի փարս*:

31. 7.873 մարդ տարվա ընթացքում:

32. Մի մասին սպանեցի, մյուսներին կենդանի *փարս*:

33. 280 ձի *քշեցի փարս*, 101 ուղտ»²²:

Հիմնականորեն առումով ուրարտական արձանագրությունները և մասնավորապես Սարգուրի II-ի «Տարեգրությունը» մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում այն առումով, որ այստեղ առաջին

¹⁹ Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, 265 строка 3 и с. 409; Дьяконов И., Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, 1963, с. 91; Арутунов Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ ЮՊԿ), Ереван, 2001, 368, стк. 3, с. 466, 467; Salvini M., Corpus dei testi Urartei այսուհետև՝ СТУ), vol. I, Roma, 2008, A10:3, p. 495.

²⁰ ЮՊԿ, 44 стк. 14-15 и стк. 9-10, с. 64-68; СТУ, A5-9: 14-15, 9-10, pp. 199-200; ЮՊԿ, 52:4; 173:13,43; СТУ, A5-2E: 4; A8-3: 13,43, և այլուր:

²¹ ЮՊԿ, 173, I, стк. 13-15, и стк. 30, с. 155-160; СТУ, A8-3 I: 13-15, 30, pp. 332-333 և այլուր:

²² ЮՊԿ, 174 B2: 29-33; СТУ, A8-2: 29-33.

անգամ խոսվում է նվաճված տարածքի քնակչությանն՝ Վանի թագավորություն վերաքնակեցնելու մասին՝

«4. e-di-ni ta-šš-mu-ú-bi **po-ru-bi e-er-ti-du-[bi]**

5. ^{KUR}e-ba-ni-ú-ki-e»

«4. այնտեղից ես գերեցի (7), **քշեցի փարա**,

5. իմ երկրում քնակեցրի»²³:

Իհարկե այս ամենը չէր ենթադրում, որ Վանի մյուս թագավորները վերաքնակեցումներ էին կատարում ոչ հպատակ տարածքներում: Վանի թագավորությունում երևույթն առկա է ընդհուպ մինչև Ք.ա. VII դ. առաջին կեսը կամ մինչև Ռուսա II (Ք.ա. 685-660(?) թթ.): Հայտնի եմանատիպ վերջին արձանագրությունը պատկանում է հենց իրեն՝ Ռուսա II-ին՝

«3. ... *Ru-sa-a-še *Ar-giš-te-ti-n]i-še a-ll **po-ru-bi** ^{lú.šak-lu-tú-ni} ^{KUR}lu-lu-i-na-ni KUR-ni-i-[na?]ni»

«3. Ռուսա Արգիշտիորդին ասում է՝ ես թշնամական երկրից **քշեցի փարա** կանանց ... »²⁴:

Իսկ Ասորեստանում երևույթն առկա է ընդհուպ մինչև Աշշուրանապալի (Ք.ա. 669-627 թթ.) կառավարումը ներառյալ՝

«14. nišē²⁵ ^šKir-bit ma-la šš-lu-lu

15. as-suḫ-ma qī-rib ^šMu-šur (եզիպտոս - Ռ.Ց.) ú-ša-aš-bit²⁶»

«14. Կիրբիտ (Կիրբիտո՝ քաղաք Արևելյան Տիգրիսի շրջակայքում²⁶) քաղաքի քնակչությանը, այնքան ինչքան ես վերցրել եմ՝

15. տարա և քնակեցրի եզիպտոսում»²⁷:

²³ КУРН, 241С, 4-5, стр. 234-238; СТУ, А 9-3 II, pp. 421-422.

²⁴ КУРН, 414, 3; СТУ, А 12-4, 3.

²⁵ Piepkorn A. C., Historical Prism of Ashurbanipal, I, Chicago, 1953, col. III, lines 14-15, p. 48.

²⁶ Grayson A.K., Assyrian and Babylonian Chronicles, New York, 1975, p. 258.

²⁷ Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia (այսուհետ՝ АРАБ), vol. II, Chicago, 1927, 908, p. 351; Piepkorn A.C., Ashurbanipal, p. 49:14-15.

եվս մի կարևոր հանգամանք, որին, սակայն, սույն հոդվածի շրջանակներում մանրամասն չենք անդրադառնա: Մենուայի (Ք.ա. 810-786 թթ.) արձանագրություններից մեկում (հիմնախնդրի առումով այն եզակի չէ) նշվում է, որ նվաճված երկրների՝ քնակչության տեղահանման ժամանակ տղամարդկանց տալիս էին զինվորներին, իսկ կանայք, ըստ երևույթին, բաժին էին հասնում թագավորին, տաճարներին ու ազնվականներին: Արձանագրության համապատասխան տողերը մեզ ենք քերում ամբողջությամբ՝

•14. [.....] ME LV ¹⁵ta-ar-šú-a-ni MU a-li-ké za-šš-gu-bi a-li-k[é]

15. [T^{MEŠ} a-gu]-bi a-li 'a-še ma-nu a-ru-bi ¹⁵ju-ra-di-na-ú-[e]»

•14. [.....] հարյուր 55 մարդ մեկ տարվա ընթացքում: Մի մասին (ես) սպանեցի, իսկ մնացածին՝

15. կենդանի տարա: Նրանցից տղամարդկանց (ես) տվեցի ռազմիկներին»²⁸:

Նույն երևույթն առկա է նաև արձանագրության «Դիմային կողմում» որտեղ ներկայացված է Ազգինի երկրից Մենուայի կողմից գերության ըջած մարդկային զանգվածների մասին՝

•8. ... II LIM I ME XIII ¹⁵ta-ar-šú-a-ni

9. [šn-a-li]-e a-li-ké za-šš-gu-ú-bi a-li-ké T^{MEŠ} a-gu-ú-bi

10. ['a-še]-e a-li ma-a-nu a-ru-ú-bi ¹⁵ju-ra-di-na-ú-e^{MEŠ}»

•8. 2113 մարդ

9. մեկ տավա ընթացքում՝ մի մասին (ես) սպանեցի, մյուսին՝ կենդանի տարա:

10. Նրանցից տղամարդկանց (ես) տվեցի ռազմիկներին»²⁹:

²⁸ KUYU, 44:14-15; CTU, A5-9:14-15, 10. Երևույթը քալականին հետաքրքիր է՝ ակնկալում ենք հնաագյում անդրադառնալ այս խնդրին: Լշենք միայն, որ ըստ երևույթին, այն իրենից ունսցում էր ներկայացնում և, ամենայն հավանականությամբ, տղամարդկանց և կանանց վերաբնակեցնում էին իրարից զատ և տարբեր տարածքներում, չնայած որ այն հաստատելու կամ մխտելու համար չունենք ոչ մի փաստ: Տե՛ս նաև Mesopotamien Г., Некоторые вопросы ..., Вестник древней истории, 1951, 4, с. 37.

²⁹ KUYU, 44:8-10; CTU, A5-9:8-10.

Ինչևէ, *nasānu*-ի, այս պարագայում որպես եզրույթի, էությունը կայանում էր նրանում, որ նվաճելով նոր տարածքներ՝ քնակչությանը տեղահանում և վերաբնակեցնում էին հսկայածավալ տեղության ծայրամասերում: Իսկ արդեն տեղահանված տարածքներում էլ վերաբնակեցնում էին այլ տարածքների քնակիչներին, որի արդյունքում կտրուկ փոփոխվում էր այդ տարածքների էթնիկական պատկերը³⁰:

Մենք այստեղ *nasānu*-ն օգտագործում ենք որպես եզրույթ, սակայն այդ չի նշանակում, որ նշյալ բայը եզակի է: Բ. Օդետը խնդրո առարկա «արտաքսում» և «վերաբնակեցում» բառերի համար ընդգծել է աջքադերեն շուրջ քսան բայ³¹: Այդ բայերից, սակայն քիչ ավել կամ պակաս գործածական են *abaku* - տանել, հեռացնել, գերության քշել³², *ramu* - քնակեցնել³³, *šabātu*³⁴ և այլ բայեր: Մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում նաև *šallū* (*šallatu*, *šallūtu*) բայի օգտագործումը³⁵, որն ըստ Բ. Օդետի վերաբերում է զուտ մարդկային վերաբնակեցումներին, բայց կան դեպքեր, երբ այդ բառը օգտագործվում է նաև ավարի առումով³⁶:

Նվաճված տարածքների քնակչությունը և նոր վերաբնակեցվածներն իրավական տեսանկյունից հավասարվում էին «Ասորեստանի մարդկանց»՝ ուՅե *Assur* կամ «Երկրի մարդկանց»՝ ուՅե *māni* հետ, սակայն սկզբունքորեն տարբերվում էին քնիկ աշուրացիներից՝ *mar'ē Assur*՝ «Ասորեստանի զավակներից»: Նրանց անվանում էին *šbū*, *nakru*՝ օտարներ, *munrabu*՝ գաղթականներ և այլն: Այսպիսով, *nasānu*-ի քաղաքականությունն իրենից մի տեսակ էթնիկական ծուլում կամ *Assyrianization* էր ներկայացնում:

Ասորեստանի թագավորները նախընտրում էին տեղահանվածներին վերաբնակեցնել ոչ մեծ և մասնատված խմբերով

³⁰ Մանրամասն տե՛ս Zadok R., On the Ethnolinguistic Composition of the Population of Assyria Proper in 9th-7th Centuries B.C., *Assyria im Wandel der Zeit*, Heidelberg, 1982:

³¹ Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, p. 5.

³² CAD, vol. I, A, 1954, *abaku* հոդվածը, pp. 3-9.

³³ CAD, vol. XIV, R, 1999, *ramu* հոդվածը, pp. 127-147.

³⁴ CAD, vol. XVI, g, 1962, *šabātu* հոդվածը, pp. 5-41.

³⁵ Borger R., Die Inschriften Assurhaddons Königs von Assyrien, Graz, 1956, S. 33:27, 36.

³⁶ Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, p. 7.

կամ նույնիսկ ընտանիքներով՝ ըստ հնարավորության մի տարածքում համախմբելով էթնոլեզվական առումով տարբեր մարդկանց խմբեր:

Տեղահանված բնակչությանը նոր տարածքներում վերաբնակեցնում էին արքայական, տաճարական և նույնիսկ մասնավոր անձանց հողատարածքներում: Նրանց պաշտոնապես համարվում էին *wardu ša šarrim*՝ արքայական ստրուկներ³⁷, սակայն միաժամանակ անձնապես ազատ էին և համարվում էին Ասորեստանի ազատ քաղաքացի՝ *awlum* և կարող էին շարժական և անշարժ գույք ունենալ, զինվորագրվել քանակում, վարել ինքնուրույն տնտեսություն և նույնիսկ՝ ծառաներ ունենալ³⁸:

Ք.ա. VIII դ. վերջերից Առաջավոր Ասիայում կրկին սկսված ժողովուրդների տեղաշարժերը Ք.ա. VII դ. առաջին քառորդին ընդգրկեցին բավականին խոշոր մասշտաբներ՝ կիմմերներ, սկյութներ, արամեացիներ, Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններում հնդեվրոպական ցեղեր ու ժողովուրդներ, և այլն: Այս բնական տեղաշարժերն էլ ավելի ընդգրկված բնույթ ստացան ասորեստանցիների կողմից *nasānu*-ի քաղաքականության կիրառման արդյունքում:

Nasānu-ի քաղաքականությունը, օրինակ, արամեացիների և հրեաների առումով չարդարացրեց իրեն: Իսնդիրն այն էր, որ Սիրիայից արամեական ցեղերի խոշոր զանգվածներ վերաբնակեցվեցին Միջագետքում, որտեղ նրանց թիվը բավականին մեծ էր, իսկ այժմ հպատակվելով ասորեստանցիներին՝ նրանք տարածվեցին ամբողջ Միջագետքով մեկ: Բուն Ասորեստանի տարածքում նրանց թիվը բավականին պատկառելի էր³⁹:

Ք.ա. 722 թ.-ին ասորեստանցիները գրավեցին Իսրայելի մայրաքաղաք Սամարիան: Իսրայելական թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալ՝ վերածվելով ասսուրական նահանգի: Սարգոն II-ի հրամանով՝ Իսրայելից շուրջ 27.290 մարդ տեղահանվեց և

³⁷ Diakonoff I., *The Cities of the Medes; Ak, Assyria, Jerusalem, 1991*, p. 19.

³⁸ Մանթաման տն'ս Oded B., *Mass Deportations*, pp. 75-115: Նույն երևույթն ակադեմիական թագավորությունում՝ *Менессавадзе Г., Халле-Урапы, Тбилиси, 1954*, с. 346.

³⁹ Tadmor H., *The Aramaization of Assyria: Aspects of Western Impact, Mesopotamien und seine Nachbarn*, Berlin, 1982, pp. 449-453; Zadok R., *On the Ethnolinguistic*, pp. 77-78.

վերաքնակեցվեց Միջագետքի ու Մարաստանի հեռավոր շրջաններում: Հրեաների տեղահանման մասին, սկսած Թիզլաթապալասար III-ից մինչև Սինախիբերիբ (Ք.ա. 705-681 թթ.)՝ հիշատակություններ է պահպանվել նաև Աստվածաշնչում: Առաջինը վերաբերում է Թիզլաթապալասար III-ի կողմից կատարած վերաքնակեցումներին՝ «Իսրայելի թագաւոր Փակէթի (Պեկայ (Ք.ա. 740-732 թթ.) - Ռ.Յ.) օրերուն եկաւ Ասորեստանի Թագաւոր-փաղասար թագաւորը եւ առաւ Իյօնը, Արէլ-թեթամաքան, Յանուլէն, Կադէսը, Հասորը, Գաղաաղը եւ Գալիլեան՝ Նեփթաղիմի բոլոր երկիրը, եւ նորանց գերի տարաւ Ասորեստան»⁴⁰: Ընդ որում, Աստվածաշնչում նշվում է նաև նրանց վերաքնակեցման վայրը՝ «Մարաց քաղաքներում»⁴¹:

Սարգոն II-ի կառավարման ժամանակաշրջանում նմանատիպ քաղաքականություն էր վարվում նաև Արևելյան Փոքր Ասիայում: Օրինակ, Թիլ-Գարիմմուփց տեղահանվեց մոտ 5000 մարդ, որոնց տեղը վերաքնակեցվեցին Կամմանուփց տափալկան ցեղերը⁴²: Իսկ Սինախիբերիբը շուրջ 150.000 քնակչի Բարբելոնիայից վերաքնակեցրեց Սամարիայում⁴³, իսկ նույն Հրեաստանից արտաքսեց շուրջ 200.150 մարդ⁴⁴:

Ըստ Արզիշտի I-ի «Իսրայելոյան տարեգրոյթյան», ռազմագերիների ընդհանուր թիվը կազմել է ավելի քան 320 հազար մարդ, իսկ ըստ Սարդուրի II-ի «Տարեգրոյթյան»՝ շուրջ 200 հազար⁴⁵: Օրինակ, Ք.ա. 782 թ.-ին նորակառույց Էրեբունիում Արզիշտի I-ը վերաքնակեցրեց հաթիի և Ծուփանի երկրից շուրջ 6600 մարդ⁴⁶:

Նմանատիպ երևույթները թե՛ Ասորեստանում և թե՛ Կանի թագավորությունում բազմաթիվ էին, և հետևաբար հիմնախնդրին մեկ հորվածի շրջանակներում անդրադառնալը հնարավոր չէ: Եվ եթե

⁴⁰ Դ Թագաւորաց, ԺԵ, 29-30, տե՛ս Աստուածաշնչոնց մատեան, Կոստանդնուպոլիս, 1896:

⁴¹ Դ Թագաւորաց, ԺԵ, 6-7; ԺԸ, 11-12:

⁴² ARAB, II, 80, 99, 137; Քոչյան Ա., Տոն Թողոմայ, էջ 18-19:

⁴³ Isserlin B.S.J., The Israelites, Thames and Hudson, London, 1998, pp. 87-89.

⁴⁴ Luckenbill O.D., The Annals of Sennacherib, Chicago, 1924, p. 32:24-27.

⁴⁵ Հայ ժողովրդի պատմութեան, հ. I, Երևան, 1971, էջ 341:

⁴⁶ ԽՅԿԿ, 173-174.

Ասորեստանում զանգվածային վերաբնակեցումներն առաջին հերթին կրում էին քաղաքական⁴⁷ և հետո նոր տնտեսական բնույթ⁴⁸, ապա Վանի թագավորությունում, ըստ երևույթին, ճիշտ հակառակը:

Nasib-u-ի քաղաքականությունն արամեացիների պարագայում չլուծեց քաղաքականության առջև ծառայած բուն խնդիրներն այն առումով, որ Նրանք նոր տարածքներում չձուլվեցին իշխող բնակչությանը:

Երևույթն ընդհանրական կարելի է համարել նաև Բաբելոնիայի առումով: Եթե նախկինում բաբելացիներին հաջողվել էր ուժացնել ամորեացիներին և քասսիտներին, ապա խնդիրն այլ էր հիմնականում գյուղական համայնքներում բնակվող երկու արևմտասեմական ծագում ունեցող ցեղերի՝ արամեացիների և քաղեացիների առումով⁴⁹:

Արամեացիների դեպքում տեղի ունեցավ ճիշտ հակառակը: Նրանք մշակութային և տնտեսական առումով այնքան մեծ ազդեցություն ունեցան ասորեստանցիների վրա, որ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում վերջիններս սկսեցին ձուլվել նրանց: Դեռ ավելին, արամեացիները շարունակեցին պահպանել իրենց հատուկ ցեղային կառուցվածքը, անձնական արամեական հատուկ անունները և նույնիսկ շարունակեցին ակտիվ մասնակցություն ունենալ Բաբելոնիայի ներքին կյանքում: Նրանք հիմնականում բնակչություն էին հաստատել Տիգրիս գետի ստորին հոսանքի շրջանում, Նիպպուր քաղաքի շրջակայքում և մասամբ էլ՝ Հյուսիսային Բաբելոնիայում:

Ք.ա. VII դ. արամեական ցեղերից ամենահայտնին Գամրուլուն էր⁵⁰: Ինչպես նշում են Բ, Մազարը, Հ. Թադմորը և այլք, սկզբում արամեներնը դարձավ Ասորեստանի երկրորդ պաշտոնական լեզուն, հետո տերության երկրորդ լեզուն և վերջապես Միջագետքի ու Մերձավոր Արևելքի բազմաթիվ ժողովուրդների մայրենի լեզուն⁵¹:

⁴⁷ Oded B., *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, pp. 33-40.

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 55-74:

⁴⁹ Brinkman J.A., *A Political History of Post-Kassite Babylonia*, pp. 260-265; Նույնի, *Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C.*, Philadelphia, 1984, p. 12 n. 41.

⁵⁰ Brinkman J.A., *Babylonia in the Shadow of Assyria (747-626 B.C.)*, CAH, III/2, 1991, p. 8.

⁵¹ Mazar B., *The Aramean Empire and its Relations with Israel*, *The Biblical Archaeologist*, 1962, 25/4, p. 111; Tadmor H., *The Aramaization of Assyria*, pp. 451-455; Parpola S., *National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyria Identity in Post-Empire*

Շոտով, ինչպես արդեն նշեցինք՝ սկսած Ք.ա. VI դ., արամեերենը հանդես էր գալիս որպես *lingua franca*:

Եվ եթե հետագայում արամեացիների ազդեցությունը տեղաբնիկների վրա հիմնականում կրում էր մշակութային բնույթ, ապա իրավիճակն այլ էր նրանց ցեղակից քաղղեացիների առումով՝ որոնք ինչպես հետագայում կտեսնենք՝ կարողացան նույնիսկ հասնել քաղաքական լուրջ հաջողությունների:

Չնայած քաղղեացիներն ավելի ուշ ներթափանցեցին կամ էլ վերաբնակեցվեցին Մերձավոր Արևելքի տարրեր շրջաններում, միևնույն է, նրանք վարում էին ավելի նստակյաց կյանք և ավելի համախմբված էին, քան արամեացիները⁵²: Բաբելոնիայի տարածքում գոյություն ունեին երեք մեծ և երկու փոքր քաղղեական ցեղեր: Քաղղեացիները պահպանում էին իրենց հատուկ ցեղային ապրելակերպը և ինչպես արամեացիները՝ նշված ժամանակահատվածում չմտադրվեցին տեղաբնիկներին: Նրանք իրենց ակտիվ մասնակցությունն էին ցուցաբերում նաև միջազգային առևտրում: Ամեն մի քաղղեական ցեղախումբ անվանված էր որպես «Այսինչ ցեղային առաջնորդի կամ առասպելական նախահոր Տուն» (Bit): Քաղղեական այդ երեք խոշոր ցեղերն էին՝ Եփրատ գետի ստորին հոսանքի շրջանում, Ուրուկ քաղաքից հյուսիս՝ Բիթ - Ամուլանին, Բիթ - Դակկուրին՝ Բորսիպպայից հարավ, սակայն սրանք երբեմն ավելի ակտիվ էին գործում անմիջապես Բաբելոն քաղաքի շրջակայքում, և Բիթ - Յակինը, որը միաժամանակ քաղղեական ցեղերից ամենահզորն էր, տիրապետող դիրք ուներ Ուր քաղաքի շրջակայքում գտնվող հողերի վրա, ինչպես նաև արևելքի ճահիճներում (Մովի երկիր)⁵³:

Հարկ է նշել նաև այն հանգամանքը, որ Բաբելոնիայում հակաստորեստանյան ելույթները գլխավորում էին հենց քաղղեացի առաջնորդները⁵⁴: Բաբելացիների հետ միասին նրանք ձգտում էին

Times, Journal of Assyrian Academic Studies, 2004, vol. XVIII, 2, p. 4; Дьяконов И., Титулы этнических передвижений в ранней древности, с. 8 прим. 5.

⁵² Brinkman J. A., *Babylonia in the Shadow of Assyria (747-626 B.C.)*, p. 9.

⁵³ *Ibid.*: p. 9.

⁵⁴ Brinkman J. A., *Babylonia in the Shadow of Assyria (747-626 B.C.)*, p. 14.

ընդայնել հակաասորեստանյան խմբավորման աշխարհագրական տարածքը և շատ հաճախ դիմում էին էլամցիների (իսկ, քանի դեռ Բաբելոնիան ու էլամը համագործակցում էին, նշանակում էր, որ Ասորեստանի խնդիրները տարածաշրջանում քակականին լարված քեռլթ էին ստանում, իսկ սրա հետ էլ զուգահեռ՝ սրվում էր նաև միջազգային հարաբերությունները) ու արաբների օժանդակությանը:

Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ արաբների կողմից դեպի Բաբելոնիա ներխուժման կամ էլ այն իրենց ազդեցությանը ենթարկելու միտումներ էին նկատվում: Վերջինիս մասին են վկայում եփրատ գետի ավազանում մի քանի արաբական տեղանունները⁵⁵ և այլն: Այդպիսի հակաասորեստանյան խմբավորման վերաբերյալ որպես վառ օրինակ կարելի է քերել այն փաստը, որ Բաբելոնի թագավոր Մարդուկ-ապլա-իդդին II-ը (Ք.ա. 721-710 և 703 թթ.)՝ Ք.ա. 703 թվականին համախմբեց մի պատկառելի միություն, որի մեջ ներգրավված էին ցաղղեացիները, արամեացիները, էլամցիները և արաբները⁵⁶:

Ինչևէ, պետք է նշել նաև, որ ոչ բոլոր ցաղղեական ցեղերն էին հանդես գալիս հակաասորեստանյան ելույթներով: Նույնիսկ, ինչպես վկայում է Ասարխատդոնի (Ք.ա. 681-669 թթ.) մի արձանագրությունը, ասորեստանյան քանակում կային ցաղղեացի գինւկորներ ու հրամանատարներ⁵⁷:

Դեռևս Ք.ա. II հազարամյակի վերջերին Իրանական քարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում հետագա Մարաստանի տարածքում, հաստատվեցին տարբեր էթնիկական ծագում ունեցող ցեղեր, որոնք ստեղծեցին մանր իշխանություններ: Այդ ցեղային խմբերից էին՝ կուտիները, լուլուբեյները, կասսիտները, խուրրիները, իրանախոս տարբեր ցեղեր, արամեացիները և այլն: Իսկ Ք.ա. IX-VIII դդ. ընթացքում, Մարաստանի տարածքներում քնակչության թվաքանակի ավելացում է նկատվում, իսկ արդեն Ք.ա.

⁵⁵ Eph'al I., "Arabs" in Babylonia in the 8th century B.C., *Journal of the American Oriental Society*, 94, 1974, pp. 108-115.

⁵⁶ Brinkman J. A., *Prelude to Empire*, p. 57 n. 266.

⁵⁷ Borger R., *Die Inschriften Assurhaddons, Königs von Assyrien*, Graz, 1956, S. 52:12; Brinkman J.A., *Prelude to Empire*, pp. 106, 183, 188.

VII դ. Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմուտքում և հարակից շրջաններում աճում է մարտերի ազդեցությունը: Դարերի ընթացքում իրանալեզու՝ մասնավորապես պարսկական, և ոչ իրանալեզու էթնիկական տարրերի անընդհատ տեղաշարժերի արդյունքում փոփոխման էին ենթարկվում նրանցով քնակեցված տարածքների աշխարհագրական սահմանները⁵⁸:

Այսպիսով, տարածաշրջանում, վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում էթնոցադաքականությունը որպես երկրի արտաքին ու ներքին քաղաքականության կարևորագույն բաղադրիչ՝ ընդգծված հանդես էր գալիս Ասորեստանում և Վանի թագավորությունում: Այս պարագայում այն կրում է զուտ տարածաշրջանային բնույթ և իրականացվում էր զանգվածային վերաբնակեցումների միջոցով: Իսկ դրանց արդյունքում, ճիշտ է, փոփոխվում էր տվյալ տարածաշրջանի էթնիկական պատկերը, և նվազում էր վերաբնակվողների ընթրստության հավանականությունը⁵⁹, այս էլ միայն ուժեղ ռազմական մեքենայի պարագայում, սակայն նույն մեքենայի քայքայումը հանգեցրեց Ասորեստանի և Վանի թագավորության անկմանը: Եվ եթե առաջինում իշխանությունը շարունակում էր գտնվել սեմիտների ձեռքում, ապա Վանի թագավորությունում գրեթե ամբողջապես անցել էր հնդեվրոպացիներին:

Սույն աշխատանքը եզրափակենք Ն. Ադոնցի մեկնաբանությամբ՝ «Այն հեղափոխությունը, որ կատարվեց մեր թվականությունից առաջ VII դարի վերջում և կործանեց Ասորեստանը, Վանի թագավորությունը և քազմաթիվ այլ պետություններ, էական նշանակություն ունեցող մի նոր դարազույն բացեց մարդկության պատմության մեջ: Այն հեղաշրջեց հին աշխարհի քաղաքական պատկերը: Սեմականությունը, որ դարեր ի վեր ապահովել էր իր համար առաջին տեղը պատմության թատերաբեմին, վերացավ, առաջնությունը զիջելով հնդեվրոպական տարրին»⁶⁰:

Իհարկե, անվանի գիտնականն իրավացի է, սակայն այդ տեսակետին պետք է բավականին զգույշ մոտենալ, քանզի, ինչպես

⁵⁸ Diakonoff I., *Media, The Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1985, vol. 2, p. 36ff.

⁵⁹ Oded B., *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, pp. 41-54.

⁶⁰ Ադոնց Ն., *Հայաստանի պատմություն*, Երևան, 1972, էջ 287:

արդեն նշեցինք, եթե քաղաքական առումով գերիշխանությունը գտնվում էր վերջիններիս ձեռքում, ապա մշակութային առումով առաջինները բավականին ուշ զիջեցին իրենց տեղը:

ROOSLAN TSAXANYAN

THE POLICY OF MASS DEPORTATIONS IN ASSYRIA
AND KINGDOM OF VAN IN VIII-VII CENTURIES B.C.

Discussing the problems of the policy of mass deportations of the Assyrian and Urartian kings' it may be assumed that in both countries it was almost the same character. But it is possible that the policy of mass deportations' against conquered peoples in their countries was originally recorded in the state of Van. Moreover it is not excluded that the Assyrians could borrow this policy from the Van kingdom. They carried out displacements of population by force generally with the political purpose in Assyria, with the economic purpose in kingdom of Van. Such policy caused ultimately, in both countries changes of the ethnic picture and as a result, the decline of both states. In addition the author offers Akkadian verb *nasûhu* (*nasûhu*, *issûhu*)- «to root out», «destroy», «drive», and the Urartian verb *tasû* (*tasû*), *tasûm(u)*?, *nasû* (*u*)? - «displace» as terms for the mass deportations' policy.

**ՄԻՔԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ
ՀԱՐՑԵՐԻ ԵՌՈՐԶ Զ.Ա. ՎԻՎ ԴԱՐԵՐՈՍ**

Պատմահայր Հերոդոտոսը, անդրադառնալով Աքեմենյան Պարսկաստանի XVI սատրապությանը, գրում է. «Պարթևները, քորասմները, սոգդերը և արեյները վճարում էին երեք հարյուր տաղանդ հարկ, սա տասնվեցերորդ նահանգն էր»¹: Հերոդոտոսը տարբեր առիթներով մի քանի անգամ ևս հիշատակում է նշված ժողովուրդներին: Տեղեկությունում առաջինը հիշատակված պարթևների սկզբնական պատմության մասին մինչև քուզոր պարսերի ներխուժումը Պարթևք գրեթե ոչինչ հայտնի չէ²:

Պարթևները հիշատակվում են Հերոդոտոսի հետևյալ տեղեկությունում, որը, ելնելով քննության շահեկանությունից, մեջքերում ենք ամբողջությամբ. «Ասիայում կա մի դաշտավայր, բոլոր կողմերից լեռներով շրջապատված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է քորասմներին և գտնվում է նույն քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանզների և թամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային: Արդ, դաշտավայրը շրջափակող լեռից հոսում է մի մեծ գետ, որի անունն է Ակես: Այս գետը, բաժանված լինելով հինգ թևի, հնում յուրաքանչյուր թևով ոռոգում էր վերոհիշյալ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի երկիրը, քանի որ ամեն մի կիրճից մի թև էր հոսում: Բայց պարսից իշխանության տակ ընկնելուց հետո այդ երկրների վիճակը այսպիսին եղավ: Արքան լեռների այդ կիրճերը փակելով, յուրաքանչյուր կիրճում (ջրարգելակ) դռներ շինեց: Այս պատճառով էլ ջրի նյքը փակվեց և լեռներով շրջափակված դաշտավայրը դարձավ

¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ա. Կրկաշարյանի, Երևան, 1986, III, 93 (այսուհետև՝ Հերոդոտոս):

² Массон М., Некоторые новые данные по истории Парфии, Вестник древней истории, 1950, 3, с. 41 и след.; Фрейл Р., Наследие Ирана, Москва, 1972, с. 79, 244.

լիճ, քանի որ դաշտավայր մտնող գետը ոչ մի ելք չունի: Արդ, նրանք, ուլճեր հեռւմ օգտագործում էին այդ ջուրը (ոռոգման համար), այժմ դրանից զրկված լինելով, մեծ աղետի մեջ ընկան: Քանզի ծնունդ աստված նրանց անձրև է պարգևում, ինչպես և մյուս մարդկանց, բայց նրանց ցանած կոփելը և քնջութը ջրի կարիք ունեն անուանը: Ու քանի որ նրանց ոչ մի ջուր չի տրվում, ապա նրանք իրենց կանանց հետ միասին գալիս են Պարսկաստան և, կանգնելով արքայի դռների առաջ, աղաղակում են ողբագին, մինչև որ արքան հրամայում է (ջարգելակ) դռները բաց անել դեպի ջրի առավել կարիք ունեցողների կողմը: Երբ սրանց հողերը լիովին հագնեում են, արքան հրամայում է բաց անել մյուս դռները նրանց համար, ուլճեր արդեն այժմ մյուսներից ավելի (ջրի) կարիք ունեն: Ինչպես ես լսել և իմացել եմ (Շրողոտոսը - Խ.Շ.), (ջարգելակ) դռները բացելու համար (արքան), հարկերից բացի, մեծ գումարներ է վերցնում»²:

Այս տեղեկության վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Այսպես, որոշ ուսումնասիրողներ այս տեղեկությունը դիտել են որպես արհեստական ոռոգման մասին հաղորդում և Ակես գետը չեն նույնացրել որևէ գետի հետ, այն դեպքում, երբ Ակեսը նույնացվել է Օքոս, Օքոսս, Մուրղաբ, Հարիոտո, Հիլմենդ, Ամու-Դարյա գետերից որևէ մեկի հետ³: Ակեսը հիմնականում նույնացվել է Հարիոտո գետին⁴:

Շրողոտոսի տեղեկության մեջ կա աշխարհագրական խառնաշփոթ, ինչը պայմանավորված է Շրողոտոսի ձեռք բերած քանավոր տեղեկությունների քաղվածականությամբ: Անշուշտ, տեղեկության մեջ արտացոլվել են Աքեմենյանների ժամանակ իրականացված ոռոգման աշխատանքները, և նկատի ունենալով նշված ժողովուրդների քնակության տարածքները՝ անհնար է Ակես գետի նույնացումը մի որոշակի գետի հետ, որի ջրերից կօգտվեին այդ քոլոր ժողովուրդները: Հետևաբար, Շրողոտոսի ամբողջ

² Շրողոտոս, III, 117:

³ Доватур А., Каллистов Д., Шинцова И., Народы нашей страны в «Истории» Геродота, Москва, 1982, с. 201 (այստեղից՝ Դ.Կ.Յ.).

⁴ Дьяконов И., История Мидии, Москва-Ленинград, 1956, с. 357; Фрей Р., նշվ. աշխ., էջ 65; Дьяконов М., Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, с. 64.

տեղեկությունը պետք է քննել առանձին հատվածներով: Քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և թամանների համատեղ հիշատակությունը ցույց է տալիս ոչ թե այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի բնակության տարածքն առանձին վերցրած, այլ Աքեմենյան երկու՝ XIV և XVI սատրապությունների ընդհանուր տարածքը⁸, հետևաբար Հերոդոտոսի հիշատակած դաշտավայրը համապատասխանում է Արեյային, որը Ստրաբոնը նկարագրում է որպես լեռներով շրջափակված դաշտավայր⁹: Արեյան վարչական առումով մտնում էր XVI սատրապության կազմի մեջ, որից հարավ գտնվում էին սարանգները և թամանները՝ XIV սատրապության կազմում¹⁰: Այսպիսի նույնացման դեպքում էլ Ակես գետը համապատասխանում է Արիոս գետին՝ ներկայիս Հարիոտդին, որը հոսում է Արեյայով¹¹: Տեղեկության սկզբնամասում քորասմների առանձին հիշատակությունը սրանց կապում է ոչ թե Օքսոսի ստորին հոսանքի շրջանի հետ, ինչն արդեն մյուս ժողովուրդների հիշատակության պարագայում չի տեղավորվում տեղեկության շարունակության ընդհանուր տրամաբանության մեջ, այլ պարթևներից դեպի արևելք՝ Ք.ա. VI դ. վերջին զբաղեցնելով Թուրքմենահորասանական լեռների արևելյան մասը և Թաջանդ-Հարիոտդի հովիտը¹²: Այս վերջին հանգամանքը նույնպես հետազոտողների շրջանում տարակարծությունների տեղիք է տվել: Ուսումնասիրողների մեծ մասը, հենվելով Հերոդոտոսի III, 117 տեղեկության վրա, ենթադրում է հորեզմի գլխավորությամբ մինչաքեմենյան խոշոր պետական կազմավորման գոյության մասին, որի կենտրոնը գտնվել է հորեզմի օազիսում, և այդ թագավորության տիրապետությունը

⁸ Անշուշտ, հյուրկանների ներառումը XVI սատրապության կազմի մեջ Դարեհի վարչական վերափոխումներից հետո հնարավոր՝ չէ, չնայած մինչև Դարեհի գահակալումը Պարթևը և Վրկանը կազմել են մեկ սատրապություն:

⁹ Страбон, География в 17 книгах, перевод, статьи и комментарии Г. Стратановского, Ленинград, 1964, XI, 10, 1. Сдѣл. Пыльников И., Хорасмий Гекатей Милетского, Вестник древней истории, 1972, 2, с. 11.

¹⁰ Страбон, III, 93:

¹¹ The Geography of Strabo, with an English translation by H.L. Jones, vol. V, Cambridge-Massachusetts-London, 1969, XI, X, 1; 5; XI, 5.

¹² Пыльников И., Хорасмий Гекатей Милетского, с. 10.

տարածվել է XVI սատրապության մեջ մտնող ժողովուրդների վրա¹¹: Սակայն խորեզմի միավորման հիմնական կենտրոնները ավելի շուտ եղել են պարթևներից դեպի արևելք ընկած տեսեսապես զարգացած Մերվի և, հնարավոր է, Հերաթի շրջանները, որտեղից էլ պարսիկների ճնշման տակ քորասմերը աստիճանաբար շարժվում են Ամու-Դարյայի ստորին հոսանքի շրջան՝ ներկայիս խորեզմի օազիս¹²: խորեզմը նվաճվում է Կյուրոսի կողմից Ք.ա. 545-539 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում¹³:

Յ. Մարգվարտը, որին հետևել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, խորեզմին նույնացնում էր, այսպես կոչված, «իրանական (արիական) տարածությունը» *Airyānām vašjah*¹⁴, որը հիշատակվում է «Ակնեստայում»՝ որպես իրանական (արիական) ցեղերի քնակության վաղ շրջան¹⁵: Սակայն այդ քնակության շրջանի հետ նույնանում է ոչ թե բուն, այլ Մեծ խորեզմը¹⁶:

Խորասմերին պարթևներից արևելք և Խորասմի քաղաքը հիշատակում է Հեկատեոս Միլեթացին¹⁷: Խորասմերին խորոմներ-խորամներ անունով հիշատակում է Կտեսիաղը¹⁸, իսկ Ստրաբոնը

¹¹ Д.К.Ш., с. 199; Тазров А., Кочевники Арало-Каспия и Хорезм в V-IV вв. до н. э., Вестник Челябинского государственного университета, 2005, т. 10, 1, с. 53-63. Ըստմասիիրողը խրասմերին համարում է սակեր (սեդ., էջ 53):

¹² Д.К.Ш., с. 199. Տե՛ս նաև Пыльников И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н.э., Вестник древней истории, 1965, 2, с. 42. Հմմտ. Frye R., The History of Ancient Iran, München, 1983, pp. 18, 112; նույնի, The Heritage of Central Asia, Princeton, 1998, p. 85.

¹³ Дандмазов М.А., Иран при персах: Ахеменидах, Москва, 1963, с. 106. խորեզմի նվաճումը դնում են նաև Ք.ա. 539-530 թթ. միջև, այնինքն Բարիդնի ակումբից հետո (տե՛ս, օրինակ, Массон В., Древнеземледельческая культура Маргяны, Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 73, Москва-Ленинград, 1959, с. 137):

¹⁴ Frye R., The History of Ancient Iran, p. 61.

¹⁵ Marquart J., *Eritäfahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenac'i*, Berlin, 1901, S. 155. Տե՛ս նաև՝ History of Civilizations of Central Asia, ed. J. Harmatta, vol. II, Paris, 1996, p. 42.

¹⁶ Гафуров В., Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история, Москва, 1972, с. 37 и след.

¹⁷ Müller C., *Fragmenta historicorum graecorum*, vol. I, Parisiis, 1841, fr. 173, p. 12.

¹⁸ Пыльников И., Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, перевод, примечания), Душанбе, 1975, с. 49, 93.

խորասմբին հիշատակում է որպես մասսագետների և սակերի ցեղերից մեկը¹⁸:

Վերը կատարված քննությունը թույլ է տալիս համաձայնվել նաև Ի. Պյանկովի հետևյալ դիտարկման հետ: Վիթխարի տարածք ընդգրկած XVI սատրապության վճարած հարկը տարեկան կազմել է երեք հարյուր տաղանդ, այն դեպքում, երբ գոթոթ նման տարածք ունեցող XIV սատրապությունը վճարել է վեց հարյուր տաղանդ հարկ¹⁹: Հնարավոր է, որ XVI սատրապության ժողովուրդները բացի ամենամյա հարկից Աքեմենյան արքունիքին վճարել են նաև առանձին հարկ՝ օգտվելով ոռոգման համակարգից²⁰: Համենայն դեպս, XVI սատրապության մեջ մտած Սոգդիանան և Խորեզմը, ըստ *DSF* արձանագրության, այլ պարտավորություններ ևս ունեցել են Աքեմենյանների հանդեպ և պալատական շինարարության համար տրամադրել են համապատասխանաբար լաջվարդ, սարդիոն և փիրուզ²¹:

Հերոդոտոսի կողմից Սոգդի ներառումը Պարթևքի, Խորեզմի և Արեյայի հետ XVI սատրապության կազմում մասնագիտական գրականության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նշված երկրները հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են որպես առանձին սատրապություններ²²: Սակայն նկատենք, որ հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված հպատակ երկրները չեն ներկայացնում Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգը²³: Ուսումնասիրողների կարծիքով, Սոգդը միշտ էլ կապված է եղել Բակտրիայի հետ և

¹⁸ Strabo, XI, 8, 8. Խորեզմ անվան բացատրությունները՝ «արևային երկիր», «լավ երկիր» և այլն, բավարար չեն (տե՛ս Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 72):

¹⁹ Հերոդոտոս, III, 93:

²⁰ Пьянков И., Хорезмши Гекатая Милетского, с. 12.

²¹ Kent R., Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, 2nd ed., New Haven, 1953, p. 144.

²² Hertzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p. 298; Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 346; Массон В., Древнеземледельческая культура Маргяны, с. 148; История таджикского народа, т. I, Москва, 1963, с. 203 (այսուհետև՝ ИТН):

²³ Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, երևան, 2010, էջ 7-8:

Մարզիանայի հետ մտել է բակտրիական միավորման մեջ²⁵: Ըստ երկայն, այս կարծիքը հիմնված է Բեհիսթունի արձանագրության այն տեղեկության վրա, համաձայն որի Մարզիանան մտել է Բակտրիայի սատրապության կազմի մեջ²⁶: Հետևաբար, եթե նկատի ունենանք, որ Պարթևքի և Սոգդի միջև ընկած Մարզիանան մտել է Բակտրիայի սատրապության մեջ, ապա Մարզիանայից հյուսիս-արևելք ընկած Սոգդի գտնվելը Բակտրիայի սատրապության կազմի մեջ հավանական է: Այսպիսի կացությունը հնարավոր էր մինչև Դարեհ Ա-ի կողմից կատարված համապետական վարչական վերափոխումները: Սակայն Հերոդոտոսի մոտ պահպանված սատրապությունների ցուցակի ուսումնասիրությունը քաջահայտում է վարչական տրոփոփությունների հաստատումը Աքեմենյան պետությունում: Ամենայն հավանականությամբ ապստամբությունների ճնշումից և վարչաքաղաքական վերափոխումներից հետո վիթխարի մարդկային կորուստներ կրած Մարզիանան²⁷ ներառվում է XVI սատրապության կազմում, քանի որ միայն այս դեպքում տրամաբանական կլինի պարթևների, քորասմների, սոգդերի և արեյների համատեղ հիշատակությունը մեկ սատրապության մեջ, ընդ որում Բակտրիայի սատրապությունն էլ Մարզիանայի փոխարեն ստանում է Ալգեերի երկիրը²⁸:

Ի. Դյակոնովի կարծիքով, XVI սատրապությունը համընկել է հին հորոբզմի պետության և նրանից կախյալ տարածքների հետ, կամ էլ Դարեհ Ա-ի օրոք սատրապության կառավարումը հանձնված է եղել Դարեհ Ա-ի հորը՝ Վշտասպին, որը Բեհիսթունի արձանագրությունում հիշատակվում է որպես Պարթևքի սատրապ²⁹: Այս կապակցությամբ նկատենք, որ ելնելով Բեհիսթունի արձանագրության տվյալներից՝ Վշտասպը Դարեհի դեմ ուղղված ապստամբությունների ժամանակ ոչ

²⁵ Бертольд В., Сочинения, т. III, Москва, 1965, с. 25; Массон В., Узл. узлу., էջ 149; ИТН, с. 159.

²⁶ «Դարեհ Վշտասպի Բիսթունյան արձանագրությունը» (թարգմ. քննարկ, արարման և ծանոթ. Գ. Նաբանդյանի), Երևան, 1964, էջ 18: Kent R., Узл. узлу., էջ 127:

²⁷ Дьяконов М., Иран при первых Ахеменидах, с. 224.

²⁸ Спердиану, III, 92:

²⁹ Дьяконов И., Узл. узлу., էջ 348, 438:

միայն Պարթևքի, այլ նաև Վրկանի սատրապն էր³⁰: Ապստամբությունների ճշումից և Դարծի Ա-ի վարչաքաղաքական վերափոխումներից հետո Պարթևքը և Վրկանը ներառվում են առանձին՝ առաջինը՝ XVI, իսկ երկրորդը, նկատի ունենալով կասպ-վրկան նույնացումը, XI սատրապությունների մեջ³¹: Վարավոր է, որ XVI սատրապության ձևավորումից հետո Վշտասպը նշանակվում է այդ ընդարձակ վարչական միավորի սատրապ, կամ էլ սատրապության ղեկավարումը հանձնվում է Աքեմենյան տոհմի ներկայացուցիչներին:

Սոգդը կամ Սոգդիանան, հավանաբար, ըստ Ի. Դյակոնովի, մտել է Մարաստանի տերության կազմի մեջ³²: Կյուրոսի կողմից Սոգդի նվաճման մասին վկայում է Սոգդիանայի հյուսիսային սահմանների մոտ Կյուրոսյոյս քաղաքի հիմնադրումը³³: Համաձայն հին աղբյուրների՝ Սոգդիանայի մայրաքաղաքն էր Մարականդան՝ ներկայիս Սամարղանդը³⁴:

Սոգդերը մասնագիտական գրականության մեջ համարվել են սակերի ցեղերից մեկը, որը վաղ անցավ նստակեցության: Այս տեսանկյունից սակեր և Սոգդ (իին պարսկ. *Sugda*, ավեստ. *Suyda*) անվանումները ստուգաբանորեն համադրվել են, ինչը չի ընդունվել Ի. Դյակոնովի կողմից³⁵: Ջ. Հարմատտան սոգդերի անունը բացատրում է "burnt with fire", այսինքն՝ «մաքրված, մաքուր, սուր» և կապում

³⁰ «Դարծի Վշտասպի Քսեթրոնյան արձանագրությունը», էջ 17-18: Kent R., նշվ. աշխ., էջ 124, 127: Խորիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 11:

³¹ Տե՛ս Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ, Լրագրի հասարակական գիտությունների, 2006, 1, էջ 147-157:

³² Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 349, 358:

³³ Arrian, *Anabasis Alexandri*, with an English translation by E. Iiff Robson, vol. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, 1958-1961, IV, 3; Страбон, XI, II, 4; Rufus Curtius Quintus, *History of Alexander*, with an English transl. by John C. Rolfe, vol. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, 1956 (Loeb Classical Library), VII, VI, 16, 19-20.

³⁴ Пыльников И., Мараканды, *Вестник древней истории*, 1970, 1, с. 35; Д.К.Ш., с. 197. Մարականդայի մասին հին աղբյուրների տեղեկությունները տե՛ս Բյակոնով, *Древний Самарканд (Мараканды) в известиях античных авторов*, Душанбе, 1972, с. 10-20.

³⁵ Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 244: Արիանոսը հիշատակում է սոգդեր անունով հեղկական մի ցեղ (տե՛ս Արիանոս, *Ալեքսանդրի արշավանքը*, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987, էջ 222):

կրակի մինչգրադաշտական պաշտամունքի հետ³⁶, հետևաբար *Sugdo* եշանակել է «Արթազան երկիր»³⁷: Առգդերի լեզուն մտել է իրանական լեզվաընտանիքի մեջ³⁸:

Աշխարհագրական առումով սոգդերը քնակվել են Բուխարայի, Սամարղանդի օազիսներում և, հավանաբար, զբաղեցրել Ֆերգանայի քերդի դաշտի որոշ մասը և այլ հարակից տարածքներ: Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից սկսած կարելի է խոսել սոգդերի համայնքների մասին արևելքում, ընդհուպ մինչև Չինաստան³⁹:

Ինչ վերաբերում է արեյներին (հին պարսկ. *Harosio*)⁴⁰, ապա սրանց քնակության հիմնական տարածքը համապատասխանում է Թաջանդ-Հարիուտ գետի հովտին, Հերաթի շրջանին, որը նվաճվել էր Մարաստանի կողմից⁴¹: Հարիուտ գետը Ատրաքունը և Պտղոմեոսը անվանում են *Arios* և *Areios*⁴², իսկ երկիրն էլ՝ *Ario* և *Areio*: Հավանաբար, հին հնդիակները գետանունը և երկրանունը շփոթել են «արիացի» տերմինի հետ: Ռ. Ֆրայի կարծիքով, Հերաթի տարածքում է տեղի ունեցել արիացիների հիմնական բաժանումը՝ մի մասը շարժվել է Հնդկաստան, մյուս մասը՝ արևմուտք: Շարունակելով միտքը՝ ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ «արևելքի պարսիկները» կենտրոնացել են հենց Հերաթի շրջանում կամ էլ վերջինիս քնակությունը իրեն համարել է «արիացիներ»՝ իրանական (և գրադաշտական) ավանդությունում հենվելով իրենց երկրի եշանակության վրա: Սակայն Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո Արիա անվանումը էրատոսթենեսի մոտ⁴³

³⁶ Harmatta J., The Origin of the Name *Sogdoi*, Acta classica Universitatis Debrecensis, 1977, XIII, p. 6.

³⁷ Szemerényi O., Four Iranian ethnic names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka, Wien, 1980, p. 46.

³⁸ History of Civilizations of Central Asia, p. 47.

³⁹ Фрай П., *ibid.*, աղյ., էջ 72:

⁴⁰ Ըստ Ե. Հերցֆելդի՝ արեյներն առաջին անգամ հիշատակվում են Ատրաքունի «Տարեգրություններ»-ում՝ "Arioi of the rising sun" (տե՛ս Herfeld E., *ibid.*, աղյ., էջ 330):

⁴¹ Дьяконов И., *ibid.*, աղյ., էջ 358:

⁴² Claudii Ptolemaei Geographia, ed. C.F.A. Noebbe, t. II, Lipsiae, 1845, VI, 17, 2. Հմնն. Արիանոս, էջ 137: Գետի անունը մեկնաբանվում է «ոտուր» (տե՛ս Фрай П., *ibid.*, աղյ., էջ 80):

⁴³ Страбон, XV, II, 8.

առաջին անգամ դառնում է Արիանա, որը պարթևական շրջանում լայն ընկալմամբ՝ *Arystotahr* «արիացիների թագավորություն» ընդգրկում էր ամբողջ արևելյան Իրանը, բացառությամբ Բակտրիայի ու հյուսիսային տարածքների, և համապատասխանում Պարթևական թագավորությանը⁴⁴:

XVI սատրապության վարչական կացության մասին կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Հերոդոտոսի հետևյալ հաղորդումը: Հույն պատմիչը, նկարագրելով Քսերքսեսի Հելլադա արշավող բանակի կազմը, գրում է. «Արիները զինված էին մեղական աղեղներով. նրանց մնացած հանդերձանքը բակտրիացիների նման էր: Արիներին առաջնորդում էր Հյուսթանեսի որդի Սիսամեսը: Պարթևները, ջորասմները, սոգդերը, գանդարները և դադիկները արշավել էին բակտրիացիների նման հանդերձանք ունենալով: Նրանց առաջնորդում էին հետևյալները: Պարթևներին և քորասմներին՝ Փանակեսի որդի Արտաբազուը. սոգդերին՝ Արտայոսի որդի Ազանեսը. գանդարներին և դադիկներին՝ Արտաբանոսի որդի Արտյուսիփոսը»⁴⁵: Տվյալ տեղեկության մեջ հիշատակված ժողովուրդները, բացառությամբ արիների կամ արեյների մեղական աղեղների, հանդես են գալիս բակտրիական սպառազինությամբ: Սակայն տեղեկության ուշադիր քննությունը բացահայտում է մի շարք կարևոր իրողություններ:

Քսերքսեսի բանակի նկարագրությունն իր նշանակությամբ համեմատվում է սատրապությունների հերոդոտոսյան ցուցակի հետ և ներկայացնում է Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգը Քսերքսեսի գահակալության ժամանակ: Օրինակ, XVI սատրապության կազմը Քսերքսեսի գահակալության ժամանակ ենթարկվել է փոփոխությունների: Արիների կամ արեյների և սոգդերի առանձին հրամանատարությունների տակ հիշատակվելը ցույց է տալիս, որ Դարեհի ժամանակ ձևավորված XVI սատրապության էթնիկական կազմը ենթարկվել է վերափոփոխությունների, և

⁴⁴ Փթև P., նշվ. աշխ., էջ 80-81: Արիանան ընդգրկում էր Միջագետքի և Հայկաստանի միջև ընկած տարածքը (տե՛ս Roller D.W., *Eratosthenes' Geography*, Princeton and Oxford, 2010, pp. 181, 226):

⁴⁵ Հերոդոտոս, VII, 66:

տարածքն էլ կրճատվել է: XVI սատրապության կազմում, փաստորեն, դատուելով պարսկական բանակի էթնիկական կազմի նկարագրությունից, շարունակում էին մնալ ցորասմները և պարթևները: Աշխարհագրական առումով Մոզդի առանձին սատրապություն լինելը միանգամայն հավանական է, իսկ Արեյան թերևս միավորվել է Մարգիանայի հետ, չնայած վերջինս կարող էր ներառված լինել նաև Բակտրիայի սատրապության մեջ: Սակայն առավել հավանական է, որ Արեյան և Մարգիանան միավորված են եղել մեկ սատրապության մեջ⁴⁶:

XVI սատրապության վարչական նոր փոփոխությունների մասին վկայում են Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները նկարագրող հին հեղինակները: Ըստ Արիանոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտին ներկայացած սոգդերը բակտրիացիների հետ միասին միևնույն սատրապության մեջ են⁴⁷, Արեյան առանձին սատրապություն է, իսկ պարթևները վրկանների և տապուրների հետ ներկայանում են առանձին սատրապի՝ Թրատաթերնի իշխանության տակ⁴⁸: Վրկանը և Պարթևատանը՝ որպես մեկ սատրապություն⁴⁹, ինչպես նաև Արեյան⁵⁰, հիշատակվում են Արիանոսի այլ տեղեկություններում ևա⁵¹: Արիանոսը

⁴⁶ Հմեռ. Frye R., The History of Ancient Iran, p. 112.

⁴⁷ Frye R., The Heritage of Central Asia, p. 99.

⁴⁸ Արիանոս, էջ 97: Ռուֆուսը սոգդերին և պարթևներին հիշատակում է առանձին, ինչը կապված է մարտադաշտում երանջ զբաղեցրած զորքով (տե՛ս Ռուֆուս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987, էջ 350-351):

⁴⁹ Տե՛ս նաև Շրեթոն, XI, IX, 1.

⁵⁰ Արիանոս, էջ 118, 121: Տե՛ս նաև Ռուֆուս, էջ 422, 454: Մի տեղում Արիանոսը արիացիներին և սարանդներին հիշատակում է միևնույն սատրապության մեջ (տե՛ս Արիանոս, էջ 236): Չբաշտելով նման սատրապության գոյությունը՝ կարելի է նաև ենթադրել, որ արիացիների փոխարեն պետք է նշված լինեին արաքոսիացիները (սեդ., էջ 114):

⁵¹ Արիանոս, էջ 116, 118, 121, 124, 137, 152, 193, 236: Տապուրներն ունեին առանձին սատրապ (սեդ., էջ 118-119), որի իշխանությունը տարածվում էր հորդուրյան XI սատրապության նախկին տարածքի մի մասի վրա: Ավելի ուշ Ալեքսանդրը տապուրներին, մարդերին և Վրկանը միավորում է ըստ էության Պարթևատանի հետ, մեկ սատրապության մեջ (տե՛ս Ռուֆուս, էջ 496): Ռուֆուսը հիշատակում է Վրկանի սատրապ Սանապին (սեդ., էջ 416): Ռուֆուսի համար անկախ վարչական բաժանումից յուրաքանչյուր երկիր թերևս մի սատրապություն էր, կամ էլ Ալեքսանդրը արշավանքների

հիշատակում է Արեւայի Սուսիա քաղաքը և նստավայր Արտակոսանան⁵²։ Ստրաբոնը Արեւյան և Դրանգիանան՝ սարանգների երկիրը, համարում է մեկ սատրապություն, ընդ որում՝ հույն հեղինակի համար Արեւյան բուն երկրի անվանումն է, իսկ Արիանան օգտագործում է իր ժամանակների համար՝ նկատի ունենալով արևելյան Իրանի ընդարձակ տարածքները⁵³։ Ինչ վերաբերում է խորասմներին, ապա սրանց Արիանոսը կապում է արդեն Անու-Դարյայի ստորին հոսանքի շրջանի հետ⁵⁴։

Սոգդերը, դատելով Ռուփոսի տեղեկություններից, Աքեմենյան Պարսկաստանի մայրամուտին քակտրիացիների հետ միավորված են եղել միևնույն սատրապության մեջ⁵⁵, և ավելի ուշ Ալեքսանդրը Սոգդիանան դարձնում է առանձին սատրապություն⁵⁶, որը պահպանվում է նաև Ալեքսանդրի մահից հետո⁵⁷։ Արիանոսը հիշատակում է նաև Նավթակի երկիրը՝ ներկայիս Շահրիսաբզը⁵⁸, որը մտնում էր Սոգդիանայի մեջ⁵⁹։

Այժմ քննենք Բակտրիայի վարչաքաղաքական բաժանման վերաբերյալ հին աղբյուրների տեղեկությունները։ Մասնագիտական գրականության մեջ կան կարծիքներ, ըստ որոնց՝ մինչև Աքեմենյանների կողմից նվաճվելը գոյություն է ունեցել Հին Բակտրիական թագավորությունը, և պատահական չէ, որ գրադաշտական ավանդույթում հիշատակվում է բակտրիական թագավոր Վշտասալը՝ Ջարատուշտրայի հովանավորը։ Սակայն Հին Բակտրիական թագավորության գոյության մասին հարցը մնում է վիճելի⁶⁰։

ժամանակ, երբևէլ պահի թելադրանքից, կատարում էր ժամանակավոր փոխական փրամնումներ։

⁵² Արիանոս, էջ 120-121։

⁵³ Страбон, II, V, 32; XI, X, 1.

⁵⁴ Արիանոս, էջ 149, 176։ Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 457, 467։

⁵⁵ Ռուփոս, էջ 457, 459։ Հմմտ. Страбон, XI, VIII, 6.

⁵⁶ Արիանոս, էջ 149։

⁵⁷ Ռուփոս, էջ 596։

⁵⁸ Пялков И. В., Мараканды, с. 37.

⁵⁹ Արիանոս, էջ 125, 152։

⁶⁰ Տե՛ս Дандмаев М., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 29-30; Frye R., The Heritage of Central Asia, p. 68.

Բակտրիան և սակերը արևելյան Իրանի և Միջին Ասիայի հետ եվանգելի էին դեռևս Կյուրոսի կողմից Ք.ա. 545 և 539 թթ. միջև⁶⁰: Պլինիոս Ավագը հաղորդում է, որ Կյուրոսը ավերում է Կապիշա քաղաքը, որը գտնվել է հավանաբար, ներկայիս Քարուլից հյուսիս⁶¹: Արիանոսը հայտնում է, որ Կյուրոսը հարձակվել է հնդիկների վրա, որոնք հավանաբար զանդարիներն են, իսկ արիասպների ցեղն էլ՝ Դրանգիանայի հարավային սահմանի մոտ, օգնում է Կյուրոսին սկյութների դեմ արշավանքում⁶²: Ամենահին տեղեկությունը Բակտրիայի մասին պահանվել է էսքուլեսի «Պարսիկներ» ստեղծագործությունում, որտեղ նշվում է Քսերքսեսի հունական արշավանքին բակտրիացիների մասնակցության մասին⁶³:

Բակտրիայի և բակտրիացիների մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Հերոդոտոսը: Պատմահայրը, ներկայացնելով Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապությունների ցուցակը, Բակտրիայի մասին գրում է. «Բակտրիացիներից մինչև Այգեթի (երկիրը քնակվողները) չճաղում էին օրեք հարյուր տաղանդ հարկ. սա էլ տասներկուերորդ նահանգն էր»⁶⁴: Բակտրիան և բակտրիացիները տարբեր աղիթներով մի քանի անգամ ևս հիշատակվում են Հերոդոտոսի կողմից:

Այսպես, հույն պատմիչը գրում է, որ Կրեսոսին հաղթելուց և գերեվարելուց հետո Կյուրոսին «դեռ խանգարում էին Բաբելոնը և՛ բակտրիական ազգը, և՛ սակերը, և՛ եգիպտացիները: Սրանց դեմ էլ նա

⁶⁰ Дандамаяв М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 28.

⁶¹ Pliny, Natural History, vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, VI, 92. Дандамаяв М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 27.

⁶² Արիանոս, էջ 123, 232: Կյուրոսը Աղզիանայում մասագետների դեմ, հիմնադրում է Կյուրոպոլիս կամ Կյուրեսխատա քաղաքը, որը կործանում են մակեդոնացիները (տե՛ս Дандамаяв М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 52-53; Ammianus Marcellinus, with an English translation by J.C. Rolfe, vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1972, XXII, 6, 59; Արիանոս, էջ 130-131): Հմմտ. Frye R., The History of Ancient Iran, p. 94.

⁶³ Տե՛ս Погов А., Греко-бактрийское царство, С.-Петербург, 2008, с. 31, 34.

⁶⁴ Հերոդոտոս, III, 92: Տե՛ս նաև Herodotus (with an English translation by A.D. Godley), vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1957, III, 93, p. 121.

մտադիր էր անձամբ արշավելու...»⁶⁶: Ինչպես եշում են ուսումնասիրողները, Հերոդոտոսը Բակտրիան հիշատակում է Մերձավոր Արևելքի կարևորագույն պետությունների հետ միևնույն շարքում, որոնք խոչընդոտում էին Կյուրոսի կողմից համաշխարհային կայսրության ստեղծմանը⁶⁷:

Քսերքսեսի Հելլադա արշավող բանակի կազմում Հերոդոտոսը բակտրիացիներին հիշատակում է երկու խումբ սակերի հետ՝ «սրածայր բարձր գլակավոր» և ավուրզան, միևնույն հրամանատարության տակ⁶⁸: Ընդ որում, հաջորդ տեղեկությունից պարզվում է, որ արիևերը, պարթևները, ջորասմները, սոգդերը, գանդարները և դադիկները արշավել էին բակտրիացիների եման հանդերձանք ունենալով⁶⁹, ինչը ցույց է տալիս կայսրության մեջ բակտրիացիների զբաղեցրած առաջնակարգ դերի մասին: Բակտրիացիները արշավանքին տղամարդիկ էին հեծալներ⁷⁰: Թեսսալիայում գտնվելու ժամանակ բակտրիացի զինվորները հիշատակվում են սակերի և հնդիկների միջև, իսկ Պատմայի ճակատամարտում բակտրիացիներից հետո հիշատակվում են հնդիկները և սակերը⁷¹, որոնք աշխարհագրական առումով ևս Բակտրիայի հարևաններն էին: Հերոդոտոսը բակտրիացիներին և սակերին կողք կողքի հիշատակում է նաև այլ տեղեկությունում խոսելով Բակտրիայի սատրապ Մասիստեսի մասին, որը Քսերքսեսի եղբայրն էր⁷²: Հերոդոտոսի մեկ այլ հաղորդումից էլ պարզվում է, որ գերեվարված բարկացիներին պարսիկները եզիպտոսից տանում և վերաբնակեցնում են Բակտրիայի գյուղերից մեկում, որը կոչվում էր Բարկա⁷³:

⁶⁶ Հերոդոտոս, I, 153: Քսերքսեսը գրում է, որ Կյուրոսը նվաճում է բակտրիացիներին (տե՛ս Քսերքսեսի, Կյուրոսաշխատ, թարգմ. Ա. Կրկաշախյանի, Երևան, 2000, էջ 5):

⁶⁷ Дьяконов М., Сложение классового общества в Северной Бактрии, Советская археология, 1964, XIX, с. 125; ИТН, с. 156 и след.; Гафаров В., Таджики, с. 37 и след.

⁶⁸ Հերոդոտոս, VII, 64:

⁶⁹ Անդ., VII, 66:

⁷⁰ Անդ., VII, 66:

⁷¹ Անդ., VIII, 113; IX, 31:

⁷² Անդ., IX, 111; 113: Տե՛ս նաև Геродот, История в девяти книгах, пер. и прим. Г. Стратановского, Ленинград, 1972, IX, 113.

⁷³ Անդ., IV, 204: *Cólos. anst.*, VI, 9 (իսկիացիներին պարսիկները պարտնում են Բակտրիա գերեվարությանը): Տե՛ս նաև Тревер К., Памятники греко-бактрийского искусства, Москва-Ленинград, 1940, с. 4.

Բակտրիան հիշատակվում է նաև հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում: Բեհիսթունի արձանագրությունում Դարեհ Ա-ին հպատակ երկրների շարքում հորեզմից հետո հիշատակվում է Բակտրիան, որին հաջորդում են Սոգդը, Գանդարան, Սական⁷⁴: Նույն արձանագրությունում խոսվում է նաև Մարգիանայում բռնկված ապստամբության մասին, որը դաժանաբար ճնշում է Բակտրիայի հավատարիմ սատրապ Դադարշիշը: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհ Ա-ն հայտարարում է, որ այդ է իր կատարածը Բակտրիայում⁷⁵, ինչը նշանակում է, որ Մարգիանան մինչև Դարեհ Ա-ի վարչական վերափոխումները մտել է Բակտրիայի սատրապության կազմի մեջ⁷⁶: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ՝ Մարգիանայի՝ Բակտրիայի կազմում լինելու մասին հաղորդում է նաև Ռուփոսը⁷⁷: Հին պարսկական մյուս սեպագիր արձանագրություններում Բակտրիան հիմնականում հիշատակվում է Արեւայի և Սոգդիանայի միջև⁷⁸: Արձանագրություններից պարզվում է նաև, որ Բակտրիան Աքեմենյաններին պալատական շինարարության համար տրամադրել է նաև ոսկի⁷⁹:

Բակտրիան և բակտրիացիները աղբյուրներում գրեթե միշտ հիշատակվում են հնդիկների, սոգդերի և սակերի հետ միասին կամ հարևանությամբ: Օրինակ, Գավգամելայի ճակատամարտում բակտրիացիները, սոգդերը, հնդիկները և Դարեհ Գ-ի անմիջական

⁷⁴ Տե՛ս «Դարեհ Վշտասի Բիսթունյան արձանագրությունը», էջ 8:

⁷⁵ Անդ., էջ 18:

⁷⁶ Դառնելով Բեհիսթունի արձանագրությունից՝ Տրադայի՝ Մարգիանայի թագավոր իդակվեը (տե՛ս Kent R., 1924, աշխ., էջ 127, 131) խոսում է այն մասին, որ մինչև Աքեմենյանների կողմից նվաճվելը Մարգիանան թերևս թագավորություն է եղել, որը վերացնում են պարսիկները: Մ. Դյակոնովը Բեհիսթունի արձանագրությունում ընդունում է ոչ թե թագավոր, այլ առաջնորդ ընթերցումը, ինչը, երբ կարծիքով վկայում է այն մասին, որ մարգիանացիները չեն իրացել թագավորական ավանդույթների մասին (տե՛ս Дьяконов М., Очерк истории древнего Ирана, с. 75): Մենք հակված ենք այն կարծիքին, որ գրեն Դարեհ Ա-ի դեմ ուղղված ապստամբությունների ժամանակ Տրադան կարող էր իրեն թագավոր հռչակել:

⁷⁷ Ռուփոս, էջ 482:

⁷⁸ Kent R., 1924, աշխ., էջ 136, 138, 141, 145, 151, 156:

⁷⁹ Անդ., էջ 144: Բակտրիական ոսկու և արծաթի մասին հաղորդում է նաև Կոնստանտինը: Տե՛ս նաև Пыльников И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 41-42. Հմմտ. Тревер К., Памятники греко-бактрийского искусства, с. 10.

դաշնակիցներ սակերը միավորված են Բակտրիայի սատրապ Բեսի հրամանատարության տակ⁸⁰: Տեղեկությունը խոսում է այն մասին, որ Բեսի սատրապական իշխանությունը տարածվել է նաև սոգդերի և հնդիկների (հավանաբար, Արիանոսը նկատի ունի գանդարիներին⁸¹ ու դադիկներին) վրա: Բակտրիայի սատրապ Բեսի իշխանությունն, իրոք, տարածվել է Սոգդիանայի վրա, ինչի մասին գրում է Արիանոսը⁸²: Ռուփոսի տեղեկություններից նույնպես կարելի է ենթադրել, որ Թանախ-Սիր-Դարյան կազմել է Բակտրիայի սատրապության հյուսիսային սահմանը⁸³: Անշուշտ, Բեռլ Դարեհ Գ-ի պետության մեջ ունեցել է բացառիկ դիրք, և պատահական չէ, որ հենց նա էլ սպանում է Դարեհին և հռչակվում Ասիայի արքա՝ Արտաքսերքսես անվամբ⁸⁴: Բեսի այս նկրտումները պայմանավորված էին այն կարևոր հանգամանքով, որ Բակտրիան ռազմական և տնտեսական առումով հզոր սատրապություն էր⁸⁵, որտեղ կային խոշոր քաղաքներ, Դրապսակ, Ահորն, մայրաքաղաք Բակտրան, որն իր անունը ստացել է Բակտր գետի անվանումից, Ջարիասպ, ավելի ուշ արդեն Ալեքսանդրի հիմնադրած Ալեքսանդրիան⁸⁶:

⁸⁰ Արիանոս, էջ 97: Հմտ. սեդ., էջ 169: Ատրաքոնը հայտնում է, որ սակերը նվաճել են Բակտրիանան (տե՛ս Տրաբոն, XI, 8, 4):

⁸¹ Վարյական առումով Գանդարան սկզբում Բակտրիայի էնտ կազմել է մեկ սատրապություն (տե՛ս Дандамеєв М., Луконин В., Культура и экономика древнего Ирана, Москва, 1980, с. 111):

⁸² Արիանոս, էջ 125: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 425:

⁸³ Ռուփոս, էջ 470, 477: Հերոդոտոսի մոտ Սիր-Դարյան համապատասխանում է Արաքս գետին (տե՛ս Հերոդոտոս, I, 201, նաև՝ Ammianus Marcellinus, XXII, 6, 59): Ատրաքոնը գրում է, որ Օրոսո գետը բաժանում է Բակտրիանան և Սոգդիանան՝ վեցյինս տեղադրելով Ամու-Դարյայի և Սիր-Դարյայի միջև (տե՛ս Տրաբոն, II, 1, 15; XI, 11, 2): Օրոսոսի տակ կարելի է հասկանալ նաև Ջարաֆշան գետը:

⁸⁴ Արիանոս, էջ 120: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 425:

⁸⁵ Гадфуров В., Таджики, с. 77-78, 83. Պերսեպոլիսի բարձրաճանդակներում բակտրիացիները հարկառու ժողովուրդների թվում 15-րդ տեղում են պատկերված (տե՛ս Дандамеєв М., Луконин В., Культура и экономика древнего Ирана, с. 195): Ըստ Ռուփոսի՝ բակտրիացիները պարսից բանակին տվել են 30 000 հեծյալներ (տե՛ս Ռուփոս, էջ 460):

⁸⁶ Արիանոս, էջ 125, 127, 130, 137, 151, 158: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 460, 557-558: Արտաքսես Բյուզանդացին հիշատակում է բակտրիական Ռեսիա քաղաքը (տե՛ս Пелопеос И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 41): Համանայն Ատրաքոնի՝ Բակտրան կոչվել է նաև Ջարիասպա (տե՛ս Տրաբոն, XI, 8, 9; II, 2): Հոյն

Շտաքրքիր են նաև Կտեսիասի տեղեկությունները բակտրիացիների և հարևան ժողովուրդների մասին: Համաձայն Կտեսիասի՝ Կյուրոս Մեծը Կամբյուասին նշանակում է իր հաջորդը, իսկ կրտսեր որդուն՝ Թանիոցարկեսին՝ բակտրիացիների, քրոմանաների, պարթևների, կարմանների տիրակալ, իսկ ոմն Սպտիամի որդիներից մեկին նշանակում է դերքիկների, իսկ մյուսին՝ քարկանների սատրապ⁶⁷: Դերքիկները, կարմանները, քրոմանաները, քորկանները, պարթևները հիշատակվում են առասպելական Նինոսի կողմից նվաճված ժողովուրդների թվում⁶⁸: Բակտրիացիները դրանց շարքում չեն նշվում և Կտեսիասի կողմից բազմիցս հիշատակվում են որպես հզոր և անկախ ժողովուրդ: Նինոսն առանձին արշավանք է կազմակերպում Բակտրիայի դեմ և համառ դիմադրությունից հետո նվաճում երկիրը՝ տիրանալով մայրաքաղաք Բակտրայի գանձերին⁶⁹:

աշխարհագրի Դարապան, Արապան (սեղ XI, 11, 2: XV, 2, 10), հաջանաբար, Դրապանն է: Վերջինիս նույնանուն է նաև Ամմիանոս Մարկելոսի հիշատակած Դրեպան (տե՛ս Ammianus Marcellinus, XXIII, 6, 59):

⁶⁷ Пянков И., Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия, с. 93. Լշեք նաև, որ Քսենոփոնի այն տեղեկությունը, թե Կյուրոսն իր Տանաքսարես (ինա՛մարմունջ հզոր) որդուն կարգում է մեղացիների, արմենների և կաշտայների սատրապ (տե՛ս Xenophon, Cyropaedia (with an English translation by Walter Miller), vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1960, vol. II, pp. 428-429), չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Տանաքսարեսի՝ Բարդիայի տիրույթները գտնվել են Մրջին Ասիայում, և Քսենոփոնը փոխել է Կտեսիասի մոտ հիշատակվող երկրների անունները (տե՛ս Пянков И., Сведения Ктесия о владениях Барды на востоке Ирана. Вестник древней истории, 1961, 4, с. 98-103, հմմտ. Дандамаяв М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 66): Քսերքեսի մահից հետո նրա որդիներից մեկը՝ Հրատասպեղը, ազատարմում է Արտաքսերքեսն Ա-ի դեմ Բակտրիայում և պարտվում (տե՛ս Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfus, vol. II, Lipsiae, 1826, XI, 69, p. 71; Rawlinson H., The Bactrian Empire under the Greek Dynasties, Bombay, 1903, pp. 21-22; Olmstead A., History of the Persian Empire, Third impression, Chicago, 1960, p. 290; Понсе А., Греко-бактрийское царство, с. 36):

⁶⁸ Пянков И., Средняя Азия в известиях..., с. 49. Հմմտ. Քսենոփոն, Կյուրոսայեդիա, էջ 35: Ասորեստանյան զորքերը արևելյան ուղղությամբ չեն անցել մարական շրջաններից այն կողմ (տե՛ս Дандамаяв М., Политическая история Ахеменидской державы, с. 28-29):

⁶⁹ Пянков И., Средняя Азия в известиях..., с. 55-61. Լիկիդպոս Դանակոսցին գրում է, որ Մեդիային հաղթելուց հետո Կյուրոս Բ-ին են ներկայանում հյուրկանների, պարթևների, սակերի, բակտրիացիների և մյուս ժողովուրդների սատրապները՝ հայտնելով իրենց նպատակությունը (տե՛ս Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, vol. III, Parisiis, 1849, p. 406, fr. 66):

Կոտսիասի տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Բակտրիան հյուսիսում տարածվել է մինչև Թանախ-Սիր-Դարյա գետը, իսկ արևելքում սահմանակցել է հնդիկներին՝ նրանցից բաժանված լինելով Ինդոս գետով⁸⁰:

Կոտսիասը աշխարհագրական առումով Բակտրիային ընդարձակ տարածք է հատկացնում՝ նրա կազմում ներառելով սոգդերին, գանդարիներին, դադիկներին⁸¹, այն դեպքում, երբ սոգդերը, ըստ Հերոդոտոսի, մտել են XVI սատրապության, իսկ գանդարիները և դադիկները՝ VII սատրապության կազմի մեջ⁸²:

Ի. Պյանկովը, քննելով Բակտրիայի և հարևան ժողովուրդների մասին Կոտսիասի տեղեկությունները, ենթադրում է, որ պատմիչը, թվարկելով Նինոսին ենթակա ժողովուրդներին՝ բակտրիացիներ, քորամներ (իմա՝ խորասմներ), պարթևներ, կարմաններ, դերբիկներ, բարկաններ (իմա՝ հյուրկաններ), նկատի ունի այն հանգամանքը, որ նշված ժողովուրդները վարչական միավորներ են՝ սատրապություններ, այսինքն՝ հույն հեղինակը ներկայացնում է Արտաքսերքես Բ-ի սատրապությունների ցուցակը: Ի վերջո, ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ Կոտսիասի բակտրիացիները ոչ թե հենց բակտրիական ժողովուրդն է, այլ Կոտսիասին ժամանակակից բակտրիական սատրապության քնակությունը⁸³: Ընդ որում, Ի.

⁸⁰ Пянков И., Средние Азия в известиях..., с. 63, 67. Տե՛ս նաև Пянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 39. Ըստ Աստարտի՝ սկզբները գտնվել են բակտրիացիներից այն կողմ և սահմանակցել են նաև հնդիկներին ու բակտրիացիներին (տե՛ս Страбон, II, 1, 17; 5, 14; XVII, 3, 24):

⁸¹ Пянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 39-40. Ավելի ուշ Ալեքսանդր Մակեդոնացին Բակտրիայի կազմից կրկին առանձնացնում է Ինդոսից արևմուտք ընկած տարածքը, ի մեջ առյալ նաև Քարուի հովիտը, և դարձնում առանձին սատրապություն, որը հետո կրկին միացնում է Բակտրիայի սատրապությանը (տե՛ս Արիանոս, էջ 158, 222; Ռուֆոս, էջ 455): Այս սատրապությունը համապատասխանում է գանդարիների կամ պարոպամիադների քնակության տարածքին: Պարոպամիադները նույնացվել են պակտյուացիներին (տե՛ս Herzfeld E., The Persian Empire, p. 337):

⁸² Страбон, III, 91; 93; VII, 64; 66:

⁸³ Пянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 38, 40.

Պյանկովի կարծիքով, Բակտրիան եղել է թուպարքիա, որի մեջ մտնում էին բակտրիացիները, քորամները և պարթևները⁹⁴:

Ինչ վերաբերում է Այգեբրի երկրին, ապա Ի. Պյանկովն այն նույնացնում է Պտղոմեոսի *Αύγαλοι-ին*⁹⁵, որը Բակտրիայից բաժանված էր սոգդերով⁹⁶: Ասկայն մասնագիտական գրականության մեջ կարծիք կա, որ խոսքը Բակտրիայի մեջ մտնող Մարգիանայի մասին է⁹⁷: Ինչևէ, «բակտրիացիներից մինչև Այգեբրի» ցույց է տալիս, որ այս երկրները անմիջական հարևաններ են եղել: Եթե ինչ-որ տեղ կարծենք, որ Այգեբրի երկիրը գտնվել է Մարգիանայում, ապա Մարգիանայում ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելուց հետո Դարեհը, հավանաբար, քաղաքական նպատակներով վարչական կացությունը տեղում ձևավորել էր նոր, հավատարիմ ցեղի, թերևս սկյութական, շուրջ⁹⁸: Չի բացառվում, որ Այգեբրի երկիրը գտնվել է XII սատրապության ծայր հյուսիսում, որտեղ սկյութական տարրի առկայությունն ակնհայտ էր:

Այսպիսով, XII և XVI սատրապությունների էթնիկական կազմի և տարածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս Աքեմենյանների կարևոր վարչական միավորներից էին, որոնք ձևավորվել էին իրանական էթնիկական տարրի հիմքի վրա:

⁹⁴ Անդ., էջ 48: Ի. Պյանկովը ներառում է նաև Արուստեբըսն Բ-ի ժամանակ մարահայկական թուպարքիայի գոյության մասին (անդ., էջ 49), ինչը մեր կարծիքով, հավանական չէ: Ելնելով մեր ուսումնասիրություններից՝ ներառում ենք, որ Հայաստանի սատրապությունը թուպարքիա կարող էր կազմել XVIII և XIX սատրապությունների հետ, հետևաբար, եթե ընդհանրապես հավանական է նման թուպարքիայի գոյությունը, ապա վերջինս ճիշտ կլինի անվանել հայկական թուպարքիա: Պարթևի Բակտրիական թուպարքիայի կազմում գտնվելու մասին հարողում է Արիանոսը, երբ գրում է, որ Դարեհի Գ-ն ձերբակալվեց Բնսի կողմից վերջինիս սատրապությունում, այսինքն՝ Պարթևքում (Արիանոս, III, 21, 5; էջ 115: Հմմտ. անդ., IV, 7, 1):

⁹⁵ Claudii Ptolemaei Geographia, VI, 12, 4.

⁹⁶ Пыльников И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии..., с. 43-44, прим. 68.

⁹⁷ St'au Sarre F., Herzfeld E., Iranische Feisreliefe, Berlin, 1910, S. 26.

⁹⁸ Հմմտ. Массон В., Древнеэпопедель-челюк культура Марганы, с. 149; Junge J., Orthokorybantoi, Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1942, S. 1486.

HOVHANNES KHORIKYAN

ON THE SOME PROBLEMS OF THE SATRAPIC DIVISION OF THE MIDDLE
ASIA IN THE VI-IV CENTURIES B.C.

In the following article a few problems of the satrapic division of the Middle Asia are discussed and the clarification of which has a great importance from the point of view of studying the administrative and political division system of Achaemenid Persia. The study of the ethnical structure and the territory of the XII and XVI Satrapies shows that they are important Achaemenid administrative units, which have been developed into the base of the Iranian ethnical component.

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱԽՍՅԱՆ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ք.Ա. V-III ԴԱՐԵՐԻ ԴԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՌՈՐՁ

Հայաստանի պատմության առավել ուշագրավ ժամանակամիջոցներից մեկն, անշուշտ, Ք.ա. V-III դարերն են: Այդ շրջանում է Հայաստանը հարաբերվում Հին Աշխարհի հզորագույն երեք՝ Աքեմենյան, Մակեդոնական և Սելևկյան տերությունների հետ, թողնում իր զգալի հետքը ողջ տարածաշրջանի պատմության մեջ: Չնայած այդ հանգամանքին, նշված հարյուրամյակների պատմությունը քակարար չափով լրասարանված չէ, ինչը պայմանավորված է նաև սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների սակավությամբ: Երկայացվող աշխատանքով նպատակ ունենք գրավոր աղբյուրների ընձեռած հնարավորության սահմաններում ուղվազծելու Հայաստանի Ք.ա. V-III դարերի քաղաքական պատմության ընդհանուր պատկերը՝ անդրադառնալով ժամանակաշրջանի պատմության որոշ հարցերի հստակեցմանը: Անդրադարձը սկսենք նշված դարաշրջանին նախորդած իրադարձություններից:

Աքեմենյան տերությունը և Հայաստանը Ք.ա. 522-521 թվականներին (Բեհիսպոռնյան արձանագրությունը Հայաստանի և հայերի մասին)

Ինչպես հայտնի է, Ք.ա. 522 թ. Աքեմենյան տերության մեջ սկսվեցին զահակալական կոիվներ, որոնք, ի վերջո, ավարտվեցին Դարեհ Ա-ի հաղթանակով¹: Դարեհը ստիպված էր իր իշխանության առաջին տարիներն անցկացնել ապստամբություններ ճնշելով և

¹ Աքեմենյան տերության մասին ակիռի տե՛ս Olmstead A.T., *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948; Cook J.M., *The Persian Empire*, London, 1983; Frye R.N., *The History of Ancient Iran*, Berlin, 1984; *Cambridge History of Iran*, vol. 2, *The Median and Achaemenian Periods*, London, 1985; Давидянас М., *Политическая история Ахеменидской державы*, Москва, 1985; Dandamaev M., *A Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden, 1989; Briant P., *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Winona Lake, 2002 և այլն:

հակառակորդներին ոչնչացնելով: Այդ իրադարձությունների մասին է պատմում նրա թողած Բեհիստունյան (Քիսթրունյան, Բագաստանյան) եռալեզու արձանագրությունը, որը Հին Արևելքի հնագույն պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներից է²:

Երեք լեզուներով (հին պարսկերեն, էլամերեն և բաբելերեն) Դարեհն արձանագրել է տվել Կյուրոս Մեծի մահից հետո Պարսկաստանում սկսված խառնաշփոթ վիճակի, գահակալական կռիվների և պարսից տիրակալության դեմ ուղղի ելած երկրների ու ժողովուրդների ապստամբությունների ճնշման պատմությունը: Արձանագրության պարսկերեն մասում Հայաստանը կոչվում է Արմինա, էլամերենում՝ Հարմինույա, բաբելերենում՝ Ուրարտու, ինչը Հայաստան-Արմենիա-Ուրարտու նույնությունը վկայող փաստարկներից է³:

Ք.ա. 522-521 թթ. Դարեհը բազմաթիվ արշավանքներ ձեռնարկեց՝ հնազանդեցնելու իր իշխանությունը չընդունող երկրները: Բեհիստունյան արձանագրության սկզբում Հայաստանը չի հիշատակվում ապստամբած երկրների շարքում, ինչը ցույց է տալիս, որ վերջինս մինչ այդ եվանված չէր: Հետագա իրադարձությունների մասին հաղորդումներից ակնհայտ է, որ Հայաստանն ուներ կարևոր դերակատարում տարածաշրջանում և բալական մեծ ռազմական ուժ: Ամենամեծ փորձությունները Դարեհ Ա-ին սպասում էին

² Բեհիստունյան արձանագրությունն անբողբոջաբար տե՛ս Kent R.G., *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, Parts I-III*, New Haven, 1953, pp. 116-135; Նաբանդյան Գ., Դարեհ Վշնասպի Քիսթրունյան արձանագրությունը, Երևան, 1964: Հայաստանին և հայերին են վերաբերում արձանագրության 26-30 և 49-52 բաժինները (միայն Հայաստանի դեմ ուղղված հինգ արշավանքների հատվածները՝ Հաչ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիս, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 153-156: Հաչ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիս, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 236-240):

³ Հայաստանը շարունակում է «Ուրարտու» կոչվել նաև այժմի ուշ՝ Ք.ա. V-IV դարերում Արմենիան տերության բաբելեհեն արձանագրություններում (Kent R.G., *Old Persian...*, pp. 121-124, 126-131; 171; Նաբանդյան Գ., Դարեհ Վշնասպի Քիսթրունյան արձանագրությունը..., էջ 8, 14-15: Дандмаев М., Клинописные данные об армянах, Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, Ереван, 1990, с. 102-106; Wardue R.B., *Das Reich am Ararat*, Mainz, 1993, S. 171-177), ինչը մեզ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ իրոյն սխալ է ժամանակին տարածված այն կարծիքը, թե «Ուրարտուն» ինչ-որ ոչ հայկական պետության անվանում է:

Հայաստանում: եթե մյուս երկրները եւ կարողանում էր նվաճել յուրաքանչյուրը մեկ արշավանքով, ապա դեպի Հայաստան պահանջվեց կատարել հինգ արշավանք:

Եւ այն արձանագրության 49-52 բաժինները հաղորդում են չափազանց հետաքրքիր մի իրադարձության մասին եւ: Դրա համաձայն՝ Դարեհի դեմ Բաբելոնում քարձրացած ապստամբությունը ղեկավարում էր «հայազգի Արախան՝ հաւրիտայի որդին»: Դա մի կողմից ցույց է տալիս, որ Ք.ա. 520-ական թթ. վերջին հայոց մեծ շարունակվում էր հաւրիտ աստծո պաշտամունքը, մյուս կողմից վկայում Բաբելոն-Հայաստան կապի մասին: Դա եւս մղում է մտածելու, որ Բաբելոնի ապստամբությունը կարող էր ուղղորդված լինել Հայաստանից, ինչը վերջինիս տարածաշրջանային ազդեցության վկայություն կարող է լինել:

Ք.ա. 522-521 թթ. հինգ արշավանքներից հետո Հայաստանը ճանաչում է Աքեմենյանների գերիշխանությունը: Դատելով փաստերից, Աքեմենյանները եւ իրենց հերթին գնացին զիջումների: Հայաստանում շարունակեցին իշխել երվանդականները, որոնք վայելում էին լիակատար ներքին ինքնավարություն:

Աքեմենյան տերությունը և Հայաստանը Ք.ա. 520-331 թվականներին

Ք.ա. 520 թ. Աքեմենյան տերությունը բաժանվեց քսան մեծ վարչական միավորների՝ սատրապությունների: Հայաստանը կազմեց XIII սատրապությունը⁴: Հայաստանը որպես սատրապություն Աքեմենյան տերության կազմում մնաց մինչև Ք.ա. 331 թ.:

Այս ժամանակաշրջանի մասին մեր տեղեկությունները խիստ կցկտուր են: Էպիզոդիկ մի հաղորդում է պահպանվել Դարեհ Բ-ի

⁴ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, երևան, 1986, գիրք III, 93: Սակայն ժամանակ համընդհանուր ընդունություն էր վայելում այն կարծիքը, որ Հայաստանը բաժանված էր XII և XIII սատրապությունների մեջ, ինչի պատճառը XVIII սատրապության մեջ պարոլների իշխատությունն է (Հերոդոտոս, գիրք III, 94): «Այբորդ» ցեղանվան մեծ առաջարկվում էր տեսնել «ուրարտագիներին»: Սակայն համոզիչ կերպով ցույց տրվեց, որ դա վերաբերում է հետագա Արշակունցի տարածքին (Հարությունյան Ք., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, Հանդես Ամսօրնայ, 1999, 1-12, էջ 46-113):

թագավորության վեցերորդ տարով (Ք.ա. 418 թ.) թվագրվող վարչատնտեսական մի քնագրում, որում հիշատակվում են «ուրարտացիները և մելիդցիները»: Նրանք գինվորական պարտավորություն էին կատարում Միջագետքի հարավում գտնվող (Երբեմնի շումերական պաշտամունքային գլխավոր կենտրոն) Նիպպուր քաղաքի շրջանում²:

Հայաստանի Ք.ա. V դարավերջի պատմության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հույն զորավար և պատմիչ Քսենոֆոնն «Անաքսախ» («Նահանջ քյուրոս») երկում³, որը ներկայացնում է Ք.ա. 401 թ. Հայաստանի տարածքով նահանջած հունական քանակի ճանապարհը: Նույն դեպքերի մասին համառոտ տեղեկացնում է նաև Դիոդորոս Սիկիլիացին⁴:

Քսենոֆոնը հայտնում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանի սատրապն էր Երվանդ (Օրոնտես) Բ-ն, որն ամուսնացած էր Աքեմենյան տիրակալ Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր հետ և բարձր դիրք էր զբաղում տերության մեջ: Նույն տեղեկությունը ստանում ենք նրա ժառանգներից Անտիոքոս Ա Կոմագենացու (Ք.ա. 70-34 թթ.) Նեմրուք լեռան սրբավայրում թողած արձանագրություններից, որոնցում նշվում է նաև Երվանդ Բ-ի (քնագրում՝ Արուանդես) հոր անունը՝ Արտասուրա (Արտաշիր)⁵: Նեմրուք լեռան արձանագրություններից մեկում Արտասուրան հիշատակվում է որպես Արուանդեսի (Երվանդի) որդի⁶: Ովքե՛ր էին այս Երվանդը և

² Дандмаев М., Климентские данные об армянах..., с. 104-106, 115 (ինքնավոր մեկնարանությունը տե՛ս առերև)։

³ Քսենոֆոնի «Անաքսախի» հայերեն վերաբերող հատվածները տե՛ս Սանատյան Հ., երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 371-383: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 161-173: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 243-255 (երկն անբողջական հայերեն թարգմանությամբ՝ Քսենոֆոն, Անաքսախ, Երևան, 1970):

⁴ Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, Երևան, 1985, գիրք XIV, գլ. 27-30: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 174-177: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 255-258:

⁵ Hümann K. und Puschtein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, S. 283, 304-305; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Washington, 1963, p. 279.

⁶ Hümann K. und Puschtein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien..., S. 304; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., p. 279.

Արտաստության՝ երվանդ Բ-ի պապն ու հայրը, եղե՛լ են նրանց Հայաստանի կառավարիչներ, թե ոչ, մենք ոչինչ չգիտենք¹⁰:

Երվանդ Բ-ն հատել է սեփական պատկերով ոսկյա, արծաթե և պղնձե դրամներ, որոնք հասել են մեզ¹¹: Երվանդ Բ-ի՝ որպես Հայաստանի սատրապի մասին վերջին տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. 360-ական թվերին, որոնց համաձայն՝ նա գլխավորել էր Աքեմենյանների դեմ բարձրացած մի ջանքի սատրապների ապստամբությունը, բայց անհաջողությամբ կրելով ապաստանել է Հունաստանում և մինչև Ք.ա. 344 թ. այնտեղ անցկացրել կյանքի վերջին տարիները¹²:

Ք.ա. V դարավերջին հույն պատմիչ Քսենոֆոնը սատրապական Հայաստանի կազմում հիշատակում է առանձին ուրվագծվող, տակայն կենտրոնական իշխանությանը ենթակա Արևմտյան Հայաստանը¹³: Չի բացառվում, որ միևնույն բաժանումն արտահայտվել է Ք.ա. 418 թ. վերոհիշյալ քննարկում, որում հիշատակվում են «ուրարտացիները և մեյլիդցիները»¹⁴: Մեյլիդը Մալաթիայի հնագույն անվանումն է, որն էլ, հնարավոր է, որ եղած լինի Արևմտյան Հայաստանի վարչական կենտրոնն այդ շրջանում: Ամենայն հավանականությամբ, հենց

¹⁰ Եթե պարզվի, որ երանց եղել են Հայաստանում իջած կառավարիչներ, հարկ կլինի փոխել Ք.ա. V-III դարերում «երվանդ» անունը կրած հայոց սատրապների ու արքաների համարակազմը՝ երվանդ Բ-ին, երվանդ Գ-ին և երվանդ Դ-ին, համապատասխանաբար, համարելով երվանդ Գ, երվանդ Դ և երվանդ Ե, իսկ Արտաստրապի հայր երվանդին՝ երվանդ Բ:

¹¹ Աքեմենյան շրջանի Հայաստանի սատրապներ երվանդ Բ-ի և Տիրիբազուսի դրամների մասին տե՛ս Մոզեյան իւ., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. - մ.թ. XIV դ.), Երևան, 1983, էջ 16-25:

¹² Պոմպեոս Տրոգոս, նախաբան, X: Քսենոֆոն, Անարասիս, գիրք III, գլ. V, 17, գիրք IV, գլ. III, 1-5, IV, 1-22: Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, գիրք XV, գլ. 1-4, 8-11, 90-91: Պլուտարքոս, երկեր, Երևան, 1987, Արտաքսերքես, XXXI: Տիրացյան Գ., երվանդունիները Հայաստանում, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1958, 6, էջ 61-65: Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., p. 279; Wilkinson R.D., Orontes, son of Artasura, Revue des Etudes Armeniennes, 1970, 7, pp. 445-450; Osborne M.J., Orontes, Historia, 1973, v. 22, pp. 515-551.

¹³ Օրոնտասին (երվանդ Բ), իսկ արևմտյան մասի հյուսիսարևու՜ Տիրիբազուսին: Մինչդեռ Դիոդորոս Սիկիլիացու երկում Ք.ա. 401 թ. Հայաստանի սատրապ է նշվում Տիրիբազուսը (Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, գիրք XIV, գլ. 27-30):

¹⁴ Дандамасов М., Клонические данные об арменах..., с. 104-106, 115.

Արևմտյան Հայաստանի հիմքի վրա էլ տեղծվեց Փոքր Հայքը, որն առաջին անգամ հիշատակվում է Ք.ա. IV դարում Գավգամելայի ճակատամարտի առնչությամբ:

Երվանդ Բ-ից հետո մեր տեղեկությունները կրկին խիստ սակավաթիվ են դառնում: Հայտնի է, որ Աքեմենյան վերջին տիրակալ Դարեոս Գ Կողոմանոսը նախքան Աքեմենյան տիրակալ դառնալը եղել է Հայաստանի սատրապը¹⁵ և հայոց գահի վրա կրել «Արտաշատ» անվանումը¹⁶: Ք.ա. 336 թ. նա դարձավ ողջ Աքեմենյան տերության տիրակալը, իսկ Հայաստանի սատրապ դարձավ, հավանաբար, Հայկազուն-Երվանականների տոհմի ներկայացուցիչ Երվանդ (Օրոնտաս) Գ-ն, որին էլ վիճակված էր վերականգնելու Հայաստանի անկախությունը Ք.ա. 331 թ.: Չի բացառվում, որ Երվանդ Գ-ից առաջ՝ Ք.ա. 336-333 թթ., Հայաստանի կառավարիչ եղած լինի Վահե Հայկազունին, որն ըստ Մովսես Խորենացու տեղեկության՝ զոհվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ պատերազմում (ինարավոր է, որ դա տեղի ունեցած լինի Իսսոսի ճակատամարտում, տե՛ս ստորև):

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանի անկախության վերականգնումը

Հունական անցատ պետությունները միավորելով՝ Մակեդոնիայի արքա Ֆիլիպ Բ-ն Ք.ա. 336 թ. պատրաստվում էր մեծ պատերազմ սկսել ընդդեմ Աքեմենյան աշխարհակալության: Սակայն նա դավադրաբար սպանվեց, որից հետո Մակեդոնիայում գահ բարձրացավ որդին՝ քսանամյա Ալեքսանդրը (Ալեքսանդր Ա Մեծ կամ Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Ք.ա. 336-323 թթ.), որին վիճակված էր դառնալու համաշխարհային պատմության ամենանշանավոր և ամենաառեղծվածային դեմքերից մեկը¹⁷:

¹⁵ Justin, գիրք X, 3 (ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի):

¹⁶ Sachs J.A., Pinches T.G., Strassmaier J.N., Late Babylonian astronomical and related texts, Providence, 1965, 193-194; Дандмаев М., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 254, 275.

¹⁷ Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրա արևելյան արշավանքի մասին կա հսկայածավալ զրականություն: Առավել ամբողջականներից տե՛ս Tarn W.W., Alexander the Great, v. I-II, London, 1948; Schachermeyr F., Alexander der Grosse, Wien, 1973; Шофман А., Восточная политика Александра Македонского, Казань, 1976; Гафуров Б., Цибункидис Д., Александр

Ք.ա. 334 թ. մակեդոնա-հունական զորքերը Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցնում են Հելլեսպոնտոսը և սկսում նշանավոր արևելյան արշավանքը: Շուտով նրանք Գրանիկոս գետի ափին պարտության են մատնում պարսից փոքրասիական սատրապների միացյալ ուժերին:

Դարեհի Գ-ն բազմահազար զորքերով ընդառաջ է գնում Ալեքսանդրին: Ք.ա. 333 թ. գարնանը Կիլիկիայի Իսոսսի դաշտում տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ: Չնայած թվական գերակշռությանը՝ պարսից զորքը Իսոսսի մոտ ծանր պարտություն է կրում: Դատելով փաստերից՝ պարտության պատճառը մարերի առաջնորդությամբ կռվող ձախ թևի փախուստն էր, որին հաջորդած խոճապից հետո սկսում է նահանջել ամբողջ բանակը: Դարեհը փախչում է՝ գերի թողնելով մորը, կնոջը և զավակներին:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մարտնչել է Վահե Հայկազունին, որը զոհվել է «երա ծնոքով»¹⁸: Անտիկ պատմագրությունից հայտնի է, որ հայերն աքեմենյան զորքի կազմում մասնակցել են Մակեդոնացու դեմ մղված երկու՝ Իսոսսի և Գավգամելայի ճակատամարտերին: Հայտնի է, որ Գավգամելայի ճակատամարտում հայկական զորքերը ղեկավարել են Օրոնտես-երվանդ Գ-ն ու Միթրատատեսը (Միհրվահիշտ)¹⁹: Մնում է եզրակացնել, որ Վահե Հայկազունին Իսոսսի ճակատամարտին մասնակցած 47 հազարանոց հայկական բանակն է առաջնորդել և

Македонский и Восток, Москва, 1980; Шахермаиш Ф., Александр Македонский, Москва, 1986; Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987: Պատմութիւն Ալեքսանդրի Մակեդոնացոյ, Հայկական խմբագրություններ (աշխատասիրության Հ. Սիմոնյանի), Երևան, 1989: Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003 և այլն:

¹⁸ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց (աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան), Տիփլիս, 1913 (նմանահամութիւն, լրացումները Ա.Ք. Սարգսեանի, Երևան, 1991), գիրք Ա, գլ. ԱԱ:

¹⁹ Իսոսսի և Գավգամելայի ճակատամարտերին հայերի մասնակցության մասին տե՛ս Քլեմետոս Կուրսիոս Ռուֆոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987 զրքում), գիրք III, II, 4-6; XII, 10, 12-13; գիրք IV, XVI, 1-6: Արրիանոս Փյափոս, Ալեքսանդրի արշավանքը (տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987 զրքում), գիրք III, III, 5-6; XI, 7: Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը..., էջ 21-62:

զոհվել է այդ ճակատամարտում: Եթե այս ենթադրությունը հետազայում հաստատվի նորահայտ փաստերով, կարող ենք եզրակացնել, որ Դարեհ-Արտաշատից հետո՝ Ք.ա. 336-333 թթ., Հայաստանի սատրապ-կառավարիչն է եղել Վահե Հայկազունին, որին էլ Ք.ա. 333 թ. հաջորդել է Երվանդ Գ-ն:

Ալեքսանդրի և Դարեհ Գ-ի հիմնական ուժերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Ք.ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1-ին Արբելայից ոչ հեռու, Գավգամելայի մոտ: Ինչպես Իսսոսում, այս ճակատամարտում ևս հայերը կազմում էին աջ թևի հիմնական ուժը:

Ճակատամարտում, չդիմանալով մակեդոնական զորքի ճնշմանը, աքեմենյան զորքերը սկսում են անկազմակերպ նահանջը, որը վերածվում է կենտրոնի և ծախ թևի խոճապահար փախուստի: Դարեհը կրկին փախչում է: Մակեդոնացին սկսում է հետապնդել Դարեհին, ինչը, սակայն, ծախողվում է աքեմենյան բանակի աջ թևի հերոսական գործողությունների հետևանքով (ինչպես նշվել է, աջ թևի հիմնական ուժը հայկական զորքն էր): Հունա-մակեդոնական զորքի ծախ թևի հրամանատար Պարմենիոնը, ընկրկելով աքեմենյան բանակի աջ թևի դիմաց, օգնություն է խնդրում Ալեքսանդրից, որը հարկադրված է լինում դադարեցնել Դարեհի հետապնդումը և թիկունքից հարձակվում հակառակորդի վրա: Այդ ժամանակ աջ թևի զորամասերին առաջնորդող հայոց այրուծին «արագ երթով նահանջի» հրաման է ստանում և դուրս գալով ճակատամարտից՝ վերադառնում է Հայաստան:

Հայկական զորքերի հերոսական մասնակցությունը Գավգամելայի ճակատամարտում, փաստորեն, ծախողում է Ալեքսանդրի ծրագրերը՝ այդ ճակատամարտով գերելու Դարեհ Գ-ին և վերջ դնելու Աքեմենյան տերությանը: Այն գոյատևում է ևս որոշ ժամանակ:

Շերոսաբար մարտնչած և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Ք.ա. 331 թ. վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը՝ Օրոնտաս-Երվանդ Գ-ն²⁰ Մեծ Հայքում, իսկ Միթրատատեղ՝ Փոքր

²⁰ Երվանդ Գ-ն «Արտանդես» անվանանով հիշատակվում է նաև Կոննազենի Նեմրոթ լեռան սրբավայրում և, ի տարբերություն Երվանդ Բ-ի կրոն է «արքա» տիտղոսը (Hermann K. und Puscheln O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien..., S. 286, 307; Тирацхи

Հայրոց: Հայերի օրինակին են հետևում և իրենց երկրներն անկախ հայտարարում Բակտրիայի կառավարիչ Բեսսոսը, Փոքր Մարաստանի սատրապ Ատրոպատեսը և ուրիշներ:

Գավգամելայի ճակատամարտից որոշ ժամանակ անց, մտնելով Բաբելոն, Ալեքսանդր Մակեդոնացին համարեց, որ արդեն հասել է հաջողության և կատարեց նշանակումներ, այդ թվում՝ Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Սարգեսի քերոզը դավաճանաբար իրեն հանձնած պարսիկ Միթրենեին (Միհրանին)²⁰: Սակայն, դատելով փաստերից, հայերը նրան անգամ թույլ չտվեցին ուղք դնել Հայաստան²¹:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ քախումը տեղի ունեցավ Գավգամելայի ճակատամարտից 2-3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը՝ Մենոն զորավարի գլխավորությամբ ուղարկվեց գրավելու Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը, որը ոսկու արդյունահանմամբ հռչակավոր էր դեռևս Ք.ա. III հազարամյակից: Ինչպես վկայում է հույն մատենագիր Ստրաբոնը, հայերը ոչնչացրեցին նրա քանակը, իսկ զորավարին «խեղդամահ արեցին»²²: Դրանից հետո Ալեքսանդրը փորձ անգամ չարեց Հայաստան զորք ուղարկելու, ինչը նշանակում էր, որ նա հաշվի էր նստում Գավգամելայում քացառիկ հերոսությամբ աչքի ընկած և Մենոնի զորաբանակը ոչնչացրած հայկական զինուժի հետ²³:

Г., Страна Комарена и Армения, Стрелваզիր ханарական գիտությունների, 1956, 3, էջ 70-73: Տիրացյան Գ., երվանդունիները Հայաստանում..., էջ 65-67: Toumenoff C., Studies in Christian Caucasian History..., pp. 279-280):

²⁰ Արիանոս Փլալիոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, գիրք III, 16, 5: Ալիևոսս Կուրտիս Ռուֆոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, գիրք V, 1, 44: Դիոդորոս Սիկիլիացի, գիրք XVII, գլ. LXXV:

²¹ Տե՛ս Աղոնց Լ., երկեր, հ. Դ, երևան, 2009, էջ 435-436: Մանանդյան Հ., երկեր, հ. Ա, երևան, 1977, էջ 96-100:

²² Ստրաբոն (ջարեց և թարգմանեց Հ Անադյան), Ոտար արդյուրները հայերի մասին, 1, Հունական աղբյուրներ, Տերևան, 1940, XI, 14, 9: Մանանդյան Հ., երկեր, հ. Ա, երևան, 1977, էջ 95-97: Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը..., էջ 74-75:

²³ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների և դրանց հաջորդած ժամանակաշրջանում Հայաստանի պատմության վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Աղոնց Լ., երկեր, հատոր Դ, էջ 431-445: Մանանդյան Հ., երկեր, հ. Ա, էջ 90-103: Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը...:

Թե մինչև երբ է իշխել երվանդ Գ-ն, հայտնի չէ: Նեմրուսի սրբավայրի արձանագրություններում պահպանվել է միայն նրան հաջորդած արքայի անվան երկրորդ հատվածը՝ «...անես», որի ինքնությունը մնում է չբացահայտված²⁵:

Մակեդոնացու ժառանգորդները և Հայաստանը

Հույն պատմիչ Արիանոս Փլավիոսը, որ առանց միջնորդի օգուվել է Մակեդոնացու օրագրերից և արշավի անմիջական մասնակիցների աշխատություններից, բազմիցս խոսելով Ալեքսանդրի եվաճումների մասին և մանրամասն թվարկելով հպատակեցված երկրները, Հայաստանի անունը չի հիշատակում դրանց շարքում: Հայաստանն աննվաճ մնաց նաև Մակեդոնացու մահվանից հետո, երբ նրա զորավարների միջև սկսեց ավելի քան երկու տասնամյակ տևած պատերազմների շղթան (դրանք հայտնի են որպես դիադոխների («ժառանգորդների») պատերազմներ), որն ավարտվեց Ք.ա. 301 թվին՝ Մակեդոնացու աշխարհակալության մասնատումով: Տերությունը բաժանվեց մի քանի մասերի, որոնցից ամենախոշորը Հայաստանին սահմանակցող Սելևկյան տերությունն էր:

Մեզ է հասել չափազանց ուշագրավ մի հաղորդում Դիոդորոս Սիկիլիացու (Սիցիլիացու) «Պատմական գրադարան» երկի էջերում, որի համաձայն՝ մակեդոնացիների կողմից գահընկեց արված Կապադովկիայի արքա Արիարաթեսը կարողացել է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ Մեծ Հայքի արքա Արդուատեսի տրամադրած զորքերի. «Արիարաթեսը պարտվելով ճակատամարտում՝ ընկավ, որից հետո թե՛ Կապադովկիան և թե՛ նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների

²⁵ Hümann K. und Paschein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien..., S. 307; Тиреацин Г., Страна Коммагена и Армения..., с. 71; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., p. 280. Հայտնվել է կարծիք, թե «...անես» անունը պետք է վերականգնել «Միթրանես» և նրան նույնացնել Ապոլոնի պեմենյան կառավարչին, որը Դարեհ Գ-ին դավաճանելով անցավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմը և նրանից ձևականորեն ստացավ Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը: Մեր կարծիքով, եման մեկնությունը լիովին անհավանական է, քանի որ Միթրանեսը (Միթրոսեսն) պարսիկ էր, քացի այդ, նա երվանդ Գ-ի որդին չէր և չէր կարող հաջորդել նրան (ստալել նա, որ նա չի իշխել Հայաստանում):

տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեւը՝ նախորդ թագավորի որդին, հռահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, քչերի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց... Արիարաթեւը հայերի թագավոր Արդուառեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը»²⁶: Դա տեղի է ունեցել Ք.ա. 322 կամ 301-300 թվականներին²⁷: Փաստն ինքնին շատ խոստն է. նորանկախ Հայաստանն արդեն վճռորոշ ուժ էր տարածաշրջանում:

Նույն իրականության վկայությունն է Մեմնոն Հերակլեսացու տեղեկությունը, որի համաձայն՝ Բյուզանդիայի Նիկոմեդես արքայի որդի Զիաեյասը նախ ապաստան է գտնում Հայաստանի թագավորի մոտ (որի անունը չի նշվում), ապա արտաքին ուժերի օգնությամբ վերականգնում է թագավորությունը: Նա թագավորում է Ք.ա. 250-228 թվականներին²⁸:

Մեծ Հայքի թագավորությունը Ք.ա. III դարում

Հայաստանի Ք.ա. III դարի պատմության վերականգնմանը մեծապես օգնում են Կոմմագենեի Նեմրուֆ լեռան սրբավայրի արձանագրությունները, որոնք թողել է երվանդակյան արքայատան շառավիղ Անտիոգոս Ա Կոմմագենացին: Հայրական գծով նրա նախնիների ոչ լրիվ պահպանված շարքում Արտասուրայի որդի Արուանդես-երվանդ Բ-ից և Արուանդես-երվանդ Գ արքայից հետո

²⁶ Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, գիրք XXXI, գլ. XIX, 4-5: Ադոնց Ն., երկեր, հատոր Դ, էջ 441: Մանանդյան Հ., երկեր, հ. Ա, էջ 100-103:

²⁷ Իրադարձության թվականի հարցի քննարկումը տե՛ս Ադոնց Ն., երկեր, հատոր Դ, էջ 435-441: Մանանդյան Հ., երկեր, հ. Ա, էջ 97-103: Քննարկման առարկա է եղել նաև հարցը՝ արդյո՞ք «Արդուառեսը» ճշգրիտ արքայանունն է, թե դա «Արուաֆսզը» կամ «Արուանդես» (այսինքն՝ «երվանդ») անվան արճառված ձևն է: Եթե ճիշտ է վերջին եթադրությունը, կատանանց, որ Մեծ Հայքի անկախության հիմնադիր երվանդ Գ-ն թագավորել է Ք.ա. 331 թվականից մինչև Ք.ա. IV դարի վերջը կամ III դարի սկիզբը: Մակայն, քանի որ այսօրվա մեր ունեցած փաստերը թույլ չեն տալիս որոշակի պատասխան տալու Արդուառեսի եղնացման հարցին, նախընտրում ենք մեր շարադրանքում պահպանել Դիոդորոս Սիկիլիացու քնաշարին ձևը:

²⁸ Memnonis, 22-23: Ադոնց Ն., երկեր, հատոր Դ, էջ 442: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 512: Մանանդյան Հ., երկեր, հ. Ա, էջ 111:

կարդում ենք Սամոս (Շամ) և Արսամես (Արշամ) արքաների անունները²⁹:

Ք.ա. մոտ 260-240-ական թթ. իշխած հայոց արքա Սամոս (Շամ) երվանդականը կառուցեց Կոմմագենեի կենտրոն Սամոսատ (Շամշատ) քաղաքը³⁰ և հատեց դրամներ, որոնք մեզ հասած առաջին հայկական արքայական դրամներն են³¹ (մինչ այդ դրամներ հատել են Օրոնտաս-երվանդ Բ-ն և Տիրիբազոսը, որոնք եղել են Ագեմենյան շրջանի Հայաստանի սատրապներ):

Ք.ա. մոտ 240 թ. Շամին հաջորդեց նրա որդի Արշամը, որը կառուցեց Արշամաշատ քաղաքը Ծուփում և Արսամես անունով երկու քաղաք Կոմմագենեում: Արշամի մասին տեղեկանում ենք, որ նա այնքան հզոր էր, որ կարողացել էր Ք.ա. 220-ական թթ. ապաստան տալ Սելևկյան տիրակալ Սելևկոս Բ Կալլինիկոսի դեմ ապստամբած նրա եղբորը՝ Անտիոքոս Հիերաքսին³²:

Հայագիտության մեջ XX դարի երկրորդ կեսին տարածում գտավ մի տեսակետ, ըստ որի Ք.ա. մոտ 260 թ. Մեծ Հայքից անջատվել են Ծուփը և Կոմմագենե երկրամասերը՝ կազմելով ինքնուրույն միացյալ թագավորություն՝ Շամ (Սամոս) երվանդականի գլխավորությամբ³³:

Հարկավոր է նշել, որ սկզբնաղբյուրներում Ք.ա. III դարում Մեծ Հայքից անջատված «Ծուփի և Կոմմագենեի միացյալ թագավորության» մասին որևէ հիշատակություն չկա: Իսկ այն

²⁹ Hümann K. und Puschtein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien..., S. 286, 308-309; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., pp. 280-283; Тиракян Г., Страны Коммагена и Армения..., с. 71-74.

³⁰ Կարծիքը, թե Սամոսատ մայրաքաղաքի կառուցողը եղել է ոչ թե այս Սամոսը, այլ Կոմմագենեի արքա Սամոս Դիկեոս Թեոսեփոսը (Ք.ա. մոտ 130-109 թթ.), անհավանական է, քանի որ Սամոսատը հիշատակվում է դեռևս Ք.ա. 245 թվականին (Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, pp. 280-281; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, երևան, 1971, էջ 512): Կալ ղրուզանդական աղբյուրներում Ծուփում հիշատակվում է Սամոկերտ քնակավայրը, որը նա, ամենայն հավանականությամբ, հիմնել է Սամոսը Ք.ա. III դարում:

³¹ Մոզեոյան Խ., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում..., էջ 38-43:

³² Պոլիբեոս, IV, 17; Մանանդյան Հ., երկեր, հ. Ա, էջ 115-116: էջիբեկյան Ժ., Հայաստանը և Սելևկյանները, Երևան, 1979, էջ 42: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 512-513:

³³ Տե՛ս, օրինակ, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 512-513: «Ծուփ» և «Կոմմագենե» հոդվածները Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, 1979, էջ 139-141, 543-544:

փաստը, որ «Հայաստանի արքա» տիտղոսով հիշատակվող Արշանը ապաստան է տվել Անտիոքոս Հիերաքսին, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Նրա իշխանության տակ միավորված է եղել ողջ Մեծ Հայքը՝ Ծովերով ու Կոմմագենեով հանդերձ, այլապես հազիվ թե փոքրիկ մի թագավորություն հանդերձ ապաստան տալ հարևան հսկա տերության տիրակալի գլխավոր թշնամուն:

Որ Մեծ Հայքը բաժանվել է միայն արքա երվանդ Դ Վերջինից հետո, պարզորոշ վկայում է Ստրաբոնը՝ նշելով, որ Հայաստանը (իմա՝ Մեծ Հայքը) բաժանվել է Անտիոքոս Գ Մեծի ստրատեգոսներ Արտաշեսի և Ջարեհի միջև. «Հայաստանի վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը... Այնուհետև Արտաքսիանը և Ջարիադրեսը՝ Անտիոքոս Մեծի զորավարները, երկիրը բաժանեցին երկու մասի: Երանք կառավարում էին արքայի իշխանության ներքո»³⁴:

Ք.ա. III դարի վերջին Սելևկյան արքա Անտիոքոս Գ-ն քայլեր ձեռնարկեց Մեծ Հայքի նվաճման ուղղությամբ, ինչում նրան օգնեց հայերի ներքին երկպառակտությունը: Նրա զորքերը հայազգի զորավարներ Արտաշեսի և Ջարեհի գլխավորությամբ Ք.ա. 201 թ. արշավեցին Մեծ Հայքի դեմ: Մեծ Հայքի արքա երվանդ Դ-ն զոհվեց մայրաքաղաք երվանդաշատի պաշտպանության ժամանակ³⁵:

³⁴ Ստրաբոն, XI, 14, 15:

³⁵ Հակոբ Մանանյանի կարծիքով, այս դրվագն է ներկայացված Արմավիրից հայտնաբերված ուրբերությունների հատվածներից մեկում, որտեղ պատգամարկը հայտնում է արքայի քրոջը, որ արքան զոհվեց մայրաքաղաքը պաշտպանելիս: Մեկ այլ հասվածում ընթերցվում են Օրոնտ և Միթրա անունները: Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների մասին տե՛ս Տեր-Հակոբյան Ա., Արմավիրի յերկրորդ նշակալուտ արձանագրությունը, Երուսթր Հին Հայաստանի պատմության մասին, ՀՍՍՀ Կոլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ, հ. I, Երևան, 1935, էջ 143-150: Теракетиан С., Археологическое обследование городища и крепости «Древний Армавир», Գիտական ժողովածու ԱրմՖանի, նվիրված Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 20-ամյակին, Երևան, 1941, էջ 61-62: Ботунова А., Греческие надписи Армавира, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1942, 1-2, էջ 35-61: Մանանյան Հ., Գանձի հունարեն արձանագրությունը և Գանձի հերանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 6-30: Гоян Г., 2000 лет армянского театра, т. I, Театр древней Армении, Москва, 1952, с. 136-161; Тревер К., Очерки по истории и культуры древней Армении (II в. до н.э.-IV в. н.э.), Москва-Ленинград, 1953, с. 104-156; Саркисян Г.Х., Тигранкаерт, Москва, 1960, с. 33-41; Կրկնաշարյան Ա., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ

Այնուհետև գրավվեց Մեծ Հայքի հոգևոր կենտրոն Բագարանը, որտեղ սպանվեց երկրի գերագույն քուրմ երվազը, որը երվանդ արքայի եղբայրն էր: Դրանով Ք.ա. 201 թ. Մեծ Հայքում անկում ապրեց Հայկազուն-երվանդականների թագավորությունը³⁶:

Արտաշեսը Մեծ Հայքի մեծ մասում, իսկ Ջարնից Ծոփքում Ք.ա. 201 թ. Նշանակվեցին սելևկյան կառավարիչներ (ստրատոնոսներ): Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև Ք.ա. 190 թ., երբ Փոքր Ասիայի Մագնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ սելևկյանների և Հռոմի միջև: Այն ավարտվեց Անտիոքոս Գ-ի ծանր պարտությամբ: Օգտվելով ստեղծված իրադրությունից՝ հայերը վերականգնեցին անկախությունը:

Փոքր Հայքը Ք.ա. III դարում

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո, ինչպես նշվեց, Միթրատատեսի առաջնորդությամբ անկախացավ Փոքր Հայքի թագավորությունը: Դրանից հետո, մինչև Ք.ա. II դարի առաջին կեսը Փոքր Հայքի մասին պահպանվել է միայն մեկ արձանագրություն:

Ժամանակակից Աղջակալե հեռավայրից (պատմական Փոքր Հայք) գտնվել է Ք.ա. III դարով թվագրվող երկլեզու (հունարեն և արամեերեն) մի արձանագրություն, որը պարունակում է չափազանց կարևոր տեղեկություններ: Արձանագրության արամեերեն բաժնում ասվում է՝ «Այս պարիսպների մեջ հիմնվեց դամբարանը Օրոմանայի՝ Արիաուկայի որդու: Որպես [մնայուն հիշատակ] կառուցեց այն Արիխաուկան՝ որդին Օրոմանայի, սապրոպալը Արիմենիայի»: Հունարեն բաժինն ունի որոշ տարբերություն՝ «Օրինավոր սապրապների մեջ

134-139, 145-148: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 912-913: Մովսիսյան Ա., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, 2003, էջ 124-138:

³⁶ Հաչագիտության մեջ տարածում գտած մեկ այլ տեսակետ, թե երբևէ այդ ժամանակ Ծոփքում դավադրաքար սպանվեց Բսեթրսես երվանդականը, հիմնված է թյուրիմացության վրա: Ծոփքի արքա Բսեթրսեսը եղել է ոչ թե Անտիոքոս Գ-ի, այլ Անտիոքոս Դ-ի ժամանակակիցը և դարձել է նրա ու նրա քույր Անտիոքիսի դավադրության զոհը Ք.ա. 164 թ. (տե՛ս Ադոնց Ն., երկեր, հատոր 7, էջ 446-453): Այդ փաստի վրա ուշադրություն է հրավիրվել դեռևս 1890 թ. (Babelon E., Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, pp. CXCIV-CXCVII): Որ Անտիոքիցը Անտիոքոս Գ Մեծի դուստրն էր և Անտիոքոս Դ-ի քույրը, պարզորոշ վկայում է Դիոդորոս Սիկիլիացին (գլխից XXXI, գլ. XIX, 7):

անմահ հիշարարկ կյնի Օրոմանեսին՝ [որդուն] Արիակեսի, և Արիակեսին՝ [նրա] սիրելի որդուն, Արանդայի [Անդունի] համար, որ [նա] կառուցեց գեղեցիկ քնակավայրի շքեղ պարիսպներն ամայի տեղում»³⁷:

Արձանագրությունը վկայում է, որ Փոքր Հայքում իշխել են Արիակեսը (Արիաուկա), որը Գավգամելայի ճակատամարտում ղեկավարում էր հայերի կողքին մարտնչող կապադովկիացիների զորքը, ապա նրա որդի Օրոմանեսը (Օրոմանա, թերևս՝ Արամանյակ), որին հաջորդել է նրա թոռ Արիակեսը: Ավագ Արիակեսը, հավանաբար, Փոքր Հայքում իշխել է Միթրաոաստեսից հետո:

Ամփոփում

Ամփոփելով համառոտ այս քննությունը՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանի Ք.ա. V-III դարերի քաղաքական պատմությունը ներկայանում է հետևյալ պատկերով: Հայաստանը Ք.ա. 520 թ. վերածվում է Աքեմենյան տերության XIII սատրապության և այդ կարգավիճակով մուտք է գործում Ք.ա. V դար: Հայաստանի սատրապության արևմտյան մասում Ք.ա. V դարի վերջին (ինարավոր է՝ վերջին քառորդում) ստեղծվում է հյուպարքոսություն, որի ղեկավարը ենթարկվում էր ողջ Հայաստանի սատրապին: Հավանաբար, այդ հիմքի վրա էլ Ք.ա. IV դարում ստեղծվում են Մեծ Հայք և Փոքր Հայք վարչական միավորները:

Ք.ա. 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո անկախ հռչակվեցին երկու հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքից հետո հայկական աշխարհում ստեղծված վիճակը պահպանվեց մինչև Ք.ա. III դարի վերջը (Ք.ա. 201 թ.):

Հայագիտության մեջ XX դարի երկրորդ կեսին առաջ քաշված տեսակետը, որ Ք.ա. մոտ 260-220 թթ. Մեծ Հայքի թագավորությունից անջատ մեկ միասնական թագավորություն են կազմել Մուսիցն ու Կոմմագենեն, բավարար չափով հիմնավորված չէ սկզբնաղբյուրներով:

³⁷ Մանթանան տն՛ս Lipinski E., Studies in aramaic inscriptions and onomastics, Leuven, 1975, pp. 197-208; էջիբեկյան Ժ., Հայաստանը և Սելևկյանները..., էջ 43-44: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, երևան, 2007, էջ 266:

Շամ (Սամոս) և Արշամ երվանդունիներն եղել են Մեծ Հայքի արքաներ: Առկա փաստերը ցույց են տալիս, որ Ք.ա. III դարի վերջին կար երկու հայկական թագավորություն՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը:

Ք.ա. 201 թ. Սելևկյանները, օգտագործելով հայերի ներքին երկպառակությունը, կարողացան նվաճել Մեծ Հայքը՝ Հայկազուն-երվանդականների թագավորությունը, սակայն կարճ ժամանակ անց՝ Ք.ա. 190-163 թթ. ղնթացքում, օգտվելով նպաստավոր քաղաքական պայմաններից, անկախացան հայկական չորս առանձին թագավորություններ՝ Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Ծովքն ու Կոմմագենեն:

Վերջում փորձենք տալ Հայաստանի Ք.ա. V-III դարերի մեզ հայտնի գահակալների ժամանակագրական ցանկը, ինչպես որ այսօր հնարավոր է վերականգնել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ք.Ա. V-III ԴԱՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՏՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երվանդ (Արտանդես) - ()

Արտաստրա (Արտաշիր) - ()

Երվանդ (Արտանդես, Օրոնտես) Բ - Ք.ա. V դարի վերջ - 360-ական թթ.,

Դարեհ-Արտաշատ (հետագայում՝ Դարեհ Գ Կողոմանես) - () - 336 թ.,

Վահե Հայկազունի - Ք.ա. 336-333 թթ. (),

Երվանդ (Արտանդես, Օրոնտես) Գ - Ք.ա. 336 կամ 333 - 331 թթ.:

ՄԵՏ ՀԱՅԵԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երվանդ (Արտանդես, Օրոնտես) Գ - Ք.ա. 331 - () թթ.,

Արդուատես - 322 կամ 301-300 թթ. (Արդուատես - Արտանդես նույնության պարագայում Երվանդ Գ-ի թագավորությունը պետք է թվագրել Ք.ա. 331 թ. - Ք.ա. IV դարավերջ կամ III դ. սկիզբ),

...անես - ()

Շամ (Սամոս) - Ք.ա. մոտ 260-240 թթ.,

Արշամ (Արսամես) - Ք.ա. մոտ 240-220 թթ.,

Երվանդ (Օրոնտես) Դ - Ք.ա. մոտ 220-201 թթ.:

ՓՈՔՐ ՀԱՅԵԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Միթրատատես (Միհրվահիշտ) - Ք.ա. 331 թ. - (),

Արիակես (Արիարուկա) Ա - Ք.ա. IV վերջին տասնամյակներ,

Օրոմանես (Օրոմանես, Արամանյակ) - Ք.ա. IV դարավերջ և՛կամ III դ.
առաջին կես.
Արիակես (Արիաուկա) Բ - Ք.ա. III դար:

ARTAK MOVSISYAN

REMARKS ON THE HISTORY OF ARMENIA OF THE V-III CENTURIES B.C.

The author tries to give general characteristics of the history of Armenia of the V-III cc. B.C. according to written sources. It was the period when Armenia has relations with the three great empires of the world - Achaemenid, Macedonian and Seleucid.

Armenia entered to this period as the Achaemenid satrapy (since the 521 B.C.). In 331 BC two Armenian kingdoms - Greater Armenia and Lesser Armenia - were proclaimed independents. In article is given the history of those two Armenian kingdoms till the 201 BC.

ԱՐԹՈՒՐ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հայ աստվածաբանական միտքն ունի 1600 տարվա պատմություն, և այն ընդամենը մեկ դարով է երիտասարդ Հայաստանում քրիստոնեության որպես պետական կրոնի պատմությունից: Արդեն 5-րդ դարի առաջին կեսում, հայոց այբուբենի և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից անմիջապես հետո, թարգմանվել են եկեղեցու Հայրերի երկերը, որ հետագայում հայ հոգևոր ավանդության անբաժանելի մասն են դարձել, խթանելով ինքնուրույն աստվածաբանական երկերի ստեղծումը: Այս հզոր մշակութային շարժումը, որի ռաիվիրաներն էին Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևն ու Նրանց աշակերտները, անկասկած, մեծապես պայմանավորված էր պատմական ու քաղաքական պատճառներով: Հայաստանի՝ Հռոմեական կայսրության և Իրանի միջև 387 թ. բաժանումը, և Հայոց Արշակունյաց թագավորության վերացումը 428 թ. հրատապ խնդիր են դարձրել ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդումը, ինչը միջնադարում անհնարին էր առանց կրոնական ինքնագիտակցության ամրապնդման: Դա, իր հերթին, հնարավոր չէր առանց քրիստոնեությունը ժողովրդին մայրենի լեզվով քարոզելուց, որի անհրաժեշտ նախադրյալներից մեկը ինքնուրույն աստվածաբանական գրականության ստեղծումն էր: Սակայն անթույլատրելի պարզեցում կլինեք այդ շարժման առաջացումը բացատրել լույս այս կամ այն քաղաքական գործոնների ազդեցությամբ: Պետք չէ մոռանալ, որ միջնադարյան մտածելակերպի տեսակետից քաղաքական ոլորտը ամենևին էլ ինքնաբավ ու կրոնական ոլորտից կտրված չէր, իսկ վերջինը դիտվում էր որպես գերագույն արժեք, քանի որ անհրաժեշտ էր հոգու փրկության ու հավիտենական երանության հասնելու համար: Ուստի սխալ կլինեք բացատրել հայ աստվածաբանական մտքի առաջացումը միայն զանազան քաղաքական պատճառների ու շարժառիթների առկայությամբ, քանի

որ այս դարաշրջանի քաղաքականության մեջ կրոնական գործոնը խիստ կարևոր դերակատարություն ուներ:

Ինչպես հայտնի է, Քրիստոս չի հեղինակել Իր վարդապետությունը պարունակող որևէ գրական հուշարձան, և այն ամենն, ինչ մեզ հայտնի է Նրա վարդապետության մասին, մենք գիտենք ուրիշների խոսքերից: Ավետարանները գրվել են Նրա երկրային ուղու ավարտից մի քանի տասնամյակ անց, ու դրանց մեջ պարունակվում է Քրիստոսի վարդապետության լոկ մի մասը: Մնացածը պահպանվել է առաքյալներից եկող քանավոր ավանդության շնորհիվ, և առաջին հերթին՝ Հայտնության ճշմարիտ ըմբռնումը, որ հետագայում ուղղափառ աստվածաբանության հիմքն է դարձել: Եթե տուրք չտանք հարանվանական կանխակալությանն, ապա պիտի խոստովանենք, որ աստվածաբանական որևէ հայեցակարգի ուղղափառության միակ չափանիշը նրա համապատասխանությունն է առաքելական ավանդության սկզբունքներին: Դա այդպես է, քանզի առաքյալների կողմից Ճշմարտության Հոգու ներընդունումը վկայված է Նոր Կտակարանում, որի հեղինակությունը ճանաչվում է բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիների կողմից, մինչդեռ այս կամ այն եկեղեցական ժողովի սահմանումների, և առավել ևս առանձին աստվածաբանների երկերի ի վերուստ ներշնչված լինելու փաստի ընդունումը կամ մերժումը լիովին պայմանավորված է հարանվանական պատկանելիությամբ: Հետևաբար, ոչ մի աստվածաբանական հայեցակարգ, որ հակասում է առաքելական ավանդությանը, չպիտի ունենա ճշմարիտ լինելու հավակնություն, որքան էլ մեծ լինի նրա հեղինակությունը նույնիսկ ամենաքաղաքական քրիստոնեական եկեղեցիներում:

Խոսելով առաքելական ավանդության մասին, հարկ է ընդգծել, որ այն ունի անփոփոխ և մեկնելիմիշտ տրված բովանդակություն: Ա. Հոգին առաքյալներին շնորհեց քրիստոնեական ճմարտության ողջ լիությունը, և եկեղեցու հետագա պատմության ընթացքում տեղի է ունեցել լոկ այդ ճշմարտության քացահայտումը և ավելի խոր ըմբռնումը, բայց ոչ զարգացումը կամ փոփոխությունը: Իրականում, քրիստոնեական վարդապետության որևէ էվոլյուցիա չի եղել, ու լինել չէր կարող, քանի որ էվոլյուցիոն գործընթացը ենթադրում է, որ

գոյություն ունի աստիճանական կատարելագործում, մինչդեռ եկեղեցու պատմության մեջ չի եղել որևէ մեկը, ով ունենար քրիստոնեության ավելի ճիշտ ու կատարյալ իմացություն, քան Քրիստոսի անմիջական աշակերտները, որոնք Պետեկոստեի օրը ներընդունել են Ճշմարտության Հոգու հրեղեն շնորհը: Ուստի բոլոր աստվածաբանական նորամուծությունները, որ ի հայտ են եկել եկեղեցու պատմության ընթացքում, պիտի դիտվեն որպես հերձված և մոլորություն, եթե անգամ դրանք սրբագործված են եկեղեցական հեղինակության կողմից: Ճշմարիտ վարդապետությունը պատմական զարգացման արդյունք չէ, հետևաբար այս կամ այն աստվածաբանների հայացքների ուղղափառության աստիճանը որոշելու միակ չափանիշը դրանց համապատասխանությունն է առաքելական ավանդությանը, ընդ որում նրանք իրավունք ունեն այդ ավանդությունը քացահայտելու և պարզաբանելու, քայց ոչ՝ փոփոխելու և զարգացնելու: Նույնը պիտի ասվի նաև եկեղեցական ժողովների մասին: Իրապես տիեզերական կարող են լինել լոկ այն ժողովները, որոնք սահմանումները չեն հավասում առաքելական ավանդությանը: Հարանվանական կողմնակալությունից զերծ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս չափանիշին համապատասխանում են ոչ բոլոր ժողովները, որոնք տիեզերական են համարվում անգամ ամենաբազմանդամ եկեղեցիների կողմից:

Հայոց եկեղեցու վարդապետության կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկը նրա խիստ համապատասխանությունն է Ա. Գրքին և առաքելական ավանդությանը: Անշուշտ, նույն բանն են ասում իրենց մասին նաև այլ մասնավորապես՝ քաղկեդոնական եկեղեցիները, սակայն նրանց հավակնություններն անհիմն են: Ժողովական սահմանումները, որոնց վրա է հիմնված նրանց դավանական աստվածաբանությունը, ձևականորեն արտաձվում են աստվածաշնչական բնագրերից, սակայն դրանց մեկնությունը հաճախ կատարվում է անտիկ իմաստասիրությունից ժառանգված փիլիսոփայական կատեգորիաների միջոցով, որոնք խորթ են աստվածաշնչական Հայտնության ոգուն: Այս կապակցությամբ բավական է հիշել էության, բնության և անձնավորության կատեգորիաների օգտագործումը

երրորդաբանական և քրիստոսաբանական դավանանքները սահմանելու ժամանակ: Այս ամենը չէր կարող չհանգեցնել հավատքի խորհուրդների որոշակի ռացիոնալացմանը, երբ դավանական քանաձևերի տրամաբանական հստակությունը և իմաստային թափանցիկությունը սկսեց ընկալվել որպես այս քանաձևերի կողմից սահմանվող անդրանցական իրականության ճշգրիտ արտացոլում: Հենց այստեղից է բխում այն մոլեռանդ համոզվածությունը, որ եկեղեցական հեղինակության կողմից ընդունված դավանական քանաձևերի հետ յուրաքանչյուր անհամաձայնությունը հերձված է և հավատարացություն: Սույն տեսակետի կողմնակիցները չեն գիտակցում, որ ոչ մի դավանական քանաձև, որքան էլ այն կատարյալ թվա, չի կարող լինել ի վերուստ հայտնված աստվածաբանական ճշմարտության սպառիչ սահմանումը, ու հետևաբար նման քանաձևերի մերժումը բուն ճշմարտության մերժում համարվել չի կարող: Ի տարբերություն բյուզանդացիների, հայերը երբեք չէին բացարձակացնում դավանական քանաձևերի կարևորությունը, քանի որ քաջ գիտակցում էին մարդկային լեզվի անհամապատասխանությունն այն անդրանցական էությանը, որ աստվածաբանության առարկան է հանդիսանում: Առաջին հայացքից, այս պնդումը կարող է վիճելի թվալ, քանի որ բյուզանդացիները նույնպես նախապատվություն էին տալիս անճառելի աստվածաբանությանը, չվիճարկելով աստվածային էության բացարձակ անճանաչելիությունը: Սակայն բյուզանդացի աստվածաբանների երկերի առավել ուշադիր դիտարկումը ցույց է տալիս, որ այդ նախապատվությունը նրանց համար, ըստ էության, ձևական բնույթ ուներ: Դրա մասին է վկայում բազմադարյան դավանաբանական քանավեճերը, որ վարում էին բյուզանդացիները բոլոր այն եկեղեցիների դեմ, որոնք գեթ նվազագույն չափով շեղվում էին կայսերական եկեղեցու վարդապետությունից: Բոլոր «հերձվածողները», և առաջին հերթին՝ հայերը մեղադրվում էին ուղղափառությունից շեղվելու մեջ, թեև այդ «շեղումը» կայանում էր միայն որոշ առավել քան կասկածելի դավանական քանաձևերը չընդունելու մեջ: Իրականում ստացվում էր, որ չնայած անճառելի աստվածաբանության նկատմամբ իրենց ունեցած ձևական

հավատարմությանը, բյուզանդացի աստվածաբանները փաստորեն համոզված էին դավանական ճշմարտություններին սպառնչ քանավոր սահմանումներ տալու հնարավորության մեջ, այնպես որ այս կամ այն դավանական քանաձևի մերժումը նրանց համար հավատարագոր էր բուն ճշմարտության մերժմանը: Ի պատիվ Հայոց եկեղեցու պիտի նշել, որ հավատքի խորհուրդների նման ռացիոնալացումը միշտ խորթ է մնացել նրա համար, և նա այս կամ այն դավանական քանաձևի ընդունումը չի համարել հոգու փրկության նախապայման:

Մինչև արևմտաեվրոպական սիտլաստիկայի ազդեցության տակ գրված Գրիգոր Տաթևացու «Հարցմանց գիրք»-ը հայ աստվածաբանները խուսափում էին Թովմա Աքվինացու «Աստվածաբանության գումարի» նման ռացիոնալիստական աստվածաբանական համակարգեր ստեղծելուց, քանի որ քրիստոնեական ճշմարտությունը վերապրվում էր նրանց կողմից որպես հոգևոր փորձի անմիջական իրողություն, ինչն ավելորդ էր դարձնում ամեն տեսակի վերացական մտակառույցները: Նրանք դիմում էին դաստիարակության օգնությանը լուրջ այն դեպքում, երբ դա անհրաժեշտ էր առաքելական հավատքի պաշտպանության համար, ընդդրում դա արվում էր հիմնականում այն պատճառով, որ տրամաբանական փաստարկներին դիմում էին նրանց գաղափարական հակառակորդները, և առաջին հերթին՝ բյուզանդական քաղկեդոնականները: Հավատքի խորհուրդների ռացիոնալացման նկատմամբ այս հակակրանքը հանդիսանում է հայ աստվածաբանական մտքի առանձնահատկությունը, որով նա տարբերվում է բյուզանդական աստվածաբանությունից:

Հայոց եկեղեցին իրեն առաքելական է անվանում ոչ միայն ս. Թադևոս և ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների կողմից հիմնադրված լինելու, այլև իր վարդապետության առաքելական ավանդությանը լիովին համապատասխանելու պատճառով: Հարկ է նշել, որ եկեղեցու համար առաքելական ավանդությունը երբեք չի եղել զուտ մարդկային վկայություն հավատքի մասին: Առաքյալները խոսում ու քարոզում էին ոչ թե իրենց, այլ Ա. Հոգու անունից, որ քնակվում էր նրանց մեջ Պենտեկոստի օրվանից ի վեր: Հետևաբար, առաքելական ավանդությունն իր մեջ քացարձակ ճշմարտություն է պարունակում,

քանի որ թխում է ոչ թե մարդկային իմաստությունից, որ միշտ սահմանված է և հարաքերական, այլ ճշմարտության Հոգուց, որն, Աստված լինելով, չի կարող սխալվել կամ մոլորվել:

Բարեբախտաբար, մեզ է հասել մի երկ, որում պարունակվում է առաքելական ավանդությունն այն տեսքով, որով նա գոյություն է ունեցել 2-րդ դարում: Խոսքը Իրենեոս Լուզդոնացու «Յույցք առաքելական քարոզության» երկի մասին է, որ պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանությամբ: Ա. Իրենեոսը ծնվել է Փոքր Ասիայում ու եղել է Պողիկարպոս Ձմյուռնիացու աշակերտը, որն, իր հերթին, ս. Հովհաննեսն առաքյալի աշակերտն էր: Այսպիսով նա, ժամանակագրական առումով, առաջալներին ամենամոտ հեղինակն է, ինչը նրա հայտնած տեղեկություններին քաջատիկ արժեք է հաղորդում: Եկեղեցու պատմության մեջ ս. Իրենեոսը հայտնի է գլխավորապես որպես «Ընդդեմ հերձվածոց» երկի հեղինակ, որում նա ջախջախիչ քննադատության է ենթարկել հերձվածողական գնոստիկությունը, որ լայն տարածում էր ստացել 2-րդ դարում: Հատկանշական է, որ գնոստիկների դեմ ս. Իրենեոսի քերած հիմնական փաստարկը նրանց ուսմունքի և առաքելական ավանդության անհամապատասխանությունն է: Առաքելական քարոզի հիմքում ընկած է Աստծո մասին վարդապետությունը. «Աստված, Հայր, չտաջացած, անտեսանելի, Արարիչ ամենայն ինչի, որից վեր և որից վար չկա այլ Աստված, ու քանի որ Աստված քանական էակ է, ապա Նա իր Բանով արարեց այն, ինչ եղել է, և քանզի Աստված Հոգի է, ապա նա Հոգով զարդարեց ամեն ինչ, ինչպես և ասում է մարգարեն. «Տիրոջ խոսքով ստեղծվեց երկինքը, և իր քերանի շնչով՝ նրա բոլոր գործությունները» (Սաղմ. 32,6): Եվ քանի որ խոսքը հաստատում է, այսինքն՝ առաջացնում է մարմինը, և թխմանը էություն է տալիս, իսկ Հոգին կազմավորում ու կարգավորում է գործությունների զանազանությունը, ապա ըստ ամենայն արդարության Բանը՝ Որդի, իսկ Հոգին՝ Աստծո արդարություն է անվանվել: Այս դեպքի համար վայել է ասում նաև Պողոսը՝ Նրա առաքյալը. «Մեկ Աստուած, Հայր բոլորի, որ է բոլորի վրա, բոլորի հետ և մեր բոլորի մեջ» (Եփես. 4,6): Քանզի բոլորի վրա՝ Հայրը, բոլորի հետ՝ Բանը, քանի որ Նրանով է ամեն ինչ առաջացել Հորից, իսկ մեր բոլորի մեջ՝ Հոգին, որ

աղաղակում է՝ Աբրա, Հայր, (Գաղ. 4,6) և մարդուն պատրաստում է աստվածանմանությանը: Հոգին ցույց է տալիս Բանը, ուստի մարգարեներն ազդարարում էին Աստծո Որդուն, բայց Բանը կերպար է տալիս Հոգուն, ուստի Ինքն է ներշնչում մարգարեներին, և մարդկանց բերում Հոր մոտ»¹:

Դժվար չէ նկատել, որ Իրենեոսի կողմից շարադրված առաքելական վարդապետությունն Աստծո մասին ամբողջապես հիմնված է աստվածաշնչական Հայտնության վրա: Քրիստոնեական Աստված՝ դա Հին Կտակարանի միեղեն անձնական Աստվածն է, որ Նոր Կտակարանում հայտնել է Իր 3 Դեմքերի մասին: Քրիստոնեական վարդապետության աքսիոմներից մեկն այն է, որ աստվածային Դեմքերի եռակիությունը քնալ չի հակասում քրիոթ արբահամական կրոնների համար հիմնադրված միաստվածության սկզբունքին: Այս սկզբունքն ամենայն աներկբայությամբ հաստատվում է հենց Քրիստոսի կողմից. «եվ Հիսուս ասաց նրան. «քրիոթ պատվիրաններից առաջինն է՝ լսիր, Իսրայել, մեր Տեր Աստվածը միակ Տերն է» (Մկ. 12,29) Քրիստոնեական դավանաբանության հիմքում ընկած է այն դրույթը, որի համաձայն Հիսուս Քրիստոս մարմին դարձած Բանն է՝ Ա. երրորդության երկրորդ Դեմքը: Նրան լիովին վերագրելի է Աստծո հինկտակարանային ինքնանվանումը՝ ես եմ որ էլ: Քրիստոս Ինքն է Իրեն այդպես անվանում (տես Հովհ. 8,58): Քրիստոնեության մեջ Աստված բացարձակ անդրանցական Անձ է, որ վեր է ամեն տեսակի սահմանումներից և որակումներից: Աստծո անդրանցականությունն առկա է արդեն Հին Կտակարանում, որի մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում Աստծո սրբության գաղափարը: Անշուշտ, այս սրբությունը չափտի հասկացվի որպես մեղքերի բացակայություն, քանի որ մեղքը որպես հասկացություն անհամատեղելի է Աստծո հասկացության հետ: «Սուրբ» բառին՝ Հին Կտակարանում համապատասխանում է եբրայերեն "qodesh" բառը, որ նշանակում է «զատված»: Դրանով շեշտվում է գոյաբանական տարբերությունը, որ գոյություն ունի Արարչի և արարածի միջև:

Իրենեոսը վճռականորեն հաստատում է միաստվածության սկզբունքը, մերժելով որևէ այլ Աստծո գոյությունը, բացի Հայր-

¹ http://krotov.info/acts/02/iriney_liensky/iriney_ap_prop.html

Աստծուց, որը նրա համար գերագույն, անդրանցական և անձնական էակ է, երկնքի և երկրի Արարիչը: Նա նշում է Աստծո անտեսանելիությունը, ինչը վկայում է Նրա աննյութական լինելու մասին: Աստծո անտեսանելիությունը խոսում է նաև Նրա անճանաչելիության մասին: Աստծո մասին կարելի է ասել, որ Նա կա, սակայն Նրա իսկությունը ոչ մեկին հայտնի չէ: Իրենեոսը անճանաչելի աստվածաբանության կողմնակից է, ու երբ նա խոսում է Որդու Հորից ծնված լինելու մասին, նա հրաժարվում է սահմանել, թե ինչպես է կատարվում այդ ծնունդը: Նրա համոզմամբ, դա աստվածային կեցության անճանաչելի և անճանաչելի խորհուրդ է, որ սկզբունքորեն անմատչելի է արարածների իմացության համար, ընդ որում ոչ միայն մարդկանց, այլև հրեշտակներին: Ոչ մի դավանաբանական սահմանում, որքան էլ այն ճշգրիտ լինի, երբեք չի կարող լիովին համապատասխանել իր առարկային, քանզի մարդկային լեզվի բառերը, որոնք ծառայում են եղական գոյերը նշելու համար, ի գորու չեն ճշգրտորեն սահմանելու անեղ աստվածային գոյը: Արարչի բնությունը սկզբունքորեն տարբերվում է արարածների բնությունից, ու թեև Իրենեոսը, հետևելով Ավետարանին, Աստծուն Հայր է անվանում, սակայն այս անվանումը սահմանում չէ բառիս բուն իմաստով, քանզի որևէ բանին սահմանում տալը նշանակում է որոշել այն սեռն ու տեսակը, որոնց պատկանում է տվյալ երևույթը, իսկ Աստծուն, որպես անդրանցական էակին սույն տրամաբանական կատեգորիաները վերագրելի չեն:

Իրենեոսն Աստծուն անվանում է նաև չառաջացած, այսինքն՝ հավերժական: Աստծո կեցությունն, աստվածային բնության աննյութական լինելու պատճառով, գտնվում է նյութի գոյության ճևեր հանդիսացող ժամանակից ու տարածությունից դուրս: Ի տարբերություն արարածներից, Արարիչը չունի ոչ անցյալ, ոչ ապագա, այլ միայն ներկա. «Ի սկզբանե, Տեղ, երկրի հիմքերն հաստատեցիր, և երկինքն էլ գործն է քո ձեռքերի: Կանցնեն դրանք, քայց դու կաս և կմնաս հավիտյան. Դու վերարկուի պես կփոխես դրանք, ու դրանք կփոխվեն: Բայց դու նույնը կմնաս, և քո տարիները չեն անցնի» (Սաղմ 101, 25-27): Աստծո հավերժությունը չափտի նույնացվի անմահության հետ, որ ունեն եղական գոյերը՝ հրեշտակներն ու մարդկային

հոգիները: Հավերժությունը սկիզբ չունենալու և անփոփոխ լինելու հումանիշ է, մինչդեռ եղևկան աննյութական էակներն օժտված են միայն անմահությամբ, քանի որ նրանք ունեն սկիզբ, որի պատճառն է Աստծո արարչագործությունը: Բացի դրանից, նրանք ենթակա են փոփոխությունների, ինչի մասին են վկայում հրեշտակների մի մասի մեղսագործությունը, և մարդկանց հոգեկան կյանքի փոփոխական բնույթը, որը չի կարելի պատկերացնել առանց ժամանակի ընթացքում մեկը մյուսին հաջորդող զանազան հոգեվիճակների: Այսպիսով, Աստծո հավերժությունը բխում է Նրա ինքնաբերական և ինքնակա բնությունից: Այն որևէ ընդհանրություն չունի անսահմանափակ ժամանակային տևողության հետ, լինելով կատարյալ և մշտնջենավոր կյանքի լիություն, որին հաղորդակից լինելու շնորհիվ են ապրում քուրդ արարածները, «...քանի որ նրանով ապրում ենք և շարժվում ենք և կանք» (Գործք 11,28):

Ահա Իրենեոսի երրորդաբանական վարդապետության ևս մեկ քանաձևում. «Այս է մեր հավատի կանոնը, և շինության հիմքը, և ընթացքի գործությունը. Աստված, Հայր, չառաջացած, անպարագիծ, անտեսանելի, միեղեն Աստված, Արարիչ ամենայնի՝ դա է մեր հավատի ամենաառաջին դրույթը: Երկրորդ դրույթը՝ Բան Աստծո, Որդի Աստծո, Տեր մեր Քրիստոս Հիսոս, որը հայտնվել է մարգարեներին Նրանց մարգարեության կերպին համապատասխան, և հետևելով Հոր սահմանումին, Որով ամեն ինչ առաջացավ, և Որը նաև ժամանակների վերջում, որպեսզի ամեն ինչ կատարելության բերի և միավորի, մարդ դարձավ մարդկանց միջև՝ տեսանելի և շոշափելի, որպեսզի վերացնի մահը, և ցույց տա կյանքը, և միավորման շփում առաջացնի Աստծո և մարդու միջև: Եվ երրորդ դրույթը՝ Սուրբ Հոգին, Որով մարգարեները մարգարեանում էին, հայրերը սովորել են աստվածայինը, և արդարներն արդարության ճանապարհն են բերվել, և Որը ժամանակների վերջում հեղվել է մարդկության վրա ամբողջ երկրով մեկ, նորոգելով մարդուն Աստծո համար»²: Հայր-Աստծո գաղափարը պատկանում է Նոր Կտակարանին, թեև Հին Կտարարանում արդեն կային դրա սաղմերը (Սաղմ. 2,7): Ավետարանն ազդարարում է, որ Աստված հիրավի Հայր

² Լույն տեղում:

է, քանի որ Նա հավերժության մեջ ծնում է Իրեն եակից Որդուն: Դա զուտ հոգևոր հայրություն է, քանզի Որդին, ծնված է եղել Հոր կողմից ոչ թե ժամանակի, այլ հավերժության մեջ: Խոսելով Հայր-Աստծո մասին, Իրենեոսը շեշտում է, որ Նա, նախ և առաջ, Արարիչն է ամենայնի: Այստեղ Նա հավատարմորեն հետևում է առաքելական ավանդությանը, որն, իր հերթին, հիմնված է Ս.Գրքի վրա, իսկ ամբողջ Աստվածաշունչը սկզբից մինչև վերջ, տոգորված է արարչապաշտության գաղափարով: Միաժամանակ Իրենեոսը նշում է, որ արարչագործությունը ոչ միայն Հոր, այլև ամբողջ ս. երրորդության, և առաջին հերթին՝ Որդու գործն էր: Դա նշվում է արդեն Հին Կտակարանում. «Տիրոջ խոսքով ստեղծվեց երկինքը, և Իր քերանի շնչով՝ նրա բոլոր գործությունները» (Սաղմ. 32,6), իսկ Հովհաննեսի Ավետարանի նախաբանում աստվածային Բանի աշխարհաստեղծ դերը հաստատվում է ամենայն աներկյուղաստությամբ (տե՛ս Հովի. 1,1-10): Ըստ Իրենեոսի, աշխարհն արարվեց Հոր կողմից Որդու միջնորդությամբ, որպեսզի ժամանակների վերջում այն քավվի և վերադարձվի Արարչին մարմնացած Բանի կողմից, օծվելով Ս.Հոգու: Սա է առաքելական աստվածաբանության, տիեզերաբանության ու փրկչաբանության գաղափարական ուղևորուծը, որը կարող է ծառայել որպես այս կամ այն աստվածաբանական տեսության ուղղափառության չափանիշ:

Համեմատենք Իրենեոսի վարդապետությունը հայ աստվածաբանական մտքի կարևորագույն հուշարձաններից մեկի՝ «Հաճախապատում ճառեր»-ի հետ: «Մի է քնութիւն և գոյութիւն ամենասուրբ երրորդութեանն. և իւր է ինքնութիւնն, և ոչ յայլմէ գոյութենէն: Չանսկիզբն ունի զպատճառսն Հայր զՈրդոյ և զՀոգոյ: Իսկութիւն անձին և էութիւն անսկիզբն, մշտնջենատրութիւն անսահման և ճշմարտութիւն անխախտելի, կեանք և կեցուցիչ ամենայն կենդանեաց: Հայր է Որդոյ, և րոյտումն Հոգոյ. Աստուած է և արարիչ արարածոց երևելեաց և աներևութից»²: Այս հատվածում զգացվում է հեղինակի կապն առաքելական ավանդության հետ, քանի որ Նա Աստված և արարիչ է համարում Հորը, ինչով շեշտվում է նրա

² Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի ասացեալ ճառս Յաճախապատումս, Վեներիկ, 1954, էջ 9:

հավատարմությունը միաստվածության հիմնակազմ սկզբունքին: Իրենեոս Լուզդոնացու վարդապետության հետ նմանությունը միանգամայն ակնհայտ է:

Իրենեոս Լուզդոնացու վարդապետության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում քրիստոսաբանությունը: «Այստեղ Աստծո կողմից ուղարկվել են մարգարեները, որոնք Սուրբ Հոգով խրատում էին ժողովրդին, ու վերադարձնում էին նրան հայրերի ամենազոր Աստծուն: Նրանք Տեր մեր Հիսուս Քրիստոսի, Աստծո Որդու նախակարապետներն էին, ազդարարելով, որ մարմինը Նրա աճելու է Դավթի տնից, ինչի հետևանքով սերունդների երկար շարքից հետո Նա մարմնով լինելու է Դավթի որդին, որը որդին է Աբրահամի, սակայն Հոգով Նա Աստծո որդին է, (համ. Հոմ 1,3) քանի որ առաջ Նա Հոր մոտ էր, ծնված լինելով նախքան աշխարհի արարումը, և ժամանակների վերջում ի հայտ եկավ համայն աշխարհին մարդկային կերպարանքով: Դրա շնորհիվ Բան Աստված իր մեջ ի կատար ածեց այն ամենն, ինչ երկնքում է և երկրի վրա է»⁴: Ուշադրություն դարձնենք այն վճռականության վրա, որով Իրենեոսը պնդում է, որ Բանը ծնված է եղել հավերժության մեջ քլոր արարածներից առաջ: Դա վկայում է այն մասին, որ Իրենեոսի կյանքի տարիներից մեկ դար անց ի հայտ եկած արիոսականությունը արմատապես հակասում էր առաքելական ավանդությանը: Իրենեոսն ամենայն աներկիմաստությամբ շեշտում է մարմին եղած Բան-Աստծո անեղ քնությունը, և հստակորեն գատորոշում է արարումն ու ծնունդը: Կարելի է ասել, որ նա նիկեական ուղղափառության կողմնակից էր Նիկիայի ժողովից 100 տարի առաջ: Նրա մոտ կարելի է գտնել Քրիստոսի տեսիլության միանգամայն ուղղափառ ըմբռնումը. «Նա միավորեց մարդկանց Աստծո հետ, և խաղաղություն ու համաձայնություն հաստատեց մարդու և Աստծո միջև, քանզի մենք ի զորու չէինք այլ կերպ հաղորդակից դառնալու անապականությանը, եթե Նա չգար մեզ մոտ: Քանզի քանի դեռ անապականությունն անտեսանելի էր և ի հայտ չէր եկել, այն ամենն ինչ էլ օգտակար չէր մեզ համար, իսկ հիմա այն տեսանելի դարձավ, որպեսզի մենք քլոր առումներով կարողանանք հաղորդակից լինել անապականությանը: Ու քանի որ մենք քլորս նախաստեղծ Ադամի

⁴ http://krotov.info/acts/02/iriney_lionsky/iriney_ap_prop.html

անհնազանդության պատճառով ամուր կապված էինք մահվան հետ, ապա հարկ էր, որ մահն ավերվի հնազանդությամբ Նրա, Ով հանուն մեզ մարդ դարձավ: Բայց քանի որ մահն իշխում էր մարմնի վրա, ապա հարկ էր, որպեսզի այն ազատի մարդուն իր ճշումից, վերացված լինելով մարմնի միջոցով: Բանը մարմին եղավ, որպեսզի այն նույն մարմնի միջոցով, որի շնորհիվ մեզքը հաստատվել ու իշխել է, այն վերացվի և այլևս չլինի մեր մեջ»⁵ (տե՛ս Հռոմ. 8,3):

Այստեղ շատ էական է հետևյալ հանգամանքը: Իրենեոսը, գրելով մարմնի մասին, նկատի ունի մարմնի աստվածաշնչական ըմբռնումը: Ս. Գրքում մարմին բառը նշանակում է ոչ միայն մարդու ֆիզիկական քնությունը, ինչպես այժմ, այլ մարդու անձնավորությունը ինչպես մի ամբողջականություն, իր հոգեկան ոլորտը ներառյալ: Համատեքստից պարզ երևում է, որ Իրենեոսի համար մարդ և մարմին եզրույթները հոմանիշներ են: Դրանից բխում է, որ քաղկեդոնական քրիստոսաբանությունը, որի համաձայն Քրիստոսի մարդկային քնությունը զուրկ էր իրեն համապատասխանող մարդկային անձից, և անձնավորված էր Բան-Աստծո անձի կողմից, հակասում է առաքելական ավանդությանը: Այս թյուր վարդապետության հեղինակներն էին VI դարի աստվածաբաններ Ղևոնդիոս Բյուզանդացին և Հովհաննես Քերական Կեսարացին: Նրանք առաջ են քաշել այդպես կոչված «անձնավորման» գաղափարը, որի համաձայն Քրիստոս չունի մարդկային անձ, և նրա մարդկային քնությունը անձնավորվում էր Բանի աստվածային Անձի կողմից: Ղևոնդիոս Բյուզանդացու խոսքերով. «Քրիստոս չունի մարդկային անձ, որ առանձնացված է մեր անձի նման: Սակայն Բանի Անձն ընդհանուր է, անբաժանելի լինելով ինչպես Նրա մարդկային, այնպես էլ Նրա աստվածային քնությունից»⁶: Սույն գաղափարի ի հայտ գալը պայմանավորված էր այն դժվարություններով, որոնց առաջ են կանգնել քաղկեդոնականները, քանի որ Քաղկեդոնի ժողովը, սահմանելով առանձին մարդկային քնության գոյությունն ի Քրիստոս, չբացատրեց, թե ինչպես կարող է կատարյալ համարվել Փրկչի մարդկային քնությունը, եթե այն չունի անձ: Անձնավորման

⁵ Նույն տեղում:

⁶ <http://azbyka.ru/dictionary/03/voipostazi/rovanie-all.shtml>

գաղափարը, քաղկեդոնականների կարծիքով, քրիստոսաբանական այս կնճռուտ հարցի համոզիչ բացատրություն է տալիս: Ինչպես ասում է Հովհաննես Դամասկացին. «Արդ, Բան Աստված մարդացավ, ընդունելով Աստվածածնից մեր կազմի առաջին պտուղը՝ մարմինը, որ կենդանացված է մտածող ու քանավոր հոգով, այնպես որ Բան Աստծո բուն Անձը անձ դարձավ մարմնի համար»⁷: Այս դրվագում պարզ երևում է, որ Հովհաննես Դամասկացին, որին կարելի է բյուզանդական աստվածաբանական մտքի խոշորագույն համակարգողը համարել, մարմին ասելիս, հասկանում է մի այլ բան, քան Ս. Գրքին և առաքելական ավանդությանը հավատարիմ Իրենեոս Լուգդոնացին: Նրա համար մարմինը ոչ թե մարդու ամբողջական անձնավորության հոմանիշ է, այլ նշանակում է մարդու ֆիզիկական կազմ, և ուրիշ ոչինչ: Առավել ուշագրավ է այստեղ այն հանգամանքը, որ Դամասկացին, Քաղկեդոնի ժողովի սահմանումների ցերեռանդ ջատագովը լինելով հանդերձ չի նկատում, որ նրա հայացքները հակասում են հենց Քաղկեդոնի ժողովի դավանական քանածնին, որի համաձայն Քրիստոս «ճշմարիտ Աստված է և ճշմարիտ մարդ»: Նա, ասես, չի գիտակցում, որ անիմաստ է խոսել ճշմարիտ մարդ լինելու մասին, եթե բացակայում է մարդ արարածի կարևորագույն բաղադրիչը՝ անձը: Այս ակնհայտ հակասությունը քաղկեդոնական աստվածաբանները չեն ցանկանում նկատել մինչև այսօր:

Հայ աստվածաբանների տեսակետը բոլորովին այլ է: Ի տարբերություն քաղկեդոնականների ու հետևելով առաքելական ավանդությանը, նրանք պնդում էին, որ ի Քրիստոս, բացի Բանի աստվածային անձից, կար նաև զուտ մարդկային անձ, որ անձնավորում էր Նրա մարդկային բնությունը: Ընդդրում այստեղ էականն այն է, որ այդ երկու բնություններն ու անձերը գտնվում են անճանալի միավորության մեջ: Ինչպես գրում է ս. Հովհան Օծնեցին. «Ապա ուրեմն մի բնութիւն եւ մի դէմ Քրիստոսի, եթէ պարտ է համառուագգոյնս ասել, ոչ է ըստ նշնութեան բնութեան կամ ըստ միանձնականութեան. զի այս երկուսին ի միասին գոթթէ զոկեսցէ, զԱստուած ի մարդն լինելոյ եւ զմարդն աստուածանալոյ. այլ է, որպէս քազում անգամ ասացի, ըստ անճառ միատրութեան Բանին ընդ

⁷ http://azbyka.ru/chrilistianstvo/dogmaty/damaskin_izlozhenie_pravoslavnoy_very_052-el.shtml

Իրոյն մարմնի»⁸: Այս հատվածից պարզ երևում է, որ ս. Հովհան Օձնեցի, Իրենեոս Լուզդոնացու նման, և ի տարբերություն Հովհաննես Դամասկացու, մարմին ասելիս, հասկանում է մարդու ամբողջական անձնավորությունը, այլ ոչ միայն ֆիզիկական մարմինը, ու նշելով այս ըմբռնումից, նա չի կարող ընդունել քաղկեդոնական այն տեսակետը, որ Քրիստոս չունի մարդկային անձ, և Նրա մարդկային քնությունն անձնավորվում էր Բան-Աստծո Անձի կողմից:

Ամփոփելով, նշենք հետևյալը: Հայոց եկեղեցին իրեն ավանդաբար առաքելական ծագում է վերագրում, սակայն գիտական շրջանակներում այս հավակնության նկատմամբ գոյություն ունի սկեպտիկական վերաքերմունք, որի հիմնական պատճառը Հայոց եկեղեցու առաքելական ծագման ավանդական պատկերացումները հաստատող հավաստի պատմական աղբյուրների բացակայությունն է: Սակայն այդ պատկերացումների իսկությունը հաստատելու համար նման աղբյուրների առկայությունը պարտադիր չէ, քանի որ պահպանվել է աստվածաբանական մտքի հուշարձաններ, որոնք ճշգրտորեն վերարտադրված է առաքելական ավանդությունն իրեն քնորոշ դավանաբանական պատկերացումները՝ դա Իրենեոս Լուզդոնացու երկերն են: Վերջիններիս համեմատությունը հայ վաղմիջնադարյան աստվածաբանական մտքի հուշարձանների հետ ցույց է տալիս, որ Հայոց եկեղեցու դավանությունը քոլոր հիմնական կետերում համապատասխանում է առաքելական ավանդությանը, ինչը վկայում է իր առաքելական եկեղեցի լինելու ավանդական պատկերացումների ճշմարտացիության մասին:

ARTHUR MATEVOSYAN

THE APOSTOLIC SOURCES OF DOCTRINE OF THE ARMENIAN CHURCH

The Armenian theological thought is 1600 years old, and it is only a century younger than the Christianity as official religion in Armenia. Its emergence, being one of manifestations of the mighty cultural movement of 5th century which founders were Mesrop Mashtots and Sahak Partev, was in many respects caused

⁸ Շողոմ երևութականաց, «Յովհաննես Իմաստասիրի Ամենցույ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, էջ 52:

by the historical and political reasons - the partition of Armenia between Rome and Persia in 387AD, and final elimination of the Armenian statehood in 428AD that made very actual the task of strengthening of national self-consciousness, which in the Middle Ages was impossible without strengthening of the religious identity, and which, in turn, was impossible without creation of own theological tradition. However it would be inadmissible simplification to explain emergence of the Armenian theology exclusively by these reasons. One should remember that from the point of view of medieval mentality the political sphere wasn't self-sufficing, and it was subordinated to the spiritual sphere on which were depended the salvation of soul and the eternal bliss. In the course of formation of the Armenian theological thought the important role was played by apostolic tradition. There is a literary monument of the 2nd century that contains the exposition of this Tradition. It is "The proof of the apostolic sermon" by Irenaeus of Lugdunum, who was a hearer of st. Polycarp, who in turn was a disciple of st. John the Evangelist, and in his works remained the primary and most authentic form of Christianity. The comparison of theological doctrine of Irenaeus of Lugdunum with the corresponding ideas containing in works of the Armenian theologians of early Middle Ages shows that the Armenian theology of this period kept all basic dogmatic principles of the apostolic tradition that one cannot say about the Byzantian theology of the same historical period. Owing to this fact it is possible to assert that traditional idea of the Armenian Church of its apostolic sources is entirely well-founded.

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ԵՌՈՒՋ (XVI դ.)

XVI դ. Վրաստանը մասնատված էր Քարթլիի, Կախեթի, Իմերեթի թագավորությունների և Սամցխեի կիսանկախ աթաբեկության: Բացի քաղաքական մասնատվածությունից Վրաստանում երկնեղջյված էր նաև հոգևոր իշխանությունը՝ ստեղծվել էին երկու կաթողիկոսություններ: Արևելյան Վրաստանի վրա տարածվում էր Մցխեթի կաթողիկոսության իշխանությունը՝ Քարթլիի, Կախեթի և Թիֆլիսի կաթողիկոս-պատրիարքի առաջնորդությամբ, իսկ Արևմտյան Վրաստանի՝ Իմերեթի և Աբխազիայի վրա՝ Քիչվինտյան կաթողիկոսության իշխանությունը: Այն Մցխեթի կաթողիկոսությունից անկախացել և կաթողիկոսության կարգավիճակ էր ստացել XIV դ.¹: Վրաստանում, ինչպես և ավատատիրական մյուս երկրներում, աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչներից բացի խոշոր ավատատեր էր նաև հոգևոր իշխանությունը: Նրան էին պատկանում ճորտեր, գյուղեր, խոշոր կալվածքներ, կրպակներ և նյութական տարրեր հարստություններ: Կալվածքներ և ունեցվածք եկեղեցին ծեռք էր քերում աշխարհիկ իշխանության կողմից ստացված նվիրատվությունների, իր կողմից նախաձեռնված գնումների, ինչպես նաև բռնագրավումների միջոցով՝ հանդես գալով որպես դատաիրավական գործառույթ իրականացնող ինստիտուտ²: Վանքապատկան կալվածքները ունեին կարևոր մի առանձնահատկություն՝ դրանց շնորհիվում էր ապահարկության՝ թարխանության իրավունք: Այդ դեպքում եկեղեցու կալվածքները

¹ Քիչվինտյան անկախ կաթողիկոսության առաջացման թվագրումը XIV դարով պայմանավորված է Քիչվինտյան առաջին կաթողիկոս Արսենի կաթողիկոսության առաջին՝ 1390 թ. տարեթվով: Տե՛ս Иоселиани П., Краткая история грузинской церкви, С. Петербург, 1843, с. 151.

² Карабадзе С., Грузинские документы IX-XV вв., Москва, 1982, с. 177.

հայտնվում էին արտոնյալ վիճակում՝ լիովին կամ որոշ դեպքերում մասամբ ազատվելով արքունական հարկերից:

Վրաց եկեղեցու տնտեսական կարողության, ապահարկության իրավունքի, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության փոխհարաբերությունների արժեքավոր աղբյուրներ են նվիրատվությունների և ապահարկության վերաբերյալ այն հրովարտակաները, որոնք տվել են վրաց արքաները եկեղեցուն: Սուրև ընկության են ենթարկվում XVI դ. թվագրվող Արևելյան Վրաստանում վանական կալվածատիրության և ապահարկության մի շարք հրովարտականեր: Առաջին վավերագիրը ներկայացնում է սույն ժամանակաշրջանում Մցխեթի կաթողիկոսության կալվածքների տեսակները և դրանց ապահարկության իրավունքը:

***Քարթլի կաթողիկոսական կալվածքների ապահարկության
հրովարտակ²***

(1559 թ. դեկտեմբերի 1)

*Քարաթաշվիլիից...[երկու-երեք քառ պակասում է] ...Դորկածեն իր
կալվածքով³, Թանգուլաշվիլին իր կալվածքով...[երկու-երեք քառ
պակասում է]... [Ուլիաշվիլին իր կալվածքով:*

Սխալդիդի գյուղն իր արդարացի սահմաններով,

[Ծինուրանի⁴ գյուղն իր սահմաններով,

Ձաղխսխելի գյուղալեղին իր սահմաններով,

Շուագոմի գյուղալեղին իր սահմաններով,

Սաթալգմենի գյուղալեղին իր սահմաններով,

Քուաքնի գյուղն իր սահմաններով,

Ուլիալին՝ իր սահմաններով,

Թելովանին՝ իր սահմաններով,

² Памятник грузинского права (այսուհետ՝ ПП), текст издан, примечаниями и указателями снабдил И. Доницзе, Тбилиси, 1970, с. 263.

³ Կալվածքների ցանկը տրված է քնազրին համահունչ:

⁴ Ծինուրանի կամ Ծուանրանի՝ քննվածայր Վերին Քարթլում, Փոքր Լիախվի գետի ձախ փախի: Տն Гильденштедт И.А., Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., С.-Петербург, 2002, с. 110, 139, Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из путешествия г-на Академика И.А. Гильденштедта через Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72 и 73 годах, Санктпетербург, 1809, с. 310.

Կարսանին՝ իր սահմաններով,
 Նաքուրաքանին իր սահմաններով,
 Մուխաղադուրդին իր սահմաններով,
 Արմազի՝ ամրոցը իր վանքով և իր մաքսով և եկամուտներով,
 Տիխեղիդին՝ իր սահմաններով,
 Ձեզուին իր սահմաններով,
 Ալախտորին իր սահմաններով և իր հասարակած կալվածքներով,
 Քալթխսեխում Գագեյիչվիլիին պարկանած կալվածքները,
 Իվանիաձեուլով և վանքով՝ իր հասարակած կալվածքներով,
 Նիաքին՝ իր սահմաններով,
 Գոմին՝ իր սահմաններով,
 Մեթեխի՝ իր սահմաններով,
 Չոչեթին՝ իր սահմաններով,
 Աթեխում՝ Մինուրեցիները, Գորեցիները և Թբիլեաշվիլին իրենց
 կալվածքներով և Գագանաուրայի խաղողի մեծ այգիները:
 Խունդուրեթիում, ինչ-որ հնուց ի վեր Ացխեթին նվիրված
 գյուղացիներ և կալվածքներ կան, իր օրինական սահմաններով,
 Տանծիեցիները⁹ իրենց կալվածքով,
 Իմերխեխում Մաջանխսձեն և ամրոցը,
 Քորազնայի [ամրոցի] խաղողի այգին,
 Սարկե՝ իր եկամուտներով,
 Դիդգորիի Մոխիսի գյուղը,
 Դիդուամիում խաղողի այգիները,

⁹ Ամրոց և ճաքակտ Քարթլում, Ացխեթից արևմուտք: Տե՛ս Կառաձա՞ն Ը., Եզլ. աշխ., էջ 228:

⁷ Հակնաբար խոսքը Քվաթխեխի վանքի մասին է, որը գտնվում է Կալթխսեխի գյուղի մոտ:

⁸ Ամրոց և վանք Թբիլիսիում: Եգրետոնի Բ., История царства грузинского, Тбилиси, 1976, с. 320.

⁹ Քարթը և ամրոց Քարթլում, Գորի քաղաքի մոտ: Տե՛ս Եգրետոնի Բ., История царства грузинского, с. 315.

¹⁰ Գյուղ Քարթլում, Խոսա՛ն գետի հովտում: Տե՛ս Description géographique de la Géorgie, par le Tsarevitch Wakhoucht, par M. Brosset, S.-Petersbourg, p. 155.

¹¹ Սարկե կամ Սարկինե անապատ. Շիո-Մղոբիձյան վանական համալիրը 14-րդ դարի վերջերից սկսել է անվանվել Սարկե անապատ, գտնվում է Ացխեթի մոտ: Շ. Կառաձա՞ն, Եզլ. աշխ., էջ 113, 12, 244:

Թրիալթում(Թոնոք) էձանի գյուղը և Ներքին Քեջքենաշենին իր սահմաններով,

Ախուրի գյուղապետիները և Ցեցիլաձենները իրենց կալվածքներով,

Գորիում, ինչ-որ հնուց ի վեր Ացխեթին նվիրված գյուղացիներ ու վաճառականներ կան, իրենց տունուրեղով, կրպակներով, կալվածքներով, Գորիի դիմաց Վերին Ախաղարա [գյուղը], Փալավանդիշվիլու կողմից նվիրաբերված տասնութ կալվածքները իրենց օրինական սահմաններով,

Տիրձնի [գյուղում] Գելդիաշվիլին, Գուդաձեն, Ուրիձեն և Փիլիպաշվիլիները իրենց կալվածքներով,

Վերին Մեղուրեկիում մեկ տիվ գյուղացիական կալվածք[սազվեխո]¹², Փոքր¹³ Մեղուրեկի գյուղապետին իր օրինական սահմաններով,

Էրեթիում¹⁴ երկու ծուխ, Գաբրիել անձը և կրա մասնաբաժինը իր կալվածքով,

Քուրդի գյուղն իր սահմաններով,

Չակուին՝ իր սահմաններով,

Սաթիխարին՝ իր սահմաններով,

Դիսնալի գյուղը և վանքը իր եկամուտներով, իր սահմաններով:

Փլավում Մրուվիաշվիլին իր վանքով և կալվածքով, Ճինճվեյիձեն իր կալվածքով, Ճարեբեյիձեն իր կալվածքով, Ցալկուերիձեն իր կալվածքով,

Կուպիլում երեք գյուղական ունեցվածք՝ Գեգեյիշվիլի, Լիպարիպաշվիլի և Միջուրաուրի,

Վիրշան¹⁵ իր եկամուտներով,

Ճիսանկայթա իշխանից նվիրաբերություն ստացված Արշվաձենները իրենց ունեցվածքով,

Ռուխում Մրուվիաշվիլին իր ունեցվածքով Թամբերիձեի փոխարեն,

Քունջին իր սահմաններով,

Չերթին իր սահմաններով,

¹² Եզլեշիտ՝ սազվեխո՝ գյուղացիական ունեցվածք: Kakabadze C., նշվ. աշխ., էջ 264:

¹³ Քազում ցուտա՝ ցիլ, թարգմանված է փոքր:

¹⁴ Հավանաբար խոսքը Քարթլիում գտնվող Էրեթի կամ Էրեթիլի քնակալարի, և ոչ Էրեթի երկրամասի մասին է: Լույն տեղում, էջ 104, 249:

¹⁵ Վանք Քարթլում: Լույն տեղում, էջ 231:

Ծառա և կալվածք եւ՞՞ վեղուրի գյուղն իր սահմաններով,
 Դեխիսխանսի՞ն տրեք գյուղական ծուխ իրենց ունեցվածքով,
 Նիկողանին իր սահմաններով, Քարցիձեները և Տախրիշվիլիները
 իրենց ունեցվածքով,
 Ալախանին՝ իր սահմաններով,
 Ագարան՝ իր սահմաններով,
 Տուրաթան՝ իր սահմաններով,
 Քսանի Կոնին անվիճելի իր գեղաւիներով,
 Չքունուրի գյուղն իր սահմաններով,
 Մուխանի գյուղն իր սահմաններով,
 Մկաշապրուանա գյուղաւորելին իր սահմաններով,
 Մերովանին և Գորովանին իրենց սահմաններով, Մակունձանները
 իրենց կալվածքով,
 Շարափխանա գյուղաւորելին իր սահմաններով,
 Թեկենան իր սահմաններով,
 Կասափում գյուղերը իրենց կալվածքներով,
 Յիխերդալին իր սահմաններով,
 Կոչենելի գյուղն իր սահմաններով, նաև Միսաքցիելյան
 դամբարանը, ինչպես հրովարտակի՞ մեջ գրված է,
 Նալազա գյուղն իր սահմաններով,
 Աշի Օղիշելիձեները իրենց ունեցվածքով և Կոպինաշվիլի՞ն՞,
 Պոնթիսելյան իր սահմաններով,
 Եվ ինչ-որ մցիսթական [կաթողիկոսության] կալվածք է
 Քինձարայում՞ իր սահմաններով,

¹⁶ //Յ/Ը/Ն/Ծ/Ն/Ո/Ն/՞ քարզմանված է ծառա (Գ. Մ.):

¹⁷ Խոսքը 1447 թ. «Քարթլի և Կախեթի կաթողիկոսական կալվածքների ապահարկության հրովարտակի» մասին է, որտեղ ի տարբերություն 1392 թ. «Քարթլի, Կախեթի, Մեսիթի կաթողիկոսական կալվածքների ապահարկության հրովարտակի» Միսաքցիելի գյուղի փոխարեն 1447 թ. հրովարտակում գրված է Միսաքցիելյան դամբարան, իսկ 1392 թ. հրովարտակում հիշատակվող Կոչենի գյուղը հետագայում 1559 թ. նշված է որպես Կոչենելի գյուղ: ՈՒՂ, Ե. III, Ը. 187-193, 176-181; Կառնաբաբե Շ., նշվ. աշխ., էջ 158-161, 101-107:

¹⁸ Բնագրում գրված է սողի վերևում:

¹⁹ Գյուղ Քարթլում, Ացցնեթից հյուսիս: Ենթադրույմքով, նշվ. աշխ., էջ 319:

Ուլումբա²⁰ [վանքը] իր եկամուտներով, Սագուդեն իր սահմաններով,

Կողմանին²¹ իր սահմաններով,

Սավանեթի գյուղալեռնին իր սահմաններով,

Շոա Մուխետարին, որ հենուց է արարված, իր ջրով...

Արանցից, որոնց կալվածքները և երկրամասերը մեր նախորդ արքայից արքա ողորմած հոգի մեր հայրերը և պապերը թարխանություն՝ ապահարկություն են գրել, և շնորհել ազատություն և անձեռնմխելիություն հաստատել, այժմ մենք այս հրովարտակով նորից ապահարկեցինք և ազատեցինք բոլոր պահանջներից և փորքերից:

Այլևս ոչինչ չպահանջվի և չհաշվառվի ո՛չ մի փոել և ո՛չ մի ժամանակ ո՛չ թաթարական ուլուխա, ո՛չ փորք հաշվառվող մշտական ուլուխա²², [չպահանջել հագուստ] ծիսականի, բազիերի²³, ախոտսալարի, շնապահի, ո՛չ գրաստ պահանջել, ո՛չ մորթի ենթակա անասուն, ո՛չ խոհանոցի փայտ կրող, ո՛չ խոհանոցի ջրկիր և ինչ նոր մարդովգրագրի՝ մծիգնորարի) կողմից հորինվի/հարկ կամ փորքը, երբեք ո՛չ ոքից չպահանջվի, ո՛չ ոք չհաշվառվի/որպես արքունական հարկավոր) և ոչ մի պահանջ չլինի...

Գրվեց այս հրովարտակը մեր թագավորության ինդիկտիոնի²⁴ չորրորդ փայրում, քրոնիկոնի²⁵ 696 (1559 թ.²⁶), դեկտեմբեր ամսի

²⁰ Ուլումբայի Աստվածամոր վանք, գտնվում է Ծերաթխեյի գետի հովտում: Տե՛ս Description géographique de la Géorgie, par le Tsarevitch Wakhoucht, par Brosset M., S.-Petersbourg, p. 267.

²¹ Գյուղ Մցխեթի մերձակայքում: Լույն տեղում, էջ 237:

²² Մեծ թաթարական ուլուխա՝ (ფოքრი სათაროი ულუხა), փորք մշտական հաշվառվող ուլուխա (წვირილი საწვირი მუდამი ულუხა)՝ բնամթերով գանձվող հարկառեսանկներ: Brosset M., Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIX^e siècle, introduction et tables des matières. St.-Petersbourg, 1858, pp. CLXX- CLXXVI. KakaBadze C., სვქ. ავქს., էջ 268:

²³ (მახვირი) բազիերի՝ բազխազახ, ախոտსալարի (ახოთსალორი)՝ ախոտსալետ, KakaBadze C., სვქ. ავქს., էջ 251:

²⁴ Վրացական ինդիկտիոնով նշվում էին վրաց արքաների կառավարման տարիները: KakaBadze C., სვქ. ავქს., էջ 255:

²⁵ Վրաց միջնադարյան իրականության մեջ կիրառվող թվագրության ձև, որը ներկայացնում էր 532 տարի ներառող և կրկնվող շրջան և էինվկում էր աշխարհի արարումից սկսած 5604 տարվա դարաշրջանի վրա: Сумбат Давитишдзе, История и повествование о Багратидеях, пер. и прим. Лордцианидзе М. Д., Тбилиси, 1979, с. 9.

մեկին, Բվաթախեմի վանքի վանահոր Բարաթաշվիլի Փիլիպպեի ծեռքով:

Այ ծեռագրով գրված է.

Երբ գրեցինք այս հրովարտակը, այդ ժամանակ Ջանճվեյիձնի, Ճարեքեյիձնի, Յակոբեյիձնի և Տանճիեցիները կալվածքները չկային: Աստված անի և [եթե] այնպիսի ժամի պարտաի, որ նրանց ունեցվածքը մնա մեզ, ուխտադրության մեջ մեզ չմեղադրեք:

Ապտրագրություն՝ ես՝ Ալեքսանդրոս, հաստատում եմ՝ Աստու հրամանով

Կնիք՝ Աստու ծառա Ալեքսանդրոս

Կնիք՝ Գիորգի²⁸

Հակառակ այն հանգամանքին, որ վավերագիրը թվագրվում է 1559 թ.-ով, վավերագրի ստորագրություններից և կնիքներից ակնհայտ է, որ այն գրվել է դեռ Ալեքսանդր արքայի օրոք (1412-1442 թթ.), սակայն արտագրվել և վերահաստատվել է 1559 թ. Սիմոն արքայի կողմից: Այդ մասին վկայում է վավերագրի հետևյալ տողը՝ «գրվեց այս հրովարտակը մեր թագավորության ինդիկտիոնի չորրորդ տարում»: Այդ տարին՝ 1559 թ. վերջը, համընկնում է Սիմոն²⁹ արքայի

²⁸ Վավերագրի տեքստի մեջ՝ ջրոնիկոնի ծԹԵ (247)՝ 1559 (ջրոնիկոնի սկիզբը հաշվվում էր 1312 թ.):

²⁷ Վրաց Գիորգի VII արքայի որդին, որի կառավարման տարիներին՝ 1412/1413-1442 թթ., արդեն սկսվել էր Արևելյան Վրաստանի երկու մասերի՝ Բարթեի և Կախեթի մասնատման գործընթացը: Հայտնի էր շինարարական աշխատանքներով: История Грузии, ч. 1, под ред. Джанашиа С., Тбилиси, 1946, с. 300-303. «Акты собрания Кавказского археологического комитета» (АКАК), ред. Берие А., Тифлис, 1886, с. 8.

²⁸ Գիորգի VIII-ը Ալեքսանդր արքայի որդին և Վախթանգ IV արքայի եղբայրն էր: Լույս տեսնում: Մցխեթի կաթողիկոսությանը 1447 թ. ապահարկության նման մեկ այլ հրովարտակ է շնորհել Գիորգի արքան, որն ի տարբերություն 1559 թ. Վավերագրի, ներկայացնում է ապահարկվող ունեցվածքներ նաև Կախեթի տարածքում՝ բխելով այն հանգամանքից, որ XV դ. առաջին կեսին Արևելյան Վրաստանը դեռ մասնատված չէր Բարթեի և Կախեթի առանձին թագավորությունների: ППТ, т. III, с. 187; Кавказце С., т. IV, а. 1, с. 158-164.

²⁹ Վախտաշի Բագրատիոնին Լուարսաբ արքայի կառավարման վերջին տարիները համարում է 1558 թ., որը սակայն չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ 1556 թ. Լուարսաբի և Ղարաբաղի սեֆյան կառավարիչ (քելպարբեկ) Շահվերդի խանի միջև Գարխիում տեղի ունեցած ճակատամարտում Լուարսաբը ծանր վիրավորվում և

կառավարման (1556-1569, 1578-1600/1601 թթ.) չորրորդ տարվա հետ: Այն փաստը, որ վավերագիրը տրվել է 1559 թ.-ին, հաստատվում է նաև տեքստի մեջ Դոմենտի կաթողիկոսի հիշատակությամբ³⁰:

Միմոն արքայի այս հրովարտակը ապահարկության իրավունքը տարածում էր 49 վանքապատկան գյուղերի և գյուղատեղերի, 8 վանքերի, 2 ամրոցի, Գոդիի վանքապատկան կրպակների, խաղողի 3 մեծ այգիների, վանքապատկան թվարկված ծխերի վրա: 1559 թ. ապահարկության հրովարտակում տեղ գտած վանքապատկան ապահարկվող կալվածքների զգալի հատվածի անվանումները հիշատակվում են նաև 1392 թ. և 1447 թ. ապահարկության վավերագրերում³¹, որից կարելի է եզրահանգել, որ Մցխեթի կաթողիկոսության կալվածքների մի զգալի մասը դարձել էր անստարելի սեփականություն և հետագա վավերագրերով միայն հաստատվում էր կաթողիկոսության անվերապահ իրավունքը դրանց վրա:

Դրանք հետևյալ կալվածքներն են՝

1559 թ.-ի Հրովարտակ	1447 թ.-ի հրովարտակ	1392 թ.-ի հրովարտակ
Մեթեխի	+	+
Ծինուբանի	-	+
Թելվանի	+	+
Արմազի ամրոցը, վանքը	+	+
Ձեզուի, Սասխորի, Ցիխեղի	+	+
Մոխիսի, Նիարի, Չոչեթի, Գոմի	+	+
Կալվածքներ Աթենիում	+	+
Նալվազա, Թեքենա	-	+

մահանում է: Եվ ուրեմն Միմոն արքայի կառավարման առաջին տարին 1556 թ.-ն է, և ոչ Վ. Բագրատիոնիի նշած 1559 թ.³² քրոնիկոնի 247 թ.: Ա. Քերեբեև ևս սխալմամբ Լուսաբաթի կառավարման վերջին տարեթիվը 1558 թ.-ն է համարում: Տե՛ս ԱԿԱԿ, Է, Կ, Գ: Баграмян В., История царства грузинского, Тбилиси, 1976, с. 39; Նախագրքուհու օճերիսուն նախըզըցընո, Ե. 4, տեղուսո, 1973, էջ 114:

³⁰ 1559 թվականը Պ. Իոսսելմանին նշում է որպես Դոմենտի կաթողիկոսի հովվության առաջին տարի: Տե՛ս Иоселмани П., նշվ. աշխ., էջ 150:

³¹ Տե՛ս Какабадзе С., նշվ. աշխ., էջ 101-117, 158-164; ПТЛ, Է, III, с. 176-181, 187-193.

Մկաշատրոանի, Կողմանի, Ընդովանի, Գորովանի ³²	+	+
Կասաի, Ագարա, Տուրաթա	+	+
Սարկե կամ Սարկիեն անապատ	+	+
Էնանի, Բեշքենաշենի	-	+
Կալվածքներ Գորիում	+	+
Քունջի, Դիսնի, Սաթիխարի ³³ , Փլալի	բացառ. Փլալիի	+
Ձերթի, Քուրդի, Փոցր Մեղուրենի, Մեղուրենի		+
Կալվածքներ Բավտիսնավիում, Ախտուի,	+	-
Խոնեղուրենի	+	+
Խաղողի այգիներ Քորազնա ամրոցում	+	-
Կարսանի, Մովսատգուրդի, Նաքուբաքենի	+	+
Սաթալամենի, Ցիխնեբդալի ³⁴	+	-
Կուլենի կամ Կուլենենի գյուղը	+	+

Մյուս վավերագիրը՝ «[Մցխնթի] կաթողիկոսության վանքապատկան ճորտերի պարտականությունների ցուցակ» է³⁵, որը թվագրվում է XVI դ. վերջով: Վավերագրում թվարկվող կաթողիկոսությանը պատկանող 10 ձխերից (Մկերվաշվիլի, Գամկրեկաշվիլի, 5 ծուխ Գիորգորիաններ, Նանուաշվիլի, Սուլամեն),

³² Վավերագրերում միասին թվարկվող տեղանունները աղյուսակում ևս միասին են ներկայացվում:

³³ Աստիխարի, Չոլեթի, Տուրաթա, Մկաշատրոանա գյուղերը 1447 թ. հրովարտակի մեջ հիշատակվում են որպես գյուղատեղիներ: Գյուղերի վերանունը ջլված գյուղատեղիների կարող էր լինել Լենկ Թեմուրի ավերիչ արշավանքների հետևանքը, իսկ 1559 թ. հրովարտակի մեջ միայն Մկաշատրոանան է հիշատակվում որպես գյուղատեղի, որն իր հերթին կարող է խոսել Չոլեթի, Աստիխարի և Տուրաթա գյուղերի վերանման մասին: ՏԻՄ Կառնեզա Շ., Նշվ. աշխ., էջ 111; ՈՂՈ, տ. III, շ. 264-266.

³⁴ 1447 թ. հրովարտակի տեքստի մեջ Ցիխնեբդալի: ՏԻՄ ՈՂՈ, տ. III, շ. 191.

³⁵ Ելյենա նաքուսաղոյտեռ ջլշլեյեռնե ծջյրուս (XVI ն. ծաղո): ՈՂՈ, տ. III, շ. 381.

գանձվող քնահարկի ընդհանուր քանակը կազմում էր 120 պարկ³⁶ ցորեն, 134 տակառ գինի, 36 կուտ գարի, 60 մորթի ենթակա, մսացու կենդանի, 67 հավ, 256 ծու, 10 սայլ վարսակ և 10 սայլ փայտ: Վավերագրի տեքստի մի մասը բացակայում է:

Ստորև ներկայացվող վավերագրերը Քարթլիի արքաների ապահարկության և նվիրատվական հրովարտականքեր են, որ տրվել են Մցխեթի կաթողիկոսության կազմում ընդգրկված Սվետիցխովելի, Սիոնի, Քվաթախեվի վանքերին:

ա. Քվաթախեվի վանքի գյուղացիներին՝ քնամթերքով հարկվող մայի և ուլուփա, ցորենի բերքից հարկվող դալա, սաջիններո (ծիահարկ), դրամով գանձվող սաուրի հարկերից ազատելուն և վանքի կալվածքներին թաղխանություն՝ ապահարկություն շնորհելու³⁷ հրովարտակն է՝ տրված Քարթլիի Լուարսաթ թագավորի կողմից քրոնիկոնի 238՝ 1550 թ.:

բ. Մցխեթի Սվետիցխովելի վանքին ապահարկություն շնորհելու հրովարտակն է, որով Սվետիցխովելի վանքապատկան ճորտերը ազատվում են դալա, մեծ ուլուփա, մշտական փոքր ուլուփա և այլ հարկերից՝ բացառությամբ թաթարական սաուրի հարկից: Հրովարտակն տրված է Լուարսաթին հաջորդած Սիմոն թագավորի կողմից քրոնիկոնի 271՝ 1583 թ.³⁸:

գ. 1552 թ. Լուարսաթ թագավորի կողմից Սիոնի վանքին շնորհած ապահարկության հրովարտակն է, որի մեջ թվարկվում է Թբիլիսիում Սիոնի վանքին պատկանող այն ամբողջ ունեցվածքը, որի վրա տարածվելու էր ապահարկության իրավունքը, դրանք էին՝ 6 կրպակներ, 2 տուն, մեկը՝ պարսպապատ, 1 շինություն, 1 հողալուոր՝ իր վրա գտնվող կրպակով հանդերձ, 1-ական ծուխ Քալանթարաշվիլի, Ամբրոսիշվիլի, Մղեիաշվիլի և 2 ծուխ Բեգլիքաշվիլի, ինչպես նաև գյուղեր, այգիներ, վանքեր, աղբյուրներ, որոնց անվանումները չեն հիշատակվում³⁹:

³⁶ Վրացերեն տեքստում ցիվկրի, թարգմանությունն անհայտ է, թարգմանված է պարկ՝ ընկալվելով որպես տարա (Գ. Մ.):

³⁷ АКАК т. I, с. 9.

³⁸ Լույս տեղում, էջ 10:

³⁹ Пурцеладзе Д., Грузинские церковные гуджары, Тифлис, 1881, с. 54.

դ. 1589 թ. Սիմոն թագավորի կողմից տրված հրովարտական է. որտեղ խոսվում է Սիմոնի վանքի և Սիմոն թագավորի միջև մանր և մեծ եղջերավոր կենդանիների հոտերից սաքալախո⁴⁰ գանձվող հարկատեսակի գանձման ձևի մասին: Այնտեղ վկայվում է, որ Սիմոնի վանքին են պատկանել մանր և մեծ եղջերավոր կենդանիների հոտեր, որոնք որպես վանքապատկան ունեցվածք ենթակա էին ապահարկման միայն այն դեպքում, եթե արածեյիս գտնվեին վանքապատկան հողերում, հակառակ դեպքում սաքալախո հարկը գանձվելու էր ոչ թե հոգուտ վանքի, այլ արքունական գանձարանի⁴¹:

Մցխեթի կաթողիկոսության իրավասությունների շրջանակները ենթադրում էին նաև Արևելյան Վրաստանի կախեթական հատվածը: Կախեթական եպիսկոպոսները և թեմերը գտնվում էին Մցխեթի կաթողիկոսության կազմում և ուղղակի կախման մեջ էին կաթողիկոսությունից: Դա հաստատում են այն հավատարմության գրերը, որոնք գրվել են կախեթական եպիսկոպոսների կողմից և ուղղված են Դոմենտի և Նիկոլոզ⁴² կաթողիկոսներին՝

**Կախեթի եպիսկոպոսների հավատարմության գիրը Դոմենտի
կաթողիկոսին.
(1556-1560 թթ.)**

Հայր Աստու, որդու և սուրբ հոգու կամքով և օգնությամբ, օժանդակությամբ ամենայն սրբություն Հայր Աստու և հավերժ կույս Մարիամի, Ավետիգիտությանի, Տիրոջ գերեզմանին և սուրբ մյուսոնի, ամենայն սրբություն երկնքի և երկրի փոքր Աստու.

Մենք՝ Ավանդողու թեմի աքրա Փիլիպպե, Բողբիի թեմի եպիսկոպոս Զաքարիա, Նիտոմինդայի եպիսկոպոս Մալաքիա, Ռուսթավիի թեմի եպիսկոպոս Իոսեբ, Նեկրեսի եպիսկոպոս Բասիլի, Կաժարի թեմի եպիսկոպոս Էզնապի, Ճերեմի թեմի եպիսկոպոս Անտոնի, խարճաշոյի եպիսկոպոս Կյիմի՝

⁴⁰ Равногш' іустр' һарк, վրացերեն ձևով՝ խոտ, հարկ քաղից: Обозрѣніе російскихъ владѣній за Кавказомъ, ч. 4, Санктпетербургъ, 1836, с. 394.

⁴¹ Пуршенцзе Д., նշվ. աշխ., էջ 55:

⁴² Երեզուրդին թողնի յանո ցննչությունցնա նշյուղտոն յատաղուրտեանցն. [1562-1588 թթ.], ՄԴՄ, տ. III, с. 343-344.

Այս ժամին հիշեցնում ենք ձեզ, ո՛վ կաթողիկե առաքելական եկեղեցի Ավետիսցիության և կաթողիկոս-պապոփարք Դոմենիի:

Տաճարի նշանի կամ հավատքի գործի վերաբերյալ [հարցնելով], ում դուք կանդեսեք և կարգաքսեք, կանդեսեցեք և մեք և չեք վստահի, քանի դեռ դուք չեք վստահել՝ ի կարարումն դրա [հավապարմության]:

Վկա է Աստված և բոլոր սրբերը:

Արդրագրություն- Փիլիպպե, Մալաքիա⁴³:

Կախեթական թագավորության տարածքում գտնվող Մցխեթի կաթողիկոսության կախեթական եպիսկոպոսությունների կալվածքներին վերաբերող հրովարտակները գետնոված են Դ. Փորձելածեի «Грузинские церковные гуджары (грамоты)» ժողովածուի մեջ, որոնք շնորհված են Ալավերդու, Նինոծմինդայի, Դավիթ-Գարեջիի և Շոամթինյան վանքերին:

Ալավերդու վանք. 1522 թ. հրովարտակով Ալեքսանդր թագավորը եպիսկոպոս եվֆիմեի օրոք նվիրում է գյուղ(հայտնի չէ որ գյուղը) գյուղացիներով հանդերձ, վերակառուցում է երկրաշարժից վնասված վանքի ձախ հատվածը, 1547 թ. հրովարտակով Ալեքսանդր արքան վերակառուցում է Ալավերդու վանքը, այնտեղ հաստատում Փիլիպպ արքեպիսկոպոսին, նվիրում Մարիլիսիի⁴⁴ գյուղերը: Այս վանքին Ալեքսանդրի հաջորդ հրովարտակով նվիրվում են Կոնդոլի գյուղի քնակիչները՝ ի սպաս եկեղեցուն, և քանի որ ճորտերը ամրագրված էին հողին⁴⁵, ստացվում է, որ այդ հրամանով վանքին է նվիրվել Կոնդոլի գյուղը⁴⁶:

Նինոծմինդայի վանք. 1553 թ. Լևան թագավորի հրովարտակով, Չաքարիա վանահոր հովվության օրոք, վանքին շնորհվում է Ազամբուրի գյուղից դալա (ցորենի բերքի) հարկի գանձման իրավունքը, 1597 թ. Ալեքսանդր թագավորի հրովարտակը վկայում է,

⁴³ Մատթևոսյան Գրքերի շարքի 5-րդ հատվածում: [1556-1560 թթ.], ՄԴԼ, Կ. III, Կ. 268.

⁴⁴ Գյուղ Կախեթում, Թեյալիից հյուսիս-արևմուտք: Баграциона В., նշվ. աղյ., էջ 320:

⁴⁵ Թուշեթի՝ լեռնային շրջան Քարթլիի և Կախեթի սահմանին: Նույն տեղում, էջ 322:

⁴⁶ Пурцеладзе Д., Грузинские церковные гуджары, Тифлис, 1881, Կ. 13.

որ Լևան արքան վերակառուցել է Նինոծմինդայի վանքը և նվիրել Օրկոշինի գյուղը այնտեղ բնակվող հայ և վրացի բնակչությանը հանդերձ: Նույն 1597 թ. մյուս հրովարտակով Ալեքսանդր թագավորը վանքին նվիրում է Թուշթսամարխսիսա սարը⁴⁷:

Դավիթ Գարեջիի վանական համալիր. Դավիթ-Գարեջի վանական համալիրին վերաբերող ևս 3 հրովարտակներ են պահպանվել⁴⁸, որոնցից 1566 թ. հրովարտակով Լևան արքան վանքին է նվիրաբերում 3 ծուխ գյուղացիներ իրենց ունեցվածքով, 1571 թ. հրովարտակով նվիրում է ևս 4 ծուխ իրենց ունեցվածքով, 1590թ. հրովարտակով Ալեքսանդր արքան իր կողակից Թինաթի թագուհու հետ վանքին են նվիրում Ժատի (տեղն անհայտ է) բնակավայրը, 2 պահակ, 2 հովիվ, այգի՝ այգեպանի հետ, լեռան մի լանջից սարալախո և կուլուխի հարկերի գանձումը, մյուս լանջից դալայի՝ և 40 կաբիցի⁴⁹ ցորենի գանձման իրավունքը:

Շուամթինյան Աստվածամոր տաճար. 1576 թ. Ալեքսանդր արքան Նախուլյան սրբապատկերի Աստվածամոր տաճարին է ընծայում Կանդախիում⁵⁰ 12 ծուխ իրենց ունեցվածքով և որսորդության համար նախատեսված պուրակ: 1597 թ. հրովարտակով Ալեքսանդր արքան տաճարին է նվիրում գյուղացիներ Իկալտոյում և Ռուխսպիրիում⁵¹: Նույն թվականի 2 այլ հրովարտակներով Ալեքսանդրի ցույրը՝ Թեկլան՝ Լևան արքայի դուստրը, տաճարին մեկական ծուխ է նվիրում⁵²:

Այս վավերագրերի ընկալությունը թույլ է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել վանական ունեցվածքի մասին և ներկայացվում է հետևյալ դասակարգմամբ.

• որպես կալվածքներ եկեղեցին ուներ գյուղեր, ընդ որում, հիմնականում դրանք գտնվում էին կա՛մ վանական կառույցների, կա՛մ

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 28:

⁴⁸ Пурцеладзе Д., նշվ. աշխ., էջ 67-69:

⁴⁹ չձեթո՛ կաբիցին հավասար էր 3 կողայի, իսկ կողան իր հերթին մուսախրապան 2 փութ էր: Տե՛ս Пурцеладзе Д., նշվ. աշխ., էջ 48:

⁵⁰ Գյուղ Կախերում: Տե՛ս Зубарев Д., Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавгию, Халсурию и Джаро-Бенджинскую область, Русский вестник, том 2, С. Петербург, 1841, с. 553.

⁵¹ Իկալտո (იკალთო), Կոնդոլի (კონდოლი), Ռուխսպիրի (რუხსპირი)՝ գյուղեր Կախերում, Թեկալի քաղաքի մերձակայքում: Зубарев Д., նշվ. աշխ., էջ 537:

⁵² Пурцеладзе Д., նշվ. աշխ., էջ 85:

խոշոր քաղաք-կենտրոնների՝ Թբիլիսիի, Աթենիի, Գորիի, Մցխեթի, Թելավիի մերձակայքում,

- վանքապատկան ունեցվածքի մի մասն էին կազմում առանձին հողակտորներ՝ խաղողի այգիներ, պարտեզներ, այգիներ, աղբյուրներ, կալվածքներ և այլն,

- վանքերն ունեին իրենց անասնահոտերը, որոնց վրա որպես վանքապատկան ունեցվածք ևս տարածվում էր ապահարկության իրավունքը⁵³,

- վանական ունեցվածքի մի տեսակ էր հարկերի, ամբողջությամբ կամ մասնակի, գանձման իրավունքի ընձեռումը եկեղեցուն, որի դեպքում հարկերից ստացված եկամուտը արքունական գանձարանի փոխարեն գնում էր վանքի գանձարան,

- վանքապատկան սեփականության մյուս կարևոր բաղադրիչը ճորտերն էին: Ինչպես նաև եկեղեցու ենթակայության տակ ուներ ազնվականներ⁵⁴, որոնք եկեղեցու հովանին օգտագործում էին պետական պարտականություններից, հարկերից⁵⁵ խուսափելու համար,

- վանական ունեցվածքը, ինչպես նշվեց, ուներ ապահարկման իրավունք (լրիվ կամ մասնակի), որի դեպքում արքունական հարկերը կամ չէին գանձվում և գանձման իրավունքը սեփականում էր վանքը, կամ գանձվում էր մասամբ՝ հաճախ դրամով գանձվող հարկերի տեսքով:

Աշխարհիկ իշխանության կողմից ցուցաբերվող օժանդակությունը և պաշտպանությունը միայն խթանում էին եկեղեցու հզորացման գործընթացը, և Վրաց եկեղեցին, իր ենթակայության տակ ունենալով նյութական և մարդկային խոշոր ներուժ, դարձել էր երկրի առաջին ավատատերերից մեկը: Եվ այդպիսով, տնտեսական հզորությունը թույլ էր տալիս ոչ միայն պահպանել եկեղեցու ամբողջականությունը և գրաված դիրքը, այլ միջամտել աշխարհիկ խնդիրների լուծմանը:

⁵³ Տե՛ս Սիմոն արքայի 1589 թ. հրովարտանքը: *Православие в Грузии*, т. 1, кн. 1, с. 55:

⁵⁴ «Կաթողիկոսության հովվության իշխաններն ու գյուղերը մանցիս-մաաթարագոյում (XVI դ.)»՝ յառաջուրե՛նն նաճկեռնի տաջաքնի քա իտջլընն նաճեյ-նառանցու՛նի (XVI Ն.) ՈՒՄ, տ. III, с. 242.

⁵⁵ Зубов П., Шесть писем о Грузии и Кавказе, Москва, 1834, с. 102.

GOR MARGARYAN

THE QUESTION OF MONASTERY LANDHOLDING IN EASTERN GEORGIA
(XVI CENTURY)

In East Georgia the Orthodox Georgian Church was one of the biggest feudal. It had the large estates, villages, orchards, shops, workshops, serves. As the Orthodox Georgian Church was feudal it had privileged position as its estates were exempted regularly from taxes (tarkhnoba) by the secular authority. The Orthodox Georgian Church was exempted either from some taxes or completely. For research the exempt from taxes of the church in the period (XV s.) in which we are interested many documents were studied: «Edict of exempt from taxes of the Kartli catholicos estates (1559)», edicts given to the Qvatakhevi, Sioni, David-Gareji, Svetitskhoveli, Alaverdi, Ninotsminda monasteries. The exempt from taxes promoted the economic power of the church and it was able to interfere in the solutions of the secular problems.

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՆՈՅԱՆ

ԱՐԱՔ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ (1819-1850 ԹԹ.)

Լիբանանի Հանրապետությունն արաբական այլ երկրներից առանձնանում է իր ուրույն պետական-քաղաքական համակարգով, որը հիմնված է կրոնադավանական սկզբունքի վրա՝ երկրում առկա են մի շարք իսլամադավան և քրիստոնեական համայնքներ, որոնցից են նաև ավետարանական համայնքները: Ի տարբերություն մարոնի, հույն ուղղափառ, հույն կաթոլիկ և այլ համայնքների, արաբ ավետարանական համայնքը ձևավորվեց XIX դ. սկզբներին միայն, այն էլ շնորհիվ ամերիկյան միսիոներների¹:

Արաբ ավետարանական համայնքի պատմության պարբերացումը մի տեսակ դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Մեր կարծիքով, համայնքի պատմության մեջ հարկ է առանձնացնել երկու մեծ շրջան: Առաջին շրջանը՝ ձևավորումից մինչև Առաջին աշխարհամարտը, երբ Լիբանանը որպես պատմաաշխարհագրական Սիրիայի մաս Օսմանյան կայսրության կազմում էր, իր հերթին ունեցել է երկու փուլ՝ մինչև բողոքական միլլեթի ստեղծումը 1840-ականներին և միլլեթի ստեղծումից մինչև Օսմանյան կայսրության փլուզումը:

Ամերիկացի պատմաբան Ք. Բ. Լինդներսն իր հոդվածներից մեկում համայնքի պատմության առաջին փուլի սկիզբն է համարում 1823 թ. նոյեմբերը, երբ Լիբանանում կատարվեց առաջին ավետարանական պաշտամունքը և ավարտում է 1860 թ.² դրուզ-մարոնի պատերազմով: Այդ պատերազմի զոհերին փրկելու համար Լիբանան եկան տարբեր,

¹ Լիբանանում հայ ավետարանական համայնքը ձևավորվել է Առաջին աշխարհամարտից հետո:

² Lindner C.B., "Making a way into the heart of the people": Women of the Early Protestant Church in Beirut, NEST, Theological Review, 32, 2011, pp. 71-96.

այդ թվում նաև բողոքական, եկեղեցիների միախոններն են, ինչի արդյունքում ավարտվեց ամերիկյան միախոններն են բողոքականության «մենաշնորհը»: Նման մոտեցման դեպքում, սակայն, մի կողմից անտեսվում է ամերիկյան միախոններն են գործունեությունը, սկսած 1818 թ., իսկ մյուս կողմից՝ թերազնահատվում է բողոքական միլիթի ստեղծման կարևորությունը համայնքի կայացման ու ծավալման գործում:

XIX դ. սկզբին միախոներական շարժումը ԱՄՆ-ում արդեն բավականին ծավալված էր, ուներ իր գործունեության համար անհրաժեշտ լծակներն ու զխավորվում էր այդ երկրի երկու մեծագույն բողոքական եկեղեցիների կողմից՝ երիցական (Presbyterian) ու ժողովական (Congregational): 1803 թ. Բոստոնում հրատարակվում էր «Միախոներական քարտեզ» (Missionary Herald) ամսագիրը, իսկ 1807 թ. այդտեղ գործում էր նաև միախոններն են պատրաստելու համար հատուկ ստեղծված Անդրկերի աստվածաբանական ճեմարանը, ուր ընդունում էին բարձրագույն կրթությամբ ու միախոներական նախանձախնդրությամբ և ունակություններով օժտված երիտասարդներին: 1812 թ. ճեմարանի մի շարք հերիեակավոր դասախոսներ, առաջին հերթին վերապատվելի Հենրի Օթիս Դուայթը, նախանձախնդրությամբ «Միախոններն են արտասահմանյան առաքելությունների ամերիկյան խորհուրդի» (ՄԱԱԱՄԻ, American Board of Commissioners for Foreign Missions) ստեղծումը՝ տարբեր երկրներում ամերիկացի միախոններն են գործունեությունը կազմակերպելու և ղեկավարելու նպատակով: Երիցական ու ժողովական եկեղեցիներից բացի, այդ խորհուրդի մեջ մտան մի շարք ալ բողոքական եկեղեցիների ներկայացուցիչներ՝ Դանիական բարեկարգյալները (Dutch Reformed) և այլն: Արդյունքում առաջացավ XIX դ. ամենախոշոր ավետարանական միախոներական կազմակերպությունը, որին հովանավորում էին միլիոնավոր ամերիկացիներ՝ սկսած եկեղեցու անդամներից ու վերջացած ԱՄՆ-ի նախագահներով: Ըստ Ա. Իալաֆի, Ամերիկայի հասարակական կարծիքը Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ մինչև Առաջին աշխարհամարտի բռնկումը ծավալում էին հենց ՄԱԱԱՄԻ-ի միախոններն ենը³:

³ Habib Badr, *Mission to "Nominal Christians": The Policy and Practice of the American Board of Commissioners for Foreign Missions and its Missionaries Concerning Eastern*

XIX դ. սկզբին Մերձավոր Արևելքը գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկված էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ, ուստի պատահական չէ, որ հենց այստեղ սկիզբ առավ ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը Արևելքում: Արդեն 1818 թ. Մերձավոր Արևելք եկան ՄԱՍՄԻՄ-ի առաջին միսիոներները՝ Պյեռի Ֆիսկը ու Լեվի Պարսոնսը, որոնց 1820-22 թթ. միացան ևս չորս միսիոներներ⁴: Այդ պահին նրանց նպատակը ոչ թե առանձին ավետարանական եկեղեցիների հիմնումն էր, այլ ավետարանական շարժման, իրենց քառերով ասած՝ «թթխմորի» ստեղծումն էր տեղի իրեաների, մուսուլմանների, քայց նաև քրիստոնյաների շրջանում: Միսիոներները հույս ունեին, որ հենց այդ կողմնակիցների շնորհիվ հնարավոր կլինի տարածել բողոքականությունը և «բարեփոխել» ավանդական համայնքները: Սակայն շատ շուտով պարզ դարձավ, որ իրեաների ու մուսուլմանների դավանափոխությունը դատապարտված է անհաջողության, և միսիոներները որոշեցին իրենց ուսմանը տարածել քրիստոնյաների՝ նախ և առաջ մարոնիտների⁵ և Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների շրջանում:

1822 թ. միսիոներներ Ի. Բրոդը և Ու. Գուդենը Բեյրութում գնեցին առաջին երկու տները, որտեղ էլ ԱՄՆ-ից բերվեց տպագրական մեքենան: 1816 թ. Մերձավոր Արևելքում սկսեց գործել Բրիտանական Աստվածաշնչային Ընկերությունը, որի օգնությամբ ամերիկացիները սկսեցին իրենց հրատարակչական գործունեությունը, իսկ 1836 թ. Աստվածաշունչը տարածաշրջանում տարածելու գործին միացավ նաև Ամերիկյան Աստվածաշնչային Ընկերությունը: Միայն 1822-31 թթ.

Churches, Which Led to the Organization of a Protestant Church in Beirut, 1819-1848, Ph.D., 1992, Princeton Theological Seminary, The Library of Near East School of Theology, pp. 21-63; Khalaf S., Cultural resistance: Global and local encounters in the Middle East, London, 2001, p. 105.

⁴ Harris P., Denominationalism and democracy, North American foreign missions, 1810-1914: theology, theory, and policy, Michigan, 2004, pp. 70-72.

⁵ Մարոնի համայնքը հիմնվել էր IV դ. սիրիացի ճգնափոր Ա. Մարոնի հետևորդների կողմից: VII դ. հալաբանցեերից փրկվելու համար, մարոնիները հիմնավորվեցին Լիբանանի ու Սիրիայի լեռներում, իսկ XII դ. դաշինք կնքեցին Վաթիկանի հետ, որի լիցյախ նաև Ֆրանսիայի՝ հովանավորության շնորհիվ դարձան Լիբանանի գերիշխող կրոնադավանական խումբը: Տե՛ս Նազարյան Ե., Լիբանանը XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1985, էջ 25-27:

ընթացքում ավետարանական միսիոներները հրատարակեցին 350.000 հատոր գիրք հուններեն, իտալերեն ու հայատառ թուրքերեն: Նրանց ամենակարևոր ձեռնարկն Աստվածաշնչի ժամանակակից արաբերենի թարգմանությունն էր (այն մինչ այսօր արաբախոս աշխարհում մնում է ամենատարածվածը), ինչպես նաև դրա անվճար տարածումն ու մեկնաբանումը բոլոր ցանկացողների համար (հարկ է նշել, որ մինչ այդ Աստվածաշունչը հասու էր միայն կղերականներին): Բացի Աստվածաշնչից ու կրոնական այլ գրականությունից, միսիոներներն իրենց դպրոցների համար թարգմանեցին ու հրատարակեցին դասագրքեր, բժշկական ու գիտահանրամատչելի գրքույկներ, իսկ երեխաների համար՝ արևմտյան հեքիաթների ժողովածուներ⁶:

Միսիոներներն իրենց դասերն ու կրոնական հավաքույթներն անցկացնում էին իրենց սեփական կամ վարձած տներում, իսկ բժշկական ծառայությունները սկզբնական շրջանում մատուցում էին հիվանդներին այցելելով: Միսիոներների գործունեության արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված էր նրանով, որ նրանք պարտադիր կերպով սովորում էին տեղի ժողովուրդների լեզուները՝ արաբերեն, թուրքերեն, հայերեն և այլն:

Երբ Լ. Պարսոնսը ու Պ. Ֆիսկը նոր եկան Արևելք, ՄԱԱՄԻ-ի քյուջեն կազմում էր ընդամենը 10.000 դուլար, դարակեսին այն կազմում արդեն շուրջ 250.000 դուլար, իսկ աշխատողների քանակը կրկնապատվել էր⁷: Չնայած նման մեծ ֆինանսական ներդրումներին, միսիոներների աշխատանքն ընթանում էր դժվարությամբ, քանի որ թե՛ տեղի ավանդական եկեղեցիները և թե՛ քնակչության մեծամասնությունը նրանց գործունեությունը դիտում էին որպես հոգեբորսություն: Առաջին միսիոներներից Պ. Ֆիսկը մի քանի տարվա ընթացքում քանտարկվեց Պաղեստինի իշխանությունների կողմից, ենթարկվեց կողոպուտի ու ձեռի և մահացավ ստացած վերքերից

⁶ Habib Badr, նշվ. աշխ., էջ 88-116: Cagri Erhan, Ottoman official attitudes towards American missionaries, <http://www.talarmeniantale.com/missionary-ottoman-attitudes.htm>

⁷ Kennedy J., American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967, Williamsburg, 2008, p. 23. <https://diglib.talarchiv.wm.edu/bitstream/handle/10288/590/AmericanMissionariesinTurkeyNorthernSyriaandtheDevelopmentofCentralTurkeyandAleppoColleges.pdf?sequence=4>

երեսուններեք տարեկան հասակում: Նույն ձևով վաղաժամ մահացան Օսմանյան կայսրությունում գործունեություն ծավալող բոլոր ամերիկյան միսիոներների մոտ մեկ երրորդը⁸:

Նման պայմաններում միսիոներների քարոզչությունը Լիբանանում շոշափելի արդյունք չէր բերում: Ձգտելով խուսափել հոգեբուսության մեղադրանքներից, բողոքականները հետևեցին կաթոլիկ միսիոներների օրինակին և որդեգրեցին «ավետարանչություն՝ կրթության միջոցով» գործելակերպը: 1824 թ. հուլիսին Բեյրութում բացվեց ՄԱՍՄԻՒ-ի առաջին դպրոցը, իսկ արդեն 1846 թ. ՄԱՍՄԻՒ-ը «կարող էր պարծենալ իր 30 դպրոցներով Օսմանյան Սիրիայում, որոնցում սովորում էր 900 ուսանող, սակայն նրանցից միայն 75 դավանափոխ էին, և չկար ոչ մի տեղացի հովիվ»⁹:

Այնուամենայնիվ, աստիճանաբար, իրենց բուն գործունեության շնորհիվ, ՄԱՍՄԻՒ-ի միսիոներները կարողացան ստեղծել ավետարանական մի «շրջանակ» (circle), որում սկսած 1823 թ. ամերիկյան երիցական եկեղեցու կարգով կազմակերպվում էին կիրակնօրյա պաշտամունքներ, այն էլ միայն անգլերենով: Այդ շրջանակի մեջ էին մտնում արևմտյան միսիոներները, դիվանագետները ու գործարարները, ինչպես նաև տեղացի տարբեր ազգությունների, կրոնադավանական խմբերի ու հասարակական խավերի ներկայացուցիչները:

ՄԱՍՄԻՒ-ի աշխատանքը համակարգվում էր այսպես կոչված կայանների (station կամ mission) միջոցով, որոնք հիմնվեցին Բեյրութում (1822 թ.), Կոստանդնուպոլսում (1831 թ.), Երուսաղեմում (1833 թ.), Իզմիրում (1834 թ.), Տրիպոլիում (1848 թ.) և Սադայում (1851 թ.): Գործում էին նաև 63 դաշտային ու բազմաթիվ ենթակայաններ Ջահլեում, Սուլ-Ալ-Ղարբում, Համայում, Դեյր-Ալ-Չորում, Լաթակիայում և այլուր: Բեյրութի կայանը դարձավ կարևորագույնն արաբների

⁸ Նույն տեղում, էջ 3, 21:

⁹ Lindner C., "In this religion I will live, and in this religion I will die", էջ 10: http://www.academia.edu/489736/In_this_religion_I_will_live_and_in_this_religion_I_will_die_Performativity_and_the_Protestant_Identity_in_Late_Ottoman_Syria

շրջանում գործելու համար, իսկ Ստամբուլի կայանը՝ հայերի շրջանում⁶⁰:

Տերի ավանդական եկեղեցիները խիստ վրդովմունքով էին հետևում միսիոներների գործունեության աշխուժացմանը, և արդեն 1823 թ. մարտի պատրիարք Յ. Հրաչը եզուլքի ենթարկեց ու վտարեց ավետարանականներին եկեղեցուց, ինչպես նաև անիծեց նրանց Աստվածաշնչի թարգմանությունը ու նրանց բոլոր տեղացի օգնականներին: Քրիստոնյաների համար եզուլքը նշանակում էր հայտնվել համապատասխան միլլեթներից դուրս և զրկվել ամուսնանալու, երեխաներին կնքելու, հանգուցյալներին թաղելու, ինչպես նաև տուն վարձելու, շուկայում գործելու ու օրենքի պաշտպանությանը դիմելու իրավունքներից: Ավետարանականների վիճակն ավելի վատթարացավ 1830 թ., երբ կնքվեց ԱՄՆ - Օսմանյան կայսրություն անուտրական պայմանագիրը, ինչի հետևանքով ամերիկացիները զրկվեցին անզվիական դեսպանատան պաշտպանությունից՝ այդ տարիներին ԱՄՆ-ի քաղաքական ու տնտեսական դերն ու ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքում անհամեմատելի էին Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության հետ:

Լիբանանի միակ էթնոդավանական համայնքը, որը գրկաբաց ընդունեց միսիոներներին, դա Լեռնային Լիբանանի շուրջ 120 գյուղերում բնակվող դրուզներն էին⁶¹: Դա նախ և առաջ քացատրվում էր նրանով, որ ամերիկյան միսիոներները ու դրուզներն ունեին ընդհանուր հակառակորդ՝ մարոնիներին, որոնց պատրիարքն ու ամիրաները չէին ցանկանում զիջել դրուզներին իրենց իշխող դիրքերը Լեռնային Լիբանանում: Օգտվելով դրանից միսիոներները սկսեցին քարոզել ու դպրոցներ հիմնել դրուզների գյուղերում, բայց որոշ ժամանակ անց (1840-ականներին) հասկացան, որ դրուզներին հետաքրքրում էին ոչ թե բողոքականությունը, այլ միսիոներների նյութական օգնությունը, ռազմական ծառայությունից ազատվելն ու

⁶⁰ Evangelism and the Syria-Lebanon mission: correspondence of the Board of Foreign Missions, 1869-1910, <http://gdcc.gale.com/archivesunbound/archives-unbound-evangelism-and-the-syria-lebanon-mission/>

⁶¹ Ֆաթիյան եզիպոսում XI դ. խամիլականությունից առանձնացած այս կրոնական ուղղությունը ստացել է իր անվանումը ռամոնքի առաջին քարոզիչներից մեկի՝ Ալ-Դարազիի անունից: Մանդամաս տե՛ս Betts R., The Druze, Yale, 1988.

Բարձր դասն պաշտպանողական նամակները, որոնք կարող էին ստանալ արևմտյան գործիչների օգնականները: Միսիոներներից մեկը՝ Ա. Լ. Տիրավը գրում էր, որ «դրուզները խաբեբա ու կովարար են, որոնք պայմանների փոփոխման դեպքում կարող են ներկայանալ որպես մոաուլմաններ, իսկ հետո նույն պատրաստակամությամբ՝ ավետարանականներ»: Դրուզները դարձրով հետևում էին իրենց հիմնադիրներից մեկի սկզբունքին՝ առերես ընդունել իշխողի կրոնը, քայց հավատարիմ մնալ ներքուստ դրուզականությանը¹²:

1830 թ., Բեյրութում, ՄԱԱԱԽ-ը հիմնեց աղջիկների համար առաջին դպրոցը Օսմանյան կայսրության տարածքում, որի տնօրեն էր ամենահայտնի միսիոներուհի Սառա Սմիթը: Այդ դպրոցի օրինակով 1830-ականներին երկրի տարբեր շրջաններում հիմնվեցին այլ նմանատիպ դպրոցներ: Մեծ հետք թողեց 1847-54 թթ. Դե Ֆորեստ ամուսինների տանը գործող գիշերօթիկ դպրոցը: Այստեղ աշակերտների թիվը մեծ չէր՝ 1850 թ. սովորում էր 17 աղջիկ, սակայն հետագայում՝ դառնալով ուսուցիչ ու ավետարանիչ, նրանք մեծ ազդեցություն ձեռք բերեցին արաբ կանանց շրջանում: 1876 թ. ավետարանական դպրոցների շրջանավարտ աղջիկների թիվը հասել էր 819-ի, իսկ Մեծ Սիրիայի (ներառյալ Լիբանան) բոլոր ավետարանական համայնքներում կանանց թիվը շուրջ 1300 էր¹³:

Միսիոներների դպրոցներում դասավանդում էին անգլերեն ու արաբերեն լեզուներ, մաթեմատիկա, պատմություն, աշխարհագրություն, քիմիա, գրականություն և այլ առարկաներ, ինչպես նաև սովորեցնում տարբեր արհեստներ՝ խոհարարություն, կար ու ձև, ատաղձագործություն, երկաթագործություն, կոշկակարություն, և այլն: Դպրոցներում օգտագործվում էին դասագրքեր, որոնք միսիոներները գրել էին անձամբ, կամ բերել էին ԱՄՆ-ից, իսկ թարգմանությունը կատարել էին տեղի ավետարանական համայնքի անդամները: Միսիոներների

¹² Nisan M., *Minorities in the Middle East: A History of Struggle and Self-Expression*, McFarland & Co, USA, 2002, p. 99.

¹³ Jessup H., *Fifty-Three Years in Syria*, vol. 2, Lebanon, 2002, p. 814; Lindner C., *Եզվ աշխ.*, էջ 54, 87-90, 150, 170, 181-2, 222, 228, 247: Educational foundation stones - Dr. H.A. De Forest, <http://www.arabicbible.com/for-christians/the-bible/148-fifty-three-years-in-syria/1451-educational-foundation-stones.html?start=1>

վկայությամբ, այդ դպրոցներն իրենց կրթական որակով չէին գիջում ԱՄՆ-ում գործող նմանատիպ դպրոցներին:

Խոսելով ավետարանական շրջանակում ընդգրկված արաբ կանանց մասին, հարկ է նշել, որ մարոնի պատրիարքի վերոհիշյալ նշումը մի տեսակ շրջանցեց նրանց, քանի որ տեղացիները կանանց չէին ընկալում որպես կրոնական գործիչների: Օգտվելով դրանից, ամերիկոսիիներն ազատ շփվում էին լիբանանցի կանանց հետ, պատմում նրանց ու նրանց երեխաներին ավետարանական հավատքի մասին: Միսիոներուհիներից շատերն իրենց տուն էին վերցնում տեղացի աղջիկներին, խնամում և սովորեցնում նրանց կատարել տարբեր աշխատանքներ (ծեռագործություն, կար և այլն), հետևել անձնական հիգիենայի նորմերին, ինչպես նաև ֆինանսապես օժանդակում էին նրանց ամուսնությանը: Հարկ է նշել, որ միսիոներ կանանց տներում սովորաբար ապրում էին խնամակալած երեխաներ, ծերեր, ծառաներ ու իրենց դպրոցների աշակերտները: Տեղացի կանանց համար հատկապես կարևոր էր միսիոներուհիների օգնությունը ծննդաբերության և հիվանդ երեխաների բուժելու ընթացքում: Բժիշկ միսիոներներից մեկի կողմ՝ Ռեքեկա Հեքարդի վկայությամբ, իր «ձեռքերը ու տունը միշտ զբաղված էին հիվանդներով»:¹⁴

Գիտակցելով միսիոներ կանանց կարևոր դերն ավետարանական շարժման ընդլայնելու գործում, ԱՄԱՄԻՆ-ը փոփոխության ենթարկեց իր գործելակերպը: Արևելքում իր գործունեության առաջին տարիներին նա ուղարկում էր միայն տղամարդ միսիոներների կանանց, զգուշացնելով, որ նրանց առաջին և միակ պարտականությունն է ամուսիններին խնամելը: Հետագայում, սակայն, ԱՄԱՄԻՆ-ը սկսեց ուղարկել նաև մեծ թվով միսիոներուհիներ, և արդեն 1870 թ. կանայք կազմում էին ավետարանական շրջանակի մոտ 60%¹⁵:

¹⁴ Lindner C., "Making a way into the heart of the people": Women of the Early Protestant Church in Beirut, NEST, Theological Review, 2011, 32, pp. 90-91.

¹⁵ Gülbadı Alan, Gökhan Bolat, The American Board And The Ottoman Women's Education, History Studies, International Journal of History, Relationships of the USA and the Great Middle East, Special Issue 2011, pp. 106-117, <http://www.historystudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=368>

Ավետարանական կանանց կազմը միատարր չէր, նրանց մեջ կարելի է առանձնացնել հյուպատոսների կանանց ու ամերիկացի միսիոներուհիներին, տեղացի վարձատրվող պաշտոնյաներին (ուսուցիչներ, թարգմանիչներ ու կայանների աշխատողներ), վերջապես՝ շարքային տեղացի անդամներին: Միսիոներուհիները տեղացիներին մի նոր տեսակի կնոջ պատկեր ներկայացրին: Նրանք լավ կրթված էին (միսիոներուհիների թվում կային բանաստեղծուհիներ), նրանք ազատ շփվում ու կապեր էին հաստատում իրենց ընտանիքից դուրս, նրանց համար կյանքի իմաստը չէր սահմանափակվում ամուսնու ու երեխաների խնամքով¹⁶: Խոսելով ավետարանական համայնքի կայացման գործում միսիոներ կանանց դերի մասին, այդ հարցի ուսումնասիրողներից մեկի՝ Ժ. Ս. Մակդիսի խոստովանությամբ «առանց նրանց տղամարդ միսիոներները ոչ մի արդյունքի չէին հասնի»: ¹⁷

Ավետարանական շարժման հետզհետե ընդլայնումը, նորանոր դպրոցների ստեղծումն ու հսկայական քանակությամբ գրականության տարածումն Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում էլ ավելի ուժեղացրեց պայքարը նրանց դեմ, որը գլխավորում էին ավանդական ջրհատոնեական եկեղեցիները: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից, ՄԱՄԼԻ-ի քարտուղար Ռ. Անդերսոնը 1843-44 թթ. Մերձավոր Արևելք իր կատարած այցի ժամանակ, ստիպված էր ընդունել, որ անհույս է «բարեփոխել» ավանդական եկեղեցիները, ուստի կարգադրեց միսիոներներին ամենուրեք հիմնել ավետարանական եկեղեցիներ¹⁸:

Արդեն 1846 թ. միսիոներների հիմնած շրջանակի անզբախտս եկեղեցու հիման վրա բացվեց արաբախոս «Բեյրութի ազգային ավետարանական եկեղեցին» (այն այսօր էլ Սիրիայի ու Լիբանանի ամենանշանավոր ավետարանական եկեղեցին է): «Ազգային» բառը նշանակում էր, որ եկեղեցին արաբական է, այլ ոչ թե ամերիկյան, և որ ամերիկյան միսիոներներն այլևս չպետք է թելադրեին իրենց կամքը:

¹⁶ Ավելի, նրանց անընդունելի էին համարում տեղացիների համար սովորական և քնական դիտվող այնպիսի երևույթները, ինչպես, օրինակ, հարեմների կանանց դաջվածքները, երեխաներին տարին մեկ անգամ յուրացնելը, և այլն:

¹⁷ Lindner C., "Making a way into the heart of the people": Women of the Early Protestant Church in Beirut, NEST, Theological Review, 32, 2011, p. 96.

¹⁸ Kennedy J., նշվ. աշխ., էջ 20:

Իրականությունը սակայն այլ էր: Լիբանանցիները ցանկանում էին, որ եկեղեցու հովիվը լինի ամենանշանավոր արաբ ավետարանական գործիչ Բուարոս Ալ-Բուատանին¹⁹, բայց ամերիկացիները նշանակեցին Է. Սմիթին: Միայն 1870 թ. նրանք համաձայնվեցին, որպեսզի լիբանանցին առաջնորդի այդ եկեղեցին և վերապատվելի Յուսուֆ Քադրը դարձավ Բեյրութի ազգային ավետարանական եկեղեցու հովիվը: Բուարոս Ալ Բուատանին նաև պատրաստել էր այդ եկեղեցու սահմանադրության նախագիծը, որում պահպանել էր մարոնի եկեղեցու որոշ դրույթները, բայց միսիոներները մերժեցին այն, համաձայնվելով միայն, որ պաշտամունքը մատուցվի արաբերեն լեզվով²⁰:

XIX դ. կեսերին ավետարանական շարժումն այնքան էր ընդլայնվել, որ միշտ չէ, որ վերահսկվում էր միսիոներների կողմից: Այդ է վկայում նրանց շրջանակից դուրս ինքնաբուխ առաջացած մի շարք ավետարանական համայնքների փաստը: Այսպես, 1844 թ. Հասրայա քաղաքում հույն ուղղափառ եկեղեցու մի քանի տասնյակ անդամներ առանձնացան ու փետրվարի 26-ին իրենց խումբը հայտարարեցին որպես ավետարանական եկեղեցի: Այն, փաստորեն, դարձավ քնիկ լիբանանցիների կողմից հիմնած առաջին ավետարանական համայնքը: Բայց քանի որ Լիբանանում այդ ժամանակ ավետարանական եկեղեցու կանոնավոր կարգի մասին պատկերացում ունեին միայն միսիոներները, նորահայտ ավետարանականները խնդրեցին իրենց ընդունել ՄԱԱՄԻ-ի շրջանակի մեջ: Ամերիկացիները չհամաձայնվեցին, հիմնավորելով դա ավետարանական հավատքի մասին նրանց թերի գիտելիքներով: Արդյունքում, Հասրայաի ավետարանականները հույն ուղղափառ եկեղեցուց դուրս մնացին, միևնույն ժամանակ չստացան ավետարանական եկեղեցու լիարժեք անդամի կարգավիճակը: Միայն

¹⁹ Բուարոս Ալ-Բուատանի պարսկական վերածննդի «Նահդայի» ամենակատարուն դեմքերից մեկն է: Նրա մասին տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, Երևան, 2004, հ. 2, էջ 345-346:

²⁰ Badr H., նշվ. աղբ., էջ 269-303:

տարիներ անց Հասարայսիի դավանափոխները կարողացան մերվել ավետարանական համայնքի հետ²¹:

Ավետարանականների դեմ ծավալված պայքարը տալիս էր իր արդյունքը: Մասնավորապես, 1840-ին միսիոներները կորցրեցին մի շարք դպրոցներ Լեռնային Լիբանանում, որոնք մարտինները այրեցին դրուզների տների հետ միասին: Արդյունքում 1850 թ. միսիոներները Օսմանյան կայսրության տարածքում ունեին ընդամենը 7 եկեղեցի ու 7 դպրոց, այն ժամանակ, որ 1827 թ. դպրոցների թիվը հասնում էր 13-ի²²: Էլ ավելի ծանր հալածանքների ենթարկվեցին թուրքարևակ հայ ավետարանականները, որոնք ամենամեծ ավետարանական համայնքն էին կազմում Մերձավոր Արևելքում: Հայոց պատրիարք Մատթեոս Չուհաջյանի 1846 թ. նզովքի հետևանքով միայն Ստամբուլի հայ ավետարանական համայնքի թիվը 8000-ից նվազեց մինչև 800²³: Օսմանյան իշխանությունները հյուպատոս Դ. Պորտերից պահանջեցին, որպեսզի միսիոներները հեռանան երկրից, բայց վերջինը հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ի օրենսդրությունը թույլ է տալիս ո՛չ սատարել, ո՛չ էլ խոչնդատել կրոնական գործունեությանը²⁴: Այդպիսի պայմաններում ավետարանական համայնքի հովանավորները՝ որոշակի քաղաքական և տնտեսական նպատակներ հետապնդող Մեծ Բրիտանիան, Պրուսիան և ԱՄՆ դիմեցին վճռական քայլերի²⁵: 1847 թ. նոյեմբերի 15-ին այդ երկրների դեսպանների պահանջով «Բարձրագույն Դուռը օսմանյան հպատակ բոլոր բողոքականներին ճանաչեց որպես ուրույն համայնք ... 1850 թ. նոյեմբերի 14-ին «բողոքական դարձանքներին» իրավունք տրվեց համայնքային գործերը վարելու համար ընտրել «ազգապետ», որը հաշվետու էր ոստիկանապետին»²⁶: Դրանով իսկ բողոքական միջլեթը համայնքն արդեն գոյություն ունեցող հունական, հայկական, հրեական և

²¹ Lindner C., "In this religion I will live, and in this religion I will die": Performativity and the protestant identity in late Ottoman Syria.

²² Cargin Erhan, նշվ. աշխ.:

²³ Քասնճի Ե., Լուսաշափիդ, Բեյրութ, 1947, էջ 44:

²⁴ Cargin Erhan, նշվ. աշխ.:

²⁵ Այդ մասին մանրամասնորեն տե՛ս Թովմոզյան Հ., Սիրիայի ու Լիբանանի հայկական գաղթօգնականի պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986, էջ 75-79:

²⁶ Լույն տեղում, էջ 78:

կաթոլիկ միլլեթների շարքը²⁷: Այդուհետ կղերականները կարող էին խոչընդոտներ ստեղծել ավետարանականների առջև միայն իրենց սեփական հեղինակությամբ, այլ ոչ թե օրենքի ուժով:

Բողոքական միլլեթի ստեղծումից հետո Լիբանանի շրջաններում շուտով ձևավորվեցին մի շարք նոր ավետարանական տեղական համայնքներ՝ 1851 թ. Հասրայահում, 1852 թ.՝ Սայդայում, ապա նաև՝ Տրիպոլիում, Ջահլեյում և Լեռնային Լիբանանի գյուղերում:

Այսպիսին էր ընդհանուր գծերով Լիբանանի ավետարանական համայնքի ստեղծման պատմությունը: Հետագա տասնամյակների ընթացքում այն դարձավ երկրի հարգված համայնքներից մեկը՝ նախ և առաջ կրթամշակութային զարգացման գործում իր մեծ ավանդի շնորհիվ: Սկսվում էր Լիբանանի ավետարանական եկեղեցու պատմության նոր շրջանը՝ ավետարանական միլլեթի գոյության պայմաններում:

RUBEN SANOYAN

THE FORMATION OF ARAB EVANGELICAL COMMUNITY IN LEBANON (1819-1850)

Trying to spread their faith among local population, American protestant missionaries began in 1818 their activity in Lebanon. They founded their first English-speaking church in Beirut in 1823 and the Arabic-speaking one in 1846. Despite the resistance of local clergy, the evangelical churches were formed also in Tripoli, Saida, Zahle, Suk-el-Garbe and some other places, where missionaries developed their intensive educational, publishing, ecclesiastical, benevolent, and other activities. Finally, under the pressure of some western powers, the Ottoman government created "Protestant millet" in 1848-50.

²⁷ Միլլեթի մասին տե՛ս Թովուպան Հ., Եզվ. աշխ., էջ 76-79: Խառատյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթաբախը (XV-XVII դարեր), Երևան, 2007, էջ 125-60: Լույսի, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթաբախը (XVIII դարի սկիզբ-1923 թ.), [http://hrg.mf-oc.am/2687/1/2009-2-3\(23\).pdf](http://hrg.mf-oc.am/2687/1/2009-2-3(23).pdf); Орешкова С., Османский империя: проблемы межконфессиональных отношений, Восток, 2008, 6, нояб.-дек., с. 33-44.

ԼԻՐԱՆԱՆԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐԻՖՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՐԱՆՈՒՄ (1861-1868 ԹԹ.)

Լիբանանի ինքնավարության ավարտյալները սկսել են ձևավորվել դեռևս Մասն և Շիհաբ տոհմերի ամիրների կառավարման շրջանում (1516-1842 թթ.): Լիբանանի ամիրները հանդիսանում էին սուլթանի անմիջական և կիսանկախ վասալները, սակայն իրականում նրանք իրենց տիրոջանության սահմաններում գրեթե ինքնիշխան էին¹:

Լիբանանյան կիսանկախ ամիրայության ձևավորման հետևանքով սկզբից օսմանյան իշխանությունները մշտապես միջամտում էին նրա ներքին գործերին՝ լիբանանյան ամիրայությունը վերացնելու և օսմանյան անմիջական կառավարում հաստատելու համար: Ամիրայության ներքին գործերին միջամտելու հարցում պակաս դերակատարություն չունեցան նաև եվրոպական տերությունները: Հատկապես Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև թե՛ պայքար սկսվեց կայսրության արաբական տիրույթների համար: Նրանք հետզհետե ամրապնդեցին իրենց քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը կայսրության տարածքում: Օսմանյան իշխանությունների, ինչպես նաև Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջամտությունն անկայունացնում էր կրոնական բազմազանությամբ աչքի ընկնող Լիբանանյան ամիրայությունում տիրող իրավիճակը: Ի վերջո այս ամենը հանգեցրեց դաժան արյունահեղության քրիստոնեական և մուսուլմանական համայնքների՝ հիմնականում մարոնիների և դրուզների միջև:

19-րդ դարի ընթացքում Լեռնալիբանանի համայնքային խնդիրները սերտորեն միախորհվեցին եվրոպական տերությունների քաղաքականության հետ: Ֆրանսիան, որ ձգտում էր ամրապնդել կաթոլիկների ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության տարածքում,

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. II, Երևան, 2004, էջ 78-88, 267-292:

² Լազարյան Ե., Լիբանանը XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1985, էջ 73:

սերտ հարաբերություններ հաստատեց մարոնիների հետ: Ի հակադրություն դրան՝ Մեծ Բրիտանիան սկսեց հովանավորել դրուզներին, Ռուսաստանը՝ հույն ուղղափառներին³:

Լիբանանի մարոնիների և դրուզների միջև կրոնական անհանդուրժողականությունը սաստկացավ նաև Մուհամմեդ Ալիի տիրապետության շրջանում քրիստոնյաներին շնորհված արտոնությունների պատճառով: Ի վերջո այդ լարվածությունը 1841 թ. հանգեցրեց միջհամայնքային արյունահեղության, որի հետևանքով էլ գահընկեց եղավ Լիբանանյան ամիրայության վերջին ամիր Բաշիր 3-րդը: 1842 թ. վերացվեց Լիբանանի կիսանկախ ամիրայությունը և մտցվեց օսմանյան ուղղակի կառավարում, որին դեմ էին եվրոպական տերությունները⁴:

1842 թ. մայիսի 27-ին Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարությունում տեղի ունեցած համաժողովի ընթացքում, որին մասնակցում էին հինգ տերությունների (Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Պրուսիա, Ավստրիա, Ռուսաստան) ներկայացուցիչները, պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց, Լիբանանը բաժանել երկու՝ քրիստոնեական և դրուզական կայսկամությունների⁵:

Սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական լարվածությունը Լեռնալիբանանի խառը բնակչությանը շրջաններում 1840-1850-ական թվականներին ժամանակ առ ժամանակ վեր էր ածվում համայնքային բախումների, որոնք ավելի լուրջ քնույթ ստացան 1860 թ. գարնանը: Մայիսի վերջին այստեղ քաղաքացիական կոիվեր սկսվեցին: 1860 թ. մայիսի վերջից մինչև հուլիսի սկիզբը Լիբանանի տարբեր բնակավայրերում դրուզները քրիստոնյա բնակչության կոտորածներ իրականացրեցին: Լիբանանում գտնվող թուրքական ուժերը ոչինչ չձեռնարկեցին քրիստոնյա բնակչությանը պաշտպանելու համար⁶:

³ Harris W., *Faces of Lebanon: sects, wars and global extensions*, Princeton, 1997, p. 34.

⁴ Բաշիր 3-րդի կառավարման շրջանի և 1841-42 թթ. իրադարձությունների մասին ճանրամասն տե՛ս Pouxjoulet B., *La vérité sur la Syrie et l'expédition française*, Gaume frères et Duprey, Paris, 1861, pp. 273-276.

⁵ Spagnolo J., *France and Ottoman Lebanon 1861-1914*, London, 1977, pp. 15-16.

⁶ Rochmonteix C. de, *Le Liban et l'expédition française en Syrie (1860-1861)*, Documents inédits du Général A. Ducrot, A. Picard, Paris, 1921, pp. 31-54.

Այս իրադարձություններն առիթ հանդիսացան Ֆրանսիայի՝ Լիբանան ներխուժման համար: Ահիչ այդ օսմանյան կառավարությունը միջոցառումներ ձեռնարկեց մի քանի հանցագործների պատժելու և եվրոպային ցույց տալու համար, որ իրավիճակն արդեն վերահսկվում է: Այդ նպատակով հուլիսի 17-ին Ք. դուտը զորք ուղարկեց Բեյրութ՝ օսմանյան նախարար, հայտնի բարեփոխիչ Ֆուադ փաշայի գլխավորությամբ: Նրան անսահմանափակ իշխանություն էր տրվել կարգ ու կանոնը վերականգնելու և մեղավորներին պատժելու համար⁷:

1860 թ. հոկտեմբերի 5-ին միջազգային հանձնաժողովն իր աշխատանքներն սկսեց Բեյրութում, որի ընթացքում պետք է վճիռ կայացվեր և՛ Սիրիայի, և՛ Լիբանանի ապագա կարգավիճակների վերաբերյալ: Լեռնալիբանանի կարգավիճակի վերաբերյալ հիմնական սահմանադրական փաստաթուղթն ստորագրվեց 1861 թ. հունիսի 9-ին⁸: «Լիբանան լեռան վերակազմալորման ռեզյամենտը» (կանոնադրություն), որով Լեռնալիբանանին տրվում էր հատուկ կարգավիճակ Օսմանյան կայսրության կազմում, պատմագրությանը հայտնի է որպես «Օրգանական ստատուտ»: Ընդհանուր առմամբ Կանոնադրությունը բաղկացած էր 17 հոդվածից⁹:

Տեղությունները կարող էին միջամտել Լեռնալիբանանի գործերին միայն կառավարիչ նշանակելիս, այն էլ մեկը մյուսի հետ համաձայնության գալու դեպքում միայն: Կառավարչի մանդատը լրանալուց երեք ամիս առաջ Ք. դուտը և տեղությունների ներկայացուցիչները պետք է համաձայնության գային հաջորդ կառավարչի թեկնածության շուրջ: Լեռնալիբանանը կառավարելու էր Ք. դուան նշանակած և ուղղակիորեն նրան ենթարկվող քրիստոնյա կառավարիչը (արաբ. մութասարիֆ), որի կառավարման ժամկետը

⁷ Edwards R., La Syrie, Amyot, Paris, 1862, p. 206.

⁸ Spagnolo J., նշվ. աշխ., էջ 36-41:

⁹ 1861 թ. Կանոնադրության հոդվածները և կից արձանագրությունն ամբողջությամբ տե՛ս Archives diplomatiques: recueil de diplomatie et d'histoire, 1861/07 (T3)-1861/09, pp. 313-318, Amyot, Paris.

սահմանվեց երեք տարով: Նա օժտված էր լինելու գործադիր իշխանության քոլոր լիազորություններով: Լեռնայիբանանի ամբողջ տարածքում հսկելու էր կարգ ու կանոնի, հասարակական անվտանգության պահպանմանը, գանձելու էր տուրքերը, նրա պատասխանատվության ներքո և սույթանից ստացած իշխանության ուժով նշանակելու էր վարչական պաշտոնյաներին, հաստատելու էր դատավորներին, հրավիրելու և նախագահելու էր Վարչական կենտրոնական խորհրդի նիստերը, հաստատելու դատարանների՝ օրենքով սահմանած քոլոր վճիռները: Լեռնայիբանանի համայնքներից յուրաքանչյուրը կառավարչի մոտ ունենալու էր իր ներկայացուցիչը, որին նշանակելու էին համապատասխան համայնքի առաջնորդները: Ստեղծվելու էր Կենտրոնական վարչական խորհուրդ՝ կազմված 12 անդամներից, որոնք ներկայացնելու էին Լեռնայիբանանի համայնքները՝ 2 մարտի, 2 դրուզ, 2 հույն կաթոլիկ, 2 հույն ուղղափառ, 2 մթառայլի (շիա) և 2 սուննի մուսուլման, որոնք պարտականությունն էր լինելու քաջխել հարկերը, վերահսկել եկամուտների ու ծախսերի տնօրինումը և կարծիք հայտնել քոլոր այն հարցերի շուրջ, որոնք կառավարիչը կներկայացներ նրանց քննարկմանը¹⁰:

Ըստ կանոնադրության՝ Լեռնայիբանանը բաժանվելու էր 6 վարչական շրջանների, որոնք ղեկավարելու էին մութասարիֆի կողմից նշանակված մուդիրները: Կարգ ու կանոնի պահպանման համար ստեղծվելու էին ոստիկանական ուժեր, որոնք կազմվելու էին կամավորության հիմունքներով¹¹: Կանոնադրությամբ վերացվում էին ավատատերերի վարչական և դատական իրավունքներն ու առանձնաշնորհները¹²:

Կանոնադրությանն առնչվող արձանագրության մեջ լրացուցիչ ընդգծվում էր, որ Բեյրութ-Դամասկոս մեծ ճանապարհի

¹⁰ Spagnolo J., նշվ. աշխ., էջ 41-43:

¹¹ Nantet J., Histoire du Liban, Téquai, Paris, 1989, p. 199.

¹² Qubain F.I., Crisis in Lebanon, The Middle East Institute, Washington D.C., 1961, p. 13.

անվտանգությունն ու ազատությունը մշտապես ապահովելու համար Ք. դուրը այդ ճանապարհին հաստատելու է հսկիչ զորակայան¹³:

Հանձնաժողովի քննարկումների ընթացքում անհամաձայնություններ առաջացան կառավարչի նշանակման հարցի շուրջ: Ի վերջո տերությունների ներկայացուցիչները համաձայնության եկան կաթոլիկ կառավարչի թեկնածության շուրջ՝ քացառելով մարոնիներին: Լեոնալիբանանի կառավարիչ նշանակվեց հայ կաթոլիկ և օսմանյան քարձրաստիճան պաշտոնյա Դաուդ էֆենդին՝ (Կարապետ Արթին Դաուդյան), որին տրվեց մուշրիի աստիճան և փաշայի տիտղոս¹⁴:

Դաուդ փաշան 1861 թ. հուլիսի 4-ին ժամանեց Լիբանան: Լեոնալիբանանի նորանշանակ կառավարիչը սառն ընդունելության արժանացավ հատկապես քրիստոնյաների կողմից: Կաթոլիկ և ուղղափառ հույները թշնամանքով ընդունեցին Դաուդ փաշայի նշանակումը, որովհետև նա հայ էր: Հայերը հույների մշտական մրցակիցներն էին օսմանյան կառավարությունում: Լեոնալիբանանի հույները չէին կարծում, որ հայ կառավարիչը կկարողանար վերականգնել արդարությունը Լեոնալիբանանում և կարգ ու կանոն հաստատել այնտեղ: Մարոնիներն ավելի վատ էին տրամադրված Դաուդ փաշայի հանդեպ: Նրանք պահանջում էին, որ կառավարիչը լինի մարոնի: Մարոնի հոգևորականությունը, որը մեծ ազդեցություն ուներ Լեոնալիբանանում, նույնպես դժգոհ էր Դաուդ փաշայի նշանակումից: Հոգևորականներն անհանգստանում էին, որ կառավարիչը կարող էր թուլացնել իրենց դիրքերը: Այս առումով Դաուդ փաշան դժվարությունների ունեցավ հատկապես երկրի հյուսիսային մարոնիաբնակ շրջաններում, որտեղ տիրապետող դիրքեր ուներ մարոնիական եկեղեցին: Լեոնալիբանանի հյուսիսում Կանոնադրությունը չընդունեցին, և Յուսուֆ Քարամը դարձավ դժգոհ մարոնիների խոսնակը: 1860 թ. մարոնիադրուական

¹³ Archives diplomatiques: recueil de diplomatie et d'histoire, 1861/07 (T3)-1861/09, p. 318.

¹⁴ Spagnolo J., նշվ. աշխ., էջ 41:

հակամարտության ընթացքում նա էր կազմակերպել քրիստոնյաների պաշտպանությունը և բավականին մեծ հեղինակություն էր ձեռք բերել: Քարամը լավ հարաբերություններ ուներ Ֆուադ փաշայի, Բրիտանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների, ինչպես նաև Ֆրանսիական արշավախմբի որոշ սպաների հետ: Արդյունքում նա նշանակվեց հյուսիսային շրջանի ժամանակավոր կայմակամ (շրջանի կառավարիչ)¹⁵:

Չնայած իր դեմ ձևավորված ընդդիմությանը՝ Դաուդ փաշան անցավ վարչակազմի ձևավորմանը: Կառավարիչը Քարամին ևս պաշտոն առաջարկեց: Յուսուֆ Քարամը տվեց իր համաձայնությունը, սակայն մի քանի օր անց հրաժարվեց: Նա հույս ուներ, որ ի վերջո Դաուդը կձախողվի և ֆրանսիացիները կհասնեն նրան, որ մութասարիֆի պաշտոնում կնշանակվի լիբանանցի: Դաուդը գիտակցում էր, որ առանց արտաքին միջամտության չի կարող դուրս գալ ստեղծված իրավիճակից: Կառավարիչը դիմեց Ֆուադ փաշայի օգնությանը: Միջազգային հանձնաժողովը հաստատեց Ֆուադ փաշայի՝ Քարամին Կ. Պոլիս արտաքսելու որոշումը¹⁶:

Դաուդ փաշայի կառավարման եռամյա ժամկետի ավարտին՝ 1863 թ. աշնանը, տերությունները պետք է քննարկեին նրա հետագա ճակատագիրը: Դաուդ փաշան առաջարկեց փոփոխություններ կատարել Կանոնադրության մեջ, որը թույլ կտար ուժեղացնել մութասարիֆի իշխանությունը:

1864 թ. սեպտեմբերի 6-ին Դաուդ փաշան հինգ տարի ժամկետով վերանշանակվեց Լեռնալիբանանի կառավարիչ: Տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչները քննարկեցին և վավերացրեցին մութասարիֆի առաջարկած փոփոխությունները: Կանոնադրության մեջ կատարված փոփոխությունները թուլացրեցին

¹⁵ Լույն տեղում, էջ 54-58:

¹⁶ Nantet J., նշվ. աշխ., էջ 202-204:

տարբեր կրոնական համայնքների առաջնորդների դիրքերը և ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացրեցին մութասարիֆի ձեռքերում¹⁷:

Կանոնադրության մեջ կատարված փոփոխությունները և Դաուդ փաշայի վերանշանակումը, թվում էր, կապահովեին Լիբանանի քաղաքական կայունությունը, սակայն Դաուդը դեռ ստիպված էր պայքարել մարոնի քարծրաստիճան հոգևորականության դեմ: Մարոնիների պատրիարք Մասադը մեղադրում էր Դաուդին, որ վերջինս վիրավորում էր քարծրագույն հոգևորականությանը՝ թույլ չտալով նրան մասնակցել Լեռնայիրանանի կառավարմանը: Պատրիարքը չէր ներում մութասարիֆին նաև Յուսուֆ Քարամին արքայազնի համար¹⁸:

1864 թ. աշնանը Ֆրանսիայի արտգործնախարարությունը մտադիր էր բանակցություններ սկսել Քարամին արքայից վերադարձնելու համար: Դաուդը և Ֆրանսիայի հյուպատոս Ուորեյը պնդում էին, որ Քարամն արքայից պետք է վերադառնա պայմանով, որ պատասխանատու պաշտոն զբաղեցնի մութասարիֆությունում, որով հնարավոր կլիներ կանխել նրա ներքաշումը նոր խոսվությունների կազմակերպման մեջ: Քարամը հրաժարվեց ընդունել այս նախապայմանը: 1864 թ. նոյեմբերին նա վերադարձավ Տրիպոլի, սակայն մերժեց մութասարիֆի հրավերը՝ Բեյթ ալ-Դին գնալու: 1865 թ. հունվարի 26-ին Դաուդ փաշան իր հրաժարականը ներկայացրեց՝ հայտարարելով, որ ցանկություն չունի գլխավորելու լիբանանյան հերթական արյունահեղությունը: Ֆրանսիան և Անգլիան պայմանավորվեցին միասին գործել կանխելու համար խոսվության րոնկումը¹⁹:

1866 թ. հունվարի 2-ին տեղեկանալով, որ Յուսուֆ Քարամը իր կողմնակիցների հետ պատրաստվում է հարձակում գործել, Դաուդը

¹⁷ Spagnolo J., նշվ. աշխ., էջ 83-91:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 97:

¹⁹ Annuaire des deux mondes: histoire générale des divers états, 1864 (T 13)-1865, Revue des Deux Mondes, Paris, p. 611.

լրացուցիչ օսմանյան զորքեր խնդրեց, որոնք դրվեցին նրա տրամադրության տակ՝ համաձայն Կանոնադրության 14-րդ հոդվածի²⁰: Թուրքական զորքերի մուտքը Լեռնայիքանյան ավելացրեց մութասարիֆի իշխանության դեմ ձևավորված դժգոհությունը: Քննչությունը հրաժարվեց վճարել հարկերը, ձևավորվեցին զինված խմբեր: 1866 թ. փետրվարին Սիրիայում օսմանյան ուժերի հրամանատար Դարվիշ փաշայի զորքն առանց մեծ դժվարության գրավեց Քարամի գյուղը՝ Իհդինը: Քարամը և իր փոքր ջուկատը հազիվ փրկվեցին գերի ընկնելուց: Նա կարողացավ փախչել և թաքնվել: Որոշ ժամանակ անց՝ 1866 թ. վերջին, նա կրկին հայտնվեց Իհդինում և փորձեց ապստամբության դրոշ բարձրացնել: Սակայն նրա բոլոր կողմնակիցները լքեցին նրան: Այդ ամենից հետո մեկ ամսվա ընթացքում Դաուդը կարողացավ օսմանյան զորքերը դուրս քերել Լեռնայիքանանից²¹:

Ֆրանսիայի նոր արտգործնախարար Մուստիեն, որ փոխարինել էր Դրույեն դը Լյուխսին, հրահանգեց Ստամբուլում Ֆրանսիայի դեսպան Բուրբին համոզել Քարամին հեռանալ Ալժիր: Հունվարի 31-ին Քարամը ֆրանսիական ռազմաճակով հեռացավ Ալժիր²²:

Դաուդը նպատակ ունեւր Լիբանանի տարածքն ընդարձակելու՝ մութասարիֆության մեջ ընդգրկելով Բիկաայի քերրի հարթավայրը: 1865 թ. Դաուդ փաշան հասավ նրան, որ Բիկաայի հարթավայրի՝ Լեռնայիքանանին սահմանակից արևմտյան մասը, որը հիմնականում բնակեցված էր քրիստոնյաներով, անջատվեց Դամասկոսի միլայեթից և միավորվեց Լեռնայիքանանին: Այն չընդգրկվեց Լեռնայիքանանի ինքնավար նահանգի կազմում, այլ պարզապես դրվեց Դաուդ փաշայի կառավարման ներքո: Այս տարածքի կառավարումը մութասարիֆի առաջարկությամբ հանձնվեց Բ. դուան կողմից նշանակված

²⁰ Tarrhini M. A., *al-Ussat al-tarikhyya fi nizam Lubnan al-ba'fi*, Dar al-Afaq, Beirut, 1981, p. 248.

²¹ Spagnolo J., նշվ. աշխ., էջ 105-107:

²² *Annuaire des deux monde: histoire générale des divers états*, 1866 (T 14) - 1867, p. 564.

փոխնահանգապետին: Սա շատ կարևոր էր մուֆասարիֆությունը մթերքով ապահովելու համար²³:

Մուֆասարիֆի և ֆրանսիական կառավարության միջև այս ժամանակահատվածում կար փոխադարձ վստահություն: Ֆրանսիայի դեսպան Բուրեն Ստամբուլում բանակցություններ էր սկսել Դաուդին Լեոնալիբանանի կառավարչի պաշտոնում վերանշանակելու ուղղությամբ: Սակայն 1868 թ. ապրիլի 22-ին Դաուդը վերադարձավ Ստամբուլ և երկրորդ անգամ սպառնաց հրաժարական տալ: Նա դժգոհում էր ֆինանսական դժվարություններից: Դաուդը շարունակում էր պնդել Լեոնալիբանանի մուֆասարիֆության սահմաններն ընդարձակելու անհրաժեշտության մասին, որը նրան ավելի կենսունակ միավոր կդարձներ²⁴:

Օսմանյան կառավարությունը, զգուշանալով Դաուդի տարածքային հավակնություններից և լիբանանյան հարցի աշխուժացման նոր հնարավորությունից, արագացրեց նոր մուֆասարիֆի նշանակումը: 1868 թ. հուլիսի 27-ին դեսպանների կոնֆերանսը մուֆասարիֆի պաշտոնում հաստատեց Ֆրանկո Քուսային: Այս անգամ արձանագրության տակ ստորագրեց նաև Ստամբուլում Իտալիայի դեսպանը: Լիբանանի վերահսկողության հարցում Իտալիան ստացավ նույն իրավունքները, ինչ մյուս հինգ տերությունները²⁵:

Լեոնալիբանանի մուֆասարիֆության կազմավորման մեջ նշանակալից դեր ունեցավ առաջին մուֆասարիֆը, ով, համաձայն Կանոնադրության, ոչ միայն պետք է ձևավորեր վարչական մարմիններ, ոստիկանական ուժեր, հաշտեցներ Լեոնալիբանանի թշնամացած կրոնական համայնքներին, պահպաներ հավասարակշռությունն այդ համայնքների միջև, այլև ստիպված էր բախվել տեղի ավանդական ուժերի՝ մարոնի եկեղեցու և

²³ Նույն տեղում, էջ 502:

²⁴ Spagnolo J., նշվ. աշխ., էջ 115-116:

²⁵ Affaires étrangères, documents diplomatiques (Annuel), 1869 (N 11), Imprimerie Impériale, Paris, pp. 135-136.

ազնվականության հետ, ուրքեր հրաժարվում էին ընդունել և՛ Կանտոնադրությունը և՛ ոչ տեղաբնակ կառավարչին, ում ներկայությունը թուլացնում էր իրենց ազդեցությունը Լեռնալիբանանում:

1861 թ. Կանտոնադրությամբ Լեռնալիբանանը լայն ինքնավարություն էր ստացել և շահեկանորեն առանձնանում էր իրեն շրջապատող մյուս նահանգներից, որոնք գտնվում էին Օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո: «Օրգանական ստատուտի» շնորհիվ Լեռնալիբանանը շարունակեց տևական խաղաղության մեջ գտնվել (1861-1915 թթ.): Կանտոնադրությունը և 1864 թ. նրա վերափոխված տարբերակը հիմք դրեցին Լիբանանում համամասնական ներկայացուցչության ավանդույթի ձևավորմանը:

ASTGHİK YEGHOYAN

**MUTASARIFIYYA OF MOUNT LEBANON
IN FORMATIVE PERIOD, 1861-1868**

The article is devoted to the research of formative period of the autonomous regime in Mount Lebanon. The regime was set up after the civil war of 1860. There are described the conditions under which it occurred.

An international protocol signed on June 9, 1861 and ratified the "Reglement for the reorganization of Mount Lebanon". The Reglement of 1861 and his revised version of 1864 remained the basic document according to which Mount Lebanon's autonomous government was constructed and run during the mutasarifiyya period (1861-1915).

ՆԱԶԵԼԻ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՆ ԻՐԱՆՈՒՄ (XIX Դ. ՎԵՐՁ XX Դ. ՍԿԻԶՔ)

Իրանը, շնորհիվ իր տնտեսական զգալի ներուժի և ուրույն ռազմավարական դիրքի, առանձնակի կարևորություն է ունեցել Ռուսական կայսրության միջինարևելյան քաղաքականության ուղեծրում: Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ հատկապես ակտիվացան Դրիմի պատերազմում (1853-1856 թթ.) կրած ծանր պարտությունից հետո: Հիմնավորվելով Կասպից ծովում, գրավելով միջինասիական շրջանները և կիրառելով կապիտուլյացիոն համակարգի ողջ գիտանոցը՝ Ռուսաստանն ուժեղացրեց իր տնտեսական և քաղաքական ներգրավվածությունն Իրանում: Այս ժամանակաշրջանից սկսած Կայսրության միջինարևելյան քաղաքականությունը թևակոխեց որակապես նոր փուլ: Սակայն տարածաշրջանային գերտերության կարգավիճակ ձեռք բերելու Ռուսաստանի հավակնությունները քախվեցին նրա վաղեմի հակառակորդ Մեծ Բրիտանիայի հակազդեցությանը: Ռուս-բրիտանական հակամարտությունն Իրանում վերածեց գերակայության համար մղվող երկարատև մրցապայքարի, որը դրսևորվում էր միմյանց դիմակայելու սկզբունքայնությամբ և ընթանում էր փոփոխական հաջողությամբ:

Հողվածի նպատակն է ներկայացնել Իրանի ռազմավարական դերն ու նշանակությունը Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքական օրակարգում: Այդ երկրում գերակայության հաստատման ճանապարհին կիրառված տնտեսական և քաղաքական լծակների ձեռք բերման գործընթացի հիմնական նշանակությունը, միտումներն ու հետևանքները:

XIX դ. առաջին կեսից սկսած Ռուսաստանի հարավային սահմանների անվտանգության ապահովման խնդիրը դարձավ կայսրության արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններից մեկը, որի կենսագործման համար Ռուսաստանն անցավ տարածքային

ծեղքերումների: Կովկասյան ամբողջ տարածաշրջանի և Միջին Ասիայի վերջնական միակցումը Ռուսաստանին՝ կայսրության արևելյան քաղաքականության ուղեծրի բաղկացուցիչներից մեկն էր, որն ընթացավ ռազմաքաղաքական բարդ և լարված իրադրության մեջ՝ մի կողմից ռուս-պարսկա-թուրքական պատերազմների, իսկ մյուս կողմից՝ ռուս-քրիտանական սուր հակամարտությունների պայմաններում¹: Տևական ժամանակ Մեծ Բրիտանիան փորձում էր կասեցնել Ռուսաստանի առաջխաղացումը դեպի Մերձավոր և Միջին Արևելք, ինչի հետևանքով պարբերաբար ծագում էին ռազմաքաղաքական քնույթի ճգնաժամեր՝ անխուսափելի դարձնելով այս տերությունների անմիջական միջամտությունը Իրանի ներքին խնդիրներին: XIX դարավերջին Ռուսական կայսրությունն առաջին անգամ ընդհուպ մոտեցավ Իրանի արևմտյան սահմաններին, քրիտանական ազդեցության ոլորտում գտնվող Աֆղանստանին, դրանով իսկ հիմք դնելով Հնդկաստանի համար «ռուսական սպառնալիցին»: Այս քոլորի տրամաբանական արդյունքը եղավ ռուս-քրիտանական հարաբերությունների սրումը: Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը հայտնվեցին պատերազմ սկսելու փաստի առաջ²: Ռուսաստանը խուսափելով Մեծ Բրիտանիայի հետ քաղաքական երր քարդություններից և խոշոր դրամական ներդրումներից՝ վերանայեց Միջին Արևելքում հետագա առաջխաղացման մարտավարությունը և նախապատվությունը սկսեց տալ տնտեսական ներթափանցման հայեցակարգին: Դրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ XIX դ. 80-ական թվականներից ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը հաջորդած կարճատև լճացումից հետո, ռուսական արդյունաբերությունը սկսեց զարգացման վերելք ապրել և Ռուսաստանը արտաքին քաղաքական ոլորտում տարածքային նվաճումների քաղաքականությունից հնարավորություն ստացավ անցում կատարել տնտեսական ներթափանցման

¹ Մուրադյան Մ., Միևալան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Երևան, 2005, էջ 238-240: Coene F., The Caucasus. An Introduction, London & New York, 2010, pp. 125-126.

² Жигалина О., Великобритания на Среднем Востоке начало XIX-начало XX в., Анализ внешнеполитических концепций, Москва, 1990, с. 117-119; Мальтатунн П., Внешняя политика императора Николая II (1894-1917), Москва, 2013, с. 140-141.

քաղաքականությանը: Թափ հավաքող ռուսական արդյունաբերական խոշոր քուրճագիան, որը նոր հումքային և սպառողական շուկաների կարիք ուներ, մեծ հետաքրքրություն սկսեց ցուցաբերել Միջին Ասիայի և Իրանի նկատմամբ:

Իրանական խնդրում ռուս-բրիտանական խորացող հակամարտությունը հնարավորինս կարգավորվեց 1888 թ. ձեռք բերված պայմանավորվածությամբ, որով Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան պարտավորվեցին հարգել Իրանի տարածքային ամբողջականությունը³: Իրանը վերածվեց Ռուսաստանի և բրիտանական Հնդկաստանի միջև միջանկյալ (բուֆերային) գոտու:

Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական շահերից էր բխում Իրանի ամբողջականության պահպանումը: Տնտեսապես և ռազմաքաղաքական առումով թույլ Իրանը վերածվեց միջանկյալ գոտու՝ նվազեցնելով շփման եզրերը ու տարածքային սահմանակցությունը բրիտանական Հնդկաստանի, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև: Իսկ քաղաքական կենսունակությունն կորցրած Իրանի հետ դրացիական հարաբերությունների պահպանումը նախ ապահովելու էր ռուս-իրանական սահմանի անվտանգությունը՝ ազատելով սահմանագծին մեծաքանակ զորք կենտրոնացնելու անհրաժեշտությունից, ապա հնարավորություն էր տալու ունենալ կախյալ միճակում հարակից պետություն, որի կառավարող վերնախնամի քաղաքականությունը համաձայնեցվելու էր ռուսական շահերին: Ակտիվացնելով իր ռազմաքաղաքական և ֆինանսատնտեսական ներկայությունն Իրանում՝ Ռուսաստանը մտադիր էր շահական կառավարությունից ստանալ այնպիսի մենաշնորհային իրավունքներ, որոնցից օգտվում էր Մեծ Բրիտանիան:

XIX դարի վերջին Իրանն ապրում էր խորը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ. վտանգված էր երկրի ռազմական համակարգը և վարչական կայունությունը: Իրանի միջնադարյան քաղաքական և կիսաավատական կարգը, խոշոր ավատատերերի անջատողական ձգտումները, անձի և գույքի անապահովությունը, օտարերկրյա տերությունների միջամտությունը ներքին խնդիրներին

³ АВПРИ, ф. 44, "Тиропольский кон", он. 488, д. 603, л. 54.

քավականին լուրջ խոչընդոտներ էին, որոնք արգելակում էին այդ երկրի քնականոն զարգացումը: Իրանցիների էթնոգրավանական, ցեղային, լեզվական և աշխարհագրական մասնատվածությունը, նահապետական-տոհմատիրական հարաբերությունների մակարդակի վրա գտնվող քույր և կիսաքույր ցեղերի առկայությունը ևս խոչընդոտում էին երկրի կենտրոնացմանը և ազգային համախմբմանը⁴: Չնայած իրականացվող որոշ բարեփոխումների և պետական ապարատի եվրոպականացման առանձին փորձերի՝ Իրանը մնում էր ագրարային թերզարգացած երկիր, որի տնտեսության քնորոշ գծերից էր՝ թույլ զարգացած ազգային կապիտալը: Նման պայմաններում, դաջարական կառավարությունը՝ զրեթե ամբողջովին կորցնելով քաղաքական և տնտեսական ինքնուրույնությունը, փորձում էր իշխանությունը պահել՝ խուսանավելով առկա ռուս-բրիտանական մրցակցության և ներքին հակասությունների միջև⁵:

Օտարերկրյա տնտեսական ու քաղաքական ներթափանցման արդյունքում չկորցնելով դե-յուրե անկախությունը՝ Իրանը դե-ֆակտո վերածվեց կիսանկախ պետության՝ դառնալով Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի համար ինչպես էժան հումքի, գյուղատնտեսական քնամթերքի արտահանման շուկա, այնպես էլ այդ երկրների արդյունաբերական ապրանքների խոշոր սպառող: Օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման արդյունքում իրանական տնտեսությունն ինտենսիվորեն ներքաշվեց համաշխարհային կապիտալիստական շուկա⁶: Օտարերկրյա տերությունների հետ առևտրաշրջանառության աճի տեմպերին զուգընթաց փոփոխության էր ենթարկվում նաև Իրան արտահանվող և ներմուծվող ապրանքատեսակների անվանացանկը:

⁴ Lambton A.K.S., *Qajar Persia, Eleven Studies*, London, 1987, pp. 14-32, 46-47.

⁵ Abrahamian E., *A History of Modern Iran*, Cambridge, 2008, pp. 31-33; Abbas Amanat, *Pivot of the Universe, Nasir-Al-Din Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896*, L. A., Berkeley, Oxford, p. 417.

⁶ 11FA.1181 ; محمد تقی لسان الملک سپهر، نا صح للتراویح، تاریخ قلماریه، جلد سوم - ایران من، 11FA.1181 ; Lambton A., *Qajar Persia*, pp. 48-49; Абрамиджин З., *Иран. Власть, реформы, революция (XIX-XX вв.)*, Москва, 1991, с. 7-26; Гореликов С., *Иран. Экономико-географическая характеристика*, Москва, 1961, с. 151-152; Годс Реза М., *Иран в XX веке. Политическая история*, Москва, 1994, с. 25-27.

իրանական գյուղատնտեսությունն անցավ արտաքին շուկայում բարձր պահանջարկ ունեցող գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակմանը (բամբակ, բրինձ, ափիոն, ծխախոտ և այլն)⁷:

Օտարերկրյա մրցակցությանը չդիմացող արդյունաբերության մեջ կապիտալների հազվադեպ ներդրումները դատապարտված էին անհաջողության: Սաղմնային ձևավորման փուլում գտնվող տնտեսության այս բնագավառը չէր կարող մրցակցել Ռուսաստանից և Մեծ Բրիտանիայից ներմուծվող արդյունաբերական առավել էժան և որակյալ ապրանքների հետ: Հետևաբար ուժեղանում էր նաև իրանական ներքին շուկայի կախվածությունն այդ տերություններից:

XIX դ. երկրորդ կեսից միջոցների և համապատասխան մասնագետների բացակայության պայմաններում՝ դաջարական կառավարությունը տնտեսության ենթակառուցվածքների գործունեությունը կազմակերպելու և պետական գանձարանի բացասական հաշվեկշիռը լրացնելու նպատակով՝ տնտեսության տարբեր ոլորտներում ներդրումային մենաշնորհային իրավունքներ սկսեց տրամադրել օտարերկրյա տերություններին: Նշենք, որ մենաշնորհային ներդրումներն (հեռագրային գծեր, բանկային գործ, ճանապարհների կառուցում, շահագործում և այլն) ինքնին տնտեսական և քաղաքական սպառնալիք չէին ներկայացնում երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու ճանապարհին, եթե իշխանության գլուխ կանգնած շահը և համախոհ իշխող վերնախավը, ինչպես նաև շիա բարձրաստիճան հոգևորականությունը ավելի նախանձախնդիր լինեին երկրի բարեկեցության և զարգացման հարցում: Նրանց մեծ մասն առաջնորդվելով անձնական և ոչ պետական շահերով՝ կաշառքի դիմաց պատրաստ էին օտարերկրացիներին գործնականում տրամադրել այնպիսի արտոնություններ և իրավունքներ, որոնցով վտանգվում էր պետության կարևորագույն ոլորտների լիարժեք ձևավորման հնարավորությունները: Անիրավահավասար պայմանագրեր կնքելով օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի հետ, իրանական

⁷ Abrahamian E., նշվ. աշխ., էջ 23-24; Keddie R. Nikki, Iran, Religion, Politics & Society, Collected Essays, London, 1980, pp. 210-211.

կառավարությունն աստիճանաբար կորցրեց նաև ինքնուրույն քաղաքական որոշումներ կայացնելու իրավունքները:

Ռուսաստանի վարած ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունն իրանում ընդհանուր առմամբ պայմանավորված էր կայսրության ներսում անցկացվող տնտեսության արդիականացման քաղաքականությամբ, որի գաղափարական հիմքը նոր սպառողական և հումքային շուկաների նվաճումն էր: Ռուսական տնտեսությունը պատմականորեն կապված էր իրանական շուկայի հետ և նրա առևտրաարդյունաբերական շրջաններն այս երկիրը դիտարկում էին որպես ապրանքահումքային կցորդ: XIX դ. 60-ական թթ.-ից կայսրությունում անց կացվող տնտեսական քարենդոզումների արդյունքում ռուսական արդյունաբերությունը սկսել էր արագորեն զարգանալ, սակայն այն պետական հովանավորություն կարիք ուներ: Արևելյան երկրներ տնտեսական ներթափանցումն ակտիվացնելու հարցում ռուսական իշխանությունները նույնպես որոշեցին պետության անմիջական հովանավորության և վերահսկողության ռազմավարությունը⁸: Ցարական կառավարությունը գտնում էր, որ Ռուսաստանի արդյունաբերական աճը, վաղ թե ուշ նրան կդարձնի ավելի մրցունակ, ռուսի անհապաղ, օտարերկրյա կապիտալի հաշվին (խոսքը գնում էր հատկապես Ցրանսիայից վերցրած արտաքին փոխառությունների մասին), անհրաժեշտ էր առաջատար դիրքեր զբաղեցնել սահմանակից ասիական պետությունների շուկաներում⁹: 1892 թ. «Հարավ-արևմտյան երկաթուղիների» կառավարիչ Ս. Յ. Վիտտեն ֆինանսների նախարարի պաշտոնը զբաղեցնելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ «Իրանում ռուսական քաղաքական և տնտեսական հարցերին վերաբերող» Հատուկ խորհրդակցության ստեղծմանը, որին անդամակցում էին պետական գերատեսչությունների ներկայացուցիչները¹⁰:

⁸ Анашкин Б., Ганелин Р., Дубенцов Б., Поголов С., Кризис самодержавия в России 1895-1917, Ленинград, 1984, с. 34-37.

⁹ Այն տեղում:

¹⁰ История внешней политики России конец XIX-начало XX века, (от русско-французского союза до Октябрьской революции), Москва, 1997, с. 122; Waldron P., State finances, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol. II, London, 2006, pp. 468-470; Анашкин Б., Ганелин Р., *Աշխ.*, էջ 35-38:

Չնայած նրան, որ դեռևս XIX դարավերջին Ռուսաստանը Մեծ Բրիտանիայի օրինակով Իրանի տնտեսության տարբեր ենթակառուցվածքներում մենաշնորհների և այլ տնտեսական գործիքների միջոցով հաստատվելու քայլեր էր սկսել ձեռնարկել՝ Իրանի նկատմամբ վերաբեռնավորման քաղաքականությունն ավելի պաշտոնական բնույթ ստացավ 1895 թ. Թեհրան արտակարգ առաքելությանը Անդրկասպյան շրջանի գործերի հրամանատար Ա. Կուրոպատկինի այցելությունից հետո¹¹: Ռուսական կառավարության անմիջական հովանավորությամբ և վերահսկողությամբ մշակված ռազմավարության մեջ կարևորագույն դերը վերապահված էր իրանական տնտեսության ենթակառուցվածքներում ներդրումների, արտաքին փոխառությունների, մենաշնորհային, մաքսային, հարկային պայմանագրերի միջոցով շարունակական ներթափանցման հայեցակարգին: Ռուսական իշխանությունների կողմից այն դիտվում էր որպես Իրանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններն ընդլայնելու և Մեծ Բրիտանիային հակազդելու ամենաարդյունավետ միջոց:

Հիմնական մենաշնորհային ներդրումները

1860-ական թթ. սկսած Ռուսաստանը փորձեց Մեծ Բրիտանիայի հետ մրցակցել և ձեռք բերել մենաշնորհային իրավունքներ Նախ և առաջ հեռագրային ոլորտում¹²: 1860 թ. Ռուսաստանն իր հեռագրային ցանցին էր միացրել Թավրիզ-Թեհրան գիծը, որը հետագայում ընդլայնվեց մինչև Սպահան: 1879 թ. ռուս գործարարները ձեռք բերեցին մենաշնորհային իրավունք Իրանի հյուսիսում Աստրաբադ և Չիկիշլյար քաղաքների միջև հեռագրային գծի կառուցման համար¹³: 1893 թ. Ռուսաստանի վերահսկողության տակ անցավ Աստարայի հեռագրային գիծը: Ռուսական իշխանություններն Իրանում հեռագրային գծերի կառուցման նկատմամբ առանձնակի հետաքրքրություն սկսեցին դրսևորել XX դ. սկզբին: 1907 թ. ռուսական կառավարությունը որոշում կայացրեց Իրանում հեռագրային գծերի

¹¹ История внешней политики России конец XIX-начало XX века, с. 121-122.

¹² St'u The Economic History of Iran 1800-1914, Chicago, London, 1971, pp. 153-154.

¹³ Кулагина Л., Россия и Иран (XIX-начало XXв.), Москва, 2010, с. 131-132.

կառուցումը իրականացնել սեփական միջոցների հաշվին: Մինչև 1907 թ. Ռուսաստանին էր պատկանում նաև Մեշիեղ-Միսթան հեռագրային գիծը¹⁴: Ռուսական հեռագրային գործակալներն աշխատում էին նաև Ուրմիա, Թավրիզ, Ռեշտ, Թեհրան, Աստրաբադ, Քաշան, Քերման և այլ քաղաքներում անգլիացիների կողմից շահագործվող հեռագրային կայաններում¹⁵:

1873 թ. հայազգի ռուսահպատակ խոշոր դրամատեր Ստեփան Լիանոզովը, Թեհրանի ռուսական առաքելության աջակցությամբ, իրանական կառավարությունից 20 տարի ժամկետով ստացավ Կասպից ծովի հարավային հատվածում և նրա մեջ թափվող քոլոր գետերի ձկնորսական տեղամասերում (Ասթարա գետից մինչև Աթրեկ գետն ընկած հատվածում) ձկան որս կազմակերպելու իրավունք¹⁶: Ձեռնարկությունը գտնվում էր ցարական կառավարության հատուկ հովանավորության ներքո և համարվում էր ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած Իրանի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը, որտեղ իրանցի աշխատակիցների մշտական թիվն հասնում էր 4 հազարի, իսկ ռուսահպատակներինը՝ 700-ի¹⁷:

1889 թ. Լազար Պոլյակովը հիմնադրեց «Պարսկաստանի և Միջին Ասիայի արդյունաբերական և առևտրական ընկերությունը», որի մասնաճյուղերը գործում էին Թեհրանում, Ռեշտում, Մեշիեղում և այլ խոշոր քաղաքներում: 1890 թ. նա շահից ստացավ նաև 75 տարի ժամկետով ողջ Իրանի տարածքում ապահովագրական և տրանսպորտային գործի կազմակերպման մենաշնորհային իրավունք: Մենաշնորհի հիման վրա հիմնվեց «Իրանական ապահովագրական և

¹⁴ Մաշիադ-Նասրաբաբադ (Միսթան) հեռագրային գիծը կառուցվեց 1902 թ.: Այս գիծը 1907 թ. օգոստոսին կնքված Իրանը ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին ռուս-անգլիական համաձայնագրից հետո, ռուսական իշխանությունները զիջեցին Մեծ Բրիտանիային՝ վերաբերել ստանալով Մեշիեղ-Թեհրան հեռագրային գիծը: АВПМ, ф. 44, "Персидский стол", оп. 488, д. 2293, л. 85.

¹⁵ Купаева Л., вշվ. աշխ., էջ 132:

¹⁶ 1893 թ. մենաշնորհի ժամկետն լրանալուն պես այն երկարաձգվեց մինչև 1925 թ.: Новая история Ирана, Хрестоматия, Москва, с. 144-145.

¹⁷ Բայրուրյան Վ., Իրանի պատմություն, երևան, 2005, էջ 492:

տրանսպորտային ընկերությունը»¹⁶: Այն երկրի ողջ տարածքում խճուղային ճանապարհներ կառուցելու լայն հնարավորություններ ստացավ: Ընկերությունը վարկեր տրամադրելու իրավունք ուներ, ազատվում էր հարկերից¹⁷: «Իրանական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը» կազմակերպեց Կասպից ծովով Իրանի և Ռուսաստանի միջև շոգենավային հաղորդակցություն՝ հիմնելով «Կովկաս և Մերկուրի», «Նադեժդա», «Արևելյան ընկերություն» և այլ ընկերություններ, որոնք հետագայում միավորվելով կազմեցին «Պարսկական տրանսպորտային քյուրո»-ն: 1902 թ. ընկերությունում առաջացած ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար Ս. Յ. Վիտտեի առաջարկով կազմակերպությունը իր բաժնետոմսերը գիջեց պետությանը¹⁸:

Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսատնտեսական և քաղաքական շահերի ամրապնդման ամենաարդյունավետ գործիքը Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկն էր (Учетный-судный банк Персии), որի ստեղծման հիմնական նպատակն անգլիացիների հիմնադրած Իրանի Շահինշահական բանկի (The Imperial bank of Persia) գործունեությանը հակազդելն էր¹⁹: 1890 թ. ռուս գործարար Յակով Պոլյակովը Նասեր էդ-Ղին շահից ստացել էր Իրանում 75 տարի ժամկետով բանկ հիմնադրելու մասին մենաշնորհային իրավունք: Պայմանագրի համաձայն՝ բանկն իրավունք ուներ Իրանի ողջ տարածքում վարկային գործարքներ իրականացնել արժեթղթերի, պարտատոմսերի և շարժական գույքի գրավադրման դիմաց, ինչպես նաև կազմակերպել աճուրդներ²⁰: 1891 թ. հիմնադրված Պոլյակովի բանկը գոյատևեց

¹⁶ Новая история Ирана, с. 147; Кулагина Л., *ibid.*, *ibid.*, էջ 144-146:

¹⁷ Кулагина Л., *ibid.*, *ibid.*, էջ 147:

¹⁸ Ананьич Б., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895-1914 гг. (по материалам Учетно-судного банка Персии), Ленинград, 1975, с. 73-74.

¹⁹ Кулагина Л., Из истории закабаления Ирана английским империализмом (Шахшахский банк в последнее десятилетие XIX в.). Краткие сообщения Института Востоковедения, Москва, 1956, с. 5-7.

²⁰ Եթե սկզբնական շրջանում բանկը վարկեր էր տրամադրում միայն շարժական գույքի դիմաց, ապա հետագայում լիազորություններ ստացավ գրավի դիմաց ընդունել նաև անշարժ գույք, որի արդյունքում Իրանի հյուսիսային նահանգների ընդարձակ հողատարածքներ անցան նրա ձեռքը: Թեև շարիաթով արգելվում էր օսար

ընդամենը երեք տարի: Գիտակցելով և կարևորելով այդ կազմակերպության տնտեսական և քաղաքական նշանակությունը՝ 1894 թ. ապրիլին Ս. Վիտտեի նախաձեռնությամբ քանկը ևս գնվեց Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարության կողմից և անցավ Ռուսաստանի Պետական բանկի վերահսկողության տակ²³: 1894 թ. Իրանի Հաշվավարկային բանկը գործնականում դարձավ Ռուսաստանի Պետական բանկի մասնաճյուղն Իրանում, որը ոչ միայն վճարեց Իրանի Վարկային ընկերության ձեռք բերման ծախսերը, այլև բանկին տրամադրեց 375 հազ. ռուբլի շրջանառության կապիտալ²⁴: Վերակազմավորված բանկը նշանավորեց Իրանում Ռուսական կայսրության քաղաքականության որակական նոր փուլ²⁵: Թեև բանկը համազործակցում էր Իրանում Ռուսաստանի դեսպանատան և հյուպատոսությունների հետ, սակայն գործնականում քացառապես անկախ մարմին էր և ենթարկվում էր Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարի հրահանգներին, իսկ նրա ղեկավարը համարվում էր Ֆինանսների նախարարի գործակալը²⁶: 1895 թ. սկսած Հաշվավարկային բանկի միջոցով ռուսական իշխանությունները սկսեցին իրականացնել ռուս-իրանական առևտրային և ֆինանսական գրեթե բոլոր գործարքները: Աշխատանքը մեկնարկելով 1890 թ. արդեն 1900 թ. բանկը պետական հովանավորության շնորհիվ իր գործունեության սահմանները ընդլայնեց ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև ներկայացուցչական կենտրոններ հիմնեց տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող կենտրոններում՝ Թավրիզում, Ռեշտում, Մեշհեդում, Էնզելիում, Ուրմիայում, Նասրաթաբադում, Ղազվինում,

հարստակներին անշարժ զույգ ունենալ Իրանում, այդուհանդերձ Հաշվավարկային բանկը տարտեսակ միջոցներով օժանդակում էր նաև ռուս գործարարներին Իրանի հյուպատային շրջաններում հողատարածքներ ձեռք բերելու հարցում: Տե՛ս Առանիչ Ե., նշվ. աշխ., էջ 15:

²³ The Economic History of Iran 1800-1914, p. 139.

²⁴ Առանիչ Ե., նշվ. աշխ., էջ 17:

²⁵ Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկը ի սկզբանե կապված չի եղել օտարերկրյա և ծանալիոր կապիտալի հետ և ֆինանսավորվում էր քացառապես Ռուսաստանի պետական զանձարանի և Պետական բանկի կողմից: Այն գործել է մինչև 1917 թ.: Ananich B., The Russian economy and banking system. The Cambridge History of Russia. Imperial Russia, 1689-1917, vol. II, Cambridge, 2006, p. 405.

²⁶ Drage G., Russian Affairs, , New York, London: John Murray, 1904, p. 532.

Սպահանում: Համապատասխան մասնաճյուղեր հիմնվեցին նաև Բաքվում, Մոսկվայում, Լոծում և Աստրախանում²⁷:

Ռուսական կառավարությունն առաջին հերթին քանկի առաջ Իրանից քրիտանական ապրանքատեսակները դուրս մղելու, տեղական շուկան զրավելու խնդիր դրեց: Այդ քաղաքականության արդյունքում (1895-1900 թթ.) Ռուսաստանն առաջատար և մենաշնորհային դիրքեր զբաղեցրեց հյուսիսային նահանգներում:

1903 թ. Ռուսաստանում կրկին պետական մակարդակի վրա բարձրացվեց Իրանում ֆինանսատնտեսական քաղաքականության հետագա ընդլայնման հարցը: Թեև 1903 թ. տնտեսական ծրագիրն իր բովանդակությամբ առանձնապես չէր տարբերվում 1895 թ. մոտեցումներից, սակայն այս անգամ խոսքը գնում էր պետական կապիտալների հաշվին ընդլայնման ավելի մեծ չափերի մասին և այդ քաղաքականության որոշիչ դերակատարումը ցարական իշխանությունը նախատեսում էր իրականացնել Պարսկաստանի Հաշվավարկային քանկի միջոցով: 1903 թ. փետրվարին Ռուսաստանի Ֆինանսների կոմիտեն Հաշվավարկային քանկի վերակազմակերպման մասին որոշում ընդունեց, ըստ որի՝ քանկը Ռուսաստանի Պետական քանկի ենթակայությունից անցավ Պետական գանձարանի վերահսկողության ներքո²⁸: 1903 թ. քանկն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Իրան արտահանվող ռուսական ապրանքների գրեթե բոլոր գործարքները՝ իր վրա վերցնելով ռուս արդյունաբերողների և իրանցի վաճառականների միջև միջնորդությունը: Այն նպաստավոր վարկեր էր տրամադրում նաև ռուսահպատակ և իրանցի առևտրականներին²⁹:

Ամփոփելով վերոհիշյալ փաստերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ ռուսական կառավարությունը աստիճանաբար իր ձեռքում սկսեց կենտրոնացնել իրանական կառավարության կողմից ռուսահպատակ մասնավոր ձեռնարկատերերին տրամադրված մենաշնորհային իրավունքները և իրանական տնտեսության մի շարք քնազավառներում պետական կապիտալների ներդրումային և

²⁷ The Economic History of Iran 1800-1914, p. 360.

²⁸ Азяньич Б., *ևշվ. աշխ.*, էջ 52-56:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 55-56:

Ֆինանսատնտեսական գործընթացների նկատմամբ պետական վերահսկողության քաղաքականություն էր իրականացնում:

Ֆինանսական ներդրումներ

XX դարասկզբին Իրանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական գերակայության հաստատման համար կարևոր էին ցարական պետական գանձարանից սնանկացման շեմին հայտնված իրանական կառավարությանը խոշոր փոխառությունների տրամադրումը, ինչը Իրանում ռուսական դիրքերն ամրապնդելու և շահական արցունիքում քաղաքական ազդեցությունն ուժեղացնելու ամենարդյունավետ միջոցներից էր:

Իրանական կառավարությանը վարկավորելու գործում ևս Ռուսաստանը մրցակցության մեջ մտավ Մեծ Բրիտանիայի հետ²⁰: 1895-96 թթ. ընթացքում Հաշվավարկային քանկն իրանական կառավարությանը տրամադրեց կանխավճարային կարճաժամկետ վարկեր՝ շահական գանձապետարանի պարտամուտիակների (բարաթ) դիմաց²¹: 1898 թ. աշնանը քանկն իրանական կառավարությանը տրամադրեց ևս 1.5 մլն. ռուբլի վարկ, որը սպասարկվելու էր Իրանի հյուսիսային մաքսատների և Կասպից ծովում ձկնարդյունաբերության վարձավճարներից ստացվող եկամուտներով²²: Սակայն այդ գումարը ծախսվեց Մեծ Բրիտանիայից նախկինում վերցրած փոխառությունների մասնակի մարմանը և շահական կառավարությունը ստիպված էր շարունակել գումարների հայթայթման գործընթացը:

1899 թ. աշնանը օգտվելով միջազգային ասպարեզում Մեծ Բրիտանիայի խառնակ կացությունից՝ մասամբ անզր-Ֆրանսիական քաղաքական մի շարք հակասությունների, մասամբ էլ՝ Աֆրիկայում Մեծ Բրիտանիայի ձեռնարկած լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների հետևանքով՝ ցարական կառավարությունը

²⁰ محمد علي آسان الملک، «تاريخ المملکة»، نا مسیح الثوری، شرح القاجاری، جلد سوم، ص ۷۲، ۷۳، ۷۶.

Chiroi V., The Middle Eastern Question or some Political Problems of Indian Defence, London, 1903, p. 51; Drage G., նշվ. աշխ., էջ 528:

²¹ Алянский Б., նշվ. աշխ., էջ 18-19:

²² Առկն տեղում:

փոխառություն տրամադրելու նպատակով՝ քանակություններ սկսեց շահական կառավարության հետ³³։ Արդյունքում, 1900 թ. հունվարի 29-ին Հաշվավարկային բանկի և շահական կառավարության միջև ստորագրվեց պայմանագիր, որով Ռուսաստանը 75 տարի ժամկետով, տարեկան 5% տոկոսադրույքով Իրանին տրամադրեց 22.5 մլն. փոխառություն։ Այն երաշխավորվում էր իրանական մաքսակետերից (քացառությամբ Ֆարսի և Պարսից ծոցի նավահանգիստների մաքսակետերի) ստացվող եկամուտներով³⁴։ Ուշագրավ է նշել, որ պետության մաքսային ոլորտում բարենորոգումներ անցկացնելու նպատակով, շահական կառավարությունը Ռուսաստանի միջամտությամբ, մաքսային ոլորտի ղեկավարությունը հանձնեց ռուսական դրածո քելգիացի Ջոզեֆ Նաուսին։ Արդյունքում, քելգիական անձնակազմի 30 մասնագետ վերահսկողություն սահմանեցին իրանական մաքսատների վրա³⁵։ Դա չափազանց կարևոր քայլ էր, որը նպատակ էր հետապնդում ապահովելու ռուսական փոխառությունների երաշխիք հանդիսացող մաքսային եկամուտները³⁶։ Մինչև տվյալ փոխառության մարումը իրանական կառավարությունն իրավասու չէր առանց Ռուսաստանի համաձայնության արտասահմանում երկարաժամկետ արտաքին փոխառություններ կնքել, այն պետք է մարեր նախկինում արված բոլոր պարտքերը, ինչպես նաև իրավունք չունեի իջեցնելու փոխառության երաշխիք հանդիսացող մաքսավճարների սակագները³⁷։ Փոխառություններ տրամադրելուն զուգընթաց ռուսական իշխանություններն Իրանում ձեռք էին բերում տարատեսակ մենաշնորհային իրավունքներ։

1901 թ. Իրանին 10 մլն. ռուբլի փոխառություն տրամադրելու դիմաց 1901 թ. սեպտեմբերին ռուսական կառավարությունն առաջադրեց

³³ Kagaritsky B., նշվ. աշխ., էջ 236; Entner M.L., Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, Gainesville, 28, 1965, Florida, p. 47.

³⁴ Справка о задолженности персидского правительства России, АВПРИ, ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 4021, ч. 2, л. 240-247.

³⁵ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 533:

³⁶ Keddie Nikki R., Yann Richard, Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran, New Haven, 1981, p. 70.

³⁷ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 536; Аняныч Б., նշվ. աշխ., էջ 25-26:

հետևյալ սկզբունքային պայմանները. 1) ռուս-իրանական առևտրային (մաքսային) նոր պայմանագրի կնքում, 2) իրանական գանձապետարանի վրա Շահնշահական բանկի ազդեցության սահմանափակում, 3) շահի կողմից Թավրիզ-Նազվին-Թեհրան խճուղային ճանապարհի և Կասպից ծովից Պարսից ծոց նավթային խողովակաշարի կառուցման համար մեծաշնորհային իրավունքների տրամադրում: Թեև բանակցային գործընթացում ռուսական կառավարությունը քրիտանական ճնշումների արդյունքում ստիպված եղավ նահանջել իրանական նավթային ոլորտում մեծաշնորհային դիրքեր զբաղեցնելու ծրագրերից³⁸, սակայն 1902 թ. մարտի 15-ին ցարական իշխանությունը նախատեսվող փոխառությունից իրանական կառավարությանը տրամադրեց 1 մլն. ռուբլու վարկ, իսկ ապրիլի 2-ին թողարկվեց տարեկան 5% տոկոսադրույքով, 75 տարի ժամկետով 10 մլն. ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ փոխառություն՝ 1900 թ. տրամադրված փոխառության պայմանագրի ընդհանուր դրույթների համաձայն³⁹:

Այսպիսով, 1900-1902 թթ. ընթացքում շահին տրամադրված փոխառությունների արդյունքում Ռուսաստանին հաջողվեց ամբողջապես ֆինանսական կախվածության մեջ դնել իրանական կառավարությանը և գործնականում վերահսկողություն սահմանել Իրանի հյուսիսային մաքսակետերի վրա:

Ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը և առևտրական հաշվեկշիռը

Չնայած Թուրքմենչայի պայմանագրով ձեռք բերված առևտրային արտոնություններին և Իրանի հետ անմիջական հարևանությանը, մինչև XIX դ. 70-ական թթ. Ռուսաստանին չէր հաջողվում իրանական շուկայում տիրապետող դիրքեր հաստատել⁴⁰: Իրանի հյուսիսային

³⁸ Մանրամասն տե՛ս Նազխարդյան Ն., Ռուսաստանի քաղաքականությունը Իրանում (XIX դ. վերջ XX դ. սկիզբ), ատենախոսություն, երևան, 2013, էջ 33-34:

³⁹ Справка о задолженности персидского правительства России, АВГРИ, ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 4021, ч. 2, л. 240-247.

⁴⁰ Сукоумов С., Иран между Британией и Россией, от политики до экономики, СПб, 2009, с. 93-96, 173; Русско-иранская торговля в 30-50-е годы XIX века. Сборник документов, Москва, 1984, с. 7.

Նահանգներում առևտրաշրջանառությունը խթանելու նպատակով XIX դ. ընթացքում ռուսական իշխանությունները պարբերաբար արգելում էին Ռուսաստանի վրայով Իրանի հետ տարանցիկ առևտուրը⁴¹: 1883 թ. հունիսի 3-ին ռուսական կառավարությունը վերստին արգելեց անդրկովկասյան տարանցիկ առևտուրը⁴²: Այդ արգելքը գործեց շուրջ քսան տարի՝ թույլ չտալով արտասահմանյան ապրանքատեսակների մուտքը Ռուսաստանով Իրան, ինչի արդյունքում Իրանի հյուսիս-արևելյան նահանգներում ռուսական արտահանումը մենաշնորհային քնույթ սկսեց կրել: Ռուսաստանի արդյունաբերության զարգացումը, ճանապարհային հաղորդակցության բարելավումը, մասնավորապես, անդրկասպյան և անդրկովկասյան երկաթուղիների կառուցումը, նպաստեցին Իրանում ռուսական արդյունաբերական ապրանքների մրցունակության բարձրացմանը: Բացի այդ, ցարական կառավարությունն ամեն կերպ խթանելով Իրան ռուսական ապրանքատեսակների արտահանումը՝ զգալի խրախուսադրամներ էր վճարում մաքսատուրքերի վերադարձման ձևով, հատկապես շաքարի և գործվածքեղենի արտահանման համար: XIX դ. վերջին ռուսական իշխանությունների հովանավորչական քաղաքականության շնորհիվ ռուս-իրանական առևտրաշրջանառության մեջ արձանագրվեցին համեմատաբար ավելի բարձր ցուցանիշներ:

Քննվող ժամանակաշրջանում իրանական գյուղատնտեսական ապրանքների հիմնական գնորդը Ռուսաստանն էր, որն աշխարհագրական և բնուսկիռխաղրումների հարմարավետության հետևանքով արտաքին առևտրի բնագավառում զբաղեցրեց Իրանի հիմնական գործընկերոջ դերը: Ռուսաստանի տնտեսական ներթափանցման ակտիվացմանը համընթաց Իրանի հյուսիսային նահանգների հումքային շուկան հարմարեցվեց ռուսական

⁴¹ Անդրկովկասով եվրոպական ապրանքների տարանցիկ առևտուրը ընդմիջումներով գոյատևեց 1820-1883 թթ.: Թեյլալտրվել է 1821-1831 թթ., պետեծոն արգելվել է 12 տարով և կրկին թույլատրվել է 1846-1883 թթ.-ին: The Economic History of Iran 1800-1914, p. 143.

⁴² Жалобова Г., Правовое обеспечение российских внешнеэкономических интересов на рубеже XIX-XX вв., Правоведение, 2005, 1, с. 193-207.

http://uristy.ucoz.ru/publ/kommercheskoe_pravo/zholobova_g_a_pравовое_obespechenie_rossijskikh_vneshnetorgovykh_interesov_na_rubezhe_xix_xx_vv/22-1-0-994.

արդյունաբերության պահանջներին: Իրանից Ռուսաստանը ներմուծում էր բամբակ, բրինձ, ծուկ, չորացրած մրգեր, նուշ, կաշի, բուրդ, տնային կենդանիներ, գորգեր և այլն: Ռուսաստանն Իրան էր արտահանում հիմնականում բամբակյա գործվածքներ, շաքար, թեյ, ալյուր, թորած նալթ, երկաթ, ապակյա իրեր, մշակված կաշի և այլն: Ռուսաստանից Իրան արտահանվող ապրանքատեսակների մեծ մասը վաճառվում էին բավականին ցածր գներով⁴³: Արդյունքում, ռուսական շաքարը, լուցկին, թորած նալթն Իրանում ավելի էժան էին քան Ռուսաստանում, ինչն էլ նպաստում էր այդ ապրանքատեսակների բարձր ապառդականությանը⁴⁴:

Յոթ տարվա ընթացքում (1883-1890 թթ.) ռուսական ներմուծումն Իրան 3.6 մլն. ռուբլուց հասավ 10.9 մլն. ռուբլու: Իրանից Ռուսաստան արտահանումը 7.7 մլն. ռուբլուց՝ 10.8 մլն. ռուբլու⁴⁵: Հատկանշական է, որ Ռուսաստանն այն եզակի երկրներից էր, որի հետ Իրանը մինչև XX դ. սկիզբն ուներ առևտրային դրական հաշվեկշիռ:

Թավրիզը, Ռեշտը, էնզելին, Արդեբիլը, Աստրաբադը խոշոր առևտրական այն կենտրոններն էին, որտեղ հաստատվում էին ռուս վաճառականները: Ռուս-իրանական առևտրական գրեթե բոլոր գործարքներին օժանդակում էին Իրանում և Անդրկովկասում հիմնված տարատեսակ առևտրային տները և ընկերությունները⁴⁶: Ատրպատականում, Գիլանում, Մազանդարանում և այլուր հիմնված հյուպատոսությունները նախանձախնդրորեն պաշտպանում էին ռուսահպատակ գործարարների և ձեռներեցների շահերն ու հետաքրքրությունները: Շատ հաճախ իրանաբնակ վաճառականները սեփական կառավարության հետապնդումներից խուսափելու

⁴³ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 542:

⁴⁴ Бобынин Н., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, 1923, с. 225.

⁴⁵ Entner M.L., Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, 28, 1965, pp. 8-9; Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 204-205:

⁴⁶ Whigham H.J., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Reelway, London, 1903, pp. 352-355.

նպատակով՝ նույնպես դիմում էին ռուսական իշխանությունների հովանավորությանը⁴⁷:

Իրանի հետ Ռուսաստանի առևտրական հարաբերությունները մինչև 1901 թ. իրավաբանորեն կարգավորվում էին 1828 թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրի «Հատուկ ակտի» III հոդվածով⁴⁸, որով սահմանվել էր ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների արժեքին համապատասխան (ad valorem) 5% մաքսատուրջ թե՛ ռուսական, թե՛ իրանական ապրանքների համար⁴⁹: Իրանին տրամադրվող ռուսական երկրորդ խոշոր փոխառության պայմաններից մեկի համաձայն՝ 1900 թ. Թեհրանում «Հատուկ ակտի» III հոդվածով գործող մաքսային ռեժիմը վերանայելու նպատակով՝ բանակցություններ սկսվեցին Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարության խորհրդի անդամ Վ. Յ. Գոլուբևի և Իրանի մաքսային համակարգի ղեկավար Ջ. Նառաի միջև⁵⁰:

1901 թ. նոյեմբերի 9-ին ստորագրվեց ռուս-իրանական մաքսային համաձայնագիր, որը վավերացվեց և ուժի մեջ մտավ 1903 թ.⁵¹: Նոր համաձայնագիրն Իրանի համար հաստատեց առևտրական հարաբերությունների քաջառապես նոր սկզբունքներ: Նախ և առաջ չեղյալ էր հայտարարվում «Հատուկ ակտի» III հոդվածով սահմանված 5% մաքսատուրջը, ինչպես նաև սահմանափակվում էին ներմուծման ընթացքում և ներքին ճանապարհների վրա գանձվող տարատեսակ մաքսավճարների չափերը: Փոխարենը սահմանվեց մաքսատուրքի սակագների նոր համակարգ՝ արտահանվող և ներմուծվող յուրաքանչյուր ապրանքատեսակի համար հատուկ մաքսատուրքի

⁴⁷ Семдов Р., Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века, Москва, 1974, с. 37.

⁴⁸ Մինչև Ռուսաստանում հրկեմներդյան հեղաշրջումը Թուրքմենչայի պայմանագիրը չէր կորցրել իր ուժը, քաջառապես «Հատուկ ակտի» III հոդվածի, որը 1901 թ. նոյեմբերի 9-ին փոխարինվեց ռուս-իրանական մաքսային համաձայնագրով:

⁴⁹ Зонништраль-Писковский А., Международные торговые договоры Персии, Москва, 1931, с. 177-179; Entner M.L., Russo-Persian Commercial relations, p. 13.

⁵⁰ Зонништраль-Писковский А., նշվ. աշխ., էջ 166-168:

⁵¹ Համաձայնագրի տեքստը տե՛ս Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных Россией и иностранными государствами, Петроград, 1915, с. 442-481.

չափ⁵²: Ռուսական 30 ապրանքատեսակներից, որոնք կազմում էին Իրան արտահանվող ապրանքների 9/10 մասը, 8 ապրանքատեսակ առհասարակ չէին գանձվելու, 11 ապրանքատեսակ գանձվելու էին ընդամենը 1 դրան սակագնով: Ռուսական արտահանման հիմնական ապրանքների գրեթե մեծ մասի համար սահմանվեց 5%-ից ցածր սակագին: Օրինակ, շաքարի համար, որն Իրան ռուսական արտահանման ամենակարևոր ապրանքատեսակն էր և կազմում էր ամբողջ արտահանման ծավալի 1/3-ը, 5%-ի փոխարեն սահմանվեց 3,4% մաքսատուրջ, քամբակյա գործվածքների համար՝ 3,7% և այլն⁵³: Արաժամանակ Ռուսաստանն ազատվեց Իրանից Ռուսաստան արտահանվող և ռուսական արդյունաբերության համար առաջնային կարևորություն ունեցող այնպիսի ապրանքատեսակների մաքսատուրջերից, ինչպես քամբակը և բուրդը: Ռուսաստանին ընձեռնված առևտրային լայն արտոնություններն ամրագրվեցին համաձայնագրի գաղտնի հավելվածում, ըստ որի իրանական կառավարությանն արգելվում էր երկրի որևիցե այլ սահմանում հաստատել ավելի արտոնյալ սակագներ քան ռուս-իրանական սահմանում և առանց Ռուսաստանի համաձայնության կնքել որևիցե միջազգային պայմանագիր, որը կհակասեր 1901 թ. ռուս-իրանական համաձայնագրի դրույթներին⁵⁴: Չնայած սրան, 1903 թ. փետրվարի 9-ին Մեծ Բրիտանիային նույնպես հաջողվեց նմանատիպ մաքսային պայմանագիր կնքել Իրանի հետ⁵⁵:

Վերը նշված միջոցառումների արդյունքում XX դ. սկզբին Ռուսաստանը մենաշնորհային դիրք զբաղեցրեց Իրան շաքարի, թորած նավթի, երկաթի, լուցկու, շինարարական հումքի ներմուծման մեջ: Բավականին կարճ ժամանակահատվածում՝ 1903-1906 թթ. ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը աճեց 83%⁵⁶: Ոստմնասիրվող ժամանակաշրջանում, Իրանի արտաքին առևտրաշրջանառության մեջ Ռուսաստանի հաշվեկշիռը 1901-1902 թթ. կազմեց 50%, իսկ 1910-1911

⁵² Зоннистраль-Пискорский А., *Նշվ. աշխ.*, էջ 183-185: The Economic History of Iran 1800-1914, pp. 148-149.

⁵³ Зоннистраль-Пискорский А., *Նույն տեղում*:

⁵⁴ *Նույն տեղում*, էջ 186:

⁵⁵ Drage G., *Նշվ. աշխ.*, էջ 537:

⁵⁶ Entner M.L., *Նշվ. աշխ.*, էջ 8-9: Бобьенин Н., *Նշվ. աշխ.*, էջ 204-205:

թթ.՝ 70%: Մեծ Բրիտանիայի և Հնդկաստանինը միասին՝ 22%⁵⁷, որի արտահանումը սահմանափակվում էր երկրի հարավային շրջաններից ավելի թանկ, փոքրամասշտաբ և բռնափոխադրման տեսանկյունից ավելի դիմացկուն ապրանքատեսակներով (ափիոնի, արծաթի, մարգարտի, ռետինի, նուշի, խոլոմայի և նավթի)⁵⁸: Անգլո-իրանական ապրանքաշրջանառության տեսակարար հաշվեկշռում մշտապես գերազանցում էր Մեծ Բրիտանիայի ներմուծումն Իրան⁵⁹:

Եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի հետ անհամամասն առևտուրը բացասաբար էր անդրադառնում իրանական տնտեսության վրա: Երկրում հաճախ էին կրկնվում տնտեսական ճգնաժամերը, որոնց պայմաններում սահմանափակվում էր ազգային կապիտալների կուտակման հնարավորությունը, դժվարանում պետության կողմից օտարերկրյա փոխառությունների և վարկերի դիմաց տոկոսների մարումը: Արձանագրվում էին գնային կտրուկ աճեր և առևտրական տների սնանկացումներ: Չնայած ներմուծման նկատմամբ արտահանման աճի արագ տեմպերին՝ Իրանի առևտրային հաշվեկշիռը շարունակում էր մնալ բացասական: Բնական է, որ այս ճեղքվածքը լրացվելու էր արտաքին փոխառությունների և օտարերկրյա տերություններին երկրի ենթակառուցվածքներում մեռաշնորհներ տրամադրելու միջոցով:

Ճանապարհաշինություն

Իրանի կենտրոնական նահանգները կտրված էին ոռոգական գերակայության տակ գտնվող կասափական շրջաններից և բրիտանական ազդեցության գոտի՝ Պարսից ծոցից: Երկաթուղիների շնորհիվ Ռուսաստանը կարող էր թափանցել Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության ոլորտ, իսկ Անգլիան Ռուսաստանի, ռուսի և՛ Ռուսաստանը և՛ Մեծ Բրիտանիան հակազդում էին միմյանց երկաթուղային ծրագրերին Իրանում: Սակայն արհեստականորեն խոչընդոտելով Իրանում երկաթուղաշինության զործնթացին այս տերություններն Իրանի տարերային ճանապարհազրկության

⁵⁷ Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 114-204, 233-241:

⁵⁸ The Economic History of Iran 1800-1914, p. 137.

⁵⁹ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 542-543:

պայմաններում, անհրաժեշտ էին համարում մի շարք խճուղային և ջրային հաղորդակցության ճանապարհների ստեղծումը:

1893 թ. Պոլսկովների «Պարսկական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը» Ղազվինից էնզելիի ծոց անիվային ճանապարհի կառուցման իրավունք էր ստացել, իսկ 1895 թ. ձեռք էր բերել նաև վերոնշյալ ճանապարհի շարունակությունը դեպի Թեհրան և Համադան կառուցելու իրավունք: Ճանապարհի կառուցման նպատակով հիմնվեց «էնզելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերությունը»⁶⁰: 1895 թ. ընկերությունը ձեռք բերեց էնզելիի նավահանգստի քարեկարգման, ինչպես նաև Ղազվին-Համադան ճանապարհի շահագործման, իսկ 1903 թ. Ռեշտ-էնզելի ճանապարհի կառուցման և շահագործման մենաշնորհային իրավունք:

Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն իրենց շահերից ելնելով Իրանը մատնում էին տարերային ճանապարհագրության: Նրանք մի կողմից խոչընդոտում էին միմյանց երկաթուղային ծրագրերին, իսկ մյուս կողմից միասնաբար հանդես էին գալիս եվրոպական մյուս պետությունների կողմից ղաջարական կառավարությանն առաջարկվող երկաթուղային նախագծերի դեմ⁶¹: Այս առումով թերևս քաջառություն էր կազմում 1888 թ. բելգիացիների կողմից կառուցված, ուսումնասիրական էական նշանակություն չունեցող, Թեհրանը Շահ Աբդ ալ-Ազիմ սրբավայրին կապող 6 մղոն (9,6 կմ) երկաթուղային ունեցող երկաթգիծը, որի շինարարությունն իրագործող բելգիական բաժնետիրական ընկերության բաժնետոմսերի 3/4-ը պատկանում էր ռուս գործարար Յ. Պոլսկովին⁶²:

Տնտեսապես ավելի թույլ Ռուսաստանը, որի երկաթուղային շինարարությունն սեփական երկրում իրականացվում էր օտարերկրյա, մասնավորապես՝ ֆրանսիական կապիտալի շնորհիվ, աշխատում էր հետաձգել լայնահուն երկաթուղային շինարարության գործընթացն

⁶⁰ Новая История Ирана, с. 147.

⁶¹ Firuz Kazem-Zadeh, Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A study of Imperialism, New Haven and London, 1955, pp. 134-144: Бобынин Н., *взгл. узг.*, էջ 536: The Economic History of Iran 1800-1914, p. 183.

⁶² Томаха М., Экономическое положение в Персии, СПб., 1895, с. 102; The Economic History of Iran 1800-1914, p. 156.

Իրանում⁶³: Ռուսական կառավարությունը ռազմավարական մեծ կարևորություն ներկայացնող անդրիրանական երկաթուղին և հատկապես նրա հյուսիսային հատվածը նպատակահարմար էր գտնում կառուցել միայն պետական միջոցների հաշվին՝ առանց մասնավոր կապիտալների մասնակցության⁶⁴: Մյուս կողմից՝ ճանապարհագրության պայմաններում Ռուսաստանը կարող էր երկարաձգել հյուսիսիրանական շուկայում ձեռք բերված մենաշնորհային դիրքերը:

1890 թ. փետրվարի 4-ին Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցը քննելու նպատակով հրավիրված Հատուկ խորհրդակցությունն արձանագրեց, որ «երկաթգծի հարավային հատվածը վերահսկելու և պաշտպանելու նպատակով Ռուսաստանին հարկավոր էր Պարսից ծոցում ռազմածովային հենակետ հիմնել, սակայն հաշվի առնելով բրիտանական ազդեցությունը Ծոցում՝ նշված հարցը պահանջում էր լուրջ քննություն և հետևողական քաղաքականություն»: Երկաթուղային հարցը քննելիս՝ ռուսական կառավարությունը նախ և առաջ պետք է ուշադրությունը սևեռեր Ատրպատականի հետ հեռահաղորդակցությանը: Այս տեսանկյունից ռազմավարական և տնտեսական լուրջ նշանակություն կունենար դեպի Թավրիզ երկաթգիծը, սակայն տվյալ փուլում քանի դեռ Այսրկովկասն ամբողջապես կապված չէր ռուսական երկաթուղային ցանցին, երկաթգծի կառուցման արդյունավետությունը նվազում էր: Ստեղծված իրավիճակում նպատակահարմար էր համարվում Զուլֆա-Թավրիզ մայրուղու շինարարությունը: Ուստի «Ռուսաստանն իր բոլոր ջանքերն պետք է կենտրոնացնեի որպեսզի Պարսկաստանում երկաթուղիների կառուցումն ընդհանրապես հետաձգվեր»⁶⁵:

Արդյունքում, ռուս գործարարների կողմից Իրանին առաջարկվող երկաթգծերի կառուցման գրեթե բոլոր ծրագրերը 1890 թ. փետրվարի 4-ին գումարված «Հատուկ խորհրդակցության» կողմից կայացված

⁶³ Մանրամասն տե՛ս Նավասարդյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 43-46:

⁶⁴ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, "Красный архив", т. 1 (56), 1933, с. 35-45.

⁶⁵ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, с. 44-48.

որոշմամբ հետաձգվեցին⁶⁶։ Նույն թվականի նոյեմբերի 12-ին կնքվեց ռուս-իրանական պայմանագիր, ըստ որի՝ Իրանը պարտավորվում էր տաս տարվա ընթացքում չկառուցել և այլ ընկերությունների ու մասնավոր անձանց չտրամադրել մենաշնորհային իրավունքներ՝ Իրանում երկաթուղային ճանապարհներ կառուցելու համար⁶⁷։ Տվյալ պայմանագիրը փաստացի հավասարազոր էր Իրանում երկաթուղաշինության արգելի։ 1900 թ. Իրանում երկաթուղիների կառուցման արգելքը հատուկ պայմանագրով երկարաձգվեց ևս տաս տարով⁶⁸։ Այսպիսով, Իրանը մինչև 1910 թ. առանց Ռուսաստանի համաձայնության իրավասու չէր սեփական երկրում երկաթուղիներ կառուցել և այդ իրավունքը տրամադրել այլ պետությունների։

XIX դ. վերջին տասնամյակներին գերտերությունների երկաթուղային ծրագրերն էլ ավելի բարձրացրեցին Իրանի տնտեսական և աշխարհաքաղաքական նշանակությունը։ Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կողմից հանդես եկավ Գերմանիան, որի ծավալապաշտական ծրագրերն Իրանում սերտորեն կապվեցին Բաղդադի երկաթուղու շինարարության հարցի հետ։ Նախատեսվում էր, որ այդ երկաթուղու ճյուղավորումները կառուցվելու են նաև դեպի Իրան, ինչը մեծ սպառնալիք էր ներկայացնելու և՛ ռուսական և՛ բրիտանական ռազմավարական ու առևտրատնտեսական շահերին։ Օրինաչափ է, որ Իրանի երկաթուղաշինարարության նկատմամբ թե՛ Ռուսաստանը, թե՛ Մեծ Բրիտանիան իրական հետաքրքրություն սկսեցին ցուցաբերել Գերմանիայի կողմից Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունը նախաձեռնելուն զուգընթաց⁶⁹։ Գերմանիայի կողմից Բաղդադի երկաթուղու կառուցման ծրագրերը նոր հարթության վրա դրեց գերտերությունների քաղաքականությունը տարածաշրջանում։

⁶⁶ Նույն տեղում։

⁶⁷ Сондаревский Г., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903), Ташкент, 1955; Grafe G., նշվ. աշխ., էջ 537։

⁶⁸ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, "Красный архив", т. 1 (56), с. 34.

⁶⁹ Բաղդադի երկաթուղու շրջը մրցապայքարի մասին մանրամասն տե՛ս Տեղն Ա., Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, Москва, 1971; The Diplomacy of the Bagdad Railway 1890-1914, Göttingen, 1932; Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway, a Study in Imperialism, 1894-1954, New York, 1966.

Այսպիսով, թեև ռուսական կառավարությունը հիմնվելով տնտեսական ծավալման հեռավորարևելյան փորձի վրա՝ հակված էր իրանական երկաթուղաշինության ոլորտում պետական կապիտալներ ներդնելու գաղափարին: Սակայն չկարողանալով համապատասխան միջոցներ հայթայթել՝ այն նախ կրկին երկարաձգեց Իրանում երկաթուղիների կառուցման արգելքը, ապա նոր թափ հաղորդեց Իրանում խճուղային ճանապարհների կառուցմանը: Մինչև 1902 թ. ռուսական գանձարանը գնեց նաև «Էնզելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերության» բաժնետոմսերի 77 % -ը, ինչը թույլ տվեց Ֆինանսների նախարարությանը վերահսկել Էնզելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերության գործունեությունը: 1902 թ. Հաշվավարկային բանկը ստացավ նաև ռուս-իրանական սահմանից (Ջուլֆա) մինչև Թավրիզ և Թավրիզից մինչև Ղազվին խճուղային ճանապարհի կառուցման և շահագործման իրավունք և հիմնեց «Թավրիզի ճանապարհային ընկերությունը»⁷⁰: Ճանապարհի առաջին մասի շինարարությունը մեկնարկելու էր 1904 թ. մարտից և ավարտվելու էր 1910 թ.: Երկրորդ հատվածի շինարարությունը սկսվելու էր 1906 թ. մարտից և նախատեսվում էր ավարտին հասցնել 1912 թ.⁷¹: Այսպիսով, 1905 թ.-ից առաջ Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց նաև Իրանի հյուսիսը կենտրոնին կապող հիմնական խճուղային ճանապարհները, որոնք գերատեսչության վերահսկողության տակ մնացին մինչև 1917 թ.: 1895-1910 թթ. Ռուսաստանն Իրանում ճանապարհաշինության ոլորտում ներդրեց մոտավորապես 21 մլն. ռուբլի⁷²: 1912-1913 թթ. իրանական կառավարությանը հատկացվող նոր փոխառությունների շրջանակներում Հաշվավարկային բանկը ձեռք բերեց նաև Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղային ճանապարհի

⁷⁰ Էնզելի-Թեհրան ճանապարհի (333 մղոն) կառուցման համար Ռուսաստանը ծախսեց 7.564.213 ռուբլի, Ղազվին-Համադան ճանապարհի (217 մղոն)՝ 2.468.867 ռուբլի, իսկ Ջուլֆա-Թավրիզ ճանապարհի (124,4 մղոն) ծախսերը կազմեցին՝ 4.604.729 ռուբլի: Кулагина Л., նշվ. աշխ., էջ 120:

⁷¹ Андрич Б., Российское самодержавие и вывоз капиталов, 182; Драге G., նշվ. աշխ., էջ 528:

⁷² Кулагина Л., նշվ. աշխ., էջ 149:

շինարարության մենաշնորհը, իսկ 1913 թ. զարնանը նավագնացություն կազմակերպելու իրավունք ստացավ նաև Ուրմիա լճում: Թավրիզի երկաթգծի շինարարությունը սկսվեց Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, սակայն ավարտին չհասցվեց⁷³: Նասր էդ-Դին շահի օրոք ծնունդ առած անդրիրանական երկաթուղի կառուցելու ծրագրերը հնարավոր դարձավ կյանքի կոչել միայն 1926 թ. Ռեզա շահ Փահլավիի կառավարման տարիներին:

Վերլուծելով XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Իրանում Ռուսաստանի վարած ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունը, կարելի է եզրակացնել, որ այդ քաղաքականության առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ ինչպես առևտրի, այնպես էլ կապիտալների արտահանման քնազավառում հիմնական դերակատարը պետությունն էր, ինչը նախ և առաջ պայմանավորված էր Ռուսաստանի տնտեսության հետամնացությամբ և մասնավոր կապիտալի թույլ զարգացվածության գործոններով: Ի տարբերություն տնտեսապես ավելի ուժեղ և քաղաքական առումով կայուն Մեծ Բրիտանիայի, որն առավելապես առաջնորդվում էր շահութաբերության ու ազատ մրցակցության սկզբունքով, որի կապիտալներն արտահանվում էին ֆինանսական հզոր կազմակերպությունների կողմից, ինչն էլ տնտեսական կայուն բազա էր ապահովում տարբեր աշխարհամասերում պետության ծավալապաշտական ծրագրերի համար, Ռուսաստանի քաղաքականությունն Իրանում հետապնդում էր հիմնականում իր մրցակցին հակազդելու նպատակ: Այսուհանդերձ, թեև Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի կենսագործած քաղաքականությունները ներթափանցման ռազմավարությունների առումով էականորեն տարբեր էին, Ռուսաստանին հաջողվեց այդ մրցակցության առաջին փուլում քաղաքական և տնտեսական տիրապետություն հաստատել Իրանում և գործնականում վերահսկողության տակ առնել իրանական տնտեսության մի շարք ոլորտներ:

⁷³ Агапич Б., *ibid.*, с. 154:

**THE TRADE AND ECONOMIC INTERESTS OF RUSSIAN EMPIRE IN IRAN
(THE END OF THE 19th - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES)**

The aim of this topic is a many-sided investigation of the economic policy of Russia on Persia in the end of the 19th - beginning of the 20th centuries, as well as a comprehensive analysis of the strategy, main trends, the process of formation and implementation of the chosen political course, as well as the process of positional changes of Russian states and formation of a new coordinated political course for Iranian direction after Crimean war. Particularly, the geo-political role of Iran as a "mediate" (a buffer) state in the outskirts of the British India and Ottoman Empire, where Russia, aiming to gain both geo-political and geo-economical positions, served as a guarantee for territorial integrity and inviolability of the estates of Persian shahs. Here, the process of strengthening of both economic and political positions of Russia in Iran is considered in details, the results of an intensive development of Persian market by Russia are discussed. The aftermath of financial and economic politics of Tsar's government is also reviewed which aiming to achieve an absolute control over the southern regions of Iran.

**ԹՈՒՐԶ-ԵՄԵՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ
ՍԿԶԲԻՆ. 1911 Թ. ԴԱՆՆՅԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐԸ**

Եմենը Օսմանյան կայսրության այն վիլայեթներից էր, որտեղ կենտրոնական իշխանությունները երբևէ չէին ունեցել լիարժեք և արդյունավետ վերահսկում: Չնայած այն հանգամանքին, որ եմենը կառավարվում էր թուրքական վալիի՝ նահանգապետի կողմից, իսկ ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող շրջաններում տեղակայված էին թուրքական կայազորներ, այնուամենայնիվ, եմենի մյուս տարածքների փաստացի ղեկավարումը գտնվում էր տեղի ազդեցիկ ցեղախմբերի առաջնորդների ձեռքում:

Վիլայեթը բաժանված էր ազդեցության երկու գոտիների: Այս իրավիճակը չէր կարող բավարարել և ոչ մեկին, հատկապես Բ. Դուանը, որն ամեն կերպ ջանում էր առավելագույն չափով ամրապնդել այնտեղ իր դիրքերը: Այսպիսի իրադրությունն առիթ էր տալիս մշտական հակասությունների և թշնամանքի, որը հաճախ հանգեցնում էր հակաթուրքական գինված ելույթների և ընդվզումների:

1904-1905 թթ. տեղի ունեցած հզոր համաճամեռական ապստամբությունը գրեթե վերջ դրեց օսմանյան կառավարմանը, սակայն կենտոնական իշխանություններին հաջողվեց կայսրության տարբեր շրջաններից եմեն փոխադրած մեծաթիվ զորամիավորումների միջոցով, վերահաստատել իրենց հսկողությունը վիլայեթի կարևոր քաղաքների, այդ թվում նաև Սանաայի, ինչպես նաև ցեղերի հարձակումների մշտական թիրախ հանդիսացող կապի տարբեր միջոցների վրա: Այսուհանդերձ, մի շարք վայրերում, հատկապես եմենի լեռնային շրջաններում, թուրքերին այդպես էլ չհաջողվեց տարածել իրենց ազդեցությունը: Այստեղ իրենց ավանդական դիրքերը շարունակում էին պահպանել տեղի ցեղային առաջնորդները, շաֆիական և զեյդական համայնքների ղեկավարները, որոնցից ամենահեղինակավորը և ազդեցիկը զեյդական իմամ Յահյա բին Մուհամմեդ Համիդ ալ-Դինն էր:

Թուրք-եմենական հարաբերությունները շարունակում էին լարված մնալ նաև 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Չնայած եմենում հեղաշրջումը դրական արձագանք չգտավ, այնուամենայնիվ, այդտեղի ցեղային վերնախավը և, հատկապես, իմամ Յահյան իուսուներին, որ նոր իշխանությունները կզնան որոշ զիջումների՝ հնարավոր դարձնելու երկխոսությունը կողմերի միջև և վերջ դնելու երկարատև թշնամանքին: Իթթիհադականները ևս, իրենց կառավարման առաջին տարիներին, խնդիրը խաղաղ կարգավորելու պատրաստակամություն էին ցուցաբերում: Մասնավորաբար, այս ուղղությամբ կատարվեցին լարվածության թուլացմանը միտված երկկողմանի մի շարք քայլեր, որոնք բարի կամքի արտահայտություններ էին և պետք է հիմք հանդիսանային հետագա բանակցությունների համար:

Այսպես, օրինակ, իմամ Յահյան ազատեց գերի վերցված օսմանցի սպաներին և զինվորներին, իսկ թուրքական իշխանություններն իրենց հերթին եմենի նահանգապետի պաշտոնում նշանակեցին փոխզիջումների կողմնակից Հասան Թահսին փաշային¹: Չնայած, որ Թահսին փաշայի և իմամ Յահյայի միջև հաստատված բարեկամական հարաբերությունների շնորհիվ երկու կողմերի միջև ընդհարումները համեմատաբար նվազեցին, սակայն, այդպես էլ վերջնականապես չդադարեցին:

1908 թ. վերջերին օսմանյան կառավարության հրավերով բանակցությունների անցկացման նպատակով Ստամբուլ ժամանեց եմենի պատվիրակությունը՝ Աբդալլահ բեն Իբրահիմի² գլխավորությամբ: Հատկանշական է, որ պատվիրակությանն անձամբ ընդունեց սուլթան Աբդուլ Համիդը II-ը³: Եմենցիները հանդիպումներ ունեցան նաև մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ և վերջիններիս ներկայացրին իմամ Յահյա Համիդ ալ-Դինի պահանջները, որոնք, հիմնականում, հանգում էին հետևյալին. զենդական շրջաններում վարչական և դատական գործառույթները հանձնել իր իրավասությանը, ինչի իրագործումը կապահովեր իր լոյսը

¹ Թուրք-եմենական հարաբերությունները 1908-1914 թթ. 150

² Յահյա Մուհամմեդ Համիդ ալ-Դինի մեծ վեզիրը:

³ Котлов Л., Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии 1908-1914 гг., Москва, 1986, с. 108.

վերաբերմունքը կայսրության նկատմամբ⁴: Չնայած քառակցությունները որևէ եական արդյունք չտվեցին, այնուամենայնիվ կողմերը շարունակում էին խնդրի խաղաղ կարգավորման ուղիների որոնումը:

Ցանկանալով ցույց տալ իր քարեկամական վերաբերմունքը՝ «Իթթիհադ վե թերաքքի» կուսակցությունը, Հարավային Արաբիայում իրավիճակը ուսումնասիրելու համար, 1909 թ. ստեղծեց խորհրդարանական հանձնաժողով: Վերջինս առաջ քաշեց քարեփոխումների նախագիծ, որը դրվեց Օսմանյան խորհրդարանի քննարկմանը⁵:

Հանձնաժողովն առաջարկում էր եմենի վիլայեթը բաժանել երկու՝ Լեռնային և Ծովափնյա վիլայեթների: Առաջին վիլայեթում նախատեսվում էր վալիի պաշտոնում հաստատել զեյթական իմամ Յահյա Մուհամմեդ Համիդ ալ-Դինիին: Նորաստեղծ վիլայեթները լայն իրավունքներ պետք է ստանային տեղական ինքնակառավարման և քավական մեծ արտոնություններ՝ վարչական, դատական և ֆինանսական հարցերում⁶:

Վալիները նշանակում էին դատավորներին, իրենց ենթակայության տակ գտնվող շրջանների ղեկավարներին և վարչական պաշտոնյաներին: Նրանց իրավասության տակ էին դրվում նաև պետական հարկերի գանձումն ու ծախսումը:

Կենտրոնական իշխանություններին իրավունք էր վերապահվում սուլթանական հրահանգով հաստատել իրենց պաշտոններում վիլայեթի նահանգապետին, դատավորներին, պաշտոնյաներին⁷:

⁴ Делега дипломатического тайного советника Зиновьева из Перы. Ավադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի գլխավորությամբ հավաքված արխիվային նյութեր, հ. 3-րդ, N 294 (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ):

⁵ العرب و الشرق: ١٩٠٩, ١٥٢:

⁶ Делега дипломатического тайного советника Зиновьева из Перы. Ավադ. Մ. Ներսիսյանի գլխավորությամբ հավաքված արխիվային նյութեր, հ. 3-րդ, N 295 (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ):

⁷ Делега дипломатического тайного советника Зиновьева из Перы. Ավադ. Մ. Ներսիսյանի գլխավորությամբ հավաքված արխիվային նյութեր, հ. 3-րդ N 296 (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ):

Օսմանյան կայսրությունն իր դիրքերի պահպանման և ամրապնդման համար երկու վիճակներում էլ տեղակայելու էր կայազորներ, որոնց գտնվելու ճշգրիտ վայրը չէր նշվում⁹, ինչը լայն հնարավորություն էր տալիս իշխանություններին իրենց անմիջական հսկողության տակ վերցնել ցանկացած շրջան:

Քարեփոխումների այս նախագիծը ընդհանուր առմամբ համապատասխանում էր իմամ Յահյայի թեկուզ և մասնակի ինքնավարության պահանջներին և հնարավոր էր դարձնում վերջինիս կողմից ծրագրի ընդունումը:

Սակայն իրադարձությունների հետագա ընթացքը անհնարին դարձրեց եմենում քարեփոխումների իրականացումը: 1909 թ. ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը զբաղեցրած իթթիհադական, կենտրոնամետ իշխանության կողմնակից Թալեաթ բեյը պահանջեց խորհրդարանի առաջարկները փոխանցել իր նախարարությանը, և միաժամանակ եմենը խաղաղեցնելու համար ստացավ հատուկ արտոնություններ:

Հարկ է նշել, որ քարեփոխումների ծրագրի կետերի իրագործումը դիտավորյալ ձգձգվում էր, ինչը չէր կարող բացասական արձագանք չունենալ եմենում: Արդեն 1909 թ. զինված ընդհարումներ տեղի ունեցան օսմանյան զորքերի և իմամ Յահյայի կողմնակիցների միջև: Համոզվելով, որ թուրքական կողմից զիջումներ ակնկալելն անիմաստ է, իմամը սկսեց կապեր հաստատել Մուհամմադ ալ Իդրիսիի հետ, որը ղեկավարում և առաջնորդում էր հակաթուրքական ապստամբությունը Ասիրում, ինչը առաջ բերեց իշխանությունների անթաքույց վրդովմունքը:

Ինչպես և պետք էր սպասել, եմենում ստեղծված նոր ռազմա-քաղաքական իրադրությունը, իթթիհադականների համար քարեփոխումներից հրաժարվելու լավ հնարավորություն էր: Արդեն 1910 թ. սկզբին Թալեաթ բեյը խորհրդարանում իր ելույթի ժամանակ հայտարարեց, որ եմենում ստեղծված պայթյունավտանգ իրավիճակը, որն ուղեկցվում է հակաթուրքական ելույթներով, անհնարին է դարձնում խնդրի խաղաղ կարգավորման հնարավորությունը և

⁹ Kormos A.H., նշվ. աշխ., էջ 111:

«ստիպում է մեզ դիմել ուժի»⁹: Նման դիրքորոշումը հիմնականում պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ իշխանության եկած կենտրոնամետ կառավարման կողմնակիցները խստորեն քաջադուրս էին ցանկացած տիպի ինքնավարություն Օսմանյան կայսրության տարածքում:

Այսպիսով, միանգամայն ակնհայտ դարձավ, որ օսմանյան իշխանություններն, պատրաստ չէին խնդրի խաղաղ, փոխզիջումային կարգավորմանը: Դրա հաստատումն էր, թերևս, այն, որ եմենի նահանգապետ Հասան Թահսին փաշան փոխարինվեց վերոհիշյալ քաղաքականության կողմնակից Մեհմեդ Ալի փաշայով: Նորանշանակ վային օժտված էր քաջագիժ արտոնություններով թե՛ վարչական և թե՛ ռազմական խնդիրներում¹⁰:

Մեհմեդ փաշայի ղեկավարումն ուղեկցվում էր իմամի կողմնակիցների նկատմամբ տարատեսակ ճշումներով, հետապնդումներով, քանտարկություններով, ուժի գործադրմամբ և արյունահեղությամբ: Եմենի վիլայեթի նոր վայիի վարած քաղաքականությունը, դրդեց իմամ Յահյային կրկին ապստամբել կենտրոնական իշխանությունների դեմ: «Ամնիականների» դեմ պայքարում իմամին միացան շուրջ 150 հազար մարտիկներ, որոնց հաջողվեց մի քանի ամիսների ընթացքում օսմանյան քանակին դուրս մղել Ջեբել կենտրոնական և հյուսիսային շրջանների մի շարք կարևորագույն ռազմավարական կենտրոններից և արդեն 1910 թ. դեկտեմբերին շրջափակել թուրքերի հիմնական հենակետ Սանաա քաղաքը¹¹: Ապստամբների դեմ ուղարկված զորքը պարտություն կրեց և ունեցավ մեծաթիվ կորուստներ: Իրավիճակը թուրքերի համար դառնում էր անելանելի:

Ուժային տարրերակով եմենը իրենց ենթարկել չկարողանալով՝ իթթիհադականները ստիպված եղան կրկին դիմել հակամարտության կարգավորելու դիվանագիտական միջոցին: Ստամբուլի մարտավարության նման փոփոխությունը պայմանավորված էր ոչ միայն զենքի օգնությամբ հարցին լուծում տալու անկարողությամբ,

⁹ «سخطنا في الحرب وفتورنا في القتال» աղբյ., էջ 155:

¹⁰ Котлов Л.Н., նշվ. աղբյ., էջ 112:

¹¹ Амин Саид, Восстание арабов в XX веке, Москва, 1964, с. 205.

այլև մի շարք այլ պատճառներով: Յեմենյան ճգնաժամը հմտորեն օգտագործում էին «Իթթիհադ վե թերաքքի» կուսակցության հակառակորդները և, հատկապես խորհրդարանական ընդդիմությունը, ովքեր առիթը բաց չէին թողնում հիշեցնելու խնդրի առկայության և չլուծված լինելու մասին: Ինթթիհադականների դիրքորոշման վրա անմիջականորեն ազդում էր նաև հարաբերությունների վատթարացումը մի շարք եվրոպական երկրների, հատկապես Իտալիայի հետ, որն ակտիվորեն միջամտում էր Հարավային Արաբիայի գործերին:

Այս գործոնների առկայությունը դրոշեց Բ. Դուանը 1911 թ. ստեղծել եմենի բարեփոխումներով զբաղվող հատուկ հանձնաժողով, որի կազմի մեջ բացի կառավարության և զինվորական հրամանատարության ներկայացուցիչներից, որպես խորհրդատուներ ընդգրկվեցին նաև եմենից ընտրված խորհրդարանի պատգամավորները: Միաժամանակ եմենի վիլայեթի նահանգապետ Ահմեդ Ալի փաշան հեռացվեց տեղի ռազմական ուժերի հրամանատարի պաշտոնից: Նրա տեղը զբաղեցրեց փոխգլխավորների և բարեփոխումների կողմնակից գեներալ Ահմեդ Իզզեթ փաշան:

Ժամանելով եմեն, Ահմեդ Իզզեթը օգնական զորքի գլխավորությամբ¹² կարողացավ ծանր կորուստների գնով կարճ ժամանակում մի շարք հաղթանակներ տանել ապստամբ ցեղերի նկատմամբ և շրջափակումից ազատել Սանաան¹³:

Այնտեղ հաստատվելով և վերականգնելով կենտրոնական իշխանության հեղինակությունը՝ Իզզեթ փաշան սկսեց իմամ Յահյայի հետ զինադադար կնքելու ուղիներ որոնել: Այս գործում երիտթուրքական կառավարությանը աջակցեցին Արաբական թերակղզու առավել հեղինակավոր ցեղային առաջնորդները, որոնք իմամ Յահյային կոչ էին անում բարելավել հարաբերությունները

¹² Օսմանյան օգնական զորքերի քանակի մասին մանրամասն տես. Копие донесения консула в Дамаске Б.Н. Шаховского императорскому посту в Константинополе от 7-го июля 1911 года N 186. Ավագ. Մ. Ներսիսյանի գլխավորությամբ հավաքված արխիվային նյութեր, հ. 6-րդ, N 369 (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ):

¹³ Амин Саид, Եզվ. աշխ., էջ 205-206:

Ստամբուլի հետ¹⁴։ Եմենի ճգնաժամի խաղաղ կարգավորման օգտին հանդես եկան նաև արաբ ազգայնականները։

Ավելորդ չէ նշել, որ իմամ Յահյան պատրաստակամորեն ընդունեց խաղաղության առաջարկը։ Նա հստակ գիտակցում էր, որ երկարատև պատերազմը կարող է վերջնականապես թուլացնել և քարոյազրկել վիլայեթի քնակչությանը։ Հակամարտության երկարաձգումը, միաժամանակ, կարող է քարենպաստ վիճակ ստեղծել իմամաթի հավակնորդների համար, ինչը, իհարկե, անընդունելի էր Յահյան Համիդ ալ-Դինի կողմից։ Քացի այդ իմամը մտավախություն ուներ, որ իր հսկողության տակ գտնվող ցեղերի ղեկավարները կարող էին ինքնուրույն գնալ թուրքերի հետ համագործակցության, քանի որ Իզզեթ փաշան քավական խոշոր գումարներ և թանկարժեք նվերներ էր քաժանում զեյթական առաջնորդի կողմնակիցներին, շեյխերին և այլրց։

Երիտթուրքական կառավարության և հատկապես Իզզեթ փաշայի ջանքերն ապարդյուն չանցան. 1911 թ. ամռանը երիտթուրքական կառավարությունը հավանություն տվեց դեռևս նախկինում իմամ Յահյայի կողմից առաջ քաշած պահանջների հիմնական մասին և լիազորեց Ահմեդ Իզզեթ փաշային խաղաղություն կնքել։ Իմամի հետ քանակցությունների ընթացքում ակտիվ դերակատարություն ունեցան հատկապես Ահմեդ Իզզեթ փաշայի շտաբում գտնվող օսմանյան քանակի արաբ սպաները մայոր Ազիզ Ալի ալ-Միսրիին¹⁵ և կապիտան Թահա ալ-Հաշիմին¹⁶, որոնք բազմիցս հանդիպել էին Յահյայի հետ։ Ազիզ ալ Միսրիին հաջողվել էր ցույց տալ իմամին կայսրության հետ խաղաղության հաստատման դրական կողմերը։ Ալ Միսրիի առաջ քաշած ամենակարևոր փաստարկը, որն էապես ազդեց իմամի որոշման վրա, Եմենի հնարավոր գրավումն էր եվրոպական երկրների կողմից¹⁷ հատկապես այն պարագայում, երբ Իտալիան 1911 թ.

¹⁴ Коттоб Л., *loc. cit.*, էջ 115։

¹⁵ Antonius G., *The Arab Awakening, The Story of the Arab National Movement*, London, 1938, p. 119.

¹⁶ Амин Сали, *loc. cit.*, էջ 206։

¹⁷ *التاريخ الحديث لبلادنا*, *loc. cit.*, էջ 156։

սեպտեմբերին հարձակվել էր Օսմանյան կայսրության հյուսիս աֆրիկյան տարածքներ՝ Տրիպոլիի և Կիրենայիկայի (Լիբիա) վրա¹⁶:

Հոկտեմբերին զեյդական առաջնորդը հայտնեց Իզզեթ փաշային խաղաղություն հաստատելու իր համաձայնության մասին: Հանդիպման վայր ընտրվեց լեռնային Դասն բնակավայրը, որի անունով էլ հայտնի դարձավ թուրք-եմենական համաձայնագիրը: Իզզեթ փաշայի կողմից գլխավորած թուրքական պատվիրակության կազմի մեջ ընդգրկված էին Իսմեթ փաշան, որը հետագայում նշանակվեց եմենի նահանգապետ, սիրիացի ազգայնական գործիչ Մահմուդ Նեդիմ բեյը, Ազիզ Ալի ալ Միսրին և Սեյիմ ալ Ջազաիրին, ինչպես նաև քաղի Արդալլահ ալ Ամրին, որն այդ ժամանակ թուրքական վալիի խորհրդականն էր, իսկ հետագայում դարձավ նաև իմամ Յահյայի խորհրդականը¹⁷:

Այսպիսով, 1911 թ. հոկտեմբերի 9-ին ստորագրվեց Դասնյան խաղաղության համաձայնագիրը (եմենա-թուրքական հաշտության պայմանագիր):

Ստորև բերում ենք համաձայնագրի տեքստը.

«Համաձայնագիրը կնքվեց տիեզերքի տիրոջ՝ Աստծուն ապավինող իմամ Յահյա քին Մուհամմեդ Համիդ ալ-Դինի և մեծ հրամանատար Իզզեթ փաշայի միջև Մանաայում, Ամրանում, Հաջջում, Քաուքաբանում, Հաջուրում, Անիսում, Յարիմում, Ռիդայում, Չիմմարում, Հարազում և Թափզում դրությունը բարեկամելու համար, որտեղ ապրում են պետության (կայսրության) կառավարման տակ գտնվող զեյդիները:

1. Իմամն ընտրում է զեյդի կառավարիչներ և այդ մասին տեղեկացնում է (Սանաա վիլայեթի) վալիին, իսկ վերջինս իր հերթին նրանց ներկայացնում է Ստամբուլին՝ շնյխ ալ իսլամի հաստատմանը:

¹⁶ Chevalier Tullio Irase, With the Italians in Tripoli, The Authentic History of the Turco Italian War, London, 1912, p. 3.

¹⁷ Kormos A., նշվ. աշխ., էջ 116: Անդամեշտ է նշել, որ Իզզեթ փաշայի գլխավորած պատվիրակության կազմում զերակշռում էին արաբները, ինչը, մեր կարծիքով, արված էր իմամ Յահյայի վրա դրական ազդեցություն թողնելու նպատակով:

2. Կազմվում է վճարելի դատարան՝ իմամի ներկայացրած բողոքները քննելու համար:

3. Վճարելի դատարանի նստավայրը լինելու է Ասեռասն. իմամը ընտրում է դատարանի նախագահին և անդամներին, իսկ կառավարությունը հաստատում է իմամի նշանակումը:

4. Դատավճիռն ուղարկվում է Ստամբուլ՝ Շեյխ ալ-խայամի հաստատմանը, սուլթանական հրամանի հրապարակման համար: Դատավճիռն իրագործվում է միայն հաստատումից և հրամանի հրապարակումից հետո չորս ամսվա ընթացքում:

5. Եթե պաշտոնյաներից (կառավարիչներ և ծառայողներ) որևէ մեկը չարաշահում է իր պաշտոնը, ապա իմամին իրավունք է վերապահվում այդ մասին հայտնելու վայրին:

6. Կառավարությանն իրավունք է վերապահվում կրոնական դատավորներ նշանակել երկրում քնակվող ոչ եմենցիներից, որոնք հետևում են շաֆիական և հանաֆիական ուղղություններին:

7. Կազմվում է շաֆի-գեյրի դատավորներից բաղկացած խառը դատարաններ՝ զանազան կրոնական ուղղություններին հետևող անձանց բողոքները քննելու համար:

8. Կառավարությունը նշանակում է մուհաֆիզներ (հատուկ տեսուչներ) դատավորների իրավասություններով, որոնք պետք է շրջեն գյուղերում քննելու օրինական բողոքները և վերացնելու վարչական կենտրոններ գնալու ընթացքում առաջացող դժվարությունները:

9. Վակիֆերի, կտակների հետ կապված հարցերը քննում է իմամը:

10. Բացառությամբ լեռնային շրջանների՝ կառավարությունը նշանակում է դատավորներ շաֆիական և հանաֆիական կրոնական ուղղությունների հետևողների համար:

11. Համաներում է հայտարարվում քաղաքական հանցագործների և պետական հարկեր չվճարող անձանց նկատմամբ:

12. Արհաբի և խաուլանի քնակիչներից պետական հարկերի հավաքումը դադարեցվում է տասը տարով՝ հաշվի առնելով նրանց աղքատությունը և երկրի ավերվածությունը, այն պայմանով, որ նրանք պահպանեն քարեկամական կապերը կառավարության հետ:

13. Պետական հարկը հավաքվելու է ըստ շարիաթի:

14. Շարիաթի դատավորներին կամ կառավարությանը պետական հարկահավաքներից բողոքներ հասնելու դեպքում դատավորները կառավարության հետ միասին մասնակցելու են բողոքների քննարկմանը և դատավճռի գործադրմանը:

15. Ջեյդիներին իրավունք է վերապահվում նվերներ մատուցել իմամին ուղղակիորեն կամ գյուղի ավագների միջոցով:

16. Իմամը պարտավոր է իր ստացածի (եկամուտների) մեկ տասներորդը հանձնել կառավարությանը:

17. Վերացվում է պետական հարկերի հավաքումը Ջեքել ալ Շարկից տաս տարի ժամկետով:

18. Իմամը պետք է ազատի Սանաայի և նրա հարևան Հարազայի ու Ամրանի քնակիչներից իր մոտ գտնվող պատանդներին:

19. Կառավարության և իմամի պաշտոնյաները կարող են ազատորեն շրջել ողջ եմենում պահպանելով երկրի հանգստությունը և անվտանգությունը:

20. Երկու կողմերը չպետք է խախտեն նշված սահմանները այս պայմանների հաստատումից և դրանց վերաբերյալ սուլթանական ֆիրմանի հրապարակումից հետո»²⁰:

Համաձայնագրի ներածական մասում նշվում էր, որ այն կնքվում է եմենի տարածքում «դրությունը բարելավելու համար», ինչը նշանակում էր, որ կենտրոնական իշխանություններն ընդունում էին վիլայեթի կառավարման գործերում նրա ղեկավարի պրոտնություններն ընդարձակելու կարևորությունը:

Համաձայնագրի քսան կետերում հանգամանորեն ներկայացվում էին վարչական, դատական, հարկային և մյուս քննադատներում իմամին տրամադրվող բավական լայն իրավունքները: Իմամի կարևորագույն ձեռքբերումներից կարելի է համարել նրա իրավունքների հաստատումը դատական ոլորտում, որտեղ անձամբ ինքն էր նշանակում շարիաթական դատավորներին, ինչպես նաև վճռաբեկ դատարանի նախագահին և անդամներին, որոնք պետք է հաստատվեին Ստամբուլի կողմից:

²⁰ 239 - 236, 1346, 1347

Առանձնակի հետազոտություն են ներկայացնում պայմանագրի այն կետերը, որոնք որոշակի փոփոխություններ էին նախատեսում հարկահանության ոլորտում: Մասնավորաբար, զեյդական շրջաններից գանձվող հարկը պետք է իրականացվեր ըստ շարիաթի օրենքների (13-րդ կետ), ինչը ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կայսրությունում ընդունված օրենքներն այս ոլորտի վրա չէին ազդում:

Սակայն այդ ամեննին էլ չէր նշանակում, որ իմամի վերահսկողության տակ գտնվող տարարածքներն ու շրջանները ազատվում էին կենտրոնական իշխանությունների վերահսկողությունից: Կառարավությունն իրեն էր վերապահում պետական տուրքերի գանձման իրավունքը: Նույնիսկ իմամը պարտավոր էր իր եկամուտների մեկ տասներորդ մասը վճարել կայսրության գանձարան:

Կարևոր էին նաև պատանդներին ազատ արձակելու մասին, ինչպես նաև համաներմանը վերաբերող կետերը (18-րդ և 11-րդ):

Փաստորեն, կարելի է եզրակացնել, որ չնայած կենտրոնական իշխանությունները շարունակում էին իրենց ազդեցության տակ պահել դատական և հարկային ոլորտները, այսուհանդերձ, առաջնորդվելու և գործելու էին շարիաթի օրենքներով:

Հարկ է նշել, որ այս խնդրին անդրադարձած պատմաբանների ու հետազոտողների մի մասը Դասնյան համաձայնագիրը համարում է իմամ Յահյայի փայլուն հաղթանակը, ով կարողացավ հասնել ինքնավարության և նույնիսկ անկախության: Գոյություն ունի է նաև հակառակ տեսակետը, առ այն, որ պայմանագիրը ոչինչ չտվեց իմամին: Որպես հաստատում, նշում են այն հանգամանքը, որ պայմանագրով իմամին տրված իրավունքներն ու արտոնություններն ունեն նաև Օսմանյան կայսրության կրոնական այլ ուղղությունների առաջնորդները: Դիզոցորոշումների այս տարբերությունը, հիմնականում քաջատրվում է Դասնյան համաձայնագրի կետերի ոչ հստակ ձևակերպումներով, որոնք երկու կողմերին էլ լայն հնարավորություններ էին տալիս այն մեկնաբանել և իրականացնել հոգուտ իրենց նպատակների: Հարցի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ օսմանյան ղեկավարների կողմից պայմանագրի կնքումը առավելապես դիվանագիտական քայլ էր՝ պարտադրված կայսրության

ներքին և արտաքին որոշակի իրադրությամբ, և լիովին չէր քավարարում Եմենի զեյդիների պահանջներն ու սպասելիքները:

Այդ պահանջների սահմանափակությունն ու պայմանագրի կետերի տարրեր մեկնաբանությունների հնարավորությունը մեծ չափով պայմանավորված էր նաև Եմենի կրոնա-ցեղային առաջնորդների՝ զիջումների գնալու ճանապարհով պատեհի հնարավորությունն օգտագործելու, ինչպես նաև սեփական դիրքերն ամեն կերպ պահպանելու շահագրգռությամբ:

Այս հանգամանքներն, այնուամենայնիվ, չեն նվազեցնում երկու կողմերի համար Դաանյան համաձայնագրի կարևորությունը: Եմենցիներն իրենց համառ և տևական պայքարի արդյունքում ծեղքերեցին սահմանափակ ինքնավարություն, իսկ օսմանյան իշխանությունները կարողացան, թեև ոչ նպաստավոր պայմաններով, ժամանակավորապես խուսափել հետագա բարդություններից և պահպանել իրենց ներկայությունը ոչ միայն Եմենում, այլև հարակից տարածքներում:

ARAM GASPARYAN

TURKISH-YEMENI RELATIONS IN THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY: TREATY OF DAAN IN 1911

Turkish-yemeni relations between were developing in an atmosphere of constant conflict and hostility which often leded anti-turkish armed actions and mutiny. In the beginning of the 20-th century several armed rising took place in Yemen which was led Zaydi imam Yahya bin Muhammad Hamid Al-Din. The lost of the Turkish troops made it impossible to regain central government control over Yemen by force methods and because of that in 1911 was signed treaty of Daan with imam Yahya. According to the agreement Zeydi-controlled areas of Yemen got certain autonomy under the leadership of imam Yahya while the central government of Ottoman Empire had an opportunity to regain partly their positions in Zeydi-controlled areas of Yemen.

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅՐՈՒՐՅԱՆ

ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻԱՎԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ 1916-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Քուրդ ժողովրդին, իր անցած պատմական զարգացման ընթացքում ոչ մի անգամ չի հաջողվել ստեղծել սեփական պետականություն: Դրան խանգարել է առավելապես քրդերի տարաբաժանումն ու ցրվածությունը տարբեր պետությունների միջև, որն անկասկած արգելք է հանդիսացել այդ ժողովրդի քաղաքական ու ազգային համախմբման (կոնսոլիդացման) համար: Նորագույն ժամանակներում այսպես կոչված «էթնիկական Քրդաստանը» իր տարածական չափերով ընդգրկել է Իրանի, Իրաքի, Թուրքիայի և Սիրիայի տարածքների մի զգալի մասը: Պետականություն չունենալու հարցում ոչ պակաս կարևոր դեր է խաղացել նաև այն, որ ընդհուպ մինչև XX դ. քուրդ ժողովրդի մոտ մթազնված է եղել ազգային միասնության ու ընդհանրության գիտակցությունը: Նրանց մոտ ցեղային կազմակերպության առկայության պատճառով հավաքական անկախության գաղափարը ընդհանուր մտահոգության առարկա չի հանդիսացել և անկախության զգացումը կենտրոնացած է մնացել տվյալ ցեղի անկախության գաղափարի մեջ: Այլ կերպ ասած, վերջնական իդեալ է եղել ցեղապետական անկախությունը: Գլխավորապես հենց դրանում է թաքնված քուրդ ժողովրդի քաղաքական զարգացման առեղծվածը:

Քրդական ազգայնականությունը, որպես գաղափարական-քաղաքական հոսանք, նույնպես ծնավորվել է բավականին ուշ՝ XX դ. սկզբին, որպես վերջնական նպատակ առաջ քաշելով «էթնիկական Քրդաստանի» տարածքում քրդական ազգային պետության ստեղծման պահանջը:

Կարևոր է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ դարեր շարունակ թուրքական և իրանական տիրապետող շրջանները քուրդ ժողովրդի մեջ մշտապես աշխատել են մեղցնել ազգային ինքնագիտակցության զգացումը և, իսլամն օգտագործելով որպես

լծակ, աշխատել են քրդերին դարձնել սեփական ազգային դիմագծից զուրկ մահմեդական մի համայնք:

Կասկածից վեր է, որ քրդական պետության բացակայությունը անխտապիտիորեն դանդաղեցրել է քրդերի էթնազգային զարգացման գործընթացները, որի հետևանքով իր սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացման մակարդակով քուրդ ժողովուրդը նշանակալից չափով հետ է մնացել Արևմտյան Ասիայի պետական կարգավիճակ ունեցող ազգերից ու ժողովուրդներից:

Առաջին անգամ «քրդական հարցը» քաղաքական իրողությունների մակերես բարձրացավ և սկսեց արձարծվել Անտանտի տերությունների աշխարհաքաղաքական ծրագրերում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ եռյակ համաձայնության պետությունները սկսել էին բանաձևել իրենց հետպատերազմյան քաղաքականության հարցերը¹:

Դեռևս 1915 թ. նոյեմբերին Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան Լոնդոնում բանակցություններ սկսեցին Ասիական Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ, որի վերջնական արդյունքը հանդիսացավ 1916 թ. ստորագրված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագիրը: Այն նախատեսում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի քրդաբնակ շրջանների բաժանումը դաշնակից պետությունների միջև²:

Երբ համաձայնագիրը ներկայացվեց Պետրոգրադին, Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սերգեյ Սազոնովը 1916 թ. ապրիլի 13(26)-ի հուշագրով պատասխանեց, որ իր կառավարությունը պատրաստ է միանալ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրին միայն այն դեպքում, եթե Ռուսաստանին զիջվի Թուրքահայաստանի մի շարք տարածքներ (հուշագրում մեկ առ մեկ թվարկվում էին այդ

¹ St' u Howard H.N., The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913-1923, Oklahoma, 1931.

² St' u Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего министерства иностранных дел. Под редакцией Е. Адемоза, Москва, 1924, с. 154-157; Ключников Ю., Сабенин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях, ч. II, от империалистической войны до снятия блокады с Советской России, Москва, 1926, 88, с. 40-41.

տարածքները - Վ. Բ.), ինչպես նաև Վանից, Բիթլիսից դեպի հարավ՝ Մուշի, Աղերդի, Ջեզիրե-իրեն Օմարի, Ամարդիայի վրա իշխող լեռնագագաթների գծի և Մերզաների միջև ընկած Քրդստանի մարզը³: Լոնդոնը և Փարիզը տվեցին իրենց համաձայնությունը և Ա. Մազունովին ներկայացրին մի նոր քարտեզ Ռուսաստանի համար ցանկայի փոփոխություններով:

Աալքս-Պիկոյի համաձայնագիրը նախատեսում էր միայն պատերազմում պարտություն կրած Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանումը դաշնակիցների միջև: Սակայն օրակարգի հրատապ հարց էր մնում այն, թե պատերազմի ավարտից հետո ինչպիսի լուծում պետք է տրվի հայկական ու քրդական հարցերին: Այդ խնդրի կապակցությամբ եղյակ համաձայնության պետությունների դիվանագիտությունը դեռևս հստակ ծրագիր չուներ: Այդ դիվանագիտությունը խարխափումների մեջ էր հատկապես այն հարցում, թե հետպատերազմյան խաղաղության վեհաժողովում ինչպիսի լուծում պետք է տրվեր անկախ Հայաստանի և անկախ կամ ինքնավար Քրդստանի հարցերին, ինչ տարածքների վրա պետք է ստեղծվեին այդ պետությունները և այլն: Բնավ պատահական չէ, որ քրիտանական դիվանագետները, օրինակ, հարցի լուծումը հաճախ փնտրում էին վարչապետ Դիզրայելիի (լորդ Բիլցոնսֆիլդ) ժամանակների մոտեցումներով, Արևմտյան Հայաստանը համարելով Քրդստան, կամ պարզապես քրդական հարցի լուծումը տեղափոխելով Հայաստանի տարածքը:

Այդպիսի մի առաջարկով, օրինակ, 1917 թ. դեկտեմբերի 18-ին հանդես եկավ անգլիացի դիվանագետ, քրիտանական վարչապետի քարտուղար Ֆիլիպ Հենրի Քերրը (հետագայում մարկիզ Լոտիան): Իրավացիորեն նշելով, որ թուրքական կառավարումը Հայաստանում «վերին աստիճանի անհաջող է», որ «թուրքների կատարած սպանություններն ու դաժանությունները առաջ են քերում ամոթի խորը զգացում» և այլն, քրիտանացի դիվանագետը, սակայն հանգում էր արտառոց եզրակացության, առաջարկելով քրդերին առանձնացնել հայկական վիլայեթներից մի առանձին վիլայեթի մեջ և նրանում

³ Shtu Hurewitz J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East: A documentary Record*, v. II, 1914-1956, Princeton, 1956, pp. 20-22.

ստեղծել ջրդական անկախ կամ ինքնավար պետություն⁴: Որքան էլ որ անհավատալի ու հակաբնական էր այդ առաջարկությունը, այն աստիճանաբար մտցվեց շրջանառության մեջ և հետագայում նույնիսկ ընկավ Սևրի դաշնագրի հիմքում:

Ինչն էր*դրդում Ֆրոին օժիսին Քրդստան ստեղծել Հայաստանի տարածքում: Պատճառները քաղմաթիվ էին: Բրիտանական դիվանագետների մտայնության համաձայն, եթե Անտանտի պետությունների ջանքերով արևմտահայությանը տրվի անկախություն, ապա քրդերը, որոնք Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հիշյալ երկրամասում ձեռք էին բերել մեծամասնություն, երբեք չէին ենթարկվի փոքրամասնություն կազմող հայերին: Նրանց կարծիքով հայերի և քրդերի համատեղ բնակությունը նույն տարածքում հանդիսանալու էր մշտական կոնֆլիկտների պատճառ: Մարկ Սայքսը նույնիսկ գտնում էր, որ եթե Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվի հայկական պետություն, դա կլինի ոչ կենսունակ մի ծրագիր, քանի որ նրա կարծիքով «հայերն ի վիճակի չեն լինի մրցակցելու քրդերի հետ»⁵:

Առհասարակ բրիտանական քաղաքական շրջաններում տարածված էր այն տեսակետը, որ հայկական և քրդական հարցերը սերտորեն փոխկապակցված են: Հնդկաստանի գործերի մինիստրի օգնական Արթուր Հիրցելը իր հուշագրերից մեկում հենց այդպես էլ գրում էր. «Հայկական հարցը դա նաև քրդական հարց է»: Նրա կարծիքով այդ հարցը «աղբսում է ձևավորել կոնկրետ քաղաքականություն»: Նա գտնում էր, որ «քանի որ միանգամայն պարզ է, որ քրդերը չեն ենթարկվի հայկական կառավարմանը, հարկավոր է ստեղծել առանձին Քրդստան, որում հայկական տարրին կարելի կլինի հատկացնել ոչ համամասնական ներկայացուցչություն, հաշվի առնելով ջարդերի հետևանքով նրանց կորուստները և առաջադիմությունը կրթական բնագավառում: Իհարկե, դա հայերի մոտ առաջ կբերի ընթրստություն... Սակայն նրանց անհրաժեշտ կլինի քրդերի հետ մասնավոր մրցակցության մեջ ցուցադրել, որ իրենք

⁴ Տե՛ս Леонд Дордж Д., Военные мемуары, т. V, Москва, 1938, с. 52.

⁵ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և խորհրդային արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 385-386:

պատկանում են քարծր ոսասայի: Եթե դա իրենք կարողանան անել, ապա ոչ ոք չի կարող արգելք հանդիսանալ նրանց պահանջին փոքր Հայաստանով միանալու միացյալ Հայկական պետությանը: Եթե դա նրանց չհաջողվի, ապա նրանք չեն կարողանա դիմակայել ցրդական պետություն ստեղծելու ցրդերի պահանջներին⁶:

Բրիտանական դիվանագիտությունը հակված էր, որ ցրդական պետությունը ստեղծվի Արևմտյան Հայաստանի տարածքում նաև հետևյալ պատճառով: Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Միջագետքը (այդ թվում նաև նրա հյուսիսային մասը կազմող այսպես կոչված Իրաքյան Քրդստանը) անցնում էր Մեծ Բրիտանիային, հետևաբար Լոնդոնը երբեք չէր համաձայնվի, որ ենթադրյալ ցրդական պետությունը կլանքի կոչվի այդ տարածքում: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դեյվիդ Լյոյդ Ջորջը խոստովանում էր, որ Միջագետքից թուրքերին մեկընդմիջտ հեռացնելու համար ինքը պատրաստ էր շատ հեշտությամբ լքելու Հայաստանը, որն ինքը հրապարակավ անվանել էր «անմեղների արյունով թրջված երկիր»⁷: Առհասարակ փաստերը վկայում են, որ Արևմտյան Հայաստանը երբեք չէր մտնում բրիտանական տարածքային շահագրգռության շրջանակների մեջ: Անգլիայի տարածքային քաղձանցները գտնվում էին Հայաստանից հարավ, Միջագետքում, Պարսից ծոցի ավազանում և այլև: «Բրիտանիան, - գրում է սփյուռքահայ հետազոտող Ագապի Նասիրյանը, - տրամադիր չեղավ դրամ վատնելու կամ մարդ զոհելու հեռավոր և անմատչելի երկրի մը վրա, որ զինք ոչ ռազմական և ոչ ալ տնտեսական տեսակետով կը շահագրգռեր: Ամայացած երկիր մըն էր ան, որ միայն թշվառությամբ էր հարուստ: Ուրեմն պատերազմի վերջավորության Հայկական հարցը թվեցավ ըլլալ ավելորդ պարտավորություն մը Բրիտանիո պետական մարդոց համար»:

Սա, անշուշտ, չէր նշանակում, որ բրիտանական դիվանագիտությունը անտեսում կամ հրաժարվում էր «հայկական

⁶ Архив внешней политики Российской империи, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 66 (այստիեմն ԱՅՄԻ), Տիս նաև Овчинни Р., Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, 2007, с. 351-352; Busch Briton Cooper, Mudros to Lausanne. Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923, Albany, New York, 1976, pp. 187-189.

⁷ Նասիրյան Ա., Բրիտանիան և Հայկական հարցը 1913-1923 թթ., Պէրոք, 1994, էջ 123, 127:

խաղաքարտը» օգտագործելու հնարավորությունից: Այդ դիվանագիտության առաջին դեմքերը՝ Լյոյդ Ջորջը, արտաքին գործերի պետական քարտուղար Արթուր Ջեյմս Բալֆուրը, նրա տեղակալ Ռոբերտ Սեսիլը, լորդ Բերգընը և ուրիշներ մշտապես հավաստիացնում էին հայերին, որ Հայաստանի ազատագրումը դաշնակիցների պատերազմական նպատակներից մեկն է: Դիմելով հայերին, Լյոյդ Ջորջն, օրինակ, վերամբարձ ոճով քացականչում էր. «Նրանք, ովքեր պատասխանատու են այս երկրի կառավարման գործին՝ անտարբեր չեն ձեր մարտիրոսացած ժողովրդի նկատմամբ և այդ առնչությամբ կատարելապես գիտակցում են իրենց պատասխանատվությունը»⁶:

Նույն քաղաքական նկատառումներով Լոնդոնը հաճախ արձարծում էր նաև քրդական հարցը, թեև այդ առթիվ չունեի որևէ կոնկրետ ծրագիր: Ավելին, ի տարբերություն Հայկական հարցի, Ֆորին օֆիսի պաշտոնական տեսակետն այն էր, որ քրդական հարցը դա մի անլուծելի խնդիր է: Բաժանելով այդ տեսակետը, քրիտանական դիվանագիտության աջքի ընկնող դեմքերից մեկը՝ Առնոլդ Վիլսոնը, օրինակ, գտնում էր, որ քրդերի քաղաքական համախմբման և պետականություն կերտելու հարցը իրական հիմքեր չունի⁷: Թեև անգլիացիներն աշխատում էին խուսափել քրդական հարցի լուծմանը ուղղակի մասնակցություն ցուցաբերելուց, սակայն Ֆորին օֆիսը պնդում էր, որ չպետք է թուրքական տիրապետությունը վերականգնվի մի կողմից Հայաստանի, մյուս կողմից Միջագետքի ու Պարսկաստանի միջև ընկած ռազմավարական միջանցքում:

Անգլիացիների ծրագրած այդ նույն գործելակերպն էր որդեգրել նաև ֆրանսիական դիվանագիտությունը: 1919 թ. դեկտեմբերին ֆրանսիացիները որոշում ընդունեցին այն մասին, որ քրդերի նկատմամբ ելյուպական մանդատը և՛ հնարավոր չէ և՛ ցանկալի չէ: Սակայն բոլոր դեպքերում նրանց կարծիքով տարածաշրջանը պետք է պաշտպանվի թուրքական ագրեսիայից: Հարկ է նշել, որ աշխարհամարտի ավարտից հետո քրդական շարժման ծանրության

⁶ Lloyd George D., The Truth about the Peace Treaties, London, 1938, p. 1118.

⁷ Sir'u Wilson Arnold T., Mesopotamia 1917-1920. A Clash of Loyalties. A personal and Historical Record, London, 1931, pp. 84-86.

կենտրոնը գտնվում էր ոչ թե Իրաքյան կամ Իրանական Քրդստանում, այլ Արևմտյան Հայաստանում, որը դարձավ արթնացող քրդական ազգայնականության օրրանը: Քուրդ ազգայնականները, որոնք աշխարհամարտի ընթացքում Օսմանյան կայսրության հետ էին կապել իրենց ճակատագիրը, և նրանից էին ակնկալում իրենց անկախությունը կամ ինքնավարությունը, ջախջախված էր: Ուստի պատերազմի ավարտից հետո պահի թելադրանքով նրանք վերակողմնորոշվեցին դեպի Եռյակ համաձայնության պետությունները, նրանցից սպասելով աջակցություն անկախ քրդական պետություն ստեղծելու հարցում¹⁰: Ազգայնականների մեկ այլ թևը, որն իրեն անվանում էր «երիտասարդ քրդեր», մեծ հույսեր էր կապում Վուդրո Վիլսոնի «14 կետերի» հետ: Բոլոր դեպքերում քրդերի ազգային շարժումը ղեկավարելու գործը իրենց ձեռքերում կենտրոնացրած քուրդ գործիչները համոզվել էին, որ իրենց փայփայած «Միացյալ անկախ Քրդստանի» գաղափարը, որը ենթադրում էր Իրանական, Իրաքյան և Թուրքական Քրդստանի միալորում մեկ միասնական քրդական պետական կազմավորման մեջ, տվյալ պահին անհնարին է, քանի որ այն ուղղակի բախվում էր Մերձավոր ու Միջին Արևելքում Եռյակ համաձայնության պետությունների աշխարհաքաղաքական կենսական շահերի հետ¹¹: Ուստի նրանց թվում էր, թե «թույլ օղակը», որից կարելի էր կտրել, դա գերազանցապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, քրդական պետության ստեղծման հնարավորությունն է, քանի որ այդ տարածքը չէր մտնում բրիտանական շահերի գոտու մեջ:

Քուրդ ազգայնականների կողմից Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ մտասնեռումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ իբր Թուրքիայում քնակվող քրդերի քաղաքական հասունացման մակարդակը ավելի բարձր էր, քան Իրանական կամ Իրաքյան Քրդստանում, հետևաբար պետականություն ստեղծելու օրյելտիվ նախապայմանները ևս առկա են հենց այդ տարածքում: Ուստի քրդական առաջնորդների հեռահար ծրագրերում գլխավորապես

¹⁰ Si'û Zinnar Silopl, *Doza Kurdistan*, (u. u.), 1969, էջ 60:

¹¹ Si'û Nader Entessar, *Kurdish Ethnonationalism*, London, 1992.

Արևմտյան Հայաստանին էր նախանշված դառնալու «քրդական ազգային զգացման կենտրոն»:

Տեղյակ լինելով քրդական վերնախավի նման ձգտումների հետ, քրիտանական դիվանագիտությունը առաջ քաշեց մի շարք նախագծեր, որոնք ոչնչով պարտավորեցնող չէին Լոնդոնի համար, սակայն կոչված էին քրդերին պահել իրենց քաղաքական ազդեցության շրջանակների մեջ: Այսպես, 1918 թ. դեկտեմբերին քրիտանական ռազմական միեխտրության ներկայացուցիչ Ֆ. Մաունսելի առաջարկած նախագծով հայկական պետությունը զբաղեցնելու էր Վանա լճից մինչև Սև ծով ընկած տարածքը, իսկ քրդական պետությունը նշված լճից հարավ ընկած շրջանները¹²: Մեկ այլ նախագծով առաջարկվում էր Քրդստան ստեղծել հարբերդի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթներում¹³:

1919 թ. հունիսին Բաղդադում քրիտանական քաղաքական ծառայությունը Առնոլդ Վիլսոնի գլխավորությամբ առաջ քաշեց հայկական և քրդական պետությունների ստեղծման ևս մեկ նախագիծ, համաձայն որի Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթները պետք է կազմեին հայկական պետություն ամբողջական հովանու ներքո, իսկ Դիարբերքի, հարբերդ, Վան և Բիթլիս վիլայեթները՝ քրդական պետություն՝ անգլիական հովանու ներքո¹⁴: Այս առաջարկը այն աստիճանի արտառոց էր, որ նույնիսկ կտրուկ առարկության հանդիպեց քրիտանական քաղաքական շրջանների կողմից: Ծովակալ Ռիչարդ Վեբբը, օրինակ, լորդ Քերզընին ուղղված իր 1919 թ. օգոստոսի 19-ի թվակիր նամակում գրում էր, որ ինքը շատ լուրջ առարկություններ ունի գեղապետ Վիլսոնի առաջարկության կապակցությամբ: Նա պարզաբանում էր, որ զործնականում Տրապիզոնը հայ քնակչություն չունի, մինչդեռ Վանը և Մուշասուղը (այդպես էր ծովակալն անվանում Մուշը - Վ.Ք.), որոնք միշտ էլ եղել են միակ գերազանցապես հայաբնակ շրջանները Թուրքահայաստանում, պետք է թողնվեն քրդական պետությանը: «Դա կդիտվեր, - նշում է

¹² St'u Nasibian A., Britain and the Armenian Question, 1915-1923, London, 1984, pp. 139-142.

¹³ St'u Précis of Affairs in Southern Kurdistan during the Great War, Baghdad, 1919, p. 7.

¹⁴ АВПРИ, ф. НАИ, серия А, д. 153, л. 20.

ծովակալը, - դավաճանություն հայկական շահերին և ուղղակի կհակասեր այն հավաստիացումներին, որոնք տրվել են հայերին դաշնակից տերությունների կողմից»: Միաժամանակ ծովակալը գտնում էր, որ «բոլորովին անժամանակ և խիստ վտանգավոր կլինի փորձել ներկայումս սահմանագծել Հայաստանի և Քուրդիստանի սահմանները»¹⁵:

Գնդապետ Վիլսոնի նախագծի ցնադատությամբ հանդես եկավ նաև քրիտանական մեկ այլ դիվանագետ՝ Թ. Հոլլերը, որը 1919 թ. օգոստոսի 27-ին Կ. Պոլսից գրում էր Ֆիլիպ Հենրի Քերրին, որ ինքը խիստ անհանգստացած է, քանի որ «փոքրիշատե լավատեղյակ է ջրդական գործերին»: «Ես կարծում եմ, - գրում էր նա, - որ մենք կարիք չունենք մի շարան քորոցների՝ քորոցներին իրար և ոչ էլ հայերին հանգուցելու համար: Չեմ կարծում, որ այս դժվարին ժամանակներում կարողանանք մեզ թույլ տալ չափից դուրս հեռուն գնալու մարդասիրության առումով: Մենք պետք է հիմնվենք առաջին հերթին քրիտանական շահերից քիտող նկատառումների վրա»: Հոլլերը գտնում էր, որ Մեծ Բրիտանիան պետք է ջրդական հարցին մոտենա գրեթե քացառապես Միջագետքի տեսանկյունից: Որ Հայաստանի և Քրդստանի սահմանները պետք է թողնել անորոշ վիճակում և ամենից առաջ զբաղվել «Մեր Միջագետքի սահմանը ճշտելով»¹⁶:

Ավելի պարզ ու հստակ դժվար թե՛ հնարավոր լիներ ասել Մեծ Բրիտանիայի իրական քաղաքական շահերի մասին: Ֆորին օֆիսի դիվանագետները իրենց կառավարությանը խորհուրդ էին տալիս խուսափել խաղալ կրակի հետ մի տարածքում, որտեղ Անգլիան իրական ու հեռանկարային շահեր չուներ: Որ Լոնդոնի մտասևեռումը պետք է լինի Միջագետքը, որը Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով «հասնում էր» իրեն: Իսկ Կ. Պոլսում քրիտանական գերագույն կոմիսարը ցանկալի էր համարում ջրդական և հայկական գոտիների որոշումը թողնել «ճիշտ նույնքան անորոշ, որքան անորոշ է մեր ներկա ծանոթությունը նրանց (հայերի ու քրդերի - Վ. Բ.) այժմյան

¹⁵ Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Ed. by E. L. Woodward, Rohan Butler, W. N., 1st Series, London, 1947-1966, vol. IV, pp. 735-736 (այստեղից DBFP).

¹⁶ DBFP, vol. IV, p. 742.

պահանջների իրական արժեքին, որոնք երկուսն էլ, անկասկած, հավասարապես անհեթեթ են»¹⁷:

Մեծ Բրիտանիայի հնդկական մինիստրության աստիճանավորներից մեկի՝ Ֆ. Շուքրուդի 1919 թ. օգոստոսի 1-ի նամակում, հասցեագրված արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնակատար լորդ Հարդինգին, այն կարծիքն էր հայտնվում, որ հայկական և քրդական հարցերի «վերջնական կարգադրությունը անհրաժեշտաբար պետք է անորոշ թողնվի մինչև Թուրքիայի հետ հաշտություն կնքելը»¹⁸: Իսկ Հնդկաստանի գործերի մինիստր էրվին Մոնթթրյուն գտնում էր, որ քրդական պրոբլեմի լուծումը կախված է տարատեսակ գործոններից, որոնցից են հայկական պետության տարածքի վերաբերյալ հարցի անորոշությունը, քրդական պետության վերաբերյալ մանդատի հարցը և այլն: «Դժվար է հավատալ, - գրում էր նա, թե մի որևէ արևմտյան տերություն կընդունի Քուրդիստանի մանդատը կամ իր վրա կվերցնի նրա գործերը կառավարելու անշնորհակալ գործը»: Բրիտանական ռազմական ու քաղաքական պարտականություններն այդպիսի հեռավոր շրջաններում տարածելը Մոնթթրյուն համարում էր խիստ աննպատակահարմար»¹⁹:

Առարկելով այդ տեսակետին, անգլիացի դիվանագետ էյրն Քրոուլը 1919 թ. նոյեմբերի 17-ին Ջորջ Ջարդին Քիդստոնին գրած նամակում ասում էր, որ ինքը հավատում է, որ «հնարավոր կլինի որևէ մեթոդ գտնել դնելու այս ամբողջ երկրամասը Ազգերի Լիգայի կամ մեկ այլ ձևի հսկողության տակ, բաժանելով այն հայկական և քրդական գոտիներին»: Քրոուլի կարծիքով հնարավոր և ցանկալի էր թվում ունենալ միաժամանակ և՛ հայկական և՛ քրդական քաղաքականության հստակ ծրագիր»²⁰:

Քրոուլը նաև այն կարծիքին էր, որ սխալ կլիներ հայկական պետության տարածքների հարցը որոշելիս առաջնորդվել Արևմտյան Հայաստանում ներկա պահին եղած հայերի թվաքանակով: Նրա կարծիքով «դա կնշանակեր վավերացնել և քաջալերել հպատակ

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 743:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 813:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 813-815:

²⁰ DBFP, vol. IV, pp. 892-895.

ազգայությունների հարցի նկատմամբ թուրքական մոտեցման մեթոդը»²¹: Մինչդեռ Մեծապիր Արևելքը իր գործունեության ասպարեզ դարձրած անգլիական հետախույզ մայրը Նոյելը գտնում էր, որ եթե Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ստեղծվի միայն հայկական պետություն, ապա կհաստատվեր փոքրամասնություն՝ այսինքն հայերի տիրապետություն մեծամասնության՝ քրդերի նկատմամբ, որն ինքնին կհանգեցնեի վտանգավոր առճակատումների: Նրա կարծիքով գերադասելի էր, որ «ոչ թե մեկ հայը իշխի տասը քրդերի նկատմամբ, այլ մեկ քուրդը տասը հայերի նկատմամբ»: Անգլիական հետախույզը դրա մեջ տեսնում էր նաև քաղաքական իմաստ այն առումով, որ ապագայում «վերածելով» Ռուսաստանը կգրկվեր «հայերին հովանավորելու» իր ավանդական քաղաքականությունն իրագործելու հնարավորությունից»²²:

Հայկական հարցի հետ միաժամանակ քրդական պրոբլեմը ևս գտնվում էր ԱՄՆ-ի կառավարության տեսադաշտում: Այսպես, դեռևս 1918 թ. մարտի 20-ին ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտը պատրաստել էր մի փաստաթուղթ, որտեղ պարունակվում էին հետևյալ հարցադրումները. ո՞ր տարածքների վրա պետք է ստեղծվեր Հայաստանը, որո՞նք էին այն տարածքները, որոնց նկատմամբ հավակնություն էր ներկայացվում քրդերի կողմից, ինչպիսի խնդիրներ գոյություն ունեին կապված քրդերի և նեստորական ասորիների հետ և այլն²³:

Այսպիսով, միանգամայն ակնհայտ է, որ եռյակ համաձայնության դաշինքի անդամ պետությունները, այդ թվում նաև նրանց դաշնակիցները, հստակ ծրագրեր չունեին ոչ միայն քրդական, այլև հայկական հարցի կապակցությամբ: Նրանք ենթադրում էին, որ առաջիկայում գումարվելիք խաղաղության վեհաժողովը կառաջարկի այդ հարցերի կոնկրետ լուծումներ: Իրենց հերթին հայերը և քրդերը մեծ հույսեր էին կապում այդ վեհաժողովի հետ:

²¹ Նոյն տեքստ, էջ 912-914:

²² St'u Noel E.W.C., major, Note on the Kurdish Situation, July 1919, Baghdad, 1919, p. 11.

²³ St'u Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, The Paris Peace Conference, Washington, 1942 vol. I, p. 69.

1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում իր աշխատանքները սկսեց խաղաղության միջազգային վեհաժողովը: Վեհաժողովի առաջին ամիսներին քրդական հարցի նկատմամբ ուշադրությունը չեչին էր: Կոստանդնուպոլսում, Կահիրեյում և եվրոպական մի շարք մայրաքաղաքներում բնակվող քրդական վերնախամի այն պահանջը, որ իրենց ժողովուրդը իրավունք ունի առանձին գոյության այն հսկայական տարածքների վրա, որոնք ընդգրկում են Իրանի, Արցախի, Սիրիայի և Անատոլիայի մեծ մասը, ընդհուպ մինչև Կիլիկիան և Էրզրումը, դաշնակիցների կողմից լուրջ չէին ընդունվում²⁴: Սակայն քրդական այցի ընկնող ավատատերերը, օրինակ, Բաղրխանների հայտնի ընտանիքը, անսկիզբ կերպով աշխատում էին, որ դաշնակիցները քրդերին դիտեն ոչ թե որպես ջախջախված թշնամական ազգի բաղկացուցիչ մաս, այլ թուրքերի լծի տակ գտնվող մի ժողովուրդ, որը ձգտում է ազատվել նրանցից: Այդ առաջնորդներն աշխատում էին վերին աստիճանի զգույշ, իրենց նվիրվածությունը դրսևորելով սուլթան-խայիֆի նկատմամբ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ գաղտնի կերպով դիմումներ էին կատարում Դաշնակիցների ներկայացուցիչներին քրդական ինքնավարության կամ անկախության վերաբերյալ: Միաժամանակ նրանք թուրք պաշտոնատար անձանց հավաստիացնում էին, որ ինքնավար Քրդստանի ստեղծումը լավագույն միջոց է նվազեցնելու օսմանյան տարածքային կորուստները հոգուտ հայերի²⁵:

Քրդերը հատուկ պատվիրակություն չէին ուղարկել Փարիզի վեհաժողովին մասնակցելու համար: Այդ դեբը իր վրա ստանձնեց թուրքական քանակի գեներալ, ծագումով քուրդ Շերիֆ-Փաշան, որը տարված էր իր ժողովրդի անկախության գաղափարներով: Նա հայտարարեց, որ դադարեցնում է իր ծառայությունը թուրքական քանակում և իրեն ամբողջապես նվիրելու է իր ժողովրդի անկախության գործին: Թեև նա ուներ մի շարք քուրդ ղեկավարների համաձայնությունը վարելու քրդական դատը Փարիզում, սակայն այդ գործի համար լիազորված չէր իր ժողովրդի, կամ ծայրահեղ դեպքում

²⁴ Sht' u Ovanisjan P., *Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг.*, Ереван, 2007, с. 349.

²⁵ ODFP, vol. IV, pp. 695-696.

երա մի մասի, կամ ազդեցիկ քրդական ցեղերի կողմից: Քանի որ Փարիզում քրդական հարցը ներկայացնող այլ մարմին գոյություն չունեւ, վեհաժողովը տվեց իր համաձայնությունը, որ Շերիֆ-Փաշան ներկայացնի այդ հարցը:

Շերիֆ-Փաշայի առաջելությունը չափազանց բարդ էր այն առումով, որ նա վեհաժողովին էր ներկայացնելու մի խնդիր, որի վերաբերյալ քուրդ ժողովուրդը չունեւ միասնական տեսակետ: Իսկապես, իրականության մեջ շատ հեռու էր, որ «էթնիկական Քրդստանի», այսինքն Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և Սիրիայի տարածքում ապրող քուրդ քրդերը փափագեին ունենալու անկախ պետություն: Միանգամայն իրավացի էր Բաղդադում Բրիտանական գլխավոր քաղաքական պաշտոնյա Առնոլդ Վիլսոնը, որն ասում էր, որ քրդական առաջնորդներից ոչ մեկը իրավասու չէ խոսելու մեկ ցեղից կամ մեկ հովտից ավելի ապրող քրդերի անունից²⁶: Իսկ լրդ Քերզընը այդ առթիվ գրում էր. «Անկարեղի է գտնել ներկայացուցչական մի քուրդ: Ոչ մի քուրդ չի ներկայացնում իր ցեղից ավելին: Շերիֆ-Փաշան զայիս է իբրև քրդերի ներկայացուցիչ, բայց քրդերը իբրև այդպիսին չեն ընդունում նրան»²⁷:

Քրդական հարցի վերաբերյալ Փարիզի վեհաժողովում առաջին անգամ խոսակցություն գնաց 1919 թ. հունվարի 29-ին: Այդ օրը այսպես կոչված «Տասի խորհրդին» ներկայացվեց քրիտանական պատվիրակության անդամ, հարավաֆրիկյան ականավոր ռազմական ու քաղաքական գործիչ, գեներալ Յան-Քրիստիան Սմեթսի (Սմաթս) կողմից մշակված նախագիծը, որտեղ ասվում էր, որ իրենց ողջ պատմության ընթացքում թուրքերը չափազանց վատ են կառավարել իրենց իշխանության ներքո գտնվող ժողովուրդներին, իսկ ոչ վարդուցվա անցյալում նրանք ահավոր կոտորածների ենթարկեցին հայերին և այլ ժողովուրդներին: Ուստի «դաշնակից ու չմիացված պետությունները եկան համաձայնության, որ Հայաստանը, Սիրիան,

²⁶ St'u Bush Briton Cooper, *Mudros to Lausanne. Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, Albany, New York, 1976, pp. 181-192.

²⁷ Wilson N. Howell, *The Soviet Union and the Kurds. A Study of National Minority Problems in Soviet Policy*, University of Virginia, 1965, p. 143.

Միջազետքը, Բրդստանը, Պաղեստինը և Արաբիան պետք է կատարելապես անջատվեն թուրքական կայսրությունից»²⁸:

1919 թ. հունվարի 30-ին հիշյալ նախագծի քննարկման ժամանակ Լյոյդ Ջորջը խոստովանեց, որ նախնական քանաձևում «Բրդստան» բառը չի եղել, այն հետո ինքն է մտցրել քանաձևի մեջ: Միաժամանակ նա քննարկման մասնակիցներին ներկայացրեց Բրդստանի գտնվելու վայրը: Բրիտանական վարչապետը այն տեղավորում էր «Միջազետքի և Հայաստանի միջև», այսինքն Վանա լճի և Մոսուլի վիլայեթի արանքում: Վերջում Լյոյդ Ջորջը դիմելով նիստի մասնակիցներին ասում է, որ եթե առարկություններ չկան, նախագծի մեջ կմտցվի նաև Բրդստանը²⁹: Իր ելույթում Իտալիայի վարչապետ Վիտտորիո Օլանդոն հայտնում է այն կարծիքը, որ քանաձևի մեջ Հայաստանի և Բրդստանի մասին հիշատակումը կարող է տեղիք տալ մեծ քարոզությունների ու դժվարությունների³⁰: Քննարկման արդյունքները ընդհանրացրեց պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնը: Նրա առաջարկով նիստը ընդունեց որոշում այն մասին, որ Թուրքիայի կազմից անջատվում են Հայաստանը, Բրդստանը, Սիրիան, Միջազետքը, Պաղեստինը և Արաբիան:

Այսպիսով ցրդական հարցը մտցվում էր միջազգային վեհաժողովի օրակարգ:

1919 թ. մարտի 22-ին խաղաղության վեհաժողովը թույլատրեց Շերիֆ-Փաշային ներկայացնել ցրդերի պահանջները: Վերջինս այդ առթիվ ներկայացրեց մի հուշագիր և տարբեր փաստաթղթեր ցրդական բաղձանքների վերաբերյալ³¹: Հուշագրում շարադրված էին «քուրդ ազգի օրինական պահանջները» «Միացյալ և Անկախ ցրդական պետության» ստեղծման վերաբերյալ Վուդրո Վիլսոնի հուշակած «14 կետերի» սկզբունքներին համապատասխան: Ընդ որում, Շերիֆ-Փաշան աշխատում էր հերքել «Անձ Հայաստան» ստեղծելու վերաբերյալ փաստադրկները: Նա առաջարկում էր ստեղծել

²⁸ St'u Miller David Hunter, *The Drafting of the Covenant*. New York-London, 1928, vol. II, pp. 109-110.

²⁹ Լույն տեղում, էջ 220:

³⁰ Լույն տեղում, հ. I, էջ 186:

³¹ St'u General Shérif Pasha, *Memorandum on the Claims of the Kurd people*, Paris, 1919.

միջազգային մի հանձնաժողով, որի խնդիրն էր լինելու գծել Բրդստանի սահմանները «ազգության» սկզբունքի հիման վրա՝ նրա մեջ ներառելով բոլոր այն տարածքները, որտեղ տվյալ պահին քրդերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Իբրև ապագա Բրդստանի տարածք, Շերիֆ-Փաշան առաջարկում էր համարյա ողջ Թուրքահայաստանի տարածքը՝ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի և Խարբերդի վիլայեթները, ինչպես նաև Էրզրումի վիլայեթի կեսը: Սակայն դա մինիմում պահանջ էր, որը գեներալն անվանում էր «անկատար Բրդստան»: Նա գտնում էր, որ եթե աշխարհի ուժեղները «ցանկանային արդարացիորեն կիրառել «ազգության սկզբունքը», ապա երկիրը, որտեղ քրդերը մեծամասնություն են կազմում, կտարածվեր շատ հեռուները»: Ըստ այնմ, նա պահանջում էր Բրդստանի մեջ ընդգրկել մի հսկայական տարածք, որի մեջ մտնելու էին Կիլիկիան, Արևմտյան Հայաստանը, Հյուսիսային Միջագետքը, Հյուսիսային Սիրիան, Իրանական Բրդստանը, Լուրիսթանի նահանգը, այսինքն մինչև Սպահան ընկած տարածքները³²:

Դա Շերիֆ-Փաշան անվանում էր «մաքսիմում ծրագիր»: Նա պահանջում էր բացառել հայ փոխստականների վերադարձը Արևմտյան Հայաստան: Փաշան չէր խորշում դիմելու նաև քաղաքական շանտաժի մեթոդներին, զարգացնելով այն միտքը, որ եթե Հայաստանի մեջ ընդգրկվեն այնպիսի տարածքներ, որտեղ քրդերը կազմում են մեծամասնություն, ապա անկասկած ուզվածու էր, որ իրենց ազգային անկախության նախանձախնդիր քրդական ցեղերը չեն հանդուրժի այդ բանը, որի հետևանքով ապագա Հայաստանում անկարգությունը կթագավորի անընդմեջ, եթե, իհարկե, դաշնակիցները այնտեղ մշտապես ուժեղ բանակ չպահեն, որն իր հերթին կենթարկվի պարտիզանական պատերազմին բնորոշ հարձակումների: Միաժամանակ քրդական պետության ստեղծումը Շերիֆ-Փաշան աշխատում էր ներկայացնել որպես Անտանտի պետությունների շահերի համար միանգամայն ծնունտու գործ: Այսպես, «Ասիայի բոլոր ժողովուրդներից միակը քուրդ ժողովուրդն է, - ասվում էր նրա հեղինակած հուշագրում, - որն ի վիճակի է ձևավորել

³² Sb'u General Shérif Pasha, Memorandum...: Sb'u նաև "L'Asie française", 1919, février-juillet, pp. 192-193.

առաջնակարգ բուժքրային պետություն բուլղարական հեղեղի առջև ճանապարհը փակելու համար, նկատի ունենալով, որ հայերը ուժգնորեն վարակված են այդ վտանգավոր գաղափարներով և նրանց քաղաքական կուսակցությունների միջև գոյություն ունեցող անտագոնիզմի ու դրանց հեղափոխական կոմիտեների մրցակցության պատճառով երբեք չեն կարող նույն երաշխիքները տալ իրենց հարևաններին: Բուլղարական գաղափարները կայծակնային արագությամբ ներթափանցում են հայերի մեջ և չկա այդ սոսկալի վարակը կանգնեցնելու կարող սահման: Միայն մահմեդական երկրներն են դիմացկունակ և չեն վախենում այդ ահեղ վարակից»³³:

Դժվար չէ նկատել, որ նախ Շերիֆ-Փաշայի հուշագիրը աչքի էր ընկնում իր անսասնձ մաքսիմալիզմով: Այնուհետև, նա ուներ քացահայտ հակահայկական ուղղվածություն և վճռականորեն մերժում էր հայ ժողովրդի իրավունքները Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

Երբ Դաշնակիցների համար պարզ դարձավ, որ Միացյալ Նահանգները «դուրս են գալիս խաղից», այսինքն չեն վերցնելու Հայաստանի, կամ ողջ Անատոլիայի նկատմամբ «միասնական մանդատը» Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի քրիտանական պատվիրակությունը սկսեց ճնշում գործադրել Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարի նկատմամբ, որպեսզի նա միանա Շերիֆ-Փաշային, նախ կանխելու համար թուրքական տիրապետության վերականգնումը Արևմտյան Հայաստանում, և ապա իրավարարության (արքիտրաժի) միջոցով կարգավորելու վիճելի տարածքային խնդիրները ապագա անկախ հայկական և քրդական պետությունների միջև: Բրիտանական դիվանագետների կարծիքով Արևմտյան Հայաստանի բաժանումը հայկական և քրդական գոտիների կիեշտացներ խաղաղ կարգավորումը, միաժամանակ նվազեցնելով թուրքական սադրանքների հնարավորությունը³⁴: Կասկածներ ունենալով, որ «հայկական գործը վտանգված է», Նուբարը որոշեց ընդառաջել անգլիացիների պահանջին և համագործակցության մեջ մտնել Շերիֆ-Փաշայի հետ, պայմանով, որ սահմանային հարցերը թողնվի ապագային:

³³ Sir's General Shérif Pasha, Memorandum...

³⁴ Ованнисян Р., Международные отношения ..., с. 351-352.

որ հերթին փաշան Փարիզում համոզվել էր, թե որքան թույլ են քրդերի քաղաքական դիրքերը վեհաժողովում: Լա միաժամանակ չափազանց գոհ էր, որ քրդական հարցը վեհաժողովում բարձրացվել է այն նույն մակարդակի, ինչպես վաղուց ճանաչված հայկական հարցը: Ուստի եւս ևս որոշեց ընդառաջ գնալ անզվիացիների պահանջին: Այդ քոլորի հետևանքը հանդիսացավ այն, որ 1919 թ. նոյեմբերի 20-ին Նուբարի և այսպես կոչված «Քրդական ազգային պատվիրակության նախագահ» Շերիֆի կողմից ստորագրվեց մի փաստաթուղթ²⁵, որը ճանաչվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության փոխնախագահ Համո Օհանջանյանի կողմից: Այդ փաստաթուղթը, որը կազմված էր համատեղ դիմում-հուշագրի ձևով ներկայացվեց Փարիզի վեհաժողովին: Նրանում ասվում էր, որ «երկու արիական ժողովուրդները»՝ հայերը և քրդերը ունեն նույն շահերը և հետապնդում են նույն նպատակները, որն է՝ նրանց ազատագրումն ու անկախությունը, որ թուրքական լուծը կործանիչ է եղել երկու ժողովուրդների համար: Ուստի միասնաբար խնդրում են խաղաղության վեհաժողովից նպաստել ստեղծելու Միացյալ Անկախ Հայաստան և անկախ Քրդաստան: Փաստաթղթում այնուհետև առաջարկվում էր, որ որևէ մեծ պետություն հանձն առնի երկու երկրներին ցուցաբերելու տեխնիկա-տնտեսական օգնություն նրանց վերականգնման շրջանում: Ինչ վերաբերվում է տարածքային հարցերի վերաբերյալ հայ-քրդական վեճին, ապա փաստաթղթում ասվում էր, որ կողմերը պաշտոնապես հայտարարում են, որ իրենց նրա լուծումը ամբողջապես թողնում են խաղաղության վեհաժողովի որոշմանը, կանխավ վստահ լինելով, որ այն իր լուծումը կստանա իրավունքի և արդարության հիմքի վրա: Կողմերը հավաստիացնում էին նաև, որ իրենց կատարելապես համաձայն են հարգելու փոքրամասնությունների օրինական իրավունքները ապագա հայկական և քրդական պետությունների մեջ²⁶:

²⁵ St'u Rambout R., Les Kurdes et le droit. Des textes, des faits, Paris, 1947, p. 24; A History of the Peace Conference of Paris, vol. VI, London, 1924; Տե՛ս Ասատնի Կ., Քյոնստ ազգային շարժումները և հայ-քրդական յարաբերությունները (ԺԵ դարեւ մինչև մեր օրերը), Պէրոս, 1969, էջ 235:

²⁶ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև British documents, vol. IV, p. 928.

Նույն օրը կողմերը իրենց վրա պարտավորություն էին վերցնում դադարեցնել փոխադարձ վիրավորական հայտարարությունների հրապարակումը, ինչպես նաև փոխադարձ հարաքերություններում պահպանել «հաշտության, քարեկամության և լյալության ոգին»:

Նուբար-Շերիֆի դիմում-հուշագիրը կամ համաձայնագիրն առաջին պահին չձմեցնող ներգործություն ունեցավ եվրոպական դիվանագետների վրա, որովհետև մինչ այդ հայ-քրդական հարաքերություններում նրանց համար քնական ու սովորական երևույթ էր երկու ժողովուրդներին միմյանցից բաժանող անվստահությունն ու թշնամանքը³⁷: Թուրքիայում Անգլիայի գերագույն կոմիսար ծովակալ դե Ռոբերը Նույնիսկ համաձայնագիրն անվանեց «եղջանիկ նախանշան»³⁸: Իսկ 1919 թ. դեկտեմբերի 20-ի իր հեռագրով լորդ Քերզընը հրահանգում էր Թուրքիայում գերագույն կոմիսարի գերատեսչությանը ամեն կերպ աջակցել այդ «շարժմանը», թեև Փարիզում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանի հետ զրույցի ժամանակ նա ասել էր, որ ինքը «չի հավատում ու չի վստահում Շերիֆ-Փաշային»³⁹:

Համաձայնագրի առաջին արձագանքները հայկական շրջանակներում ևս, ընդհանուր առմամբ, դրական էին: Կ. Պոլսի պատրիարք Զավեն եղիայանը Բրիտանական Բարձրագույն կոմիսարիատի անդամներից մեկի հետ հանդիպման ժամանակ նշեց, որ թեև քրդերը Արդու-Համիդի թագավորության շրջանից սկսած խրախուսվում էին հայերի կողոպուտների ու ջարդերի համար, սակայն նրանք նորից հայերի հետ կապրեն խաղաղության ու համաձայնության մեջ, եթե նրանց հանգիստ թողնեն⁴⁰: Թերթերի առաջնորդող հոդվածներում գրվում էր երկու ժողովուրդների քնական կապերի մասին: Նույնիսկ նրանց հաշտեցմանը նպաստելու միտումով կազմակերպվեց Հայ-քրդական ընկերություն: Կոստանդնուպոլսում քնակվող քաղաքացիների հայտնի տոհմի ներկայացուցիչները,

³⁷ Sb'u Safrastian A., Kurds and Kurdistan, London, 1948, p. 77.

³⁸ British documents, vol. IV, p. 928.

³⁹ Sb'u Ահարոնյան Ա., Ասորդարապատից մինչև Արև և Լոզան: Քաղաքական զբաղիր 1919-1927, Երևան, 2001, էջ 41-42:

⁴⁰ Озгенистан Р., Международные отношения ..., с. 353.

օրինակ, սեյիդ Արդու-Նադերը և ուրիշներ նույնպես հայտնեցին իրենց գոհունակությունը հատկապես այն քանի համար, որ վերոհիշյալ համաձայնագիրը հանդիսանում էր քրդերի իրավունքների ճանաչման առաջին ակտը⁴¹:

Սակայն, այնուամենայնիվ, երբ հրապարակվեց համաձայնագրի քառացի տեքստը՝ տարբեր կողմերից Նուբարի և Շերիֆի վրա թափվեց քննադատության կրակը: Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանում քրիտանական ռազմա-ծովային ուժերի հրամանատար ծովակալ Ռիչարդ Վեբբը 1920 թ. հունվարի 20-ի իր զեկուցագրում եշում էր, որ չնայած այդ համաձայնագրի ցանկալիությանը, այն ոչինչ չտվեց գլխավորապես այն պատճառով, որ Շերիֆ-Փաշան անտեղյակ է երկրում գոյություն ունեցող իրական վիճակից և չի պատկերացնում «քուրդ ժողովրդի իրական ձգտումներն ու զգացումները»⁴²: Իսկ Ֆորին օֆիսի պաշտոնատար անձինք Փարիզի վեհաժողովի քրիտանական պատվիրակությանը հարցումներ արեցին Շերիֆ-Փաշայի լիազորությունների մասին: Նրան մեղադրեցին նաև երկերեսանիության մեջ, քանի որ նա գրել էր Կոստանդնուպոլսի Քրդական ակումբին, որ իր գլխավոր նպատակն է հայկական մեծ պետության ձևավորման կանխարգելումը: Միջևորդների միջոցով Շերիֆը տեղեկատվություն փոխանցեց թուրքական մամուլին, որ իրեն մղում է օսմանյան նվիրվածության ուժգին զգացումը: Որ քարծրացնելով քրդական հարցը, ինքը չեզոքացրել է հայկական պահանջները և ստիպել Պողոս Նուբարին գնալու մեծ գիջումների: Որ քրդերը թեև արժանի են վարչական ինքնավարության, սակայն հաճույքով կմնան Թուրքիայի հետ քաղաքական դաշինքի մեջ⁴³:

Շերիֆ-Փաշայի այդ ինքնախոստովանությունները ըմբռնումով ու գոհունակությամբ ընդունվեց Կոստանդնուպոլսի Քրդական ակումբի մի շարք անդամների կողմից: Այդ ժամանակ Քրդական ակումբը պատակտվել և ծվատվում էր ներքին հակասություններից:

⁴¹ DBFP, vol. IV, pp. 925-927: «երկիր», 31.12.1919, էջ 1 և 1920, 2.01, էջ 1, 3.01, էջ 2 և 8.01, էջ 1:

⁴² Documents on British Foreign Policy 1919-1939, 1st Series, vol. IV, London, 1952, N 621, p. 928.

⁴³ Ованнисян Р., Международные отношения ..., с. 353.

Պանիպատիստները մեղադրում էին անջատողականներին, որ նրանք չափազանց հեռուն են գնացել և արտահայտում էին իրենց նվիրվածությունը սուլթան-խալիֆին: Նույնիսկ ազդեցիկ Աբդուլ-Նադերը, որը հանդիսանում էր քրդական լրիվ ինքնավարության կողմնակից, տեսնելով, որ այդ գաղափարը չի արժանանում քրիտանական ուժգին աջակցությանը, նահանջել էր իր նախկին դիրքերից և հայտարարել, որ ինքնակառավարվող Քրդստանը գերադասում է մնալ «օտտոմանիզմի միասնական գրկում»⁴⁴:

Համաձայնագիրը առաջ բերեց հայկական քաղաքական շրջանների զայրույթը: Որպես բողոք Վաշինգտոնում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանորդ Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաջյան) հրաժարական տվեց և դուրս եկավ Հայկական Ազգային պատվիրակության կազմից և մի բողոք-հայտարարություն հրապարակեց Պողոս Նուբարի և Համո Օհանջանյանի դեմ, նրանց մեղադրելով ծայրահեղ անփութության և իրենց լիազորությունների զայրացուցիչ խախտման մեջ: Իր բողոքի մեջ Արմեն Գարոն գրում էր, որ «այդ անիծյալ թուղթը» սպառնալիքի տակ է դնում Թուրքահայաստանի երեք քառորդը և որ նրանից «բուրում է Բարձր Դռան» հոտը: Նա պարզաբանում էր, որ Շերիֆ-Փաշան պլանավորել է այսպես կոչված Քրդստանի անվան տակ Հայաստանի մեծ մասը թողնել Թուրքիայի հետ կապված վիճակում⁴⁵: Մեկնաբանելով Արմեն Գարոյի քայլը, Կարո Սասունին գրում էր. «Իհարկե այս բողոքին տոն կուտար այն տիրական մտայնությունը, որ այդ ժամանակ հայ քաղաքական մտքի ղեկավարները ունեին և կը կարծեին, թե ծովե-ծով մեր հողային իրավունքները անվիճելի էին»⁴⁶:

Ինդիլը վեճի նյութ դարձավ նաև հայկական մամուլում: Դաշնակցական և հնչակյան մամուլը հարձակումներ էր գործում Պողոս Նուբարի վրա, նրան մեղադրելով, որ նա անընդունակ գտնվեց Կիլիկիայի հարցում պայմանավորվելու ֆրանսիացիների հետ, իսկ այժմ նրա թեթև ձեռքով հայկական նահանգները միացվում են Քրդստանին: Մամուլը զարմանք էր հայտնում նաև, որ Հայաստանի

⁴⁴ «Հայրենիք», 6.04.1920, էջ 1:

⁴⁵ «Հայրենիք», 17.01.1920, էջ 1: Տե՛ս նաև Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 235:

⁴⁶ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 236:

Հանրապետության պատվիրակության անդամը Լուսնայես իր ստորագրությունը դրել է այդ համաձայնագրի տակ, և անկասկած դրա համար նա կենթարկվի պատասխանատվության, թեև դա չի թեթևացնի գլխավոր հեղինակի՝ Նուբար-Վաշայի մեղքը: Թերթերը գրում էին, որ Ընրիֆ-Փաշայի պահանջները հայկական չորս վիլայեթների նկատմամբ արձագանք չգտան Դաշնակիցների մոտ, մինչդեռ «գրչի մեկ շարժումով» Նուբարը ի չիք դարձրեց ողջ Հայկական գործը: Թերթերը միաբերան գտնում էին, որ Պողոս Նուբար Վաշան պիտանի չէ այն գործի համար, որ վերցրել է իր վրա⁴⁷:

Ամբողջական Հայաստանի պատվիրակությունը, այսինքն Հայաստանի Հանրապետության և Ազգային պատվիրակությունը միացյալ ձևով անհրաժեշտ համարեցին տալ հրապարակային մի բացատրություն: Ըստ այնմ, Ալեխիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի ստորագրությամբ Փարիզից 1920 թ. հունվարի 29-ի թվակիր մի հեռագիր ուղարկվեց ԱՄՆ՝ մամուլում հրապարակելու համար: Այնտեղ ասվում էր. «Վերջին ծայր ցավայի կը գտնենք, որ մամուլի մեջ վեճ հարուցած ըլլան հայ-քրդական համաձայնության մասին: Այդ համաձայնությունը, որ ստորագրված է Ազգային պատվիրակությունեն, ոչ մեկ կերպով չի վտանգեր հայկական շահերն ու պահանջները»⁴⁸:

Ի արդարացումս իրեն Նուբարը պարզաբանում էր, որ ինքը Դաշնակիցների խորհրդով ստորագրեց այդ համաձայնագիրը, որը քրդերին ներգաշում է Թուրքիայից անկախության բացահայտ պահանջի մեջ: Այդ հաջող ռազմավարությունը պաշտպանում էր հայկական շահերը և քրդական հարցը թողնում էր անորոշության մեջ՝ մինչև Խաղաղության վեհաժողովի կողմից որոշում ընդունելը⁴⁹:

Համաձայնագրի հրապարակումից հետո ոչ շատ ժամանակ անց երևան հետ կանչված Համո Օհանջանյանը իր տված պարզաբանումներում խոսում էր ձեռք բերված երկու դրական

⁴⁷ Տե՛ս «Կոնսկ Հայաստանի», հ. XX, 1920, 24.01, էջ 100-103, 31.01, էջ 143-144, 14.02, էջ 198-202, 21.02, էջ 230, 6.03, էջ 306-308: Տե՛ս նաև «Հայրենիք»-ի և «Երիտասարդ Հայաստան»-ի 1920 թ. հունվար-փետրվար ամիսների կոլեբը:

⁴⁸ Սասնի Կ., Լքվ. աշխ., էջ 236:

⁴⁹ «Հայրենիք», 26.02.1920, էջ 1, «Կոնսկ Հայաստանի», հ. XX, 28.02, 1920, էջ 276:

արդյունքների մասին. Առաջին՝ թուրքերից անջատվելու վերաբերյալ քրդական ծնական հոչակագրի մասին, որի նշանակությունը կայանում էր նաև նրանում, որ քրդերը այլևս չէին կարող վկայակոչել Անատոլիայի ողջ մահմեդական բնակչության կարծիքը և երկրորդ, քրդերը հիշյալ համաձայնագրով ճանաչում էին Հայաստանի իրավունքը գոյություն ունենալու որպես անկախ պետություն: Ավելին, երիտթուրքական ճշումից ազատվելու վերաբերյալ հիշատակումը, որի վերաբերյալ Շերիֆ-Փաշան պնդեց անձնական նկատառումներով, չէր ենթադրում, որ ինչպես քրդերին, այնպես էլ հայերին կարելի է ենթարկել թուրքական կառավարման որևէ այլ ձևի: Երկու կողմերն էլ պահանջում էին լրիվ անկախություն, Գերագույն խորհրդին թողնելով նրանց մշտական սահմանների ճշտման հարցը²⁰:

Ամբողջական Հայաստանի պատվիրակությունը կոչ էր անում նաև վերջ տալ հայկական մամուլի պառակտում սերմանող քննարկումներին:

Փարիզի վեհաժողովը որևէ դրական տեղաշարժ չարձանագրեց ինչպես հայկական, այնպես էլ քրդական հարցի լուծման գործում: Պողոս Նուբարի կողմից առաջ քաշված «ծովից ծով Հայաստան» ստեղծելու մաքսիմալիստական նախագիծը և նրանից ոչ պակաս Շերիֆ-Փաշայի ծավալապաշտական առաջարկներն, անկասկած, վատ ծառայություն մատուցեցին և՛ հայկական և՛ քրդական հարցերին:

1920 թ. փետրվարին Լոնդոնում գումարվեց եռյակ համաձայնության դաշինքի անդամ պետությունների կոնֆերանս, որի օրակարգում Թուրքիայի հարցն էր: Դաշնակիցների միջև համաձայնություն ձեռք բերվեց այն մասին, որ Թուրքիայից անջատվող ինքնավար Քրդստանը պետք է գոյություն ունենա, սակայն այն չպետք է գտնվի եվրոպական հովանավորության ներքո²¹:

Քրդական հարցը քննարկման ենթարկվեց նաև 1920 թ. ապրիլի 13-ին գումարված բրիտանական միջգերատեսչական նիստի ժամանակ: Լորդ Քերզընը որոշում ընդունեց քրդական հարցը «կանգնեցնել» մեկ տարով, մինչև որ քրդերը որոշեն, ցանկանո՞ւմ են արդյոք անջատվել

²⁰ «Հայրենից», 7.04.1920, էջ 1, «Կոչեակ Հայաստանի», հ. XX, 17.04, 1920, էջ 510-511:

²¹ Sb'u Helmreich P.C., From Paris to Sévres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920. Columbus, Ohio, 1974, pp. 300-302.

Թուրքիայից, թե ոչ: Քերզնը մտահոգություն հայտնեց այն մասին, որ եթե տարածաշրջանը թողնվի թուրքական տիրապետության ներքո, նրանք հաստատապես անախորժություններ կստեղծեն Հայաստանի հարավային սահմանների երկայնքով:

1920 թ. ապրիլի 18-26-ը Սան-Ռեմոյում տեղի ունեցած միջդաշնակցային կոնֆերանսում, որտեղ մշակվեց Թուրքիայի հետ Անտանտի խաղաղության պայմանագրի կնքման հարցը, քրդական խնդիրը կրկին հանդիսացավ ջնարկումների առարկա: Այն հատուկ ջնարկման դրվեց ապրիլի 19-ի նիստում: Հարցի հանգամանայից վերլուծությամբ հանդես եկավ լորդ Քերզնը: Նա նշեց, որ դա դժվարին ու քարոջ խնդիր է: Հարավային Քրդստանի, այսինքն Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում գտնվող քրդաբնակ տարածքի (ներկայիս Իրաքյան Քրդստանի) հարցը Քերզնի համար միանգամայն հստակ էր, քանի որ այն հանդիսանում էր նախառատ Մոսուլ վիլայեթի մի մասը, որի նկատմամբ հավակնություններ ուներ Անգլիան, հետևաբար «այն ցանկալի էր հանձնել Մեծ Բրիտանիայի մանդատային հսկողությանը»:

Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանում քնակվող քրդերի ստատուսին, ապա լորդ Քերզնը առաջարկեց մի քանի տարբերակ, որոնցից ինքը նախապատվությունը տալիս էր հետևյալին. Քրդստանը անջատել Թուրքիայից և նրան հատկացնել ինքնավարություն: Իր իսկ առաջարկած այս տարբերակի նկատմամբ լորդը տրամադրված էր թերահավատորեն, քանի որ կասկած էր հայտնում, թե արդյո՞ք քրդերը իրենք կդրսևորեն հավաքական կամք Քրդստան ստեղծելու հարցում, քանի որ նրանց մտադրությունները խիստ անորոշ ու մշուշապատ են և բացի այդ դժվար է քրդական իրականության մեջ գտնել «ներկայացուցչական մի քրդի», որը ընդունելի լիներ քուրդի համար: Նրա ասելով «յուրաքանչյուր քուրդ ներկայացնում էր միայն իր կլանը»:

Լորդ Քերզնի առաջադրած հաջորդ տարբերակը այն էր, որ եթե անկախությունը քրդերի համար անհասանելի լինի և կամ Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան չհամաձայնվեն Քրդստանի նկատմամբ հաստատելու իրենց հովանավորությունը, լավագույնը կլինի այն, որ

քրդերը թողնվեն թուրքական կառավարման ներքո, որին նրանք «վարժվել են»⁵²:

1920 թ. մայիսի 11-ին եռյակ համաձայնության պետությունները թուրքական կառավարությանը հանձնեցին Սան-Ռեմոյում մշակված խաղաղության պայմանները: Բ. Դուռը անհապաղ ստեղծեց մի հանձնաժողով հակաառաջարկներ ներկայացնելու համար: Քրդական հարցի կապակցությամբ թուրքերը պահանջ էին ներկայացնում Քրդստանը թողնել Օսմանյան կայսրության կազմում:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի պայմանագրի մեջ ընդգրկված էր նաև քրդական հարցը (երրորդ քաժին, «Քրդստան», հոդվածներ 62-64): Այդ հոդվածներում պարունակվում էին այն պայմանները, որոնց հիմքի վրա ենթադրվում էր լուծել քուրդ ժողովրդի նշանակալից մասի ազգային ինքնորոշման խնդիրը:

62-րդ հոդվածում ասվում էր. «Կոստանդնուպոլսում գտնվող Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կողմից նշանակված երեք հոգեց քաղկացած հանձնաժողովը վեց ամսվա ընթացքում կպատրաստի մի կանոնակարգ գերակշիռ քուրդ բնակչություն ունեցող այն շրջանների ինքնավարության վերաբերյալ, որոնք ընկած են Եփրատից արևելք և Հայաստանի հարավային սահմանից հարավ: Հանձնաժողովի ներսում անհամաձայնություն ծագելու դեպքում հարցը լուծում են իրենց՝ համապատասխան կառավարությունները: Միաժամանակ պետք է մշակվեն կատարյալ երաշխիքներ վերոհիշյալ շրջանների ասորի-քաղդեական և այլ էթնիկական ու կրոնական փոքրամասնությունների պաշտպանության համար: Այդ նպատակով հատուկ հանձնաժողովը, որի մեջ քաջի քրիտանական, ֆրանսիական և իտալական ներկայացուցիչներից պետք է մտնեն նաև պարսկական և քրդական ներկայացուցիչները, կառուցեն և անհրաժեշտության դեպքում կճշտեն թուրք-պարսկական սահմանը:

63-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր երեք ամսյա ժամկետում ընդունել և իրագործել այդ զույգ հանձնաժողովների որոշումները:

64-րդ հոդվածը ազդարարում էր, որ եթե մեկ տարի անց 62-րդ հոդվածում նշված շրջանների քուրդ բնակչությունը դիմի Ազգերի

⁵² DBFP, vol. VII, pp. 43-45.

Լիգայի խորհրդին նշելով, որ նրանց քննչության մեծամասնությունը ցանկանում է Թուրքիայից անկախ լինել, իսկ Լիգայի խորհուրդը վերջիններին կհամարի անկախություն ունենալու ընդունակ, ապա Թուրքիան պարտավոր է հրաժարվել այդ շրջանների նկատմամբ իր իրավունքներից: Եթե ըրդական պետության կազմի մեջ ցանկություն կունենան մտնելու նաև Մոսուլի վիլայեթի քրդերը, ապա դաշնակիցները չեն առարկի դրա դեմ⁵³:

Սակայն հայտնի պատճառներով Սերի պայմանագիրը չմտավ գործողության մեջ: 1921 թ. փետրվարի 21-ից մինչև մարտի 14-ը Լոնդոնում տեղի ունեցած Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կառավարությունների ղեկավարների և արտաքին գործերի մինիստրների խորհրդաժողովում վկայակոչելով Սերի պայմանագիրը, քրիտանական պատվիրակության ղեկավար լորդ Քերզընը հայտարարեց, որ թուրքերը պետք է ինքնավարություն տրամադրեն քրդերին: Ի պատասխան դրա, թուրքական պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Սամիթբյը հայտարարեց, որ «քրդերը ոչինչ չեն ցանկանում, քացի նրանից, որ թուրքերի հետ ապրեն ինչպես եղբայրներ»⁵⁴: Միաժամանակ նա հասկացրեց, որ քրդական հարցը իրենց դիտում են որպես Թուրքիայի ներքին հարց⁵⁵: Բեքիր Սամին փորձում էր համոզել իր ընդդիմախոսներին, որ քրդերը միշտ հայտարարել են, որ իրենց «Մշտապես Թուրքիայի հետ կազմել են անբաժան մաս, որ երկու ուսասները միավորված են ընդհանուր զգացումներով, ընդհանուր մշակույթով և ընդհանուր կրոնով» և որ թուրքերի ու քրդերի միջև տարբերությունը մեծ չէ, քան անգլիացիների և շոտլանդացիների միջև⁵⁶:

Թուրքական պատվիրակության նման անզիջում գործելակերպը անկասկած վկայում էր այն մասին, որ Լոնդոնում փորձված թուրք դիվանագետները եկել էին այն համոզման, որ եղյակ

⁵³ St'v Ключников Ю., Сабанин А., *Международная политика новейшего времени в договорах, нотях и декларациях*, ч. III, Москва, 1929, с. 33-34; Ключников Ю., *Север и Лозанна, К дипломатической истории договоров. Северский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне*, Москва, 1927, с. 24-25.

⁵⁴ DBFP, vol. XV, *International Conferences and Conversations 1921*, N 26, pp. 213-214.

⁵⁵ *Նոյն տեղում*, N 24, էջ 194, 197-198:

⁵⁶ *Նոյն տեղում*, N 26, էջ 213-214:

համաձայնության պետությունները արդեն նախապատրաստված են Թուրքիայի նկատմամբ զիջումների գնալու հայկական և քրդական հարցերի կապակցությամբ: 1921 թ. մարտի 11-ին դաշնակիցները հայտարարեցին, որ իրենք պատրաստ են ընդունելու Սևրի պայմանագրի փոփոխությունները այն «գոյություն ունեցող իրադրության փաստերին հարմարեցնելու իմաստով»:

Վերին աստիճանի ուշազուրկ է Լյոյդ Ջորջի և Բեքիր Սամի-բեյի միջև տեղի ունեցած զրույցը, որը կայացավ Լոնդոնի խորհրդատուական աշխատանքների ավարտից անմիջապես հետո, մարտի 16-ին, քրիտանական համայնքների պալատի շենքում: Անգլիական վարչապետը, խոսելով այն զիջումների մասին, որ Լոնդոնը կարող է անել Թուրքիային, հիշատակեց Հայաստանի և Բրիտանի անունները: Բեքիր Սամի-բեյը պատասխանեց, որ Միջագետքը «թանկ գին չէ հանուն քրիտանական բարեկամության»²⁷: Միանգամայն ակնհայտ է, որ քաղաքական այդ սակարկությունը (Միջագետքը ձեռք, Հայաստանը և Բրիտանան՝ մեզ) գնում էր հայ և քուրդ ժողովուրդների հաշվին:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում Ֆրանսիայի և քեմալական Թուրքիայի միջև կնքված Ֆրանկլե-Բույոնի պայմանագիրը հանդիսացավ Մեծավոր Արևելքում Սևրի համակարգի կործանման կարևոր էտապներից մեկը: Եռյակ համաձայնության անդամ կենտրոնական պետություններից մեկը դուրս էր գալիս Սևրի համակարգից, դրանով իսկ Սևրի պայմանագիրը դատապարտելով չգոյության: Արտահայտելով ֆրանսիական կառավարող շրջանների այդ տրամադրությունները, Փարիզի քաղաքական շրջաններում մեծ հեղինակություն վայելող հրապարակախոս Մորիս Պերնոն գրեց. «Այլևս մենք չպետք է փորձարկումների ենթարկենք ոչ ինքնավար Բրիտանի և ոչ էլ անկախ Հայաստանի հարցերը»²⁸:

1922 թ. նոյեմբերից մինչև 1923 թ. հուլիսը տեղի ունեցած Լոզանի կոնֆերանսը վերջնականապես փակեց քրդական հարցը: Կոնֆերանսի բացման օրվանից սկսած քեմալական կառավարությունը կտրականապես պահանջեց քրդական հարցը չընդգրկել օրակարգում,

²⁷ Լոյն տեղում, N 65, էջ 441:

²⁸ St'u Pernot Maurice, La Question Turque, Paris, 1923, p. 253.

դա հիմնավորելով նրանով, որ Թուրքիայի քոլոր մահմեդական փոքրամասնությունները, լինեն դրանք քրդեր, արաբներ, լազեր, չերքեզներ և այլն, դրանք Թուրքիայի ջաղաքացիներ են, հետևաբար նրանց խնդիրը ներքին հարց է⁵⁹: Կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ Ինենլյուն հայտարարեց, որ քրդերը չեն ցանկանում բաժանվել Թուրքիայից, ինչպես որ նախատեսվում էր Սևրի պայմանագրով: Անատոլիայի քրդերը պատրաստ են թուրքերի հետ կողք-կողքի, զենքը ձեռքին պայքարելու Բրդաստանը Թուրքիայից անջատելու ամեն մի փորձի դեմ⁶⁰:

Որպես պատասխան անգլիացիները հայտարարեցին, որ այդ քոլորը իրենց կցանկանային լսել ոչ թե թուրքական պատվիրակության անդամների, այլ հենց քրդերի բերանից, ավելացնելով, որ խնդրին իրավասու են պատասխանելու միայն Թուրքական Ազգային Մեծ Ժողովի քոլոր պատգամավորները: Պահանջվեց, որ վերջիններս հանդես գան պաշտոնական հայտարարությամբ: Այդ կապակցությամբ Անկարայում գումարվեց մեջլիսի արտակարգ նիստ: Թատերականացված այդ ներկայացումը կոչված էր ոչ միայն անգլիացիներին, այլև ամբողջ աշխարհին ցուցադրել «քրդերի նվիրվածությունը թուրք-քրդական հայրենիքին»:

Ստանալով ԹԱՄԺ-ի քոլոր պատգամավորների «դրական» պատասխանը, ԹԱՄԺ-ը անմիջապես հեռագրեց Լոզան, որտեղ ասվում էր, որ «քրդերը երբեք չեն բաժանվի Թուրքիայից»⁶¹:

Քրդական հարցը այդպիսով հանվեց կոնֆերանսի օրակարգից: Լորդ Բերզլընը հայտարարեց, որ «այլևս գոյություն չունի Թուրքիայում քրդական պետության կամ քրդական ինքնավար նահանգի ստեղծման հարց՝ ինչպես ենթադրվում էր Սևրի պայմանագրում»⁶²: Միանգամայն իրավացի է Արշակ Սաֆրաստյանը, երբ դառնությամբ գրում է, որ չնայած իրենց տված բազում խոստումներին և Սևրի դաշնագրի տակ

⁵⁹ *Sb'u Mustafa Kemâl, puth' noyoi Turciii, 1919-1927, t. 1, Moskva, 1929, s. 140.*

⁶⁰ *ABГРМ, ф. НАИ, серия А, д. 26, л. 86-93.*

⁶¹ *Sb'u Dersimi M.N., Kurdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952, s. 189.*

⁶² *DBFP, vol. XIII, N 289, p. 405.*

դրված ստորագրությանը, դաշնակցային տերությունները Լոզանում «ծախսեցին և՛ Քրդստանը և՛ Հայաստանը»⁶³:

VAHAN BAYBURDYAN

KURDISH ISSUE DISCUSSIONS BY THE INTERNATIONAL
DIPLOMACY IN 1916-1923

During World War I, the Kurdish issue became the subject of the serious discussions of international diplomacy. 1906 Sykes-Picot secret treaty provided separation of the Ottoman Empire between the Triple Entente if should succeed in defeating during World War I the Ottoman Empire. But neither England nor France had clear plans for the Kurdish issue. The same can be stated about U.S. diplomacy. Although at the Paris Peace Conference in 1919 the issues concerning Kurds were discussed but no specific decision was adopted. The Kurdish issue was the object of the discussion between the Entente countries in February of the 1920 convened in London conference and also took up in April of the same year at San-Remo conference.

By the Treaty of Sevres signed in August 10 of 1920 was intended to create an autonomous Kurdish state in Turkey, which could later become an independent state. But in the 1922-1923 period the Lausanne Conference rejected both Armenians and Kurds aspirations for independence.

⁶³ Sefrestian A., Kurds and Kurdistan, p. 78.

**ԱԶԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ՍԱՄՅԻՆ-ՄԵՍԻՆԵԹԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑԻՈՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ (1918-1921 ԹԹ.)**

Վերջին տարիներին ակնհայտ դարձավ, որ Վրաստանի պատմության նորագույն շրջանի մի շարք քաղաքականակա և խճճված հիմնախնդիրներ վրաց պատմագիտության կողմից պատշաճ ձևով չեն ուսումնասիրվել, հատկապես երկրի ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների կացության տեսակետից: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ այդ խնդիրները գիտական ասպարեզում նաև ներկայացվել են թերի, միակողմանի, հաճախ՝ խեղաթյուրված: Պետք է փաստել, որ վրաց պատմագիտության մեջ շատ հիմնահարցեր, որոնք ունեն գիտա-քաղաքական արդիական նշանակություն, ոչ միայն չեն գտել իրենց հայեցակարգային լուծումները, այլև շարունակում են մնալ տակավին չլուսարանված:

Վրաց պատմաբանները, կարծես թե, աշխատում են շրջանցել և ճողարկել նաև այն սուր անկյունները և կնճոռոտ խնդիրները, որոնք ժամանակին առաջացել էին Աջարիայի (Աճարա) և Սամցխե-Մեփանթիայի՝ պարագայում՝: Նրանք միաբերան պնդում են, որ սույն տարածքների ընդգրկմանը Վրաստանի Հանրապետության մեջ խոչընդոտում էին միմիայն արտաքին «չար» ուժերը, իսկ տեղի բնակչությունն իբր երազում էր ժամ առաջ վերամիավորվել «մայր հայրենիքի» հետ¹: Այս չափազանց պարզեցված տեսակետը, մեղմ

¹ Պատմական մարզ, որը ժամանակին ընդգրկում էր Ախալցխայի գավառը և Արդահանի շրջանի հյուսիս-արևմտյան հատվածը:

² Այդ մարզերը նաև ամբողջացվում էին «մանծեական Վրաստան» դարձվածքի միջոցով: Զաքարայի շրջանը (Ճար-Քելոցանի, Սայինգիլո, պատմ. ելենի-խենի), որտեղ նույնպես բնակվում են իսլամադավան վրացիներ (ինգիլոյներ), այնուամենայնիվ, ավանդաբար չի դասվել հիշյալ երը կող տարածքներին:

³ Նեխուրջլեռնի օնգորու. XX հոշյւնք. (Նեխուրջլեռնեղո օնգորուսի ղրւշլեռնի երւշլեռնի օնգորու) օնգորուսի ղրւշլեռնի օնգորու, օնգորու, 2003, ջ. 70.

ասած, չի դիմանում որևէ լուրջ քննադատության և իսկույն քանդվում է ժամանակի բազմազան տեղեկությունների և նյութերի վրա թեկուզ թուղիկ հայացք նետելու ցանկության պարագայում: Ինչևէ, թեման մեծ ընդգրկում ունի: Մենք, հետևաբար, անհրաժեշտ գտանք անդրադառնալ այն փաստերին և երևույթներին, որոնք, դիտմամբ թե ոչ, սակայն տակավին մնում են վրացի ուսումնասիրողների շարադրանքի սուվերում: Գիտական գրականության մեջ դեռ չամփոփված նյութերի քննությունը՝ թույլ կտա կազմել նաև ավելի ամբողջական պատկերացում խնդրի վերաբերյալ:

Վրաստանը, որն Աջարիայի և Սամցխե-Մեթիսթիայի նկատմամբ մեծ հավակնություններ ուներ, այնուամենայնիվ, Բաթումի վեհաժողովում տեղի տվեց թուրքական ճնշումներին և պարտադրված եղավ 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքել տիրափոխակ «Խաշտությունը», որի համաձայն նորաստեղծ Վրաստանը, ինչպես հայտնի է, ևս ճանաչում էր այդ մարզերը Օսմանյան կայսրության գերակայության ոլորտում²: Ըստ վրացական լրատվամիջոցների պնդման, «միայն բեզերը և խոշոր հողատերերն են շահագրգռված նրանում, որ մահմեդական վրացիներով քնակեցված տարածքները ենթարկվեն Թուրքիային, քանզի վերջինս կպահպանի կալվածատերերի ձեռքերում եղած

² Այս շրջանների ապագա ճակատագրի հարցն արձարծվել էր Առաջին աշխարհամարտի դեռ սկզբում: Ոչ անհայտ «որկտոր [խտրով բեզ] Առաջանովը բարեզործության դիմակի տակ համաթիւրքական ազիտացիա էր մղում Բաթումի և Ախալցխայի շրջաններում: Միա ազիտատորներն են [Ահմեդ] Պեպինով, Օմար Տայիկ Էֆենդի [Կիփիանի] <-> նրանց նպատակն է Բաթումի, Դաբսի, Ախալցխայի և Ախալցախի շրջաններն իբր ավտոնոմ միացնել Տաճկաստանին: 1917 թ. աշնանն Ախալցխայում կայացաւ Կովկասի մահմեդականների համագումար՝ մասնակցութեամբ [իլուստրովկայան] լիոնականների: Համագումարը վճռաբար պահանջեց ամեն մի կոլտոգրական ու քաղաքական կապ խզել Վրաստանի հետ: Տե՛ս Վրաստանի մահմեդադիր ժողով, «Աշխատատոր» (Թիֆլիս), 8 ապրիլի 1919: Միևնույն հարցին նվիրված մեկ այլ կարևոր վկայությունը հաղորդում է, թե «ինչպես կասկածվում է Թուրքիայից եկած նվաարները վաղուց գործում են Ախալցխայի իրենց հայրենակիցների մեջ, նրանք այն պրոպագանդան են մղել, թե Ախալցխան իր շրջաններով ոչ թե վրացական երկիր է, այլ՝ մուսուլմանական, հետևաբար, սահմանադրամանով ժամանակ այն պետք է մտնի մուսուլմանական ինքնակար միության մեջ...»: Տե՛ս «Մշակ» (Թիֆլիս), 31 դեկտեմբերի 1917, մեջք. ըստ Սանտյան Ա. Ս. Ախալցխայի և Ախալցախի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992, էջ 7:

հողերը»³։ Թուրքական տիրապետության առաջին իսկ օրից, սակայն, Աջարիայում հաստատվել էր ռազմակալման այնպիսի խիստ ռեժիմ, որ նրանից, առանց չափազանցության, սկսեցին տառապել նույնիսկ տեղի վրացի մահմեդականները։ Աջարացիների միջավայրում մեծ իրարանցում էր առաջ բերել նրանց զորահավաքի մասին թուրք զինվորական հրամանատարության խիստ կարգադրությունը⁴։ Հրաժարվելով մտնել օսմանյան գեղերի շարքերը՝ զգալի թվով անհնազանդ աջարացիներ, կազմելով զորախմբեր՝ «չետաներ», բարձրացել էին լեռները⁵։ Հարկ է առանձնահատուկ նշել, որ միաժամանակ տարածում ստացավ նաև երկրամասի ինքնավարության մասին պահանջը⁶։

Գերմանիան խանդով էր նայում, թե ինչպես Բաթումի վեհաժողովում Թուրքիան ձեռք բերեց միակողմանի առավելություններ և պնդեց, որ հրավիրվի մի նոր կոնֆերանս։ Նախատեսվում էր, որ Կ. Պոլսում այժմ պիտի քանակեցին Քառյակ միության և կովկասյան նորակազմ հանրապետությունների ներկայացուցիչները։ Ենթադրվում էր, որ մինչև նոր խորհրդաժողովը, վիճելի տարածքների հարցը մնալու է առկախ։ Վրացիներն իրենց շահերի թելադրանքով, ինչպես հայտնի է, հակվեցին դեպի Գերմանիան։ Տեղի ունեցավ վրաց-գերմանական հարաբերությունների սերտացում։ Վրաց կառավարությունը որոշակի հույսեր էր փայտախայում, թե նրան կհաջողվի Բեռլինի աջակցությամբ ազատել Աջարիան և Սամցխե-Մեսխեթիան թուրք նվաճողների ճիրաններից։ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք ժամանած վրաց պատվիրակությունն առանձնապես չէր թաքցնում այդ մտադրությունը։ Դա համընկնում էր նաև Գերմանիայի շահերին։

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրում պահանջ էր որդեգրված, ըստ որի օսմանցիների կողմից նվաճված, սակայն դեռ փաստացի վիճելի

³ «չետան» («միասնություն») թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս О освобождении Грузии-мусульман, «Кавказское слово» (Тифлис), 14. 11. 1918.

⁴ Աջարիայում, «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 6 հունիսի 1918:

⁵ Աջարացիների անհնազանդութիւնը, «Հորիզոն», 14 հուլիսի 1918: Նման իրաչարժություն էր տեղի ունեցել նաև 1875 թ., երբ աջարացիները հանդուպն կերպով հրաժարվեցին ենթարկվել զորահավաքի մասին տղթանի կարգադրությանը:

⁶ Хроника: Метем в Аджарии, «Кавказское слово», 14 июля 1918.

Բաթումի մարզի⁷ տարածքում պետք է հանրաքվե անցկացվեր: Ուստի թուրքերը 1918 թ. հուլիսին շտապեցին կազմակերպել այդ «հանրաքվեն», որպեսզի զրկեն վրացիներին մարզի նկատմամբ պահանջներ առաջ քաշելու հեռանկարից:

Եթե 1918 թ.-ի գարնանն Աջարիայի մահմեդական բնակչությունը խանդավառությամբ էր ողջունում օսմանյան զորքերի հաղթական մուտքը երկրամաս, ապա որոշ ժամանակ անց թուրքերի «ազատարար» վարկը զգալիորեն մարեց, ինչից և չհապաղեցին օգտվել վրացիների համախմբվածությանը ձգտող թիֆլիսամետ տեղի ուժերը: Մի խումբ աջարացի ազնվականների անունից էսվերին և Բաթում ժամանած այլ երիտթուրքական պարագլուխներին դիմեց Մեմեդ բեգ Աբաշիձեն՝ «Մենք կոչմավորենք ձեզ իբրև հյուրերի, սակայն վրաց ժողովուրդը ո՛չ մեկին չի զիջի Բաթումը»⁸, - ի միջի այլոց ասաց նա: Նման համարձակ ելույթները և առհասարակ ընդդիմադիր կեցվածքը, բնականաբար, շուտով դարձան Մ. Աբաշիձեի, ինչպես և նրա այն համակիրների ձերբակալման պատճառը⁹, որոնք բողոքի թողուցիկ էին պատրաստել Աջարիայում թուրքերի ունեցած կոշտ և անհարգալից գործելակերպի դեմ¹⁰: Քանզի համավրացական միասնության գաղափարին համակրող տարրերին

⁷ Մարզը բաղկացած էր երկու՝ Բաթումի և Արդվինի շրջաններից: Առաջինը՝ ընդ Աջարիան ուներ վրացի (63.9%), ռուս (10.1%), հայ (8.1%), հույն (5.3%) և թուրք (3.6%) ազգաբնակչություն: Տե՛ս Батумский округ, Энциклопедический словарь русского географического института «Гранта», т. 5-й, с. 99, երկրամասի հարավը՝ Կղարքը (Արդվին) և Շավշթը (Արտանուց) բնակեցված էր թուրք (73.9%), հայ (14%), վրացի (9.8%) և ռուս (2%) ազգություններով: Տե՛ս Арташский округ, там же, т. 3-й, с. 572. Հայերը, որոնք մինչև Առաջին աշխարհամարտը կազմում էին մարզի բնակչության 10.3 տոկոսը, 1914 թ. Արդվինի շրջանում կոտորածի ենթարկվեցին: Այսպիսով՝ մարզն ուներ երկու՝ վրացի (42.9%) և թուրք (30.9%) առավելագույն մեծաթիվ ազգություններ: Տե՛ս Батумская область, там же, т. 5-й, с. 93.

⁸ Աջարիայի մուսուլմանադավան զանգվածների մեջ մեծ համրվել վայելող Մ. Աբաշիձեն, 1905 թ. կանխեց ցարական իշխանությունների կողմից Բաթումի հայերի ծրագրավորվող ցարդերը: Տե՛ս Мемед Абашидзе и Армения. Сост. и авт. предисловия Ф. Бакчинян. Ереван, 2010.

⁹ Տե՛ս Борьба за победу советской власти в Аджарии, документы и материалы (1917-1921), Батуми, 1961, с. 17.

¹⁰ Хроника, «Кавказское слово», 26 июля 1918.

¹¹ Բաթումում, «Նորիզոն», 23 հունիսի 1918:

տեղում չհաջողվեց ձախողել «հանրաքվե» կոչված թուրքական կատակերգությունը, սակայն պաշտոնական Թիֆլիսի այլընտրանք էլ չէր մնում, քան Վրաստանում գերմանական բարձրաստիճան ներկայացուցիչների առջև բողոքարկել նրա ընթացքում տեղ գտած քաղաքի վրա կատարվող չարաշահումները և լլսի կեղծարարությունները¹¹։ Շուտով վրա հասած Օսմանյան կայսրության պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում սահմանափակեց նրա ծավալապաշտական արտոժանկները Այսրկովկասում։

Բրիտանական զինված ուժերը, ստիպելով հեռանալ թուրք գավթիչներին, 1918 թ. դեկտեմբերին, ինչպես հայտնի է, իսկույն զինագրավեցին ռազմավարական չափազանց մեծ նշանակություն ունեցող Բաթումի նավահանգիստը։ Վրացական կողմը դարձյալ պարտադրված էր համաձայնել, որ այդ տարածքը «առժամանակ» գտնվի Մեծ Բրիտանիայի զորքերի վերահսկման ներքո։ Լոնդոնում, հավանաբար, նախապես էին որոշել, որ Բաթումի և նրա մարզի հետագա ճակատագիրը պետք է վճռվեր Փարիզի խաղաքարքար վեհաժողովում։ «Ֆորին-օֆիսը», սակայն, վերապահումներով էր վերաբերվում Բաթումի մարզը Վրաստանի կազմի մեջ մտնելու հեռանկարին։ Ուստի Վրաստանի ԱԳ նախարար Ե. Պ. Գեզեճկորին պարբերաբար հիշեցնում էր անգլիացիներին (1919 թ. հունվարի 18-ի և փետրվարի 15-ի դիվանագիտական նոտաները), որ սույն տարածքը հանդիսանում է Վրաստանի անբաժանելի հատվածը¹²։ Ըստ նրա պնդման, քանզի Բաթումի «նկատմամբ Վրաստանի իրավունքները չեն կարող կասկած հարուցել ո՛չ պատմական, ո՛չ քաղաքական, ո՛չ բարոյական տեսակետից», ռուսի վրաց «կառավարությունը հույս ունի, որ Վրաստանի և Թուրքիայի միջև կվերականգնվի «status quo ante bellum», և որ Բաթումի մարզը <...> դարձյալ կվերամիավորվի» մայր հայրենիքի հետ¹³։

¹¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, [под ред. В.С. Войтинского], Тифлис, 1919, с. 370-371.

¹² Учредительное собрание Грузии, «Кавказское слово», 20 июня 1919.

¹³ Нотз МИД Е.П. Гегечкори верховному комиссару Закавказья О.О. Уордропу, «Борьба» (Тифлис), 10 октября 1919.

Վրաստանի կառավարության և, ընդհանրապես, ողջ հասարակության մշտական ուշադրության կիզակետում էր գտնվում Բաթումի մարզի կնճռոտ հարցը: Վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիան հատուկ ուղեծրով էր դիմել սույն մարզի մահմեդական վրացիներին, որի միջոցով հորդորում էր նրանց միանալ Վրաստանի Հանրապետությանը: Նա միաժամանակ նաև խոստանում էր, որ երկրամասին տրվելու է ինքնավար կարգավիճակ¹⁴: «Մահմեդական Վրաստանի ազատագրման կոմիտե»-ի (որի նախագահը Մ. Աբաշիձեն էր) անդամները լրջորեն էին ընդունել Թիֆլիսից այժմ շատ հաճախ հնչող այս հորդորները և ծրագրում էին ենթադրվող «ինքնավարության» մեջ ընդգրկել նույնիսկ Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները¹⁵:

Հարցի համատեքստում ուրույն տեղ է գրավում սույրբանական կառավարության նախկին անդամ Մահմուդ Թավրզիդիձեի, ինչպես նաև այլ վրացազգի փաշաների խորհրդավոր ուղեծրը: Նրանք միաբերան հորդորում և հարկադրաբար խորհուրդ էին տալիս իսլամադավան ցեղակիցներին, զերծ մնալ Վրաստանին միանալու գործնական քայլերից, խոստանալով մոտ ապագայում այլ կերպ վճռել Աջարիայի և Սամցխե-Մեսխեթիայի ինքնորոշման խնդիրը: Մահմեդական վրացիների, առանձնապես քրոույեթցիների

¹⁴ Մահմեդական Վրաստանի ինքնավարութենը, «Ցառաջ» (Թիֆլիս), 17 հունվարի 1919: «Մահմեդական Վրաստանի» հնարավոր ինքնավարության մասին միտքը՝ առաջին անգամ արծարծվեց դեռ 1917 թ. ամռանը՝ վրաց ազգային դեմոկրատների (ընդհանր) կոալացիոնային անդամների համագումարում: Տե՛ս «Նախաճառ» («Մաքարթվելու», Թիֆլիս), 22 օգոստոս 1917. Սակայն, երբ բուն քարոզիչների հետ պատմականորեն սերտ և չափազանց ամուր մշակութային կապեր ունեցող մեղեքները՝ բարձրաձայնեցին սեփական վարչա-մշակութային ինքնավարություն ունենալու ցանկության մասին, ապա վրացական վերնախավի կողմից դա իսկույն դիտվեց իբրև «արևմտախեղություն»: «Նախաճառ» («Մաքարթվելու», 1919, 144) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Սամեղրեթի ինքնավարութան հարցը, «Նոր Աշխատատար», 9 հուլիսի 1919: Այսպիսով՝ կարելի է դատել, որ «մահմեդական Վրաստանի» ինքնավարության մասին քաղցրահամ խոսքերը՝ ծառայում էին այլադասական ցեղակիցներին միմիայն սիրաշահելու և թուրքերի ազդեցության ոլորտից նրանց դուրս բերելու համար:

¹⁵ «Նախաճառ» («Մաքարթվելու ռեպուբլիկա», 1918, 105, Թիֆլիս) պաշտոնաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Կոլ վրացի մահմեդականներին, «Նոր Հորիզոն» (Թիֆլիս), 4 դեկտեմբերի 1918:

տրամադրությունները, որոնք մինչ այդ իրենց հայացքը դեպի Թիֆլիս էին հառում՝ Կ. Պոլսից նրանց հասցեագրված հիշյալ կարևոր նամակի հետևանքով՝ արմատապես փոխվեցին¹⁶:

«Մահմեդական Վրաստանի» ճակատագրին անդրադարձավ նաև Բաթումիի քաղաքային վարչության գրասենյակում գումարված քազմամարդ խորհրդակցությունը: Նիստը վարում էր «վրացացներ» թեևն հարող Չիա բեգ Աբաշիձեն: Նրա առաջարկությամբ թեժ քննարկման առարկա դարձավ Վրաստանին միանալու հարցը, որը, սակայն, ի վերջո, կտրականապես մերժվեց: Ներկաների գերակշիռ հատվածը արտահայտվեց մարզում անգլիական ժամանակավոր կառավարման օգտին¹⁷: Այսպիսով՝ վրացամետ ուժերը՝ դարձյալ ծախողվեցին:

Ախալցխայից օսմանյան զորքերի հեռանալուց անմիջապես հետո, Օմար Ֆայիկ Կիլիհանիի նախագահությամբ գումարված Մեսխեթիայի մահմեդականների «ազգային կոմիտե»-ն՝ շտապել էր ճանաչել Վրաստանի կառավարության գերակայության հաստատումը շրջանում: Գավառը զինագրաված վրաց զորքերից պահանջվում էր ձեռնարկել զգույշ և ողջամիտ քայլեր, սակայն, նրանք սանձարձակ անկարգությունների դիմեցին: Դրա հետևանքով տեղի մահմեդականները 1919 թ.-ի հունվարին նախընտրեցին «Հարավարևմտյան Կովկասի ժամանակավոր կառավարության» (կամ Կարսի «Շուրա») իշխանությունը¹⁸: Վերջինս ուներ օսմանյան սվինի օգնությամբ ստեղծված արհեստածին կազմավորման բնույթ, որի գոյությունը նշանակում էր նախկին ռազմակալված շրջաններում դարձյալ թուրք-օսմանների ազդեցության քողարկված օջախի

¹⁶ Попов А. Из эпохи английской интервенции в Закавказье, «Пролетарская революция», 1923, 6-7 (18-19), с. 256, 265.

¹⁷ Լույս տեղում, էջ 260-261:

¹⁸ Տե՛ս «Ազերբայձան» (Баку), 19 март 1919. Ըստ պանթյուրքիստական այս օրաթերթում հեջած վարկածի, Սամցხեի մահմեդականների ելույթը պայմանավորված էր միմյան վրաց զինավորակության աչանդակ պահվածքով: Ի դեմս հիշյալ տեղեկության, վրացի քաղաքագետները ապակալունացնող տարր էին նկատում գերազանցապես բեզական կալվածատեր իսալը: Առանձնացնելով մահմեդական շարքային գյուղացիությունը՝ բեզերին էին վերագրում բոլոր չարիքները՝ մեղադրելով նրանց գլխավորապես կենտրոնախույզ ձգտումների մեջ:

պահպանում¹⁹: Շուտով սկսվեց նաև Կարսի «Շուրային» ենթակա զինուժի հարձակումը Սամցխե-Մեսխեթիայի վրա²⁰:

Վրաստանի կառավարությունը մտցրեց Ախալցխայի, ինչպես նաև հարևան Ախալքալաքի գավառներում ռազմական դրություն և զորավար Ա. Մաղաշվիլու (Քալո Մակաև)²¹ փոխարեն զինվորական նոր գեներալ-նահանգապետ նշանակեց Գ. Ի. Մազնիաշվիլուն²²: Սակայն նրա գլխավորած զորախումբը 1919 թ. փետրվարին լուրջ անհաջողություն կրեց, զիջելով Ախալցխան հարևան Փոցխուլի տեղամասից (Արդահանի շրջան) ներխուժած թուրքական ուժերին²³: Գավառը, որտեղից դուրս մղվեցին վրացական կայազորները, շուրջ 26 օր գտնվում էր խոշորագույն տեղի կալվածատեր Սերվեր քեզ Աթաքեզ Բորլիանելիի (գրվում է նաև՝ Կոպլիանսկի) ղեկավարած «կոմիսարիատ»-ին ենթակա զինված ջոկատների վերահսկողության ներքո²⁴: Այդ ընթացքում մեծ վնասներ կրեց Մեսխեթիայի վրաց

¹⁹ Շուր Ե. Դ. Գեգեճկորու, վրացական կողմն այն ժամանակ իսկ ազգաբարեց երկրում տեղակայված քրիտոսանձան զորքերի հրամանատարությանը, որ «Կարսի կառավարությունը ոչ այ ինչ է, եթե ոչ տանկական կազմակերպություն: Մենք փաստացի ապացույցեցինք նրանց, որ այդ ամբողջ կառավարությունը կազմած է տանկ կոմիսարների և զորձակների կողմից»: Տե՛ս Վրաստանի Սահմանադիր ժողով, «Աշխատառ» (Թիֆլիս), 13 մայիսի 1919: Անգլիացիները, սակայն, որևէ կերպ չարձագանքեցին և անհետևանք թողեցին վրաց նախարարների նման դիմումները:

²⁰ Хроника: В Ахалцхском уезде и Ардаганском округе, «Закавказское слово», 28 января 1919.

²¹ საბოლოო გეგმა, გენერალის აბულ (ბადლი) მაიაშვილის და მესხეთ-ჯავახეთის ხაჯობის (1918 წ.) ქართული დიპლომატიის, წყაროთვალზე, ტომი 6, თბილისი, 1999, გ. 306-324.

²² Хроника, «Закавказское слово», 1 февраля 1919.

²³ К отступлению от Ахалцха, «Закавказское слово», 20 февраля 1919.

²⁴ Աթաքեզ Բորլիանելին առաջարկում էր տեղի հայերին փազորել իրենց թեկնածուներին իր «կառավարության» մեջ որոշ պաշտոններ վարելու համար, այդ թվում լուսավորության և ֆինանսների «նախարարների»: Սակայն զավառի հայության ընդհանուր ժողովը իսկույն մերժեց այդ առաջարկը: Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վրաստանի II ուղղնական ժողով, Բ նիստ, «Աշխատառ», 30 մարտի 1919: Հայերի հետ մերժենալու թուրք-մեսխեթցիների ցանկության իրական դրոյապառճանների մասին մանրամասն տե՛ս Կեյազան Դ., Աղբյուրանական դեմոկրատական հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., երևան, 2008, էջ 69:

քրիստոնյա քնակչությունը²⁵; Լեզիտիմություն հաղորդելու համար սույն «կոմիսարիատ»-ի ստեղծման հիմքում դրվում էր ինքնորոշման սկզբունքը: «Ախալցխայի դեպքերը ոչ թե ժողովրդի, այլ քեկերի ինքնորոշման հետևանքն են»²⁶, - փորձում էր «պարզաբանել» վրացալեզու մամուլը: Երկու պնդման միջև, սակայն, պետք չէ որոնել որևէ հակասություն: Թուրք գյուղացիությունը, պարզ պատճառներով, հասարակական-քաղաքական ինքնագիտակցության ցածր մակարդակ ուներ և ինքնորոշման գաղափարի տակ էր հասկանում սույն բեզերի ամբողջական իշխանության հաստատումը:

Ինչ վերաբերում է Սամցխե-Մեսխեթիայում վրացական կողմի ծախողման պատճառներին, ապա ըստ Թիֆլիսի մահմեդական «ազգային կոմիտե»-ի, «թե՛ կառավարութիւնն Ախալցխան գրանելուց ետոյ մերժեցում առաջացնէր քեզերի ու իր միջև և հողային հարցն առժամանակ յետաձգէր, ակներս էր, որ ապստամբութիւնը չծագէր»²⁷: Այդ «կոմիտե»-ն նաև պատվիրակություն ուղարկեց վրաց վարչապետի մոտ, զորքերի և վարչակազմի անվայել արարքների դեմ իր թողոքի ծայել պարզելու համար²⁸: Վրացի մի շարք գործիչներ նույնպես

²⁵ События в Ахалцхском уезде, «Кавказское слово», 10 апреля 1919. Գալատում թուրքերը ասպատակել, կողոպտել և ավերել էին 12 վրացական գյուղ (Անդրիաձմինդա, Դեյ, Ջուրաբեթ, Մրեշմինդա և այլն): Տե՛ս Ախալցխայի գառափ վնասած գիղերը, «Աշխատար», 13 ապրիլի 1919: Բորժոմի կիրճում կոտակվել էր շուրջ 1500 վրացի գաղթական Ախալցխայի գավառից: «Եռօրյա զոհեր» («Սաքարթվելո», 1919, 77) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրացի փախստականներ, «Աշխատար», 11 ապրիլի 1919:

²⁶ «Գրեում» («Միասնություն», 1919, N 59) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Ախալցխան և Աղբրջանը, «Աշխատար», 19 մարտի 1919:

²⁷ Տե՛ս «Հումմեթի» տեսակետը Ախալցխայի դեպքերի մասին, «Աշխատար», 5 ապրիլի 1919: Վրաստանում 1919-1920 թթ. իրականացված հողային վերափոխումների իրական պատճառների և նրանց հակասական հետևանքների մասին տե՛ս Մսիկյան Բ., Վրաստանի Հանրապետության կազմավորման և ներքին քայքայականության հիմնական սկզբունքները (1918-1921 թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 2011, XXVIII, էջ 151-155:

²⁸ «Թիւրք գիւղացիութիւնը սեփական է», «ոչ մի կառավարչական հիմնարկութեան մտեռնալ չի կարելի առանց կաշառցի», «ամբողջ Քուպեանի և Փոցխովի ազգաբնակչութիւնը, նոյնիսկ վրացիները, զգել են իշխանութիւնից»: Տե՛ս Վրաց իշխանութիւնն Ախալցխայում, «Աշխատար», 28 հունիսի 1919: «Այն օրանից, երբ վրացական զօրքերը մտել են Ախալցխայի գառաղ, աննորեպ թալանն ու կողոպտող

եցուն կանգնեցին այդ բողոքին: «Տեղական մահմեդականների վրդովմունքը առաջացաւ վրացական աղմինխտրացիայի անպետքութիւնից և նրա աազակային բնոյթից»²⁸, - պնդում էր վրաց արմատական ազգայնականների այն թւը, որը 1914 թ. համաձայնության էր եկել Երիտթուրքերի հետ²⁹: Այժմ նրանք մերժեցման եզրեր էին փնտրում Աղթրեջանի մուսալաթական պարագլուխների հետ, հակառուսական և հակահայկական ամուր դաշինք կնքելու համար: Այդ խմբի ամենակարկառուն դեմքը՝ մոլեզին

զիւտորների կողմից սովորական երևոյթ են դարձել. «մեր շրջանում այժմ կատարում է այն, ինչ մեր գիւղացին չի տեսել նոյնիսկ Եսմանեան կարճատև տիրապետութեան օրով»: Տե՛ս Դրութիւնը Ախալցխայի գաւառում, «Աշխատատւր», 22 մայիսի 1919: Պարզ պատճառներով հայերը չէին կարող աջակից լինել հակամարտ կողմերից և ոչ մեկին: Հայերը, հետևաբար, աշխատում էին ոչ մի պարագայում թույլ չտալ ներքաշել իրենց վրաց-թուրքական զինաբախման մեջ: Բանգի Ախալցխայի հայ քնակչությունը չէր տուժել «Շուրայի» տիրապետության օրերին, ապա այդ հանգամանքը բողոքեց ոճանց երևակայությունն ու մտածելու առիթ տվեց, թե նրանց և թուրք-մեխնեքցիների միջև զոյւթյուն ունի գաղտնի համաձայնություն: Ուստի վրաց զինվորականության հետապնդումներից անմասն չմնաց և հայաձկեց նաև տեղի հայ ազգաբնակչությունը: «Վրաց զօրքերը գաւառի հայկական գիւղերում սուկայի խժոժութիւններ են կատարում», «այսպիսի բան չի կատարւել թուրքերի գալու ժամանակ»: Տե՛ս Վրաց զօրքերի սխալագործութիւնները Ախալցխայի հայկական գիւղերում, «Աշխատատւր», 30 մարտի 1919: Դեպքերի մեկ այլ ականատեսը գրում էր, որ «թուրքերին հաջորդող վրաց մեղեդիների իջնամտությունն էլ միֆթարական չէր. դարձյալ իրար հետևից եկան դասն օրեր, անիշխանություն, խռովություն, ավեր ու քոռություն: <...> Կաշառքը, ազգային խարականությունը, ծծոց, կոլոպառը, սպանությունները՝ առեփն չափերի էր հասել»: Տե՛ս Ափունյան Ե., Ախալցխան կրակն օղակում 1917-1921 թթ. դեպքերի հուշագրություն, Երևան, 2000, էջ 111, 115:

²⁸ «Ազգէջ» («Ժայռ», 1919, 53, Թիֆլիս) շարաթաթերթից արտատպւած հոդվածը տե՛ս Դարձեալ Ախալցալացի գաւառի մասին, «Նոր Աշխատատւր», 8 հուլիսի 1919: Վարչակազմի ոչ կանոնավոր, տարբեր չարաշահումներով լի աշխատանքը՝ նախատում էին նաև վրաց կուսակցություններին պատկանող այլ պարբերականները: «Մեր վարչութեան ներկայացուցիչները անսահման կամայականութիւն են ցոյց տալիս ամեն տեղ և ամեն ժամանակ» «Նեյն-Թուրքը» («Նաքարթվելու», 1919, 205, Թիֆլիս) օրաթերթից արտատպւած հոդվածը (տե՛ս Վրաց կեանք՝ անսահման կամայականութիւն, «Աշխատատւր», 1 հոկտեմբերի 1919): «Մեր աղմինխտրացիան ընկած է: Նա քարաքացիների աջքում ոչ մի հեղինակութիւն չունի»: «ՅՌՈՑ» («Աշխատանք», 1919, 8, Թիֆլիս) պարբերականից արտատպւած հոդվածը տե՛ս Աղմինխտրացիան ներկայ մոմենտում, «Աշխատատւր», 24 հոկտեմբերի 1919:

²⁹ Захаров А., Малоизвестный исторический документ (грузино-турецкое соглашение 1914 г.), Դաւանաբանափրական հանդես, 2005, 3, էջ 254-257:

հայաստյաց Գ. Վեշապեյին խորհրդարանի քարծր ամբիոնից հորդորում էր իր վրացագգի գործընկերներին, թե «դաշնակցութիւն կապենք Ադրբեջանի ու [իյուսիսկովկասյան] լեռնականների հետ և մի անգամ ու ընդմիշտ ջախջախենք հայ քաղաքականութեան գլուխը, անողոք կերպով մաքրենք մեր մայրաքաղաքը այստեղ քոյն դրած հայերից և Վրաստանի տերրիտորիայի վրայ գտնուող հայ կոլոնիստներին էլ ջշենք դէպի Սևանայ լիճը»²¹: Սամցխե-Մեսխեթիայում տեղի ունեցած ընդհարումը, ըստ իրենց, խոչընդոտում և մեծապես խանգարում էր նշված ծրագրի իրականացմանը:

Վրաստանի կառավարության ներքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից էր նաև իր իշխանության տարածումը և ամրապնդումը վիճելի և ըմբոստ գավառներում: Վրաց իշխանությունները օգտվելով գանազան միջոցներից, ցիտրեշելով նաև ուժային լծակներ գործադրելուց, տևական պայքարից հետո կարողացան հաստատել պաշտոնական Թիֆլիսի գերակայությունը մի շարք խտովարար շրջաններում, այդ թվում նաև Սամցխե-Մեսխեթիայում:

Գ. Ի. Կվինիտաձեի հիամանատարության տակ գործող զորքերը 1919 թ. մարտ ամսին վերագրավեցին Ախալցխան, իսկ ապրիլին մտան Արդահան²²: Վրաստանի կողմից ծավալված ռազմական գործողություններն առաջացրին Ադրբեջանի ԱԳԼ-ի արագ արձագանքը, որը պատրվակ բռնելով արյունակցական և կրոնական կապը, փորձեց նախատել և սանձահարել պաշտոնական Թիֆլիսին²³:

²¹ «Ազադ» («Ժայռ», 1918, 7) պարբերականից արտատպված հոդվածը (տե՛ս Պատերազմ հայերի դեմ, «Հրիզոն», 3 նոյեմբերի 1918):

²² Տե՛ս Յոսեփ Արաբաճ, «Հեռուսուրբ օրագր», 24 օրեր 1919.

²³ Արյունաբուր քաղաքաբնակարար աչքի ընկած Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունն աչմի փաթիսեջիական կեցվածք ընդունելով՝ փորձում էր կիրք քաղաքականության և մարդասիրության դասեր տալ իր հարևան պետությանը, որի առաջնորդները «իտերնացիոնալի» մասին իրենց կեղծ ճարտասանությանը՝ դժվար թե փեջինն որևէ մեկին: «Վրաց կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք անել մշտնու Ախալցխայի գաւառի և նրան հարևան շրջանների մուսուլման բնակչութեան ինքնօրէն և անկախ քաղաքական գոյութեան ծաղումները, - մասնավորաբար սակած է Ադրբեջանի ԱԳ փոխնախարար Աղիլ խան Չիաշյանուփի հեռագրի մեջ: Գտնելով, որ ինքնօրոյժան սկզբունքով չորդ ժողովուրդներն իրատեք ունեն որոշելու իրենց վիճակը իրենց ազատ կամով և ժողովուրդների կամքի վրայ բռնանալը պս դեպքում յսխտի թոյալալի,

Բացում նաև լուրջ (200 հազ. ուրբի) նյութական նպաստ հատկացրեց թուրք-մեսխեթցիների կարիքները հոգալու համար³⁴: Վրացական կողմը միանշանակ գնահատեց այս ամենն իբրև կոպիտ միջամտություն իր երկրի ներքին գործերի մեջ³⁵: «Միմիայն բացահայտ թշնամիները կցանկանան պոկված տեսնել այդ վայրերը մեզակից»³⁶, - զայրացած խոսում էր վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիան Ախալցխայի դեպքերին նվիրված խորհրդարանի արտահերթ նիստում:

Աշխատելով վերջ տալ Ադրբեջանի նման ելույթներին, նրա միջամտությունը չեզոքացնելու, ինչպես նաև ժամանակ շահելու համար՝ պաշտոնական Թիֆլիսը շտապեց Ախալցխայում գումարել գավառի գյուղացիության լիազորների համագումարը: Օգտագործելով ամբոխավարության բոլոր ընդունելի և անընդունելի եղանակները՝ երկրի մայրաքաղաքից ժամանած բանագնացները, ի վերջո, համոզեցին տեղացիներին իրենց հավատարմությունը հայտնել վրաց հանրապետությանը՝ ճանաչելով նաև Սամցխե-Մեսխեթիան որպես Վրաստանի անբաժան մաս³⁷: Ժողովականները, անշուշտ, այցի առաջ

Ադրբեջանի կառավարությունն իր բարոյական պարտքն է համարում քարկամարտ խնդրել վրաց կառավարութենը, դադարեցնելով ամեն մի զինած գործողություն Ադրբեջանին ցեղակից և հասատակից այդ ժողովրդի դեմ, ձեռք առնելու բոլոր միջոցները՝ ձագած բոլոր վիճելի խնդիրները վճելու համար խաղաղ կերպով փոխադարձ համաձայնությամբ կամ միջնորդ դառալանով: Տե՛ս Ադրբեջան և Վրաստան, «Աշխատատեր», 15 մարտի 1919: Վրացական քաղաքական վերնախառն այս դեմարշի առթիվ չէր էլ թաքցնում իր ծայրաստիճան զայրույթը: Ադրբեջանն «ուզում է լուրջ խաղաղ դեմոկրատական այն սկզբունքներով, որոնց հետ ինքը ոչ մի ընդհանուր բան չունի», - իրավացիորեն մատնանշվել էր վրացալեզու մամուլի էջերում: «Երևուծ» («Միասնություն», 1919, 59) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Ախալցխան և Ադրբեջանը, «Աշխատատեր», 19 մարտի 1919:

³⁴ Попов А., *Узл.* աշխ., էջ 267:

³⁵ Տե՛ս *Азербейджан и Грузия об Ахалцхском уезде*, «Закавказское слово», 15 марта 1919.

³⁶ «Մշակ», 22 փետրվարի 1919:

³⁷ «Борьба», 23 марта 1919. Գավառը հիմնականում բնակեցված էր թուրք-տևի (35.1 %), հայ (22 %), թաթար-չիա (18 %), վրացի (17.7 %) և ռուս (3.3 %) ազգություններով: Տե՛ս *Ахалцхский уезд. Энциклопедический словарь русского библиографического института «Грант»*, т. 4-й, с. 335. Արդի վրաց պատմագիտությունը ջանում է Սամցխեի իրամարտական և հայ-կաթոլիկ բնակչությունը ներկայացնել որպես վրացիների, սակայն, միաժամանակ աղիպված է աճամայից խոստովանել և ճանաչել նաև նրանց մշտոր մեծամասնության միջավայրում վրաց էթնիկական ինքնազիտակցության խաբար

ունեին նաև վրաց կառավարության այն հավաստիացումը, որ Ախալցխան որոշվել է դարձնել «մահմեդական Վրաստանի» վարչական կենտրոնը³⁸, որը, սակայն, մնաց լուրջ դատարկ հայտարարություն: Տեղի վարչակազմը գերազանցապես համալրվեց մահմեդականներով, որի գլուխ կարգվեց գավառական կոմիսար Հայդար բեգ Արաշիձեն³⁹: Տեղում գումարվեց նաև մահմեդականներից քաղկացած հեծյալ մի զորախումբ (դիվիզիոն), Բախշի բեգ Մաչաբելու հրամատարությամբ, որը, ի դեպ, Արդահանում 1918 թ.-ին հայկական կոտորածների ակտիվ մասնակիցներից էր: Այսպիսով, Սամցխե-Մեսխեթիայի իսլամադավան բնակչության մի մասը միանգամայն դեմ էր Վրաստանին միանալու գաղափարին՝ պահանջելով միայն տեղծել իր համար տանելի գոյատևման պայմաններ: Լադվածությունը հետզհետե տեղի տվեց, և գավառում այնուհետև հաստատվեց, շատ քիչ, փոխհարաբերությունների ընդունելի եղանակ:

Սամցխեի հիշյալ իրադարձությունները, անշուշտ, ազդեցություն ունեցան և իրենց ուրույն հետըը թողեցին նաև Աջարիայում ծավալված խմորումների պարագայում: Նրանց համատեքստում զգալի ազդեցություն էր ձեռք բերել նաև Այի Հայդար Զախարիձեի

քաջակության փաստը: Տե՛ս Դևարաձե Ա., Месети: мусульманская Грузия, Тбилиси, 2008. «Ինտերատական հանրապետության» կառավարությունը կանգ չստալ այնպիսի մի միջոցի առջև, ինչպիսին ազգամուլումն էր: Սկսվեց մի արշավ կարթվիկ հայերին «վաճաքելու» ուղղությամբ: Սամցխեի երկրամասում հայ կարթվիկների ճշող մեծամասնությունը չընկրկեց վրացական իշխանությունների այդ ազգայնաժող ձեռնարկումների առջև և կտրականապես հրաժարվեց ազգախնայել (տե՛ս Մեջոկյան Ա., Զավախը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 318): Մեսխեթիայի մի քանի գյուղերի (Ուղե, Վալե, Ալալ) բնակիչները մի ժամանակ իրենց հայ էին համարում, սակայն 1919 թ. ընդունեցին վրացական դավանանք և եկեղեցիներում դարձրեցին հայերեն ժամերգությունները: Տե՛ս Դավադարյան Կ., Ախալցխայի 1917-1918 թթ. ինքնապաշտպանական կռիվները, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1988, 1, էջ 143:

³⁸ Учредительное собрание Грузии: Декларация правительства, «Закавказское слово», 23 марта 1919.

³⁹ «Եսեջերու եօթն» («Համաժողովրդական գործ», Թիֆլիս), 21 Tebervei 1919. Ինչ վերաբերում է գավառական զենսովային ժողովին, ապա նրա իրավասուների գերակշիռ հատվածը պատկանում էր կառավարամետ ուժերին, քանզի նրանք «երկու ֆագոն եզիպատացորեն են քաժաժում և պայման դնում, որ ձայները իրենց տան»: Տե՛ս Ախալցխա, «Աշխատառք», 1 հուլիսի 1919:

գլխավորած «Բաթումի մարզի համախմբված մահմեդական ցեղերի ազգային խորհուրդ»-ը (կամ «Ջամիեթ իսլամ»): Այդ կառույցին, ի դեպ, Թիֆլիսի իշխանամետ մամուլը վերագրում էր ընդգծված թուրքամետ կողմնորոշում⁴²: «Ջամիեթ իսլամ»-ի գլխավոր ատյանն էր Թիֆլիսից առատորեն ֆինանսավորվող Մ. Աբաշիձեի կազմակերպությունը⁴³: Նրան հաջողվեց 1919 թ. օգոստոսի 31-ին հրավիրել Բաթումում վրացի մահմեդականների՝ աջարացիների և շավշեթցիների «համագումարը»: Մ. Աբաշիձեի համակիրների կողմից գործադրված նուստրոն ջանքերի շնորհիվ՝ պատվիրակների մի մասը, ի վերջո, հանդես եկավ Վրաստանին միանալու առաջարկի օգտին⁴⁴: Ժողովականները շտապեցին ստեղծել նաև ներկայացուցչական մարմին՝ «մեջլիս», որի ղույն կարգվեցին Մ. Աբաշիձեն և նրա հավատարիմ զինակիցն ու ընկերը Ռեջեփ բեգ Նիժարաձեն⁴⁵: Թիֆլիս մեկնած «մեջլիս»-ի լիազոր ներկայացուցիչների խումբը՝ հանդիսավոր կերպով վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիային հանձնեց «համագումարի» վրացանպաստ վճիռը⁴⁶: «Աջարիայի իրական ցավոտ զգացմունքներից անտեղյակ են միմիայն Թիֆլիսում, ինչն առաջացել է Վրաստանի Հանրապետությունում մամուլի և կարծիքների յուրահատուկ ազատությունից»⁴⁷, - հեղեում էր

⁴² В Бегуме, «Борьба», 13, 25 февраля 1920.

⁴³ Մ. Աբաշիձեն իսախալ աչքելում էր Վրաստանի մայրաքաղաք, հանդիպումներ և բանակցություններ ունենալով բարձրաստիճան պետական պրերի հետ: Այցելություններից մեկի ժամանակ, նա ստացել էր կառավարությունից 1 մլն. ռուբլի նպաստ: St'u Adjara and The British Empire 1918-1921, Second Edition (Selections from The British National Archives on Adjara), London, 2008, doc. 239, p. 620.

⁴⁴ Կովլաս՝ Վրացի մահմեդականների համագումարը, «Նոր Աշխատար» (Թիֆլիս), 3 սեպտեմբերի 1919: Վրաց պատմագիտությունն աջարացիների «համագումարի» թիֆլիսամետ այդ բանաձևը դիտարկում է իբրև առանցքային նշանակություն ունեցող մի երևույթ և մտն է նրանից կազմված Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության պատմությանը նվիրված ցանկացած շարադրանցի պարագայում: St'u Baviadze M., Guryan B., История Грузии (XIX-XX века), учебник, Тбилиси, 2004, с. 90. Նաև՝ Նոյեմբերյան ընդհանուր XX հարյուր. տեղեկանք, 2003, թ. 70.

⁴⁵ Бегум, «Борьба», 2 сентября 1919.

⁴⁶ Լրատու՝ Աջարացիների ներկայացուցիչները Ն. ժորդանիայի մոտ, «Նոր Աշխատար», 10 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁷ Վրաստանում տիրող «ազատական» յուրահատուկ բարքերի մասին կիսաբերան խոստովանում էր նաև վրացախելու մամուլը: «Մեր դեմոկրատական հանրապետության մեջ ազատ ապրել չեն կարող այն մարդիկ, որոնք չեն մտածում ու գործում այնպես,

քրիտանացի մի իրազեկ սպա: Դա լավ հայտնի է Բաթումում, որի քնակչությունը խորապես վիրավորված է Թիֆլիս մեկնած «աջարական պատվիրակությունից»: Այս առաքելությունը Մուսուլմանական Ազգային Խորհրդի (խոսքը «Ջամիեթ իսլամ»-ի մասին է - Բ.Մ.) կողմից որակավորվել է իբրև «կաշառված» և «նողկալի»⁴⁵:

Քեդայի, Խուլդի և Քորոպեթիի շրջանները, սակայն, չէին ներկայացված հիշյալ «համագումարում»⁴⁶: Արդվինի պատվիրակները՝ մի քանի աղա, ի դեպ, իրաժարվեցին քվեարկել Վրաստանին միանալու Մ. Աբաշիձեի առաջարկին և ցուցադրաբար լքեցին միջոցառման դահլիճը: «Համագումարի» աշխատանքները շարունակվեցին նաև 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին, երբ ընդունվեց ևս մեկ բանաձև: Չի բացառվում, որ այդ քայլը պահանջվեց իսլամադավան ազգաբնակչության քորոքված կրքերը հանգստացնելու համար: Ժողովականները այժմ հայցում էին Աջարիայի համար սեփական կառավարության, օրենսդիր մարմնի և դատարանի իրավունք, որոնք պետք է լինեին միանգամայն անկախ ինքնավարության ներքին գործերի մեջ: Որոշվեց բանակցություններ վարել նաև քրիտանացիների հետ, աջարական «մեջլիս»-ին իշխանական քոլոր լծակները երկրամասում հանձնելու հարցի շուրջ⁴⁷: Այս բանաձևը, սակայն, դարձյալ չգոհացրեց «համագումարում»

ինչպես պահանջում են կառավարող կուսակցության շահն ու տրամաբանությունը: <-> «Նուսեաթը է խօսելը, վտանգաթը է գրելը: Գոյութին չունի երաշխատրութին քաղաքացիական ազատութեան համար»: «Նախհոջջե» («Սպարթվեր», 1919, N 161) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց կենտր. ճշումներ մատուցի և խօսքի ազատութեան դեմ, «Նոր Աշխատար», 5 օգոստոսի 1919:

⁴⁵ Տե՛ս *Adjara and The British Empire 1918-1921*, doc. 27, pp. 157-158.

⁴⁶ Թիֆլիզաց մատուց, «Նոր Աշխատար», 12 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁷ Տե՛ս *Adjara and The British Empire 1918-1921*, doc. 232, p. 606. Այսպիսով, սույն նախազինը կյանքի կոչելու դեպքում, Աջարիան ձեռք էր բերում իր ենթադրյալ ինքնավարության լիցիտիմությունը: Եվ դա կլինեի Վրաստանի իշխանություններից զատ, ալեյի զորեղ ուժի հայեցողությամբ, որի վճիռն այնա քեկման ենթակա չէր: Վերջին հանգամանքը չէր կարող հաճել լինել պաշտոնական Թիֆլիսի համար, քանզի աջարացիների սույն երազանքի իրականացման պարագայում սահմանում էր Բաթումում ինքնուրույն իշխանություն, որի հետ, պրոտիանդերմ, եւ ասիական կլինեի հաշվի նստել:

իրարանցում առաջ բերած և թիֆլիսամետներին ձեռնոց նետած աղաներին: Նրանք հանդես եկան հակիրճ հայտարարությամբ, թե «մեր ժողովրդի գլխատր ցանկությունն է՝ սուլթանի հովանաւորութեան տակ անկախութեան [ձեռք բերելն է] և բոլոր դալորներում թիւրքերէնի դասաանդումը», ինչպես նաև «մենք անկախութիւն ձեռք բերելուց յետոյ կարող ենք զինակցութիւն կնքել Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև, այնպէս, ինչպէս արդէն գոյութիւն ունի այդ երկուսի միջև»⁴⁹: Խոսքը, անշուշտ, 1919 թ. հունիսի 16-ին Թիֆլիսում կնքված վրաց-ադրբեջանական հակառուսական դաշինքի մասին է: Ինչպես տեսնում ենք, իսլամադավան վրացիների միջավայրում արդեն հասունացել էր նաև սեփական «պետություն» ունենալու գաղափարը: Չի բացառված նաև, որ սույն գաղափարը, հավանաբար, միտված էր ծախողված Հարավ-արևմտյան Կովկասի «հանրապետության» վերակենդանացմանը, ինչը դարձյալ թուրք-ադրբեջանական շահերից էր բխում:

«Ջամիեթ իսլամ»-ը չհապաղեց բողոքարկել քաղաքական իր մրցակցի Վրաստանին միանալու միտված համարձակ քայլը և ցատումով արտահայտվեց Մ. Աբաշիձեի խմբի «ստոր» արարքի դեմ: «Դուրս է ամեն մի կասկածից, որ վերոյիշեալ <...> անձինք ամենևին Բաթումի շրջանի մահմեդականների տեսչերի արտայայտիչը չեն, - համառ պետում էին Ա. Հ. Ջափարիձեն և նրա թիմակիցները: Ինքնակոչ կերպով իրենց ժողովրդի ներկայացուցիչներն անանող այդ անձինք գտնուում են Թիֆլիսի վարիչների լայն պրոպագանդայի ուժեղ ազդեցութեան տակ և ոչ պակաս չափով կովկասեան բոների գայթակղման ու ազդեցութեան ենթակալ»: «Ջամիեթ իսլամ»-ը կոչ էր անում երկրամասը ռազմակալած անգլիացի զինվորական կառավարիչներին մարզում հանրաքվե անցկացնել, նրա ճակատագիրը իր արդար կերպով որոշելու համար: Ըստ Թիֆլիսին ընդդիմադիր ուժերի՝ «Բաթումի շրջանի մահմեդականները երբեք կանովին չեն ցանկանայ իրենց բախտը կապելու, այսպես կոչւած, վրաց հանրապետութեան հետ, որի ինքնուրույն գոյութիւնն այնքան

⁴⁹ Մի այլ բողոքագիր, «Նոր Աշխատարար», 11 սեպտեմբերի 1919:

պրորքեմատիկ է»³⁰։ Վերջին հանգամանքը, անշուշտ, լավ էին հասկանում նաև Թիֆլիսում։ Ըստ վրացական առաջին հանրապետության կարկառուն գործիչ Ա. Ի. Չխենկելու պնդման՝ Վրաստանի անկախության «de jure» ճանաչման հեռանկարը սերտորեն կապված էր «Բաթումի հարցի» կարգավորման հետ³¹։

Թրքասեր «Սահայը Միլլեթ» («Ազգի ծայն») պարբերականը, որի խմբագիրն էր, ի դեպ, Ադրբեջանի խորհրդարանի անդամ Ահմեդ Համզի բեյը՝ շահարկելով դավանանքի խնդիրը՝ աշխատում էր դեմ առ դեմ հանել մահմեդական և քրիստոնյա վրացիներին։ Այդ «լրագիրը» փորձում էր հանդես գալ նաև Բաթումի «սանցակում» քնակվող թուրքերի, լազերի, աբխազների, չերքեզների և հեմշիկների անունից, որոնք իբր արտահայտվել էին Թուրքիայի հետ «վերամիավորվելու» մտքի օգտին։ «Մենք մահմեդականներս անպատուութուն ենք համարում անձնատուր լինել քրիստոնեայ Վրաստանի կառավարութեանը՝ ազգութիւնը պատուակ բռնելով, և փառք ենք համարում մեռնել մեր կրօնի համար»³², - պնդում էր Աջարիայի ինքնակոչ «պաշտպանը»։

Աջարիայի և Սամցխե-Մեսխեթիայի պարագայում ադրբեջանական կառավարության կողմից կազմակերպված դավերը՝ ունեն առանձնակի ուշադրության և լուսաբանման կարիքը։ Ինչպես տեսանք, Բաքուն ամեն կերպ ջանում էր ծախողել Սամցխե-Մեսխեթիայի և Բաթումի մարզի ընդգրկումը հարևան Վրաստանի սահմանների մեջ։ Այդ միտքը հնչում է բրիտանական զորավար Ու. Մ. Թոմսոնին հղած Ադրբեջանի ԱԳՆ-ի պաշտոնական նամակում³³։ Ադրբեջանի հյուպատոսարանը Բաթումում նմանվել էր իսկական կրետի քույնի, որն առատ ձեռքով ֆինանսավորում էր Բաքուն՝ մարզում հակավրացական քարոզչությունն էլ ավելի ծավալելու և փութացնելու համար³⁴։ «Դաշնակից» երկրի այս անբարյացակամ,

³⁰ Բաթումի շրջանի մահմեդականների քողըը, «Նոր Աշխատար», 10 սեպտեմբերի 1919:

³¹ Батумский вопрос в Учредительном собрании, «Слово» (Тифлис), 26 марта 1920.

³² Կովկաս՝ Քողըը «վրաց ազատագրման ընկերության» քանակի դեմ, «Նոր Աշխատար», 11 սեպտեմբերի 1919:

³³ Понев А., նշվ. աշխ., էջ 258:

³⁴ Լույն տեղում, էջ 264:

ակնառու կեղծ ու դավադիր պահվածքը, քնականարար, չափազանց ցակրտ արծազանց էր գտնում Ռիֆիխում: «Մեր «քարեկամ» Աղդրեջանն՝ այդ «թիվ երկրորդ թուրքիան» <...> [Աջարիայում] սանձարձակ քարոզչություն է ծավալում Վրաստանի դեմ»⁵⁵, - բարձրաձայնում էին վրացի քաղաքագետները: Վրոդվմունքով լցված նման խոսքերը պակաս չէին վրացական ժամանակի մամուլի էջերում⁵⁶: Այս առթիվ իր բողոքի ծայրը չհապաղեց արտահայտել նաև աջարական «մեջլիս»-ը, որը խորը «ցասումի զգացմունքով շեշտում է աղդրեջանական կառավարության անընդունելի անհավատարմությունը Վրաստանի նկատմամբ, ինչը արտահայտվում է Բաթումում նրա պաշտոնական և ոչ պաշտոնական գործակալների աշխատանքի միջոցով»⁵⁷: Այսպիսով, վրացական կողմը չարաչար սխալվեց, երբ վրաց-աղդրեջանական «դաշինքի» շրջանակներում սեփական զինանոցներից առատորեն զենք և զինամթերջ մատակարարեց հարևան երկրի քանակին⁵⁸, որը, ի դեպ, նվեր ստացված այդ սպառազինությունը չհապաղեց անմիջապես շրջել Արցախի և Սյունիքի հայ խաղաղ ազգաբնակչության դեմ⁵⁹: Աղդրեջանական պարագլուխների նենգ պահվածքը, պետք է որ «արդարացի» զայրույթ և ցասում առաջացներ վրաց նախարարների մոտ, որոնք աջակից լինելով հայկական տարածքները նվաճելու Բաքվի նպատակալաց քաղաքականությանը՝ երևակայում էին, թե միայն նրանով իսկ կարող են շահել Աղդրեջանի խոնարհ «հավատարմությունը»:

1920 թ. մարտին տեղի ունեցան Բաթումի քաղաքային ինքնավարության ընտրություններ: Բվեարկության արդյունքում վրացազգի թեկնածուները շահեցին ծայրերի առավելապես մեծ հատվածը⁶⁰: Սա հզոր ազդակ հանդիսացավ Վրաստանի

⁵⁵ «Եռանգլիս Եռնի» («Շամադղովդղական գրոն») թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Прохорова Батум, «Слово», 21 марта 1920.

⁵⁶ Լույանունի թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Опять о Батуме, «Слово», 4 апреля 1920.

⁵⁷ «Борьба», 27 апреля 1920.

⁵⁸ Волконский М., Муханов В., По следам Азербайджанской демократической республики, Москва, 2007, с. 141.

⁵⁹ События в Азербайджане, «Слово», 4 мая 1920.

⁶⁰ Батум, «Слово», 3 марта 1920.

քաղաքական կյանքում Աջարիայի ճակատագրի հանդեպ վրաց հասարակայնության ողջ ուշադրության դարձյալ քննազանցման և Բաթումի հարցը երկրի խորհրդարանում առաջնային դարձնելու համար: Վրաց անվանի գործիչները (Ե. Պ. Գեգեճկորի, Ա. Ի. Չխենկելի և այլք) ջանք չէին խնայում ապացուցելով, թե Բաթումում իրենց ցեղակիցների ձեռք բերած հաջողությունը հավասարազոր է Վրաստանին միանալու օգտին տված քվեին⁶¹:

«Ջամիեթ իսլամ»-ի և ռուսական ազգային տեղի խորհրդի նախագահները՝ Ա. Հ. Ջափարիձեն և Ռ. Տերմենը՝ համատեղ հայտարարությամբ պահանջում էին Բաթումի մարզի տարածքում ստեղծել առանձին պետություն⁶²: Ըստ նրանց տեսակետի, անկախ «Աջարստանը» պետք է բազմազգ կառավարություն և սեփական բանակ ունենար⁶³: Այդ նախագիծն աջարական երկրամասի իսլամադավան բնակչության զանգվածներում դրական արձագանք գտավ: Մեծ թվով կողմնակիցներ հիշյալ գաղափարը ձեռք բերեց Քորուլեթի շրջանում: Մանավանդ, որ նրա բնակիչները Վրաստանին միանալու պաշտոնական Թիֆլիսի պնդած ծրագրի իրականացմանը կտրականապես դեմ էին: Քորուլեթցիները անվերապահորեն արտահայտվում էին «Աջարստան» ինքնուրույն պետության կազմավորման օգտին⁶⁴: Նրանց քաջալերում էր նաև երկրամասում գտնվող ֆրանսիական զինվորական առաքելությունը, որի անդամները «դրդում էին աջարացիներին դիմադրել Վրաստանին՝ խոստանալով, որ Ֆրանսիան պաշտպան կկանգնի իրենց անկախությանը»⁶⁴: Միևնույն ժամանակ հայտնի դարձավ Ազգերի Լիգայի քարձր հուլանու ներքո Բաթումի նավահանգստին «porto-

⁶¹ Учредительное собрание: вопрос о Батуме, «Слово», 4 марта 1920.

⁶² Բաթումում Աշոտ Մնդղյանի գլխավորությամբ գործում էր նաև հայոց ազգային խորհուրդը: Զբաղվելով հայկական սուկ ներհամայնքային խնդիրներով, նրա անդամները աջխառնում էին հեռու մնալ «մեծ» քաղաքականությունից:

⁶³ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 149, pp. 440-442.

⁶⁴ В Батуме и Аджарии, «Слово», 16 марта 1920.

⁶⁴ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 250, p. 674.

franco» միջազգային կարգավիճակ տալու մասին Անտանտի ԳԽ-ի 1920 թ. փետրվարի 24-ի որոշումը⁶⁵:

Թիֆլիսը, սակայն, ուշիուշով հետևում էր Աջարիայում առաջ եկող խմորումներին: Վրաց կառավարության անդամները պարբերաբար կոչ էին անում երկրամասի ազգաբնակչությանը զգոն լինել և հեռու մնալ տարբեր տեսակի արկածախնդիր ծրագրերից: ԱԳ նախարար Ե. Պ. Գեզեճկորին առավել համարձակներին հիշեցնում էր, որ «Վրաստանին բավական է փակել իր սահմանները, որ Աջարստան կոչված «պետությունից» մնա միայն անախորժ հիշողություն»⁶⁶:

Աղրբեջանի ԱԳ նախարար Ֆ. Խան Խոյսկին, իր հերթին, անմասն չմնաց Բաթումի ապագա ճակատագրի վճռման հարցում: Նա ևս պաշտոնապես կոչով արտահայտվեց Անտանտի ԳԽ-ի նախաձեռնությանը, քանզի մինչ այդ էլ Բաքում բարձրաձայն քողոքարկում էր և ոչ մի պարագայում չէր ուզում համակերպվել Բաթումը և Ախալցխան⁶⁷ Վրաստանի կազմում տեսնելու մտքի հետ, ինչը տարավ վրաց-աղրբեջանական դիվանագիտական սուր բախման: Ֆ. Խան Խոյսկին պահանջում էր նաև Բաթումի նավահանգստի նկատմամբ իր երկրի համար սահմանել բացառիկ իրավունքներ, ինչը նա հիմնավորում էր նավթամուղ իրր անխափան սպասարկելու անհրաժեշտությամբ: Ըստ այդ «անվանի» պանթյուրքիստական գործչի՝ Բաթումը «չի կարող լինել որևէ մեկ ուժի բացառիկ և անվերապահ տիրության մեջ»⁶⁸: Բացի այդ, Աղրբեջանի նախկին վարչապետը նաև պնդում էր, թե «Բաթումի տնտեսական ապագան պետք է որոշվի քաղաքական նրա պատկանելությանը զատ»⁶⁹: Աղրբեջանցի ոչ անհայտ բարձրաստիճան այս քաղաքագետի

⁶⁵ Дипломатическая переписка по батумскому вопросу, «Слово», 23 марта 1920. Ըստ բարձրաստիճան դիվանագետ Ջ. Դ. Ավալիշվիլու վկայության՝ չէր բացառվում նաև ապագայում Աջարիայի իրախա-արևմտյան իսառվածը Վրաստանին հանձնելու տարբերակը, իսկ Արդվինի շրջանը՝ Հայաստանին կցելու հնարավորությունը: Տե՛ս Ազալո՛ւ Յ., Независимость Грузии в международной политике (1918-1921 гг.), Париж, 1924, с. 257.

⁶⁶ Батумский вопрос в Учредительном собрании, «Слово», 24 марта 1920.

⁶⁷ Տե՛ս Ազերբեյճյան և Դրուճիա օբ Ախալցիկսկօմ շեճը, «Հաւանաճօկօ սլօւօ», 15 մարտ 1919.

⁶⁸ Փ.-ա. Խօյսկի՛յ օ Բաթու՛մ, «Տլօւօ», 4 մարտ 1920.

⁶⁹ Министр иностранных дел Азербайджана о Батуме, «Борьба», 4 марта 1920.

քողարկված և հեռահար նպատակներ ունեցող սույն հայտարարությունները ԹԻՖլիսում միանշանակ ընկալվեցին որպես հակավրացական: «Ադրբեջանի կառավարությունը չի խորհում Բաթումն իբրև վրացական նավահանգիստ, [հետևաբար] պարզ է, որ Բաթումի հարցում նրա քաղաքականությունը թշնամական է վրաց ժողովրդի շահերին և ձգտումներին»⁷⁰, - վրդովմուրով էր արտահայտվում Բաքվի հասցեին վրաց պաշտոնական մամուլը: Բացի այդ, հարևան Խոփայում քեմալական զորք էր կուտակված, որոնք անհամբեր սպասում էին «երանելի» այն օրվան, երբ քրիտանազիները վերջնականապես կհեռանան Բաթումից, պատրաստ լինելով ժամ առաջ զինագրավել քաղաքը⁷¹:

Այսպիսով, վրաց կառավարության կենսական շահերի համար այս երկրամասում, կարծես, մի անելանելի, խճճված դրություն էր ստեղծվել: Սակայն նրա անդամները որոշեցին չհասպաղել և ճակատագրական այս պահին վճռական կեցվածք հանդես բերեցին: Կառավարությունը 1920 թ. մարտի 10-ին հրահանգեց իրեն ենթակա զինուժին երեք ուղղություններով իսկույն մուտք գործել Բաթումի մարզի տարածքը⁷²: Անգլիացիները, սակայն, վարպետորեն օգտվեցին աջարացիների միջավայրում լայն տարածում ստացած կենտրոնախույս տրամադրություններից և դարձյալ շահարկեցին «անկախ Աջարստանի» կարգախոսը: Այդ խորամանկ քայլը հնարավորություն տվեց «ըմբոստ աջարացիներից ստեղծել բավականաչափ պատկառելի Քորուլթեյի ռազմաճակատը, ինչն իրենց օգտին անհապաղ գործադրեցին թուրք ազգայնականները և աջարացիների շարքերը համալրվեցին թուրքական բազմաթիվ սպաներով»⁷³: Վրացական զինվորական շարասյունը, որը գրեթե հասել էր մարզկենտրոնի մատուցներին՝ ետ կանչվեց:

Որոշակի բանակցություններից հետո⁷⁴, ձեռք բերվեց վրաց-անգլիական ոչ պաշտոնական փոխհամաձայնություն, ըստ որի

⁷⁰ Редакцияная, «Борьба», 5 марта 1920.

⁷¹ Бегуму прозят «нараме», «Борьба», 22 февраля 1920.

⁷² Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 164, p. 483.

⁷³ «Жизнь национальностей» (Москва), 1 октября 1920.

⁷⁴ St' u Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 165-169, pp. 484-494.

ճանաչվեց վրացական զինուժի գտնվելու փաստը վերին Աջարիայի (Խուզ) և Շավշեթիայի (Արտանուջ) շրջաններում⁷⁵, իսկ մայիս ամսին նրանց գումարվեց նաև Արդվինը⁷⁶։ Բաթումի ուղղությանը ամենակարճ ճանապարհն անցնում էր Քորուլեթի տարածքով։ Սակայն, երբ վրաց զորքերը 1920 թ. մայիսին կրկին հատեցին այս ըմբոստ շրջանի սահմանը⁷⁷, նրանք դարձյալ արժանացան ոչ հյուրասեր ընդունելության։ Քորուլեթի մզկիթում շատ արագ գումարվեց հոծ բազմություն, որը բարկացած բարձրաձայնել էր Բաթումի մարզը Վրաստանին րոնակցելու վրաց կառավարության անօրեն ձգտման դեմ։ «Մահմեդական Վրաստանի ազատագրման կոմիտե»-ի տեղական հատվածի թիֆլիսամետ անդամները, որոնք պատրաստ էին աջակցել ներխուժած վրացական զինուժին, ձերբակալվեցին կամ էլ վտարվեցին շրջանից⁷⁸։ Փորձելով հեռու մնալ Վրաստանից, նրա տեղի հակառակորդները դիմեցին ակտիվ և վճռական քայլերի։ Վրաց զորքերի և աջարացիների միջև 1920 թ. մայիսի 11-16-ին տեղի ունեցան զինված ընդհարումներ։ Այդ ընթացքում միջադեպ եղավ նաև քրիտանական զորավար Զ. Միլնի հետ, որն իր սպայակոյտով հայտնվել էր վրացական հրետանու կրակի տակ։ Պաշտոնական թիֆլիսը համառորեն անտեսեց իր զինուժը Քորուլեթից հեռացնելու մասին քրիտանացիների պահանջը⁷⁹։ Սակայն, ուրքի ելած քորուլեթցիները վրաց զորագնդին դարձյալ ստիպեցին անփառունակ լքել իրենց շրջանի տարածքը։ Նրանց հաջողությանը, հավանաբար, նպաստեց վրաց-ադրբեջանական սահմանագլխին կատարած ռուսական «կարմիր» զորքերի հարձակումը⁸⁰, ինչպես նաև Հարավային Օսիայում միաժամանակ բռնկված ապստամբությունը։

Դեռ 1919 թ.-ի սեպտեմբերին քրիտանական ստորաբաժանումները հեռացան թիֆլիսից։ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Բաթումի նավահանգիստը, նավթի արտահանման կասեցման պատճառով,

⁷⁵ «Զեռոն» («Միանություն»), 21 marti 1920.

⁷⁶ Оперативная сводка генерального штаба, «Слово», 6 мая 1920.

⁷⁷ Батумская область: вступление войск Грузии, «Слово», 4 мая 1920.

⁷⁸ «Голос труда» (Батум), 4 мая 1920.

⁷⁹ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 181, 187, pp. 509, 515.

⁸⁰ Редакционная, «Борьба», 8 июня 1920.

կորցրեց իր նախկին կարևորությունը Միացյալ Թագավորության համար⁸¹: 1920 թ. հուլիսի 7-ին քրիստանացիները, ինչպես հայտնի է, գիջեցին նրա վերահսկման գործը վրացական կառավարությանը: Վերջինիս օգտին հիմնահարցը վճույն էր նաև Մոսկվայում 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված ռուս-վրացական պայմանագրի շնորհիվ, որը ճանաչեց Բաթումը որպես Վրաստանին ենթակա շրջան: Պետք է խոստովանել նաև, որ Կրեմլը Բաթումի հարցում երկերեսանի խաղ էր տանում: Քենայականների հետ բանակցելիս Գ. Վ. Չիչերինը, այդուհանդերձ, շարունակում էր քննադատել Բաթումի մարզի խնդիրը որպես վիճելի և, ըստ ԱԳ ժողկոմի, նրա ապագա ճակատագիրը իբր դեռ պետք է որոշվեր հանրաքվեի միջոցով⁸²:

Բաթումում, այնուամենայնիվ, հաստատվեց վրացական վարչակազմ, իսկ «մահմեդական Վրաստանի» ինքնավարության հիմնահարցի լուծումն «առժամանակ» հետաձգվեց և, ըստ հավաստիացումների, ապագայում ևս պետք է կարգավորվեր համապետական օրենսդրությամբ⁸³: Աջարիայի մահմեդական ազգաբնակչությունը, զգալով իրեն խաբված, սկսեց ցուցաբերել անհնազանդություն նորանշանակ վրաց իշխանություններին, ընդհուպ մինչև գինված դիմադրության դեպքերը⁸⁴: Բեգերը, որոնց մինչ այդ պատկանում էին տեղական իշխանության իրական լծակները, թշնամաբար դիմավորեցին զավառական կոմիսարների և այլ վրաց հանձնակատարների նշանակման մասին որոշումն, ինչը դարձյալ նպաստեց մթնոլորտի շիկացմանը: Ըստ լրատվամիջոցների՝ «Աջարիայում հայտնվել են բազմաթիվ թուրք սպաներ, որոնք քնակչությանն առատորեն մատակարարում են զենքով <...>, քացի այդ, նրանք ամբողջ եռանդով ջանում են ամեն տեսակի վրացականության հանդեպ առաջացնել չարություն և ատելություն աջարացիների մեջ»⁸⁵: Հակավրացական պայքար մղող զորայնքերը հայտնի էին իբրև «Սադայը Միլլեթ» շարժում, որի զույս էր կանգնած

⁸¹ Lang D.M., A modern history of Georgia, London, 1962, p. 222.

⁸² «Правда» (Москва), 9 июня 1920.

⁸³ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 268, p. 706.

⁸⁴ Նույն տեղում, վալ. 262, էջ 693:

⁸⁵ В Аджарии, «Борьба», 9 июня 1920.

իրեն «Աջարստանի գլխավոր հրամանատար» հռչակած ոմն Մամեդ Քեսկին զադեն⁸⁶: 1920 թ. ամռանը թուրք-աջարական «չետաները» մեկուսացրին Խուլո բարձրավայր ավանի վրացական կայազորը: Ընդվզողները գրավեցին նաև ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Գողերձի լեռնանցքը⁸⁷:

Վրաց կառավարությունը որոշել էր ամուր ուտրով կանգնել Աջարիայում և լրացուցիչ զորք երկրամաս մտցնելով, իսկույն տվեց քնակչությանը զանգվածաբար զինաթափելու հրահանգը: Բաթումիին հարակից գյուղերում (Խուցուգանի, Կոխի, Ալկվիխթանի, Ցխեմելովակե, Չախաթի, Խիևո, Տղեմալ-Քվերե և այլն), որոնք գրեթե առանձին պետության էին նմանվել⁸⁸, կառավարական զորքերը մի շարք ընդհարումներից հետո «կարգ ու անդորր հաստատեցին»⁸⁹: Բացի այդ, անհնազանդ քնակավայրերը զինվորականները տուգանում և նրանցից պատանդ էին վերցնում⁹⁰: Փորձելով կանխել Թիֆլիսի համար ոչ նպաստավոր հետագա զարգացումները աջարական երկրամասում զորավար Գ. Ի. Կվինիտաձեն դիմել էր կոշտ և վճռական քայլերի: Նրա կարգադրությամբ ամենուրեք մի թուղիկ էր փակցվել, որը խոստանում էր մահապատժի ենթարկել քոլոր նրանց, ովքեր կդիմադրեն զորքին: Ընթրստների մերձավորները, ի ցույց ամենքի, ահ ու սարսափն էլ ավելի տարածելու համար, պետք է անողորմ կերպով վտարվեին Բաթումի մարզից, կորցնելով իրենց ողջ ունեցվածքը պետական գանձարանի օգտին⁹¹: Նման ռազմատենչ վերաբերմունքը, քնականարար, չէր ավելացնում աջակիցների թիվը վրաց կառավարությանն աջարացիների միջավայրում:

Ինչպես տեսնում ենք, վրացական կառավարությունը ռազմակալման կոշտ ոեժիմ էր մտցրել Աջարիայում, որը զգալի տառապանք էր պատճառում իսլամադավան ողջ քնակչությանը: Դրա հետևանքով աջարական երկրամասի տրամադրությունները անկայուն

⁸⁶ «Борьба», 8 июня 1920.

⁸⁷ Оперативная сводка генерального штаба, «Слово», 10 июня 1920.

⁸⁸ Տե՛ս Բօր՛բա չեռ վօբեդս... ծոք. 209.

⁸⁹ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 262, p. 693.

⁹⁰ Положение в Батумском округе, «Борьба», 13 октября 1920.

⁹¹ Kazemzadeh F., The struggle for Transcaucasia (1917-1921), New York, Oxford, 1961, pp. 202-203.

էին, չափազանց լարված և շատ մոտ համատարած ապստամբությանը: Վրաց մահմեդականների միջավայրում, հետևաբար, դարձյալ լայն տարածում ստացավ ինքնավարության մասին կարգախոսը, ինչպես նաև վերսկսվեց ուժեղ ձգողությունը դեպի Թուրքիա⁹²:

Ամփոփելով քննության արդյունքները՝ նշենք, որ «թուրքական գործոնը», ինչպես նաև տեղական վարչակազմի անկատար աշխատանքը և ապիկարությունը, մեծապես խանգարում ու խոչընդոտում էին «մահմեդական Վրաստանի» շրջաններում կայուն իրավիճակ հաստատելուն միտված վրաց կենտրոնական կառավարության ջանքերին:

1920 թ. աշնանն աջարական երկրամաս էր ժամանել երկրագործության փոխնախարար Պետրե Գելեյշվիլին: Սույն այցելության մասին նա հուսարեկ րովանդակությամբ մի տեղեկություն է թողել, որի մեջ մասնավորապես ասված է, թե «այս մարզում, քացառությամբ [թերևս] Բաթումի, մենք ձեռք չենք քերել ոչ մի նոր կողմնակից և, նույնիսկ, նրանց վանեցինք, ուլքեր [մինչ այժմ էլ] մեզ հետ էին <...> մեր օգտին կողմնորոշում ունեցող տաս հոգի էլ չես հանդիպի ամբողջ մարզում <...> ժողովուրդը պարզապես քոյկոտում է մեր վարչակազմը <...> այստեղ հաղթանակ են տոնում թուրք գործակալները: <...> Առաջինն, ինչ դուք այստեղ կլսեք՝ դա ինքնավարություն [բառն է]: Մեծ թե՛ փոքր, գյուղացի թե՛ բեզ, գիտակ թե՛ տգետ, ձեր երեսին իսկույն ինքնավարության մասին [խոսքն են] նետում: Նրանով կսկսեն և նրանով էլ կավարտեն գրույցը ձեզ հետ»⁹³: Աջարացիների պահանջը կիսում էր նաև վրաց հանրության մի մասը, որն առաջարկում էր «անհապաղ հրապարակել մահմեդական

⁹² Сильное желание истребить мусульман в Аджарском крае среди грузин-мусульман очень сильное таготеение к Турции и стремление к автономии. Поэтому настроение Аджарского края очень неспокойно, близкое к восстанию», ինչպես նաև «в Аджарии в последнее время создается кошмарное положение - состояние гражданской войны». Տե՛ս Мещеряков Н., В меньшевистском раю (Из впечатлений поездки в Грузию), Москва, 1921, с. 44-45. Նաև՝ Махарадзе Ф., Диктатура меньшевистской партии в Грузии, Москва, 1921, с. 74.

⁹³ Տե՛ս Борьба за победу..., док. 209.

Վրաստանի ինքնավարության մասին ակտը և ինքնավար իշխանությունն առժամանակ այնտեղ հանձնել մեջլիսին»²⁴:

Աջարիայի մահմեդականները, անշուշտ, այցի առաջ ունեին նաև Ն.Գ. Նախարար Ն.Վ. Ռամիշվիլու քարծրածայն պետունը, թե «Ախալցխը ստացել է այդ ինքնավարությունը, դրա մասին մենք վճռականապես հայտնել ենք ժողովրդին»²⁵: Երկրի խորհրդարանի քարձր ամբիոնից՝ ի ցույց ամենքի կատարած այս ամպագողոզո հայտարարությունը, սակայն, չստացավ իր օրենսդրական շարունակությունը և շուտով մոռացության մատնվեց Թիֆլիսում, նախ և առաջ քաղաքական իշխող ընտրախապի կողմից: Իսլամադավան ցեղակիցների ենթադրյալ ինքնավարության հարցում վրաց նախարարները առաջնորդվում էին գլխավորապես մարտավարական նկատառումներով: Հետագա զարգացումները քացահայտեցին, որ այդ գաղափարը իրականում չէր մտնում հեռու գնացող նրանց ռազմավարական հաշվարկների մեջ:

1921 թ. փետրվարին Վրաստանի Սահմանադիր ժողովը վավերացրեց երկրի առաջին՝ «դեմոկրատական» սահմանադրությունը: Այն ամրագրեց «ունիտար պետության» գաղափարը²⁶: Դրա հետ մեկտեղ երկրի յուրաքանչյուր գավառ օժտվում էր ինքնակառավարման իրավունքով, հետևաբար վերածվելով տեղական («գեմետվային») ինքնավարության: Ըստ վրաց պետական այրերի, ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները պիտի յուրացվեին տեղական մարմինների մակարդակով: Ընտրովի գավառային խորհրդի («սակրեբուլո») գոյության հանգամանքը՝ նրանց

²⁴ Տե՛ս «მეც» («Հող», Թիֆլիս), 4 ნოემბერი 1920. Խորհրդարանի «Ախիվի» (Ճառագայթ) խմբակցության անդամները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որի մեջ, ի թիվս այլ պահանջների, նրանք նշում էին, որ «ծայրակայրերի ժողովուրդների (մահմեդական վրացիների, արևազների և այլն) կենսական շահերը պետք է քառարպուն և պետք է ապահովուի փոքրամասնությունների իրական դրուբները: Տե՛ս Պատակտում Վրաստանի սոց. դեմոկրատ կուսակցութեան մեջ, «Աշակ», 15 փետրվարի 1921:

²⁵ Черезвычайное заседание Парламента Грузии, «Землекказное слово», 22 февраля 1919.

²⁶ Տե՛ս Silogava V. & Shengela K., History of Georgia: from the ancient times through the «Rose revolution», Tbilisi, 2007, p. 222.

կողմից արդեն ինքնավարությանը հավասարազոր էր դիտվում⁹⁷: Այս ամենն արվում էր նաև երկրի այլ ազգություններին մոլորեցնելու և նրանց նկատմամբ առավել շահեկան վիճակում հայտնվելու նպատակով: Վրաց կառավարական շրջանակները հետևողականորեն երբեք չեն պաշտպանել ինքնավարության սկզբունքը և այդ հարցում խոսանալով քայլերով միշտ փորձել են հնարավորինս ավելի շատ սահմանափակել երկրի այլ ազգությունների իրավունքները: Իրականությունն այն է, որ սոցիալիստական պատմության հազած վրաստանի «դեմոկրատական» առաջնորդները ինքնավարության սկզբունքի մասին, այդ թվում նաև մշակութային, խոսում էին միմիայն քաղաքական դաշտում ժողովրդավար երևալու և երկրի մյուս ազգությունների հետ առերես համերաշխվելու նպատակով: Ծայրագավառների ինքնավարության մասին վրաց նախարարների բերանով նախապես հնչեցրած «փարթամ» խոստումները՝ ունեին լուրջ դատարկ խայծի նշանակություն: Դրա փոխարեն, այդուհանդերձ, ազգային փոքրամասնություններին առաջարկվեց քավարարվել միայն լայն ժողովրդավարացման մասին «ցնցող» և «չացուցիչ» կարգախոսով⁹⁸: Ինչևէ, «դեմոկրատական հանրապետության»

⁹⁷ Ինչպես դա աշխատեց, օրինակ, Ջավախցի պարագայում կարե՞ն է դատել վարդաբազմի անվանացանկից. «սակրեբուլո»-ի նախագահ՝ Փալոյիա, գործադիր մարմնի ղեկավար՝ Վ. Ռամիշվիլի, հաշտարար դատավոր՝ Ա. Լ. Փիլալիշվիլի: Տե՛ս Ахариანი, «События», 31 август 1920.

⁹⁸ Հարցի կապակցությամբ, ի դեպ, չափազանց դիպուկ գնահատական է հնչել ժամանակի մամուլում: Թիֆլիսահայ օրաթերթի էջերում մի իրազեկ անձնավորություն վրաց ընտրախառնի մասին գրում էր, որ «ինքնահասան ու ինքնագոհ, նրանց կարծում են, որ Աստուծո ողորմությամբ Վրաստանը մի այնպիսի Արևադիա է, որ ոչ մի քաղաքացի կամ ազգութուն ոչինչ պահանջելու իրաւոնք չունի: Մոտանալով լցարական Ռուսաստանի դեմ իրենց անցեալ պայքարի ամենաապրդական լուրուկները, նրանք յամառօրէն պնդում են, որ մեր երկրում գոյութիւն ունեն միայն այն իրաւունքները, որոնք շնորհած են մենչնիկ միեխտորներից: Այդ միեխտորական հայեցողութիւնից դուրս ամեն մի պահանջ ու իրաւոնք պետական դասճանտութեան համազօր է յայտարարած» (տե՛ս Ազատ թիւրքատիզմ, «Նոր Աշխատատեղ», 3 օգոստոսի 1919): Շատ ավելի աներաբար գնահատական է տվել, սակայն, մի անգլիացի քաղաք, որը շրջացով էր ժամանել «դեմոկրատական հանրապետություն»: «Անշատ և անկախ սոցիալ-դեմոկրատական Վրաստանի պետությունը, - գրում է նա, - կմնա ընդմիշտ իմ հիշողության մեջ, իբրև իմպերիալիստական «փոքր ազգի» դասական օրինակ: Տարածքների զավթումը դրսում, թե դրոկրատական բռնապետությունը ներսում՝միևնույն է, նրա շովինիզմը որևէ

գոյության ժամանակ Վրաստանում ազգային հարցի լուսաբանումը, անշուշտ, պահանջում է կատարել շատ ավելի լայն ընդգրկում ունեցող և համապարփակ ուսումնասիրություն, ինչը չի ներում, բնականաբար, սույն հոդվածի ձևաչափը:

Այսպիսով՝ հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ.

- «մահմեդական Վրաստան» կոչված շրջաններում քախվում էին տարատեսակ և տարամեծ կողմնորոշումներ, որոնց հակադիր քաղաքական բևեռներում էին գտնվում և անգիջում պայքար էին մղում միմիանց դեմ. վրացամետները, թրքասերները և այդ շրջաններում անջատ պետության կազմավորման գաղափարի կողմնակիցները,

- «մահմեդական Վրաստանը» բուֆերային պետության վերածելու գաղափարը, սակայն, ձախողվեց, քանզի արտաքին ազդեցիկ ուժերից դուրս հակված էր, թերևս, միմիայն Ֆրանսիան, իսկ Թուրքիայի համար դա միայն հարմար պատրվակ էր ծառայում, պետք եղած ժամանակ տարածքը գրավելու համար: Թուրքիայի հետ ձեռք ձեռքի տված Ադրբեջանի կառավարությունն այստեղ նույնպես գործում էր Վրաստանի կենսական շահերի դեմ,

- վրաց քաղաքական վերնախավը, կուսակցական պատկանելությունից զատ, շահարկելով միասնական պատմական անցյալը՝ վճռական էր տրամադրված Աջարիան և Սամցխե-Մեսխեթիան իր հարազատ երկրի կազմում տեսնելու ցանկության մեջ: Պաշտոնական Թիֆլիսը հիշյալ շրջանների պետական ենթակայության հարցը որոշելիս՝ հարկ եղած պարագայում դիմում էր զինված ուժին և չէր խորշում նաև բռնի ճնշումներից,

- Աջարիան և Սամցխե-Մեսխեթիան բռնակցվեցին Վրաստանին, առանց ճշտելու այդ շրջանների ազգաբնակչության իրական կամքը: Վրաց կառավարությունը, փաստորեն, պարտադրված էր նաև կոշտ և կոպիտ քաղաքականություն դրսևորել «մահմեդական Վրաստանի» ճակատագրի վճռման հարցում, քանզի հակառակ պարագայում բացվում էր նրա՝ Թուրքիայի ձեռքն հավերժ անցնելու իրական հեռանկարը,

սահման չի ճանաչում»: Sb'u Bechhofer C.E., in Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920, London, 1921, p. 14.

• վրաց մեծամասնության թվային գերակշռությունն այնքան վճռորոշ չէր, որպեսզի նրան թույլ տար ամբողջովին և մշտապես անտեսել նրկրի ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների օրինական ծգտումները: Պաշտոնական Թիֆլիսը տարբեր տեսակի մեքենայություններով և խոսանավող հնարքներով ամեն կերպ ջանում էր թմրեցնել նրանց զգոնությունը: Ընկնելով նեղ կացության մեջ, վրաց նախարարները, հետևաբար, չէին խորշում կեղծ խոստումներ հնչեցնել նաև Աջարիայի և Սամցխե-Մեսխեթիայի «լիակատար» ինքնավարության մասին: Այս ամենն արվում էր սույն շրջանների խլամադավան ազգաբնակչությանը մոլորեցնելու, նրա համակրանքը շահելու և, այնուհետև, նույնադավան Թուրքիայից հեռացնելու համար: Այսպիսով՝ Սամցխե-Մեսխեթիան օրենսդրորեն չստացավ խոստացված, թեկուզ և անվանական «ինքնավարությունը», ինչպես դա եղավ, թերևս, Աջարիայի⁹⁹ պարագայում:

⁹⁹ Ինչպես հայտնի է, Մոսկվայում 1921 թ. մարտին կնքված ռուս-թուրքական պայմանագիրը նախատեսում էր Աջարիայի տարածքում վարչական (տեղական) ինքնավարության կազմավորումը: ՌուՖՍՍԿ-ի կառավարությունը պատասխանատվություն էր ստանձնում ապահովելու ինքնավարության մահմեդական ազգաբնակչության կրոնական իրավունքները (տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. 3-й, Москва, 1959, с. 598): Այդ օրերին դադարեց գոյություն ունենալ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը: Հավատարիմ մնալով իր գիշատիչ էությանը և օգտվելով Վրաստանի ծանր կացությունից, թուրքական կողմն ընթացք սովեց իր նախորոք մշակած գալթոդական ծրագրերին: Թուրք պարագլուխները, տեսնելով, որ Վրաստանը կոչ է գնում ՌուՖՍՍԿ-ին, վեցին պահին որոշեցին ճանկել մի խոշոր պատահ: Թյազըն Քարաբեցիի քանակի շտաբը հայտարարեց Աջարիան և Սամցխեն բռնազավթելու մասին («Вступление в Батум турецкого отряда местным мусульманским населением было встречено с большим энтузиазмом», տե՛ս Шафиев Я. Тайны мюшавистского царства, Тифлис, 1921, с. 125): Վրացի զինվորականները դիմադրություն կազմակերպեցին՝ թուրք զանդիների արկածախնդրությունը կանխելու համար: Բայթումի ամրոցում և փոլոցներում բռնկվեցին թե՛ մարտեր: Թուրքերը ընկրկեցին և հեռացան քաղաքից: Թուրքական ազդեսիայի հետևանքով երկրամասում ստացացած անկայուն և երկինաստ կացությունը՝ որոշ ժամանակ դեռ շարունակվում էր («Комалисты оставили город, но еще находится <...> в Аджарии, они <...> призывают мусульманское население Аджарии вооружиться и не пускать сюда грузин. Они говорят массам, что автономия дарована аджарцам Комалем <...> комалисты скоро займут Батум обратно», տե՛ս Борьба за победу..., док. 269.): Խորհրդային Ռուսաստանի գրոմոնը, սակայն, հեռագա պայքարի ընթացքն ի վերջո վճռեց Վրաստանի օգտին: Աջարիայի ինքնավար հանրապետության ստեղծման մասին որոշումը՝ գործնականում կայացրեց

**THE PROBLEM OF ADJARA AND SAMTSKHE-MESKHETI IN THE CONTEXT
POLICY OF INTEGRATION OF THE GOVERNMENT OF GEORGIA (1918-1921)**

Against a background of a chaotic disintegration of the Russian Empire, the Georgian political elite launched a determined and uncompromising struggle for integration with their country of Adjara and Samtskhe-Meskheti. The Georgian side has always believed, above all, of the famous thesis of its «indisputable» historical rights to these territories. Among some of the Muslim Georgians were also extended the ideas of creating a buffer state here, in particular, independent Adjaristan. The predominant Muslim population in these border areas was in the orbit of the interests of the neighboring Ottoman Empire. Adjara and Samtskhe-Meskheti became the scene of the sharp battles between the militant pan-Islamism and gaining power pan-Georgian doctrine. Turkish agents spared no effort and resources to prevent the integration of Adjara and Samtskhe-Meskheti in Georgia. Against the interests and intentions of the official Tbilisi in these regions acted as the government of Azerbaijan. Wish to neutralize the machinations of the Turkish and Azeri intrigues; the Georgian government has resorted to the direct occupation of the disputed Adjara and Samtskhe-Meskheti. These regions were annexed to Georgia brute force of arms, without finding out the true intentions of the local population. Wish to confuse and appease the indignant Ajarians and Meskhetians, Georgian ministers not keep away from giving false promises of autonomy. Thus, Tbilisi tried to win over the local Muslim population and detach them from the same faith in Turkey. The leaders of the Georgian Democratic Republic had never been strong supporters of the autonomy of Adjara and Samtskhe-Meskheti and talked about it only to the external rapprochement and solidarity with their Muslim population.

արդեն «Կրահեղկովը՝ 1921 թ. հուլիսի 16-ին Վրաց մտավորականությունը, որի ներքերում են ճշտապես գտնվել իր ժողովրդի հասարակական-քաղաքական տրամադրությունների վրա ազդելու հզոր լծակները, աղպես էլ յիանակելովեց Վրաստանում «խորհրդային» ինքնաշարժությունների գոյության փաստի հետ: Բնադրատական նստերի թիրախում էր հայտնվել նաև աջարական ինքնաշարժությունը («Существование отдельной Аджарской автономной республики <...> является анахронизмом, ибо нет отдельной аджарской нации, культуры, языка». ՏԻՍ Մետեաշավիա Ա., Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии (1917-1921 гг.), Тбилиси, 1987, с. 195):

Georgian historical thought is prone to easy generalizations, simplifying and leveling of the intricate political situation that prevailed in some time around the question of the nationality of Adjara and Samtskhe-Meskheta. Georgian historians without adequate theoretical and methodological basis, with some a priori, are doing their best to prove that a sufficiently heterogeneous population of these regions only dreams of «the reunification with his native land of Georgia».

This article was written on the basis of historical evidence, archival material and a wide range of primary sources, published by the periodical press in the investigated period of time, much of which is introduced into scientific circulation for the first time.

ԱՆՈՒՇ ԱՏԱԲՈՒՅՑԱՆ

ԲԱՆԱԿԻ ԴՆԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՈՐԴԵՍ 1978-1979 ԹԹ. ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՇԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՐՏՆ ՈՒ ՇԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԿԱՆԽՈՐՈՇՈՂ ԿԱՐԵՎՈՐ ԳՈՐԾՈՆ. ՇԵՏԱՀԱՅԱՑ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ

1978 թ. դեկտեմբերի 31-ին պաշտոնապես հայտարարվեց, որ Շահիուր Բախթիարն ընդունել է կառավարություն կազմելու շահի առաջարկը, և շահը պետք է երկրից մեկնի՝ թժշկական հետազոտություն անցնելու նպատակով¹: 1979 թ. հունվարի 3-ին Սպիտակ տանը Ազգային անվտանգության խորհրդի նիստում քանակի գնելու Ազգարիի՝ վարչապետի պաշտոնից հրաժարականից հետո Իրանում ճգնաժամի քննարկման ժամանակ Միացյալ Նահանգների պաշտպանության փոխնախարար Չ. Դունքանն առաջարկեց եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի միացյալ ռազմական ուժերի փոխիրամանատար գնելու Ռ. Հայզերին գործուղել Իրան՝ քանակի հրամանատարների հետ արդեն իսկ ունեցած կապերն ամրապնդելու, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի կողմից իրանական քանակին ցուցաբերվող աջակցության շարունակումը հավաստելու համար²: Իրանի զինված ուժերի նկատմամբ այդ արտակարգ ուշադրությունը պատահական չէր. միանգամայն կանխատեսելի էր շահի իշխանությունը պահպանելու համար վերջիններիս կողմից զինված հեղաշրջում իրականացնելու հավանականությունը, ինչը պետք է անհապաղ կասեցվեր՝ հետագա բարդություններից խուսափելու համար:

Շահին իշխանությունից հեռացնելու մտահղացումն, ի դեպ, ամերիկյան ղեկավար շրջաններում ծագել էր դեռևս ավելի վաղ: Այն առավել ամրապնդվեց 1979 թ. հունվարի 4-7-ին Գվադելուպայում ԱՄՆ-ի նախագահ Զ. Քարտերի, Ֆրանսիայի նախագահ Վ. ժիսկար

¹ «Էթերնալս», 31.XI.1979 (պարսկ.):

² Նեջաթի Ղ., Թարիխ-ե սխախ-ե թիսթ օ ֆանեջ սայե-ե Իրան, Թեհրան, 1992, հ. II, էջ 252 (պարսկ.):

դ՛եստենի. Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Զ. Կալլագենի և Գերմանիայի կանցլեր Հ. Շմիդտի մասնակցությամբ ոչ պաշտոնական հանդիպման ժամանակ, որտեղ այլ հարցերի թվում քննարկվեց նաև այդ երկրների համար կարևորություն ներկայացնող՝ իրանական հեղափոխության և, մասնավորապար, շահի ճակատագրի հարցը³: Չնայած մոտեցումներում առկա տարբերություններին՝ նրանք քոչորդ համամիտ էին, որ այդ պահին երկրից շահի հեռանալը, թերևս, անխուսափելի է և անհրաժեշտ: Մանավանդ այն պարագայում, երբ ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջաններում շահին իշխանությունից հեռացնելու հարցում առկա էին լուրջ տարաձայնություններ, պետությունների այսպիսի դիրքորոշումը (այն է՝ համաձայնությունը ԱՄՆ-ի նախաձեռնությանը), ոգևորիչ էր և կարևոր նշանակություն ունեցավ ԱՄՆ-ի դեկավարության կողմից վերջնական վճիռ կայացնելու համար:

Անշուշտ, ԱՄՆ-ի ղեկավարների համար նույնքան կարևոր էր նաև այդ ժամանակ Իրանում Միացյալ Նահանգների դեսպան Ռ. Սալլիվենի կարծիքը, որը, քնակաճաբար, լավատեղյակ էր Իրանի ներքաղաքական գործընթացներին և գրեթե չէր կասկածում շահի, նաև ԱՄՆ-ի համար իրադարձությունների անցանկալի զարգացման հնարավորությանը: Հայտնի է, որ դեռևս ավելի վաղ նա հորդորում էր Միացյալ Նահանգների ղեկավարությանը, սեփական պետության շահերից ելնելով, անհապաղ հրաժարվել շահի նկատմամբ լոյալության պարտավորությունից, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ նաև նրան երևել Իրան վերադարձնելու և իշխանությունը վերագրավելուն աջակցելու գաղափարից⁴:

Եվ այսպես, 1979 թ. հունվարի սկզբին Ռ. Հայզերը գաղտնի ժամանեց Իրան⁵: Այդ մասին տեղեկացված չէր նույնիսկ ՆԱՏՕ-ի միացյալ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար և Ռ. Հայզերի անմիջական ղեկավար գեներալ Ա. Հեյզը: Վերջինիս համար դա քոչոր առումներով վրդովեցուցիչ անակնկալ էր: Հայտնի է, որ նա

³ Նեցաթի Ղ., նշվ. աշխ., էջ 214:

⁴ Sullivan W.H., Mission to Iran, New York, London, 1981, p. 233.

⁵ Heikal M., The Return of the Ayatollah. The Iranian Revolution from Mossadeq to Khomeini, London, 1981, p. 170.

կորականապես դեմ էր Իրանից շահին հեռացնելու գաղափարին, համոզված, որ դա նախ և առաջ կկազմալուծի Իրանի զինված ուժերը, և շատերի կարծիքով՝ ԱՄՆ-ի ղեկավարության կողմից դրա իրականացման փորձն այն գործոններից էր, որոնք նպաստեցին այդ բարձր պաշտոնից նրա հրաժարականին⁶:

Արդեն հունվարի 4-ին ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտը հայտարարեց, որ Ռ. Հայզերի առաքելության նպատակը Շ. Բախթիարի քաղաքացիական կառավարությանը պաշտպանելն ու աջակցելն էր⁷: Շ. Բախթիարի կառավարությունը, որի հետ ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը մեծ հույսեր էր կապում և որին աջակցելու պատրաստակամություն էր հայտնել⁸, իրոք, կարիք ուներ պաշտպանության: Խոսակցություններ էին գնում այն մասին, որ ռազմաօդային ուժերի հրամանատար, շահի նկատմամբ ջերմեռանդ և անկեղծ հավատարմությամբ տոգորված գեներալ Խոսրովդադը և մի քանի բարձրաստիճան սպաներ ծրագրել էին շահի մեկնումից հետո պաշտոնանկ անել Շ. Բախթիարին և զավթել իշխանությունը՝ հույսը հիմնականում դնելով իրանական բանակի և, մասնավորաբար, շահական գվարդիայի վրա: Այս լուրերը լրջորեն անհանգստացնում էին Միացյալ Նահանգների ղեկավարներին, և վերջիններս այդ մտադրության իրականացումը կասեցնելու հնարավորություններ էին որոնում: Հասկանալի էր, որ բարձրաստիճան զինվորականների այդ խումբը, որն այդպես էլ չէր կարողանալու ներել ԱՄՆ-ին երկրից շահին հեռացնելու նախաձեռնության համար, առանց վարանելու անհապաղ գործողություններ կսկսեր իր այդ դիտավորությունն իրականացնելու ուղղությամբ:

Ի հաստատումն դրա՝ 1979 թ. հունվարի 12-ին գեներալ Խոսրովդադը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որով սպառնալից տոնով զգուշացնում էր Շ. Բախթիարին, որ եթե նրա կառավարությունը չխոչընդոտի Իրանից շահի մեկնումը,

⁶ Sullivan W.H., նշվ. աշխ., էջ 229:

⁷ Ramazani R.K., The United States and Iran. The Patterns of influence, New York, 1982, p. 134.

⁸ The United States and Iran. A Documentary History, New York, 1987, p. 479.

«գինեկորականները ծեղքերը ծալած չեն նստի»⁹: Գեներալ Խոսրովդադը, որի փաստացի հսկողության տակ էին գտնվում Իրանի հատուկ նշանակության դեսանտային զորքերը, իրականում, արտահայտում էր իրանական բանակի բարձրագույն հրամանատարական կազմի գերակշիռ մասի տրամադրությունները:

Ավելորդ չէ նշել, որ նրանց այդպիսի քայլից ետ չէր պահի Նոյնիսկ այն հանգամանքը, որ շահն ինքն այդ պահին մեծ հույսեր էր կապում Շ. Բախթիարի կառավարության հետ: Երկրից մեկնելիս՝ օդանավակայանում, շահը, դիմելով Շ. Բախթիարին, ասաց. «Ձեր կառավարությունը վայելում է իմ լիակատար վստահությունը, և հուսով եմ, որ կառավարության անդամների հայրենասիրությունը նրանցից յուրաքանչյուրին հնարավորություն կտա ավարտին հասցնել այդ բարդ առաջադրանքը»¹⁰: Դժվար չէ ենթադրել, որ այդ առաջադրանքը միապետության վերականգնումն ու փրկությունն էր, ինչին ապավինում էր շահը: Համաձայն լրատվամիջոցների տեղեկատվության՝ շահը մեկնելուց առաջ ստեղծել էր հեղինակավոր գեներալներից բաղկացած գաղտնի կազմակերպություն, որի առջև խնդիր էր դրված ցանկացած պահի, երբ դա կպահանջեր իրադրությունը, ապահովել իր վերադարձի հնարավորությունը: Այսպիսով, Իրանի գինված ուժերի միասնականության պահպանումը և՛ շահի, և՛ Միացյալ Նահանգների համար դառնում էր առաջնահերթ:

Այս պարագայում Ռ. Հայզերին տրված՝ Շ. Բախթիարին աջակցելու հրահանգը ինքնին ենթադրում էր նաև այդ նպատակի համար նախ և առաջ բանակի միասնականության և ամբողջականության պահպանում, ինչի մասին բացահայտորեն տեղեկացնում էր ամերիկյան մամուլը: «Նյու Յորք Թայմս»-ի քաղաքական մեկնաբան Դ. Ռեստոնը, օրինակ, հաստատելով Միացյալ Նահանգների այդ մտադրությունը, ուղղակի նշում էր. «...Քարտերն Իրան ուղարկեց գեներալ Ռ. Հայզերին՝ հուսալով խոսափել Իրանի սպայական կորպուսում պառակտումից»¹¹: Դրա լավագույն ասացույցն էր, թերևս, այն, որ, ըստ տեղեկությունների, նրան հանձնարարված էր ուղղակի

⁹ «Բիշնես», 12.1.1979 (սլաբով):

¹⁰ Hoveyda F., The Fall of the Shah, New York, 1980, p. 200.

¹¹ «The New York Times», 6.1.1979.

իր ծեղը վերցնել զինված ուժերի շտաբի պետի՝ գեներալ Ղարաբաղիի պարտականությունները և օգտագործել քոլոր հնարավորությունները՝ շահին նվիրված և հավատարիմ բարձրաստիճան զինվորականներին հարկադրելու շահի մեկնելուց հետո նույնպիսի նվիրվածություն և հավատարմություն ցուցաբերել Շ. Բախթիարի նկատմամբ¹²:

Իրադրության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հավաստել, որ արդեն իսկ բարձրաստիճան զինվորականների միասնականության պահպանման գերխնդիրը, որն ընդհանուր էր շահի և Միացյալ Նահանգների համար, իրականում, նրանց կողմից միանգամայն տարբեր նպատակներ էր հետապնդում: Եթե շահի նպատակը անհրաժեշտ պահին նրանց համարժեք գործողությունների միջոցով գահի պահպանումն էր, ապա ամերիկյան ղեկավարների համար՝ Շ. Բախթիարի կառավարության պահպանումը, որի միջոցով միայն վաշիկգտոնը հույս ուներ անձեռնմխելի պահել Իրանում ԱՄՆ-ի դիրքերը:

Այսպիսով, հասկանալի է, որ ստեղծված իրադրության պայմաններում ամեն ինչ կախված էր բարձրաստիճան զինվորականների դիրքորոշումից: Հետևաբար, ժամանելով Թեհրան, Ռ. Հայզերը չհապաղեց հանդիպումներ ունենալ բարձրաստիճան զինվորականների հետ և հորդորել ու համոզել նրանց՝ աջակցել ճգնաժամի սահմանադրական լուծմանը, այսինքն, Շ. Բախթիարի՝ շահի կողմից նշանակված օրինական համարվող կառավարությանը¹³:

Սակայն վերջիններին հետ քանակցությունների արդյունքներն այդքան էլ հուսադրող չէին, քանի որ դրանց քովանդակությունը ոչ քոլորի համար էր ընդունելի: Նախ, բարձրաստիճան զինվորականները նվիրված էին անձամբ շահին և միայն շահին և, հետևաբար, նրան Շ. Բախթիարով փոխարինելն արդեն իսկ անքնական էր և անհնարին: Ինքնըստինքյան հասկանալի էր նաև, որ շահի՝ թեկուզ ժամանակավորապես հեռանալու դեպքում նրանք կգրկվեին իրենց բարձր կարգավիճակից և կկորցնեին ապագայի հույսը: Եվ, վերջապես, նրանք նաև հոգեբանորեն որևէ չափով

¹² «The New York Times», 5.1.1972.

¹³ Hayzer R.S., Mission to Iran, New York, 1986, p. 24.

պատրաստ չէին (և երբեք էլ պատրաստ չէին լինի) հավատարմության երդում տալ քաղաքական մի գործչի՝ Շ. Բախթիարին, և ենթարկվել նրան: Պատահական չէ, որ քարծրաստիճան գինվորականներից մի քանիսը, որոնց թվում էին ազդեցիկ գեներալներ Օվեյսին, Խոսրովդադը, Ռաբիին, Ջամը և այլք սկզբից նեթ մեծեցին համագործակցության առաջարկը¹⁴, ոմանք էլ ուղղակի հեռացան երկրից:

Այս պարագայում ավելի քան լավատեսական էր հնչում Ռ. Հայզերի այն վստահությունը, որ Իրանի գինված ուժերը կհամակերպվեն և միասնաբար կպաշտպանեն Շ. Բախթիարի կառավարությանը¹⁵: Ամենայն հավանականությամբ՝ Իրանում իր գործունեության սկզբում Ռ. Հայզերը չափից ավելի վստահ էր իր ուժերին, ինչպես նաև ապավինում էր շահին վերադարձնելու նրանց բոլոր ցանկությանը:

Ավելորդ չէ նշել, որ այս հարցում միանգամայն հակառակ կարծիքի էր Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Ռ. Սայլիվենը, նա, մասնավորաբար, չէր թաքցնում իշխանությունը պահպանելու Շ. Բախթիարի հեռավորության նկատմամբ իր թերահավատությունը: Միաժամանակ, սկզբից նեթ որևէ չափով չկասկածելով շահի, նաև ԱՄՆ-ի համար իրադարձությունների անցանկալի զարգացման հավանականությանը, համոզմունք էր հայտնում, որ գինված ուժերը վստահելի գործիք չեն հեղափոխության դեմ, և որ այսօրյա հիւմեյնու հետ առաջին իսկ հանդիպման դեպքում կպառակտվեն և կկազմալուծվեն¹⁶: Իր այս անվստահության մասին Ռ. Սայլիվենը տեղեկացրել էր նաև ամերիկյան համապատասխան ծառայություններին: Ի պատասխան՝ նրան հայտնել էին, որ դա (գինվորականության կողմից Շ. Բախթիարին պաշտպանելը - Ա.Ս.) Միացյալ Նահանգների պաշտոնական տեսակետն է և փոփոխման ենթակա չէ¹⁷:

Իրողությունն այն էր, որ գեներալներից շատերը լուրջ մտադրություն ունեին երկրից շահի հեռանալու դեպքում տապալել Շ.

¹⁴ Ziring L., Iran, Turkey and Afghanistan: A Political Chronology, New York, 1981, p. 216.

¹⁵ Heikal M., նշվ. աշխ., էջ 170:

¹⁶ Sullivan W.H., նշվ. աշխ., էջ 236:

¹⁷ Նույն տեղում:

Բախթիարի իշխանությունը և զինվորական կառավարություն ստեղծել, ինչը այժմ արդեն որոշակիորեն պաշտպանում էր և Վաշինգտոնը: Հայտնի է, որ ռազմական հեղաշրջման տարբերակը սկզբից ևեթ քննարկվում էր նաև ամերիկյան ղեկավար շրջաններում. այն նախատեսվում էր կազմակերպել, եթե Շ. Բախթիարը չկարողանար իրականացնել իր վրա դրված պարտականությունները: Ենթադրվում էր, որ անմիջապես այդ նպատակով հունվարի 4-ին ԱՄՆ էր մեկնել Իրանի ցամաքային զորքերի հրամանատար և Թեհրանի ռազմական վարչության ղեկավար գեներալ Օվեյսին, որը դիտարկվում էր որպես ապագա զինվորական կառավարության հնարավոր ղեկավար¹⁸:

Փարիզում գտնվող Խոմեյնին չհապաղեց իր մտահոգությունը հայտնել այդ կապակցությամբ՝ չբացառելով, որ իր կողմնակիցները կարող են զինված պայքար սկսել քանակի դեմ՝ նրանց կողմից ռազմական հեղաշրջման փորձի դեպքում¹⁹:

Այսուհանդերձ, ըստ ամերիկյան տեղեկատվական գործակալության հաղորդած լուրերի, ԱՄՆ-ում մշակվում էր ռազմական հեղաշրջման կոնկրետ պլան, որը կարող էր հետևել Շ. Բախթիարի կառավարության տապալմանը: Որպես դրա հաստատում ամերիկյան մամուլը հայտնում էր, որ ներկայումս Թեհրան են փոխադրվում շահի վարչակարգին հավատարիմ զորամասեր՝ գեներալ Խոսրովդադի գլխավորությամբ²⁰: Ի դեպ՝ այդ պլանի մշակման մեջ կարևոր դեր ունեցր ԱՄՆ-ում գտնվող գեներալ Օվեյսին:

Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա զարգացումները, հեղաշրջումն այդպես էլ տեղի չունեցավ: Եվ պատճառն ամենևին էլ քաղաքատիրոջ գինվորականների կողմից դրա հետևանքները ճշգրիտ կանխատեսելու անհնարինությունն ու վստահության բացակայությունը չէր միայն: Հեղափոխության խորացմանն ու ընդարձակմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի սպառնալից էր դառնում հեղափոխական ուժերի դիրքորոշումը, և գնալով նվազում էր շահին երբևէ Իրան վերադարձնելու հավանականությունը: Հունվարի 19-ին

¹⁸ "Pravda", 6.1.1979.

¹⁹ «The New York Times», 27.1.1979.

²⁰ «Washington Post», 12.1.1979.

այաթուղահ Թալեղանին ուղղակի նախազգուշացնում էր, որ «Իրանական ժողովուրդը սրբազան պատերազմի դուրս կգա քանակի դեմ, եթե վերջինս հեղաշրջման փորձ անի»²¹։ Բարձրաստիճան զինվորականների համար առավել մտահոգիչ էր դառնում սեփական ճակատագրի, միասնականության և դիրքերի պահպանման հարցը։ Նրանցից շատերն արդեն չէին թաքցնում իրենց կասկածը հեղաշրջման նպատակահարմարության հանդեպ և հակված էին այդ մտքից ընդհանրապես հրաժարվել։

Բարձրաստիճան զինվորականության դիրքորոշման այս ակնհայտ փոփոխությունը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջաններում ևս կասկածներ էին ծագել նույնիսկ հեղաշրջման փորձի հաջողության դեպքում Իրանում ԱՄՆ-ի նպատակների իրականացման համար քարենպաստ իրադրության ձևավորման հնարավորության նկատմամբ։ Քաղաքական սրընթաց զարգացումները հերթական անգամ ԱՄՆ-ի համար հրատապ ու անհետաձգելի էին դարձնում իրադրությանը համապատասխան նոր որոշումների կայացումն ու իրականացումը։ Այս պարագայում, թերևս, առավել նպատակահարմար էր դիտվում ընդդիմադիր ուժերի հետ կապեր հաստատելու և փոխհամաձայնության գալու միջոցով ճզևաժամի խաղաղ կարգավորման՝ ամերիկյան ղեկավարների կողմից դեռևս ավելի վաղ մշակված ծրագրի իրականացումը՝ ԱՄՆ-Իրան հարաբերությունները պահպանելու ակնկալությամբ։

Բարձրաստիճան զինվորականության այդ հարկադրված վերակողմնորոշման լավագույն արտահայտությունն էր, թերևս, քանակի շտաբի պետ գեներալ Ղարաբաղիի՝ մեկը մյուսին հաջորդող և առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող հայտարարությունները։ Մասնավորաբար, եթե հունվարի 16-ին նա հավաստիացնում էր, որ ոչ մի հեղաշրջում տեղի չի ունենա, և որ դրա հնարավորությունն ուղղակի աներևակայելի է²², իսկ մի քանի օր անց նույնպիսի համոզվածությամբ պնդում էր, որ զինվորականներն աջակցելու են սահմանադրական (այսինքն՝ Շ. Բախթիարի - Ա.Ս.)

²¹ «The New York Times», 19.1.1979.

²² «Թեյխես», 16.1.1979 (պարսկ.)։

կառավարությանը²³, ապա գրեթե նույն ժամանակ վստահություն էր հայտնում, որ քանակը պահպանելու է իր միասնականությունը և չի խառնվելու քաղաքականությանը²⁴: Անկասկած, հատկապես այս վերջին հայտարարությունը, որը հաստատում էր քաղաքական զարգացումներում զինվորականության կողմից չեզոքություն պահպանելու մտադրությունը, արված էր ոչ առանց ԱՄՆ-ի, նաև հումբյուռ կողմնակիցների միջամտության:

Բառակի չեզոքության պահպանումն այն կարևորագույն նախապայմանն էր, որը պետք է ապահովեր կողմերի միջև սկսված քանակցությունների շարունակումը, ուղղվածությունն ու ակնկալվող արդյունքները: Եվ մինչ ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները Փարիզում Բարիմ Յազդիի միջոցով քանակցում էին այսօրյա հումբյուռ հետ, դեսպան Սալլիվենը և գեներալ Ռ. Հայզերը հատկապես երկրից շահի հեռանալուց հետո ակտիվորեն ձեռնամուխ եղան ոչ միայն Իրանի ընդդիմադիր ուժերի հետ իրենց կապերի ամրապնդմանը, այլև բարձրաստիճան զինվորականներին աջխարհիկ և հոգևոր ընդդիմության հետ քանակցությունների հակելու հնարավորությունների որոնմանն ու հանդիպումների կազմակերպմանը, որոնց նպատակն էր լինելու կոնֆլիկտի՝ բոլոր կողմերին շահագրգռող խաղաղ լուծում գտնելը: Դա, ի դեպ, Ռ. Սալլիվենի սեփական նախաձեռնությունն էր, որի իրականացումն սկսել էր դեռևս նախքան ԱՄՆ-ից համապատասխան հրահանգ ստանալը:

Ու. Սալլիվենը կարևոր է համարում նաև այն, որ իրեն հաջողվել էր հաշտության եզրեր գտնել բարձրաստիճան զինվորականության և հոգևորականության միջև: Նա գրում է, որ դա ևս իր նախաձեռնությունն էր, և որ իրեն հաջողվել էր համոզել ԱՄՆ-ի ղեկավարությանը, մասնավորապար, նախագահ Ջ. Քարտերին, որ ԱՄՆ-ի ազգային շահերը պահանջում են փորձել մոդոա միլիտերի ստեղծել հրդիդային Միության հանդեպ ընդհանուր հակակրանք տաճող զինվորականության ու հոգևորականության միջև՝ հակազդելու

²³ «The New York Times», 23.1.1979.

²⁴ Balta P., Rouleau Cl., L'Iran insurge: 1979 en Islam? Un Tournant du Monde, Paris, 1979, p. 90.

Թուղթին և կասեցնելու Իրանի նկատմամբ ԽՍՀՄ-ի նկրտումներն ու դրանց իրականացմանն ուղղված ամենակտիվ գործողությունները²⁵։

Ստանալով ԱՄՆ-ի ղեկավարության հավանությունն ու համապատասխան հրահանգը՝ Ու. Սալլիվենն անհապաղ հանդիպեց ընդդիմադիր այաթոլլահ Մուսավի Արդաբիլիի և Մեհդի Բազարգանի հետ։ Վերջիններս պատրաստ էին քանակցությունների, պայմանով, որ քանակը զերծ մնա միջամտությունից և ապագա կառավարության հետ համազորակցի։ Մ. Բազարգանը խոստացավ, որ ինքը կխոսի իր գլխավորած Ազատության ճակատի անդամների, իսկ Արդաբիլին՝ հեղափոխության հոգևոր առաջնորդների հետ²⁶։ Այնուհետև հանդիպումներ տեղի ունեցան ՍԱՎԱԲ-ի ղեկավար գեներալ Մ. Մողադդամի և Մ. Բազարգանի ներկայացուցիչների միջև։ Բանակցություններին մասնակցում էին նաև Ամիր Էթեբզամը, այաթոլլահ Շարիաթմադարիի մտերիմ դուկտոր Նասեր Մինասչին, այաթոլլահ Բեհեշթին և այաթոլլահ Թալեղասին։

Հանդիպումների ու քանակցությունների այս գործընթացը, սակայն, ԱՄՆ-ի քանցքերի արդյունքը չէր միայն։ Իրադրության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդ պահին կոնֆլիկտի մեջ ներգրավված առանց քացառության բոլոր կողմերի համար էլ դա դարձել էր անհրաժեշտություն, քանի որ քննարկվում էին կողմերից յուրաքանչյուրի համար առաջնահերթ կարևորություն ներկայացնող խնդիրներ։

Մեհդի Բազարգանն, օրինակ, ակտիվացրեց զինվորականների հետ իր հանդիպումները՝ նրանց հեղափոխության կողմը գրավելու նպատակով։ Նա ցանկություն հայտնեց անձամբ հանդիպել Ղարաբաղիին և Մողադդամին։

Հունվարի 16-ին շահը վերջապես երկրից մեկնեց։ Այաթոլլահի հումբյուռ ներկայացուցիչներն ու իրանական գեներալները անմիջապես զադոնի քանակցություններ սկսեցին՝ քննարկելու փոփոխված իրադրության պայմաններում երկրի ապագայի հարցը։ Եվ երբ հումբյնին հունվարի 20-ին հայտարարեց շուտով Իրան վերադառնալու իր մտադրությունը²⁷, հեղափոխականների համար

²⁵ Sullivan W.H., նշվ. աշխ., էջ 233։

²⁶ Նույն տեղում, էջ 236-237։

²⁷ «Էթեբզամ», 20.1.1979 (պարսկ.)։

ավելի քան կարևոր դարձավ նրա վերադարձի նկատմամբ բարձրաստիճան գինվորականության դիրքորոշման ճշգրտումը, իսկ գինվորականության համար՝ դրա հետևանքները:

Արդեն հունվարի 22-ին Նասեր Մինաջին հանդիպեց գեներալ Ղարաբաղիի հետ՝ համոզվելու համար, թե արդյոք հումեյնին կարող է վերադառնալ Իրան՝ առանց բախվելու գինվորականության դիմադրությանը²⁸: Հարկ է էջել, որ Ղարաբաղիի պատասխանն անորոշ էր. քանակի ղեկավարությունը թեև հայտարարել էր քանակի չեզոքության մասին, սակայն դեռևս պատրաստ չէր վերջնական վճիռ կայացնել: Վերջիններին կողմնորոշումն ավելի հստակ դարձավ, երբ գեներալներ Մոլադդամի և Ղարաբաղիի հետ քանակցությունների ժամանակ Բազարգանն առաջին անգամ քացահայտորեն խոստովանեց, որ իրենք շահագրգռված են քանակի միասնականության պահպանմամբ²⁹, ինչն արդեն հուսադրող էր: Դրան հաջորդեց հումեյնու այն հավաստիացումը, որ հեղափոխականների պահանջը քանակի կազմալուծումը չէ, այլ նրա պահպանումը³⁰: Միաժամանակ, ժխտելով հեղափոխականների կողմից քանակի ժամանակակից զենքը ոչնչացնելու մասին տարածված լուրերը, հումեյնին շտապեց հայտարարել, որ այդ զենքը պատկանում է Իրանի ժողովրդին, և քանակը նրան պետք է պաշտպանի³¹: Բոլոր դեպքերում, իր անվտանգությունն ապահովելու նպատակով հումեյնին իր ներկայացուցիչներին նաև հանձնարարել էր քանակին վտահոցներ, որ նրա վիճակը չառ լավ է լինելու, միաժամանակ զգուշացնելով, որ չտան այնպիսի խոստումներ, որոնք չեն կատարվելու³²:

Շեղափոխության առաջնորդների այս հավաստիացումների նպատակը զինված ուժերին հանդարտեցնելն ու վճռական պահին նրանց ծայրահեղ գործողություններից ետ պահելը չէր միայն: Եթե մինչ այդ հումեյնին և նրա կողմնակիցները պատրաստակամություն էին ցուցաբերում փոխզիջումների գնալ քանակի հետ՝ կանցնելու համար նրա ընդդիմությունը և ապահովելու հումեյնու վերադարձը

²⁸ Stempel J.D., *Inside the Iranian Revolution*, Bloomington, 1981, p. 170.

²⁹ Sullivan W.H., նշվ. աշխ., էջ 244:

³⁰ Նեջաթի Ղ., նշվ. աշխ., էջ 295:

³¹ Նոյն տեղում, էջ 280:

³² Նեջաթի Ղ., նշվ. աշխ., էջ 293:

երկիր, ապա այժմ չէին թաքցնում նաև քանակի միասնականությունը պահպանելու իրենց շահագրգռությունը՝ հետագայում այն նորաստեղծ Իսլամական Հանրապետության նկատմամբ ընդդիմադիր ուժերի հավանական ոտնձգություններին դիմակայելու և պետության պաշտպանությունն ու նրա կայունությունն ապահովելու համար:

Ըստ տեղեկությունների՝ Խոմեյնու վերադարձի նախօրյակին քանակում ստեղծվել էր տագնապի ու լարվածության մթնոլորտ, և դարձյալ հրատապ էր դառնում հեղաշրջման հարցը: Բարձրաստիճան գինվորականներին, մասնավորաբար, անհանգստացնում էր Խոմեյնու վերադարձի դեպքում քանակի տրոհման և ընդվզելու հավանականությունը, ինչը վերահսկելը, առավել ևս՝ կասեցնելը անհնարին կլիներ: Բարձրաստիճան գինվորականները չէին կարող նաև ձերբազատվել այն մտավախությունից, որ, վերադառնալով Իրան, Խոմեյնին իրենց հետ հաշվեհարդար կտեսնի:

Այս պարագայում քանակի ղեկավարները Ռ. Հայզերի առջև խնդիր էին դրել Խոմեյնու վերադարձի դեպքում երաշխավորել քանակի անվտանգությունն ու անձեռնմխելիությունը: Նրանք, մասնավորաբար, պահանջում էին, որ նա Խոմեյնու կողմնակիցներին ներկայացնի հետևյալ պայմանները. Խոմեյնին պետք է հետաձգի իր վերադարձը Թեհրան՝ մինչև նրա ներկայացուցիչների հետ քանակցությունների ավարտը, պետք է դադարեցնի իրանցիներին ուղղված իր սադրիչ հրահանգներն ու կոչերը, և, վերջապես, Բի Բի Սի-ին պետք է համոզեն, որ Խոմեյնուն եթե չտրամադրի հաղորդակցվելու Իրանի ժողովրդի հետ²²:

Ի վերջո, քանակի ղեկավարությունը տվեց Խոմեյնուն չընդդիմանալու իր համաձայնությունը: Այժմ արդեն ԱՄՆ-ը կարող էր վերադարձնել Խոմեյնուն, առանց վախենալու, որ քանակը կընդվզի: Նրան, իհարկե, պետք էր նաև պահպանել քանակի միասնականությունն ու ամբողջականությունը՝ իրադարձությունների ոչ ցանկալի զարգացման դեպքում նրա հնարավորություններն օգտագործելու համար:

Փետրվարի 1-ին Խոմեյնին Փարիզյան արքայից վերադարձավ Իրան և արդեն փետրվարի 5-ին Մեհդի Բազարգանին նշանակեց իր

²² Zabih S., *Iran Since the Revolution*, London, 1982, pp. 12-13.

հոչակած ժամանակավոր հեղափոխական կառավարության վարչապետ: Մինչդեռ Շ. Բախթիարը համատրոբն չէր պատրաստվում հրաժարվել վարչապետի պաշտոնից: Փաստորեն, երկրում ստեղծվել էր երկիշխանություն: Այս պարագայում փետրվարի 9-ին Թեհրանի մոտ գտնվող ռազմաօդային քաղաքի ավազ և կրոսեր սպաների (հոմաֆարների) միջև տեղի ունեցավ ընդհարում, որտեղ ազգաբնակչությունը հանդես եկավ հակաշահական ուժերի կողմից: Այն արագ վերածվեց համաժողովրդական ապստամբության, ինչը հերթական անգամ փորձեցին օգտագործել հակահեղափոխական ուժերը, որոնք այդպես էլ մինչև վերջ չէին հրաժարվել ռազմական միջամտությամբ իրադրությունը փոխելու մտադրությունից: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ այս բախումը նախապես կազմակերպված էր բանակի որոշ ղեկավարների կողմից՝ այն ապստամբության վերածելու նպատակով: Գեներալ Ռաքիին վկայում էր, որ այդ ծրագիրը համատեղ ջնարկվել էր բանակի շտաբի հրամանատարների և վարչապետ Շ. Բախթիարի միջև: Գեներալ Բադրին և շահական գվարդիայի հրամանատար գեներալ Նեշաթը պայմանավորվել էին իրենց զորքը դնել Թեհրանի ռազմական դրության պատասխանատու գեներալ Ռահիմիի տրամադրության տակ³⁴: Ի դեպ՝ այդ ծրագրին ընդդիմացել էր գեներալ Ղարաբաղին, որը վերջիններիս ներշնչել էր այն միտքը, որ հարկավոր չէ վաղաժամ գործողություններ իրականացնել, քանի դեռ հստակորեն ներկայացուցիչների հետ բանակցություններն ընթացքի մեջ են: Համաձայն շրջանառվող լուրերի՝ Բազարգանը, Բախթիարը և գեներալ Ղարաբաղին հանդիպեցին շահական գվարդիայի հրամանատար գեներալ Բադրիի և օդային ուժերի հրամանատար գեներալ Ռաքիիի հետ և վերջին պահին կարողացան համոզել նրանց միանալ հեղափոխությանը³⁵:

Փետրվարի 11-ին իրանական բանակի ցամաքային, օդային և ծովային զորամիավորումների հրամանատարական կազմի մասնակցությամբ կայացավ խորհրդակցություն, որտեղ որոշում ընդունվեց տեղի ունեցող

³⁴ Zabih S., նշվ. աշխ., էջ 13:

³⁵ Ramezani R.K., նշվ. աշխ., էջ 122:

բախումներում բանակի չեզոքության մասին²⁶: Տեղեկություններ կան, որ այդ որոշումը կայացվել էր Ղարաբաղի վրա խումբելու ճնշումների ու հարկադրանքի հետևանքով: Իսկ պատճառաբանություններ գտնելը դժվար չէր: Միանգամայն հավաստի էր հնչում բանակի ղեկավարության այն հայտարարությունը, որ բանակը կատարել է Բախթարի սահմանադրական կառավարությանը պաշտպանելու շահի հանձնարարությունն այնքան ժամանակ, քանի դեռ վարչապետը սահմանադրության պահպանը կլինի: Եվ քանի որ Բախթարը դժոճ է այդ պայմանը և հակվել է երկրում հանրապետություն հաստատելու կողմը, ապա բանակն այլևս իրեն պարտավորված չի զգում իրականացնել վերջինիս պաշտպանությունը: Բանակի ղեկավարությունը Իրանի բրուն գործընթացներին իր չեզոքությունը հիմնավորում էր նաև ստեղծված իրադրության պայմաններում ներքին արյունահեղ պատերազմից խուսափելու շահի հրահանգը կատարելու նպատակով²⁷: Հատկանշական է, որ գեներալներից ոմանք տարբեր պատրվակներով խորհրդակցությանը չմասնակցեցին, հանգամանք, որն ավելորդ անգամ վկայում էր այն մասին, որ այդպես էլ տարբեր պատճառներով հնարավոր չէր եղել պահպանել բանակի միասնականությունը:

Փետրվարի 11-ին, այսպիսով, շահական բանակը դադարեց գոյություն ունենալ: Փահլավիների վարչակարգը տապալվել էր: Նույն օրը Բախթարը հարկադրված եղավ հրաժարական տալ, իսկ վեց օր անց Ռ. Հայդերը հեռացավ Իրանից:

Ինչ վերաբերում է բարձրաստիճան գինվորականության հետագա ճակատագրին, ապա վերջիններս այդպես էլ չխուսափեցին հաշվեհարդարից: Եվ այդ դեպքում արդեն կարևոր չէր, թե վճռորոշ պահին նրանցից ով որ ճամբարում էր հայտնվել: Նրանց մեծ մասը մահապատժի ենթարկվեց, ձերբակալվեց կամ երկրից արտաքսվեց՝ առանց նոր վարչակարգի դեմ գործելու վերաբերյալ որևէ իրական ապացույցի: Արդեն փետրվարին, երբ սկսվեց իրանական բանակի քարեփոխումը, մոտ 200 գեներալ մահապատժի ենթարկվեց²⁸: Այս գործընթացն ունեցավ իր շարունակությունը:

²⁶ Նեցաթի Ղ., Նշվ. աշխ., էջ 391:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 390:

²⁸ Ziring L., Նշվ. աշխ., էջ 182:

Բարձրաստիճան գինվորականության նկատմամբ հումայնու դիրքորոշման այս կտրուկ փոփոխությունը ևս ունեւր իր ծանրակշիռ հիմնավորումը: Հատկապես վերջին իրադարձություններում նրանց ծայրահեղ ակտիվության անթացույց դրսևորումն ավելի էր ամրապնդել հումայնու այն վստահությունը, որ երկրի գինված ուժերը վաղ թե ուշ դուրս կգան նոր վարչակարգի դեմ և հետագա վտանգներից խուսափելու համար նրանցից ժամանակին պետք էր ազատվել, մատավանդ, որ նրանք իրենց անենակարևոր գործն արդեն ավարտել էին:

Հիասթափված և վիրավորված շահը իր «Պատասխան պատմությանը» գրքում գրում է. «Հայզերին հաջողվեց իր կողմը գրավել իմ գինված ուժերի շտաբի վերջին պետ գեներալ Ղարաբաղիին: Հետագայում նրա պահվածքը վերլուծելով՝ համոզվեցի, որ նա դավաճան է եղել... Ղարաբաղին, օգտագործելով իր ազդեցությունը, խոչընդոտել է, որ քանակը հումայնու դեմ դուրս գար... Բացի Ղարաբաղիից, իմ բոլոր գեներալները գնդակահարվեցին...»²⁹:

Ղարաբաղիին դավաճան անվանելը, ակնհայտորեն, շահի կողմից առավելապես զգացմունքային քննորոշում էր: Բարձրաստիճան գինվորականների, ինչպես և Ղարաբաղիի համար վերջնականապես պարզ էր դարձել ստեղծված իրադրության պայմաններում շահին Իրան վերադարձնելու այլևս միանգամայն անիրագործելի լինելը, և այդ պահին քանակի միանականությունը պահպանելու և փլուզումից զերծ պահելու միակ ուղին կոնֆլիկտի խաղաղ կարգավորումն էր:

Ի դեպ՝ Ղարաբաղիի կյանքը ևս մեծ վտանգի տակ էր: Նա մեղադրվում էր քանակի չեզոքության որոշման մասին ռադիոյով հայտարարությունն ուշացնելու համար (ռադիոն գտնվում էր գինվորականների հսկողության տակ), մինչդեռ անտեղյակ շահական գվարդիան և մյուս զորամիավորումները շարունակում էին ավելի վաղ սկսած դիմադրությունը՝ մեծ կորուստներ պատճառելով: Սակայն Ղարաբաղիի նկատմամբ որևէ պատժամիջոց չիրականացվեց շնորհիվ այն քանի, որ նա կարողացել էր ժամանակին ետ պահել բարձրաստիճան գինվորականությանը Շ. Բախթիարին լոյալություն ցուցաբերելուց:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ, փաստորեն, Միացյալ Նահանգների ղեկավարության դիվանագիտությունն իր նպատակին

²⁹ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, New York, 1980, pp. 172-173.

չհասավ: Չնայած գործադրած ջանքերին՝ նրան այդպես էլ չհաջողվեց վերականգնել, առավել ևս պահպանել Իրանում ԱՄՆ-ի դիրքերը:

Արդեն իսկ երկրից շահին հեռացնելու մասին որոշման ընդունումից և, մանավանդ, դրա իրականացումից հետո երկրում ստեղծված նոր, ծայրահեղ բարդ իրադրության պայմաններում զինված ուժերի հրամանատարությունը ևս չկարողացավ լուծում տալ իր առջև դրված խնդիրներից և ոչ մեկին. նա չկարողացավ խոչընդոտել շահի հեռանալը երկրից, չկարողացավ պահպանել իր միասնականությունը և նրան ետ վերադարձնել, և, վերջապես, հարկադրված եղավ ոչ միայն հրաժարվել զինված հեղաշրջում իրականացնելու և զինվորական կառավարություն ստեղծելու մտադրությունից, այլև իր համերաշխությունը հայտնել հեղափոխական ուժերին: Հատկապես քանակի ղեկավարության այս դիրքորոշումը, որքան էլ առաջին հայացքից անսպասելի թվա, ավելի քան նպաստավոր եղավ հեղափոխականների նպատակների իրականացման համար, քանի որ հենարավոր դարձրեց երկրից շահի հեռանալը և ապահովեց հումայնու անարգել վերադարձն ու դրան հաջորդող գործընթացները:

ANUSH STAMBOLTSYAN

THE POSITION OF ARMY LEADERSHIP AS AN IMPORTANT FACTOR FOR
DESTINING THE END AND THE CONSEQUENCES OF IRANIAN REVOLUTION IN
1978-1979: RETROSPECTIVE LOOKOUT

In the current article we present and discuss the main factors which not only supported the success of the revolution, but also conditioned the further processes in the crucial period of the revolution within the frameworks of complicated and contradictory political developments.

As dominant factors, the author emphasizes the forced transformation of high-ranking military towards the shah which was connected with the new tactics of the USA as well as the pragmatic and purposeful circumstances of it used by the revolution forces.

ԵՎԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՃԱՊՈՆԻԱՅԻ ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐԻ ԱԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՑԻ ՏԱՐԱԾԱԵՐՁԱՆՈՒՄ ԵՎ «ԾՈՎԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐԻ» ԱՆԿՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 2001 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 11-Ի ԴԵՊՔԵՐԻՑ ՀԵՏՈ

Ճապոնիան Սառը պատերազմի տարիներին երկրում գործող «խաղաղ» սահմանադրության հիմնադրույթները չխախտելու նպատակով, փորձում էր իր միջազգային անվտանգությունն ապահովել երկրում առկա ԱՄՆ-ի ռազմական քաղաքների միջոցով¹: Սակայն հետսառըպատերազմյան շրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրադրության փոփոխման, մասնավորապես՝ երկրենտ համակարգի փլուզման և քաղաքենտ համակարգի ձևավորման, ասիական մի շարք երկրների տնտեսական կտրուկ աճի և քնական հանաճոնների ձեռքբերման համար վերջիններիս միջև ծավալվող մրցակցության մեծացման, ինչպես նաև Ճապոնիայում տեղի ունեցող ներքին քաղաքական խմորումների արդյունքում² սկիզբ դրվեց պաշտոնական Տոկիոյի նոր քաղաքականության ձևավորմանը: Այն արտահայտվեց Ճապոնիայի ռազմաքաղաքական դերի ակտիվացմամբ թե՛ ասիա-խաղաղովկիանոսյան և մերձավորարևելյան տարածաշրջանների, թե՛ միջազգային հանգուցային հիմնախնդիրների կարգավորման գործընթացներում³: Այսպես՝ արդեն 1997 թ. Ճապոնիայի ռազմական հայեցակարգում հայտնվեցին նոր միտումներ, որոնք, առաջին հերթին, ուղղված էին Ճապոնիայի

¹ Кадзуэкино Того, 50 лет японской дипломатии (1945-1995), Москва, 1996, с. 12.

² 1955-1993 թթ. երկիրը կառավարվում էր Լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցության (ԼԴԿ) կողմից: 1994 թ. Խունիսին իշխանության եկավ Ճապոնիայի Նոր կուսակցությունը (ՃՆԿ): Այս մասին տե՛ս Молодых В., Молодых Э., Маркварин С., История Японии, XX век, Москва, 2007, с. 431-440; McKibbin W.J., The Macroeconomic Experience of Japan since 1990: An Empirical Investigation, Washington DC, November 1996, p. 18.

³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Ե., Ճապոնիայի մերձավորարևելյան նոր քաղաքականության ձևավորումը հետսառըպատերազմյան շրջանում (1991-2001 թթ.), Մերձավոր Արևելք, 2012, VIII, էջ 238-248:

ինքնապաշտպանական ուժերը (ՃԻՈԻ) տարածաշրջանային ռազմական ուժի վերածելու մտադրության հետ: Հարկ է նշել, որ Ճապոնիայի ռազմաքաղաքական դերի ակտիվացման գործում մեծ խթան հանդիսացավ տարածաշրջանում Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետության (ՉԺՀ) ծավալապաշտական քաղաքականությունը, ինչպես նաև էներգակիրների ոլորտում մի շարք ասիական երկրների, հատկապես՝ ՉԺՀ-ի և Հնդկաստանի կողմից վառելանյութի ծեղրքերման համար ներկայացված մրցակցության հայտը⁴: Նշենք, որ Չինաստանը դեռ 1993 թ. էներգակիրների ներկրման ոլորտում լուրջ մրցակցության հայտ ներկայացրեց միջազգային հանրությանը՝ դառնալով մերձավորարևելյան նավթի ցանցային ներկրող, իսկ արդեն 2003 թ. զբաղեցրեց երկրորդ տեղն իր նավթային ներկրումների քանակով՝ ետևում թողնելով Ճապոնիային և զիջելով միայն ԱՄՆ-ին⁵: 2000 թ.-ի դրությամբ՝ Մերձավոր Արևելքից Չինաստանը ներկրել է իր նավթային պահանջարկի մոտ 54%-ը և ըստ կանխատեսումների՝ 2020 թ. Չինաստան արտահանվող նավթի քանակը կհասնի 3.65 միլիոն բարելի մեկ օրում, որը կբավարարի վերջինիս էներգիայի պահանջարկի 60%-ը⁶: Ուստի Չինաստանի թե՛ էներգակիրների ոլորտում լուրջ մրցակցության հայտը, թե՛ ծավալապաշտական քաղաքականությունը, որն առաջնորդվում էր ռազմաքաղաքական դերի ակտիվացմամբ, մեծ վտանգ են ներկայացնում ինչպես Ճապոնիայի տնտեսությանը, այնպես էլ տարածաշրջանում վերջինիս դիրքերին, որը, ինքնաքերաքար, նպաստեց ռազմածովային ուժերի մրցավազքի զարգացմանը⁷: ՉԺՀ-ի աստիճանաբար ծավալվող

⁴ Ըստ կանխատեսումների՝ 2035 թ. դրությամբ ասիական երկրների էներգիայի պահանջարկը կաճի, որի ապահովման համար անհրաժեշտ կլինի 7.375 միլիոն տոննա նավթ, որից 2.700 միլիոն տոննա նավթը կբավարարի միայն Չինաստանի և Հնդկաստանի էներգիայի պահանջարկը՝ կազմելով աշխարհում արտահանվող նավթի 46%-ը: Այս մասին տե՛ս Handbook of Energy and Economic Statistics in Japan, Tokyo, 2011, p. 248.

⁵ International Energy Agency (IEA), Oil Market Report, March 11, 2004, p. 12.

⁶ Jin Liangxiang, Energy First, China and the Middle East, Middle East Quarterly, vol. XII/2, Spring, 2005, pp. 3-10; http://www.meforum.org/694/energy-first#_ftn2

⁷ Նշենք, որ Ճապոնիայի ռազմական բյուջեն կազմում է 59 մլրդ ԱՄՆ դոլար, մինչդեռ ՉԺՀ-ի բյուջեն, որը վերջին 5 տարիների ընթացքում համարյա կրկնապատկվել է, կազմում է 102 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Այս մասին տե՛ս Factbox: Japan's Military: Well-Armed

ազդեցության զսպման հարցում շահագրգռված է ոչ միայն Ճապոնիան, այլև մի շարք տարածաշրջանային երկրներ՝ Սինգապուրը, Ավստրալիան, Ֆիլիպինները, Մալայզիան, Ինդոնեզիան և ԱՄՆ-ը: Այս երկրները մեծապես աջակցում են Ճապոնիային՝ տարածաշրջանում ՉԺՀ-ին հակազդող ուժ դառնալու հարցում⁸:

Ճագող արևի երկրի ռազմաքաղաքական դերի, ինչպես նաև տարածաշրջանային անվտանգության համակարգում դերակատարության ակտիվացման վառ օրինակ է 1999 թ. ԱՄՆ-ի կողմից Գուամում անցկացվող զորավարժություններին մասնակցելը և այնտեղ իր ռազմական օդանավերից մեկի տեղակայումը: Նույն թվականին ՃԻՈՒ-ն օդային ուժերի հնարավորությունները քարելավելու նպատակով ձեռք բերեց չորս «Boeing 767» վերահսկողական օդանավ: Ավելին՝ 2000 թ. Տոկիոն պայմանագիր ստորագրեց Սինգապուրի հետ՝ վերջինիս ռազմական քաղաքները հարկ եղած ժամանակ օգտագործելու վերաբերյալ⁹: Նշենք, որ չնայած երկրում գործող «խաղաղ» սահմանադրությանը՝ ՃԻՈՒ-ն արդեն վաղուց դարձել է աշխարհի ամենազարգացած ռազմաարդյունաբերական համալիրներից մեկը¹⁰ իր տրամադրության

but Unrested in Beale, July 30, 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/07/31/us-japan-defence-factbox-idUSBRE86U03Q20120731>

⁸ Ted Galen Carpenter, Japan Takes a Modest Step Toward Global Security, January 8, 2002, <http://www.cato.org/publications/commentary/japan-takes-modest-step-toward-global-security>

⁹ Will Japan Rearm, May 28, 2001, <http://www.stratfor.com/search/site/Will%20Japan%20rearm>

¹⁰ Ճապոնիայի զորքերի թվաքանակը կազմում էր 227.000 զինվոր (46.000 պահեստային): Տամաքային «ինքնապաշտպանական ուժերը» կազմված են 13 դիվիզիաներից, որոնք իրենց մեջ ներառում են 136.000 զինվոր, ունեն 960 զրահատեխնիկա, 463 ուղղաթիռ, 800 միավոր հրետանային տեխնիկա: Մոլային ուժերը բաղկացած են՝ 44.000 անձնակազմից, ունեն 148 նավ, որից 16-ը սուզանավեր են, 58-ը՝ վերջրյա նավեր, 35-ը՝ ակառավորներ նավեր, նաև ունեն 110 օդանավ, 99 ուղղաթիռ: Օդային ուժերը բաղկացած են 45.000 անձնակազմից, ունեն 366 կործանիչ, 42 տրանսպորտային և 182 այլ օդանավեր: Այս մասին տե՛ս Կարապետյան Ռ., Իրացում Ճապոնիայի ռազմական ներկայության վերաբերյալ, Արևելաստրատեգիկ և ռազմաաֆրոստրատեգիկ, 2009, I, էջ 48: Ministry of Defense Japan, Japan's Defense White Paper http://www.clearing.mod.go.jp/hakusho_deta/2009/2009/daiindex.html

տակ ունենալով խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում ամենամեծ նավատորմն ԱՄՆ-ից հետո¹¹, իսկ նրա ցամաքային ուժերն իրենց թվաքանակով գերազանցում են Բրիտանական թագավորական բանակն ու նավատորմն իրար հետ զումարած, սակայն զիջում են Չինաստանին 10 անգամ և Հյուսիսային Կորեային՝ 5 անգամ¹²:

2001 թ.-ից հետո Ճապոնիայի կողմից «Աէգիս» («Aegis») տիպի կործանիչների ձեռքբերումը շեշտակիորեն բարելավեց երկրի զինված ուժերը, որոնք ի վիճակի են բարձր մակարդակով փոխգործակցել ԱՄՆ-ի տեխնոլոգիապես առաջատար ռազմական ուժերի հետ¹³:

Արդեն 2001 թ. ապրիլին, երբ Ճապոնիայում իշխանության եկավ վարչապետ Կոիզումի Ջունիչիրոն, երկրում բարձրացվեց սահմանադրական դրույթների վերանայման հարցը, հատկապես հրատապ էր զենքերի տեխնոլոգիայի և սպառազինությունների արտահանումն արգելող օրինագծերի վերանայման խնդիրը¹⁴:

Ճապոնիայի ռազմաքաղաքական դերի ակտիվացումը խթանող սահմանադրական մի շարք բարեփոխումներ հնարավոր դարձավ կյանքի կոչել 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին Նյու-Յորքում տեղի ունեցած դեպքերից հետո, երբ միջազգային անվտանգության համակարգին սպառնացող վտանգը ստիպեց Ճապոնիային կոնկրետ քայլեր

¹¹ Ելեք, որ 2002 թ.-ի դրությամբ ԾՌԴՆ-ին հատկացվել է երկրի քրոջի շուրջ 6.1%-ը (մոտ 50 մլրդ ԱՄՆ դոլար), որը կազմում է Ճապոնիայի ՀԱՄ-ի 0.995%-ը: Այս մասին տե՛ս Japan Almanac 2003, Defence Spending, Tokyo, 2003, p. 47.

¹² Ներկայումս Ճապոնիայի նավատորմը ներառում է իր մեջ 8 պաշտպանական նավեր, 47 ժամանակակից ականակիր նավեր և ավելի քան 150 ծովային ինքնաթիռներ: Ճապոնիայի պաշտպանության գործակալությունը ցանկանում է ձեռք բերել նաև 2 ուղղաթիռակիրներ (13500 տոննա տարողունակությամբ), որոնք կլինեն ամենափոքր նավերը տարածաշրջանում: Այս մասին տե՛ս National Institute for Defense Studies, East Asian Strategic Review 2005, p. 215.

¹³ Factbox: Japan's Military: Well-Armed but Untested in Battle, July 30, 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/07/31/us-japan-defence-factbox-idUSBRE86U03Q20120731>

¹⁴ Will Japan Rearm, February 2001, <http://www.stratfor.com/search/site/Will%20Japan%20rearm>

¹⁵ Raquel Shaoul, Japan's Changing Defense Policy: Military Deployment in the Persian Gulf, Japanese Studies, vol. 27, N. 3, December 2007, p. 235; Corey Wallace, Japan's New Approach to the Export of Arms, January 11, 2012, <http://asw.newpacificinstitute.org/?p=9885>; <http://sw.newpacificinstitute.org/?p=9568>

ծեռնարկել¹⁵: Այսպես՝ 2001 թ. հոկտեմբերին Ճապոնիան ընդունեց հակահարձակական հատուկ օրենք 2 տարի ժամկետով, համաձայն որի՝ Ճապոնիան իրավունք ստացավ ինքնապաշտպանական զորքեր ուղարկել Աֆղանստան՝ ահաբեկչության դեմ պայքարելու և Միացյալ Նահանգներին աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով¹⁶: 2001 թ. նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին Ճապոնիան երեք ականակիր նավեր ուղարկեց Հնդկական օվկիանոս¹⁷: Ավելին՝ 2001 թ. նոյեմբերին Ճապոնիան մասնակցեց Գուամում և Սան Դիեգոյում տեղակայված ԱՄՆ-ի նավատորմի կողմից իրականացվող ռազմական գործողություններին:

2002 թ. վարչապետ Ջ. Կոիժոմիին առաջ քաշեց «Հարավարևմտյան կղզիների պաշտպանության» ծրագիրը¹⁸ ծովափնյա կղզիների պաշտպանության համար զինված ուժեր ստեղծելու վերաբերյալ, որոնք նախատեսվում էր, որ պիտի համագործակցեին ԱՄՆ-ի ռազմածովային ուժերի հետ:

2003 թ. մայիսի 15-ին Ճապոնիայի խորհրդարանն ընդունեց երեք օրինագիծ, որոնք հայտնի են «Հարավոր պատերազմների օրենք» անվանմամբ: Այս օրինագծերի շնորհիվ իշխանությունը ստացավ լիազորություններ մոբիլիզացնելու ինքնապաշտպանական զորքերը Ճապոնիայի դեմ հնարավոր ռազմական հարձակում իրականացնելու դեպքում: Օրենքը թույլ էր տալիս երկրի վարչապետին արտակարգ իրավիճակներում հրամաններ արձակել¹⁹, որը քաղական մեծ առաջընթաց էր երկրի ռազմաքաղաքական դերի ակտիվացման տեսանկյունից:

2003 թ. հուլիսի 26-ին Ճապոնիայի խորհրդարանում վարչապետ Ջ. Կոիժոմիի կողմից ներկայացված հակահարձակական օրենքի նախագծի ընդունմամբ՝ կառավարությանն իրավունք տրվեց «ինքնապաշտպանական ուժեր» (մոտ 1.000 զինվորական) ուղարկել

¹⁵ Japan Echo, v. 32, 2, April 2004, <http://www.japanecho.com>

¹⁶ Takao Sebata, *Japan's Defence Policy and Bureaucratic Politics, 1976-2007*, New York, 2010, p. 1.

¹⁷ Raquel Sheoul, նշվ. աշխ., էջ 239:

¹⁸ Liu Jiangyong, *Armed Intervention by Japan over Diaoyu Islands: Intentions and Legal Constraints*, *China International Studies*, September/October 2012, pp. 24-25.

¹⁹ Raquel Sheoul, նշվ. աշխ., էջ 234:

Իրաց՝ վերակառուցողական աշխատանքներին աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով²⁰: Նշենք, որ ինքնապաշտպանական ուժերն Իրաց ուղարկվեցին արդեն 2003 թ. դեկտեմբերի 15-ին և այնտեղ մնացին մոտ մեկ տարի²¹: Ավելին՝ Ճապոնիան 2004 թ. փետրվարին հումանիտար և խաղաղապահ գործողություններ իրականացնելու նպատակով Իրաց ուղարկեց ճապոնական ցամաքային փորձագիտահետազոտական զինվորական խումբ, իսկ արդեն Լույն քվականի մարտի վերջերին 550 հոգուց բաղկացած հետևակային ինքնապաշտպանական զորքեր: Փաստորեն, Ճապոնիան, զորքեր տեղակայելով Իրացում, հնարավորություն էր ստանում նախ՝ իր միջազգային ներդրումն ունենալ հակամարտության լուծման հարցում, երկրորդ հերթին՝ ամրապնդում էր իր ռազմավարական կապերն ԱՄՆ-ի հետ և ամենակարևորը՝ նպաստում էր հետհուանյան Իրացի վարչակարգի հետ հարաբերությունների զարգացմանը, ինչը, անկասկած, նավթային ներկրումների անխափան հոսքի երաշխիք էր²²: Այսպիսով Իրացում ճապոնացի զինվորների ներկայությունը վկայում է միջազգային անվտանգության համակարգում Ճապոնիայի դերի ակնհայտ ակտիվացման մասին, ինչն ավետեց որակապես նոր դարաշրջանի սկիզբ Տոկիոյի համար և հաստատեց Ճապոնիայի կենսական կարևոր շահերը Պարսից ծոցի տարածաշրջանում²³:

Երկրի ռազմաքաղաքական դերի ակտիվացում նկատվեց նաև հետագա տարիներին: Այսպես՝ 2007 թ. հունվարի 9-ին պաշտոնական Տոկիոն որոշում ընդունեց Ճապոնիայի Պաշտպանության գործակալությունը Պաշտպանության նախարարության վերածելու վերաբերյալ, ինչն իրավասություն տվեց երկրի իշխանությանն

²⁰ Լույն տեղում, էջ 239:

²¹ Statement by Prime Minister Junichiro Koizumi Concerning the Establishment of the Law Concerning the Special Measures on Humanitarian and Reconstruction Assistance in Iraq, 26 July 2003, http://www.kantei.go.jp/foreign/koizumispeech/2003/07/26danwa_e.html

²² Իրաքի միայն հետազոտված նավթահանքերում կա շուրջ 112 մլրդ. բարել նավթ: Ճապոնիան առաքում է Իրաքից 120000 բարել նավթ 1 զրում, որը կազմում է իր նավթային ներկրումների 3.2%-ը: Այս մասին տե՛ս Hisane Masaki, Japan in Iraq: Goodbye troops, hello aid, Asia times, July 26, 2006, <http://www.atimes.com/atimes/Japan/HG26Dh01.html>

²³ Political handbook of the Middle East 2008, Washington, 2008, p. 12; Raquel Shaoul, Ելվ. աշխ., էջ 240:

արտակարգ իրավիճակներում գործելու ավելի կտրուկ՝ մեծացնելով վերջինիս դերն արտաքին քաղաքականության որոշումների վրա ազդելու հարցում²⁴:

Հետագայում Սինժո Աբեի կառավարությունը նույնպես շարունակեց իր նախորդի քաղաքականությունը սահմանադրական փոփոխությունների իրականացման հարցում՝ զնահատելով այն՝ որպես Ճապոնիայի քաղաքականությունը դարաշրջանի նոր միտումներին ավելի համահունչ դարձնելու հիմնական միջոց²⁵: 2007 թ. ապրիլին Ճապոնիայի կառավարությունը ստեղծեց մասնագետներից բաղկացած մի խումբ՝ ԱՄՆ-ում Ճապոնիայի նախկին դեսպան Յանաի Շունջիի ղեկավարությամբ: Այդ խմբին լիազորվեց դիտարկել սցենարներ որևիցե երկրի կողմից Ճապոնիայի վրա հարձակման հավանականության և նման իրավիճակի առկայության դեպքում հնարավորինս արագ գինված ուժերը մոբիլիզացնելու շուրջ²⁶: Նշենք, որ հարձակում չի նշանակում միայն Ճապոնիայի տարածքի վրա ֆիզիկական հարձակման փորձի կիրառում, այլև հնարավոր ռազմական գործողությունների իրականացում, որոնք կարող են վնաս հասցնել Ճապոնիայի տնտեսական շահերին: Դրա վառ օրինակ կարող է ծառայել Պարսից ծոցի տարածաշրջանից Ճապոնիա առաքվող նավթի և բնական գազի ծովային ուղիների հնարավոր վնասումը, ինչը պատճառ կհանդիսանա կենսական կարևորություն ներկայացնող վառելանյութի ներկրման ընդհատման համար²⁷: Նշենք, որ «Ծովային ուղիների» հայեցակարգն ի հայտ է եկել որպես գաղափար դեռևս 1981 թ. ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանի և վարչապետ Սուժուկի Ջենկոյի միջև ռազմական համագործակցության շուրջ խորհրդակցության ժամանակ: Համաձայն այդ հայեցակարգի՝ Ճապոնիայի կառավարությունը ցանկանում էր ընդլայնել իր

²⁴ <http://www.mod.go.jp/e/about/index.html>

²⁵ Exclusive Interview: Shinzo Abe, October 31, 2006, <http://www.ft.com/cms/s/0/b65e892-68f6-11d8-b4c2-0000779e2340.html#exzz2HhxcI8XE>

²⁶ Նշենք, որ խումբը բաղկացած էր 13 հոգուց: Խմբի ստեղծման գլխավոր նպատակն էր չորս հիմնական սցենարների դիտարկումը, որոնց իրականացման դեպքում Ճապոնիան պետք է մոբիլիզացնել իր ռազմական ուժերը: Այս մասին տե՛ս Daisuke Sekine, *Seapower and Japan's Maritime Coalition Building*, Australia, 2011, p. 205.

²⁷ Raquel Shaoul, *Նշվ. աշխ.*, էջ 238:

նազմական գործողությունների տարածքը՝ հասցնելով երկրի ավերից մինչև 1000 մղոն հեռավորության վրա, ինչը հնարավորություն կընձեռներ ապահովելու նավթի անվտանգ առաքումը Ճապոնիա: Հայեցակարգը հնարավոր եղավ կյանքի կոչել միայն 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո: Նշենք, որ Ճապոնիայի տնտեսության համար կենսական կարևորություն ներկայացնող էներգակիրների առաքումը Պարսից ծոցի տարածաշրջանից մինչև Ճապոնիայի մաքրազտման գործարաններն անցնում են հետևյալ ծովային ուղիներով՝ Հորմուզի նեղուցով²⁸, Հնդկական օվկիանոսով, Մալակկա, Լոմբոկ, Սունդա և Մակասարյան նեղուցներով, Հարավչինական և Արևելաչինական ծովերով: Հետաառդպատեղազմյան շրջանում բազմաթիվ համակարգի ձևավորման և բազմազան շահերի բախումների հավանականության մեծացման պայմաններում վերոնշյալ տարածքներով անցնող ծովային ուղիները դարձել են ավելի խոցելի և վերջիններիս անվտանգության ապահովումը բավական բարդացել է: Նշենք, որ ծովային ուղիների անվտանգության ապահովման հարցում բավական մեծ է ԱՄՆ-ի դերը, որն Ասիա-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում կենտրոնացրել է իր զորքերի 100.000-անոց անձնակազմ՝ դրանով իսկ վերահսկելով նավթի ծովային ուղիների մոտ 1/3-ը²⁹:

Ծովային ուղիների անվտանգության ապահովման հարցում Ճապոնիայի մտավարկությունը լիովին հիմնավորված է, քանի որ ամեն վայրկյան տարածաշրջանում առկա տարածքային ցանկացած խնդրի սրման արդյունքում կարող են վտանգի տակ դրվել Ճապոնիա առաքվող նավթի և բնական գազի հոսքը, որը լուրջ վնաս կհասցնի երկրի տնտեսությանը: Նամանավանդ, որ վերոնշյալ ծովային ուղիներն անցնում են այնպիսի տարածքներով, որտեղ բավական մեծ է տարածքային խնդիրների շուրջ առկա տարածայնությունները: Այսպես՝ խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում տարածքային խնդիրներ կան ոչ միայն Ճապոնիայի և Չինաստանի միջև՝ կապված

²⁸ Նշենք, որ Հորմուզի նեղուցով է առաքվում Սաուդյան Արաբիայի, Բուվեթի, Կատարի և ԱՄՆ-ի նավթային մատակարարումները: Այս մասին տե՛ս Строительство новых нефтеневодов, ТАСС, Агас N 27 (1409), 06.07.1984, с. 44.

²⁹ Raquel Shoouf, եզվ. աշխ., էջ 242:

Սենկակու (Դիաոյու) կղզիների հետ³⁰, ՉժՀ-ի և Թայվանի, այլ նաև ՉժՀ-ի և տարածաշրջանի մի շարք երկրների՝ Վիետնամի, Մալայզիայի, Ինդոնեզիայի, Ֆիլիպինների միջև: Լշենք, որ վերջիններս միջև անկա տարածայնությունները սկիրաթյի և Պարասեյան կղզիների վրա գերիշխանություն հաստատելու հարցի շուրջ է: Վերոնշյալ կղզիների գրավչությունը պայմանավորված է նավթի և քնական գազի հսկայական պաշարների առկայությամբ³¹: Ճապոնիան պատրաստակամություն է հայտնել աջակցելու Ֆիլիպիններին՝ Չինաստանի հետ անկա տարածայնությունները լուծելու հարցում: Ավելին՝ 2013 թ. փետրվարին Ֆիլիպինների արտաքին գործերի նախարար Այեբրտ դել Ռոզարիոն հայտարարել է, որ Ճապոնիան 1,5 տարվա ընթացքում իրենց երկրին կտրամադրի 10 նոր պարեկային նավեր³²:

Փաստորեն, Ծագող արևի երկիրն անհանգստացած է Հարավչինական ծովում կամ որևիցե այլ ծովային ուղիներում անկա տարածքային խնդիրների հնարավոր լարվածության ուժեղացմամբ,

³⁰ Սենկակու՝ կղզիախմբի ճապոնական, իսկ Դիաոյու՝ չինական անվանումն է: Սենկակուն բաղկացած է 5 խոշոր կղզիներից: 1960-ականների կեսերից մինչև 1970-ականների սկզբները ՉժՀ-ն, Թայվանը և Ճապոնիան հաշվում էին, որ այդ կղզիները գտնվում են իրենց իրավասության տակ: 1972 թ. չին-ճապոնական դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից ի վեր՝ Ճապոնիայի կառավարությունը հայտարարեց, որ Սենկակու կղզիները այսօրին գտնվելու են Ճապոնիայի իշխանության ներքո: Այնուամենայնիվ, Ճապոնիայի և ՉժՀ-ի միջև հաստատված երկկողմանի համաձայնության շնորհիվ՝ Ճապոնիան համաձայնվեց թույլ չտալ ինչպես օտարերկրացիներին, այնպես էլ Ճապոնիայի քաղաքացիներին մուտք գործել վերոնշյալ կղզիներ մինչև վերջնականապես չլուծվի այս խնդրի շուրջ անկա չին-ճապոնական տարածայնությունները: Սակայն վերջերս Ճապոնիան հարց է բարձրացրել վերոնշյալ կղզիներն ազգայնացնելու վերաբերյալ, քանի որ Սենկակու կղզիների նկատմամբ Չինաստանի կողմից ծավալապաշտական քաղաքականության ընդլայնման փորձեր են նկատվել: Այս մասին տե՛ս Zhai Xin, *Motives of the Japanese Democratic Government's "Nationalization" of the Diaoyu Islands*, *China International Studies*, September/October 2012, pp. 36-50.

³¹ Սկիրաթյի կղզիների շրջան, որը տեղակայված է Հարավ-Չինական ծովում, բաղկացած է ավելի քան 100 կղզիներից (պատկանում են Վիետնամին, Թայվանին, ՉժՀ-ին, Մալայզիային, Բրունեյին և Ֆիլիպիններին): Այստեղ հաճախ Չինաստանի ծավալապաշտական քաղաքականության արդյունքում տեղի են ունենում քախումբեր: Այս մասին տե՛ս <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/spratly-claims.htm>

³² <http://www.interfax.ru/news.asp?id=315197>

քանի որ ցանկացած միջադեպ կարող է անարխորժության պատճառ դառնալ նախ քան առաջող նավերի համար: Նման միջադեպեր արդեն գրանցվել են: 2004 թ. մարտին Ճապոնիայի և Չինաստանի միջև քախումներ տեղի ունեցան այն քանից հետո, երբ չինական և թայվանական ակտիվիստները փորձ ձեռնարկեցին ընդլայնելու իրենց իրավասությունները Սենկակու կղզիների վրա, սակայն Ճապոնիայի պահակախմբի զինվորներին հաջողվեց խոչընդոտել վերջիններին կողմից դիրքերի ամրապնդման փորձը³³: Ելնելով, որ նմանատիպ մի շարք միջադեպերի պատճառով Ճապոնիայի կառավարությունն այժմ քննարկում է Սենկակու կղզիներում ՃԻՈՒ-ի տեղակայման հարցը³⁴: Ավելին՝ Ճապոնիայի կառավարությունն իր մտադրությունն է հայտնել ուղղակի ծախսերը 2%-ով ավելացնելու վերաբերյալ, որը կկազմի ավելի քան 4.7 տրիլիոն իեն (53,4 մլրդ ԱՄՆ դոլար): Այդ գումարը նախատեսվում է ծախսել ցամաքային ինքնապաշտպանական ուժերի անձնակազմը մեծացնելու, ինչպես նաև ծովային, ցամաքային և օդային սպառազինությունները բարելավելու համար: Ճապոնիայի Պաշտպանության նախարարությունը հարց է բարձրացրել սեփական քախստիկ հրթիռների մշակման վերաբերյալ, որը հնարավորություն կտա կանխելու Սենկակու կղզիների վրա հնարավոր հարձակումը: Վերոնշյալ հրթիռները նախատեսվում է տեղակայել Ճապոնիայի Օկինավա կղզում, որը հնարավորություն կտա սահմանել վերահսկողության 400-500 կմ հեռավորության վրա³⁵:

Մյուս կարևոր գործոնը, որը մեծ վտանգ է ներկայացնում Ճապոնիայի նավթի ծովային ուղիների համար՝ ծովահենների և

³³ Senkaku belong to Japan: Panel, March 31, 2004, <http://www.japantimes.co.jp/text/nn20040331a9.html>

³⁴ Ճապոնիայի կառավարությունը 2012 թ. սեպտեմբերի 11-ին գնեց մասնավոր սեփականատերերից Սենկակու կղզիներից 3-ը՝ դրանով իսկ սկիզբ դնելով Չինաստանում հակամաարական քողոքների անցիային: Այս մասին տե՛ս Japan likely to increase defense spending due to territorial disputes, Japan Today, 06.01.2013, [http://www.japantoday.com/category/politics/view/japan-likely-to-increase-defense-spending-due-to-](http://www.japantoday.com/category/politics/view/japan-likely-to-increase-defense-spending-due-to-territorialdisputes?utm_campaign=jt_newsletter&utm_medium=email&utm_source=jt_newsletter_2013-01-06_AM)

[territorialdisputes?utm_campaign=jt_newsletter&utm_medium=email&utm_source=jt_newsletter_2013-01-06_AM](http://www.japantoday.com/category/politics/view/japan-likely-to-increase-defense-spending-due-to-territorialdisputes?utm_campaign=jt_newsletter&utm_medium=email&utm_source=jt_newsletter_2013-01-06_AM)

³⁵ <http://topwar.ru/30029-yaaponiya-mozhet-sozdat-sobstvennyye-rakety-dlya-oborony-spornyh-ostrovov.html>

ահաբեկիչների խնդիրն է: Ծովահենների թիվը վերջին տասնամյակների ընթացքում քաճակաճակ մեծացել է, որը պայմանավորված է մի շարք գործոնների առկայությամբ: Նախ մեծացել է ծովի դերը՝ որպես ապրանքատեղափոխման միջոց: Նշենք, որ որոշ տվյալների համաձայն՝ ապրանքների մոտ 90%-ն առաքվում է ծովով³⁶: Երկրորդ գործոնը՝ ծովային ուղիներով առաքվող էներգակիրներն են, որոնք, բնականաբար, գայթակղիչ են ծովահենների համար: Նշենք, որ ծովահենների հարձակումների վտանգը Ճապոնիայի նավթի ծովային ուղիներին սպառնում է ինչպես Պարսից ծոցի, այնպես էլ խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջաններում, որը, անշուշտ, ստիպում է Ճապոնիային ուժեղացնել իր ռազմաքաղաքական դերը՝ երկրի տնտեսական շահերի ապահովման նկատառումներից ելնելով: Ըստ Միջազգային ծովային բյուրոյի (International Maritime Bureau) տվյալների՝ ծովահենների կողմից իրականացվող հանցագործությունների թիվը գնալով աճում է³⁷: Այսպես՝ 2003 թ. գրանցվել է ծովային հարձակումների 445 դեպք նախորդ տարվա 370-ի փոխարեն, որոնցից 121 միջադեպը տեղի է ունեցել Մալակկայի, Սունդայի և Լոմբոկի նեղուցներում: Հարկ է նշել, որ ծովահենների հարձակումների 25%-ը 2006 թ.-ի դրությամբ գրանցել են Հարավ-Արևելյան Ասիայում, մասնավորապես՝ Ինդոնեզիայի արգիպելագոմ, Մալակկայի նեղուցում, Հարավ-Չինական և Արևելաչինական ծովերում³⁸, որտեղով անցնում են աշխարհի նավարկությունների կեսից ավելին: Բարձր ռիսկային գոտիների շարքում են նաև Հորմուզի նեղուցը, Սոմալիի և Ադենի ծոցերը, Պերույի, Բանգլադեշի և Մալաջիայի ծովային տարածքները, որտեղ գրանցվել են տարեկան հարձակումների մոտ կեսը³⁹: Նշենք, որ միայն Հորմուզի նեղուցով օրական առաքվում է 15.5 մլն բարել նավթ, որը կազմում է ընդհանուր նավթային արտահանումների 73%-

36

<http://www.globalsecurity.org/military/world/war/spristy.htm>;

<http://www.imo.org/About/Pages/Default.aspx>

37 Halloran R., A Maritime Nightmare in the Making, The Japan Times, March 6, 2004,

<http://www.japantimes.co.jp/text/eo20040306a2.html>

38 Chalk P., The Maritime Dimension of International Security Terrorism, Piracy, and Challenges for the United States, California, 2008, p. 8.

39 International Maritime Bureau, 2007, p. 5, <http://www.icc-ccs.org>

ը⁴⁰, իսկ Մալակկայի նեղուցով՝ 10.3 մլն բարել նավթ⁴¹: Հորմուզի նեղուցով առաջվող նավթի 7%-ը ներկրվում է ԱՄՆ, 25%-ը՝ Արևմտյան եվրոպայի երկրներ և 55-60%-ը՝ Ճապոնիա⁴²: Հետևաբար նավթի արտահանումը խոչընդոտող ցանկացած միջադեպ կարող է մեծ վնաս հասցնել վերոնշյալ երկրների տնտեսություններին:

Պարսից ծոցի տարածաշրջանում նավթի ծովային ուղիների անվտանգությանը հատկապես մեծ վտանգ են ներկայացնում Սոմալիի ծովահենները⁴³: Ըստ տվյալների՝ Ճապոնիայի ներկրումների 92%-ն անցնում են Ադենի ծոցով, և ծովահենների կողմից հարձակումների պատճառով մեծ վնաս է հասցվել երկրի տնտեսությանը⁴⁴: Այդ պատճառով 2009 թ. մարտին Ճապոնիան Ադենի ծոց ուղարկեց Ծովային ինքնապաշտպանական զորքեր՝ Սոմալիի ծովահեններին հակահարված տալու նպատակով: Սակայն դա վնասներ է հասցրել ծովահեններին, որոնք շարունակում են մինչ օրս ընդլայնել իրենց ազդեցության գոտիները: Այժմ Սոմալիի ծովահենների նպատակն է իրենց ազդեցությունը հաստատել եմենի փոքր կղզիների, Հնդկական օվկիանոսի արևմտյան ափերի, ինչպես նաև Ադենի ծոցի և Օմանի ափամերձ շրջանների վրա: Միայն 2011 թ. ճապոնական նավերը կողոպտվել են ծովահենների կողմից ավելի քան 10 անգամ, ինչը մեծ սպառնալիք է Ճապոնիայի տնտեսության համար: Հարկ է նշել, որ Ճապոնիայի էներգետիկ անվտանգությանը, բացի ծովահեններից, մեծ վտանգ է սպառնում նաև ահաբեկչական կազմակերպությունների, հատկապես՝ իսլամական «Ալ-Շարաաթ» խմբավորման⁴⁵ և «Արդու

⁴⁰ «Kyodo News Service», May 18, 1984.

⁴¹ Lehr P., *Violence at Sea: Piracy in the Age of Global Terrorism*, New York, 2007, p. 23.

⁴² «The Japan Times», 07.06.1987.

⁴³ Նշենք, որ Սոմալիի ծովահենների թիվն անհամեմատ մեծացավ 1990-ականների սկզբին, ինչին մեծապես նպաստեց Սոմալիում սկսված քաղաքացիական պատերազմը, որի պատճառով ստեղծվել էր ծանր տնտեսական պայմաններ և մեծացել էր երկրում գործազրկության ցուցանիշը: Այս մասին տե՛ս Lehr P., նշվ. աշխ., էջ 2:

⁴⁴ http://www.upi.com/Business_News/Security-Industry/2010/05/11/japan-to-build-navy-base-in-Gulf-of-Aden/ UPI-60511273596816/

⁴⁵ Այս ճաբահեղական ահաբեկչական խմբավորումն առաջացել է Սոմալիում տիրող անկայուն քաղաքական և սոցիալական իրավիճակների արդյունքում: Այս մասին տե՛ս http://www.leadership.ng/ngsa/articles/16139/2012/02/12/au_says_alshaab_driven_global_terrorist_agenda.html

Ազգամ Բրիգադ»-ի կողմից⁴⁶: Վերոնշյալ խմբավորումները, ըստ պաշտոնական տվյալների՝ կապված են «Ալ-Քաիդա» ահաբեկչական կազմակերպության հետ⁴⁷: 2010 թ. օգոստոսի 3-ին «Արդու Ազգամ Բրիգադ»-ի ահաբեկչական գործողությունների զոհ դարձավ Հորմուզի նեղուցով Կատարից Ճապոնիա ուղևորվող նավթային տանկերը՝ «Մ. Սթարը» («M. Star») ⁴⁸, ինչը լուրջ մտահոգություն առաջացրեց Ճապոնիայի կառավարության և նրա քիզնես հասարակության շրջանակներում: Այդ է պատճառը, որ Ճապոնիայի կառավարությունը, ելնելով իր տնտեսական շահերից, որոշեց 2011 թ. հուլիսին Ադենի ծոցում գտնվող Զիրուֆի նավահանգստում տեղակայել ռազմածովային բազա, որը Ճապոնիայի առաջին ծովային ռազմական բազան է երկրորդ աշխարհամարտից հետո⁴⁹:

Ծովահենների և ահաբեկչական կազմակերպությունների կողմից իրականացվող գործողությունների արդյունքում տուժում է ոչ միայն Ճապոնիան, այլև միջազգային հանրության մյուս անդամները: Այդ պատճառով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից ստեղծվել է Միջազգային ծովային կազմակերպությունը (International Maritime organization)⁵⁰, որի հիմնական գործառույթներից մեկն է կասեցնել ծովահենների և ահաբեկիչների կողմից իրականացվող գործողությունները և ապահովել նավերի անվտանգ երթևեկությունը:

⁴⁶ Լշենց, որ «Արդու Ազգամ Բրիգադ»-ն անվանվել է հայտնի իսլամական քարոզիչ շեյխ Արդու Ազամի անունից, ով 1980-ականներին ոգեշնչել է «Ալլահն արաքներին»: «Արդու Ազգամ Բրիգադը» սոմեի իսլամական ռազմական խմբավորում է, որը ստեղծվել է 2009 թ. Ասիի Ալ-Քադաֆիի կողմից: Այս խմբավորումն ունի զանազան նյութեր մի շարք երկրներում, ինչպիսին են Լիբանանը, Պակիստանը, Սիրիան, Հորդանանը:

⁴⁷ Lehr P., Ելվ. աշխ., էջ 19: Bronwyn E. Bruton, Somalia: A New Approach, New York, 2010, p. 3.

⁴⁸ Լշենց, որ տանկերը Կատարից ճապոնիա էր առաքում 2 միլիոն քարել նավթ: Այս մասին տե՛ս http://www.nytimes.com/2010/08/07/world/middleeast/07tanker.html?_r=0

⁴⁹ <http://www.asahi.com/politics/update/0601/TKY201106010577.html>;
<http://www.guardian.co.uk/world/2011/jan/21/south-korea-rescue-somali-pirates>

⁵⁰ Միջազգային ծովային կազմակերպությունը (ՄԾԿ) ստեղծվել է 1948 թ. ժնևում ընդունած կոնվենցիայի համաձայն, որն ուժի մեջ է մտել 1958 թ.: ՄԾԿ-ն 1998 թ. հուլիսի 1-ին ընդունեց օրենք, համաձայն որի՝ կազմակերպությունը պետք է վերահսկողություն սահմանի ծովային ռոյիներով տեղափոխվող էներգակիրների անվտանգ առաքման և ծովահենների գործողությունների կասեցման ուղղությամբ: Այս մասին տե՛ս <http://www.imo.org/About/HistoryOfIMO/Pages/Default.aspx>

THE ACTIVATION OF JAPAN'S MILITARY ROLE IN THE PERSIAN GULF
AND THE ISSUE OF SECURITY OF "SEA LINES" AFTER THE EVENTS
OF SEPTEMBER 11, 2001

After the Post-Cold War, the geopolitical situation in the world has transformed, which propel Japan to activate its military role not only in Asia-Pacific region but also in the Middle East. One of the reasons of enhancing Japan's military role is the competitiveness of Asian countries such as China and India in the sphere of energy imports. Noteworthy to mention that since 1993 China has become the oil net importer and in 2003 occupied the second place in the quantity of oil imports. Thus, the competitiveness of China in energy sphere enhances also the competition between two states in the sphere of the regional navy. Not only Japan is interested in deterring China's influence, but also some other countries of the region such as Singapore, Australia, Philippines, Malaysia, Indonesia and the USA. Japan round up support receiving from them to become countermeasure force in the region against China.

It is important to note that Japan's self-defense forces become one of the most developed military-industrial complexes in the region, having the second biggest navy after the USA.

In April 2001 Japan's parliament suggested to review the constitutional provisions for expanding the military role. It became possible to bring in life after the terrorist attacks in September 11, 2001, when the threat made Japan do concrete steps. Thus on January 9th 2007, Tokyo made a decision to alter Defense Agency to Defense Ministry which gave the jurisdiction to the government for acting more drastically in emergency situation and enhancing its influence on making decisions of Foreign policy. Later Shinzo Abe's government continued the policy of his predecessor-Junichiro Koizumi. He added the provisions that no longer fit the times should be reviewed.

Japan's economy depends on energy imports from Persian Gulf so the safety of the territory through which are passing oil and natural gas is very important. Any incident or any territorial dispute can be a reason of damage of the security of the oil sea lines.

The main threats for the security of the sea lines come not only from territorial disputes that available between Japan and China related to Senkaku (Diaoyu) islands or between China and other countries of Pacific Ocean such as Taiwan,

Philippines, Malaysia, Vietnam and Indonesia, but also from the pirates and the terrorists. It is noteworthy to mention that 25% of pirates' attacks are registered in Southeast Asia, particularly in the Strait of Malacca, in the seas of South China and East China, through which are passing the half of shipping of the world. The great treats for the oil sea lines of the Persian Gulf region come from Somali pirates the bases of which are situated in the state of Somali near Africa horn, in Hormus and Aden straits. Since the early 1990s, the number of Somali pirates has increased after the central Somali government collapsed and civil war broke out. The Somali pirates now are expanding their territory to Yemen's small islands, which have become bases for the pirates, who threaten the ships sailing in and out of the Persian Gulf. They most frequently ply the waters between western Indian Ocean and the Gulf of Aden, particularly off the coast of Oman near the Persian Gulf. Against this backdrop, I should note that Japan's energy security is depend on unimpeded shipping in the Persian Gulf as through this territory is passing 92% of Japan's imports. In March, 2009 Japan's government sent to the Gulf of Aden the maritime Self-defense forces for rebuting the Solami pirates. By 2011, Japanese ships had been attacked ten times by Somali pirates near the Persian Gulf, demonstrating the grave threat to the Japanese economy.

The threats of oil sea lines come also from the terrorists – "Abdullah Azzam Brigades" and islamists "Al-Shaab group". Both call themselves the branches of "Al-Qaeda". In August, 2010 when a Japanese tanker- M.Star, was attacked in the Strait of Hormuz by an Islamic extremist group - the Abdullah Azzam Brigades, it horrified the Japanese government and its business community. Thus Japan in July of 2011 mounted in Djibuti port in the Gulf of Aden its naval base which was Japanese first base after the Second World War.

The issue of the security of the sea lines put to trouble not only Japan but also the other members of International Community. For ensuring the safety of ships' traffic, the Security Council of the United Nation established International Maritime organization.

**ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՔՈՒՄ
ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ԻՐԱԴՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ (2010-2013 թթ.)**

Իրադրությունը Մերձավոր Արևելքում իր աշխարհաքաղաքական ընդգրկումներով տարբեր ժամանակահատվածներում առավել ցայտուն է դառնում, գծագրվում և իր ազդեցությունն է թելադրում տարածաշրջանի որոշակի երկրների միջազգային հարաբերությունների համատեքստում, նաև թափանցելով հասարակական քաղաքական գործընթացների ոլորտ, անսպասելի հետևանքներով: Լարված անկայուն իրադրությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում 2010-2013 թթ. որքան էլ շարունակական է, անավարտ և հարցականներ կրող, այնուամենայնիվ գիտական վերլուծությունների և քաղաքական մեկնաբանությունների կիզակետից դուրս չէ:

Այս առումով հետաքրքրական են որոշ մասնագիտական գնահատականներ և կանխատեսումներ, որոնք առանձնակի ուշադրության են արժանի: Նշված ժամանակահատվածում առաջնային է իրադրությունը Սիրիայում, սակայն ստեղծված կացությունը դարձյալ քաղաքագետների և վերլուծաբանների ուշադրությունը ուղղում է Իրաքին՝ ոչ միայն վերջին տարիների հայտնի իրադարձությունների, այլ նաև զուգահեռներ գծում հետևանքների և հետք նույն 2010-2013 թթ. Իրաքում հասարակական քաղաքական գործընթացների պատկերը ներկայացնելու նպատակով:

«Ռուսաստանը կոչ է անում չփլուզել իշխանության ինստիտուտները Սիրիայում», ցանի որ «Ասադի հեռանալը չի կասեցնի սպանողը»: Այս վերտառություններով վերլուծականները նաև վերաբերում են Իրաքին, դառնալով զգոնության նախազգուշացում:

«Մոսկվան հասկացնել է տալիս, որ չի ցանկանում Արևմուտքի հետ կիսել Սիրիայում ապագա քառսի համար պատասխանատվություն և

¹ "Независимая газета", 24 декабря, 2012.

առավել կտրուկ պահանջում է ճգնաժամի մնացած արտաքին մասնակիցներից ճշում գործադրել ընդդիմության վրա, որպեսզի ընդդիմությունը Դամասկոսում նստի բանակցությունների սեղանի շուրջ: Ռուսաստանի Դաշնությունը (ՌԴ) նախազգուշացնում է, որ նախագահ Բաշար Ասադի տապալումը չի կասեցնի արյունահեղությունը, քանի որ դրան կհաջորդի միջկրոնական միջկոնֆեսիոնալ հակամարտություն իրազյանի նման»: Հոդվածագիրը մեջբերում է կատարում ՌԴ արտգործնախարար Ս. Լավրովի ելույթից Բրյուսելում կայացած մամուլի ասուլիսի ժամանակ, ուր նա հատուկ ընդգծել էր, որպես նախազգուշացում Սիրիայում Բ. Ասադի տապալման դեպքում «նոր ուժով կթեժանա պայքարը սուննիների, շիաների, ալավիների, դրուզների, քրիստոնյաների և քրդերի միջև»²: Տվյալ իրադրության գնահատականը հաստատում է, թե որքան սերտ փոխազդեցություն է առկա տարածաշրջանում արաբական երկրների օրինակով: «Ռուսաստանը համառորեն կոչ է անում չփլուզել Սիրիայում իշխանության ինստիտուտները, հիշեցնելով 2003 թվականին Իրաք ներխուժման տխրահոշակ փորձը և լիբիական իրադարձությունների ոչ միանշանակ հետևանքների մասին»³:

Իրաքը ամերիկյան ներխուժումից հետո, դրա քոլոր կործանարար հետևանքներով, դեռ երկար կմնա միջազգային քաղաքագիտության տեսադաշտում, քանի որ քառսային իրադրությունը երկրում շարունակվում է: Դա տեսանելի է նաև ԱՄՆ-ում, քանի որ այստեղ նույնպես սիրիական խնդրի շուրջ տեսակետները հակասական են: Քաղաքագետները վերստին անդրադառնում են, նորովի դիտարկում Իրաքում Սադամ Հուսեյնի տապալումից հետո ստեղծված իրադրությունը, ընդգծելով, որ այդ ժամանակահատվածում մարդկային զոհերի թիվը առնվազն 100 հազարի է հասնում⁴:

Այս ընդհանրացումներից ելնելով պարզորոշ է դառնում, որ «Ասադի կառավարության հրաժարականը չի նշանակում Սիրիայի խնդիրների

² Լույն տեղում:

³ Լույն տեղում:

⁴ Լույն տեղում:

ավարտ: Կարևոր է ոչ միայն այն, թե երբ եւ կհեռանա իշխանությունից, այլ նաև այն թե ինչպես դա կիրականանա»⁵:

Այս հարցադրումը հատկանշական է և ուղղված է նաև «հեղափոխական» այիջը որդեգրած արաբական երկրներից յուրաքանչյուրին, ստեղծելով որոշակի տեսադաշտ, գնահատական և ապագային ուղղված մտահոգություն հնարավոր զարգացումների ընթացքով:

«2011 թ. սկսված «հեղափոխությունների» առաջին փուլը ավարտված» համարելը դեռևս չի նշանակում որևէ առաջխաղացման դիտարկում ժողովրդավարացման ճանապարհին, քանի որ գործընթացները հակառակ են ապացուցում: Լիբիան «պետությունից վեր է անվել «տարածքի», ուր կան էներգակիրների պաշարներ և տարբեր հոսանքների շուրջ միավորված և միմյանց միջև հակամարտող քնակչության խմբեր»⁶:

Եգիպտոսում ղեկավարում է ոչ լեգիտիմ զինվորական «խումտան» և համաձայն ժողովրդավարական չափանիշների ընտրություններում անվիճելի առավելության հասած իսլամիստները՝ այդպիսի սինթեզը նվազագույնը մոտ ապագայում փաստորեն այդ երկիրը զրկում է ժամանակակից զարգացման հեռանկարից»⁷: Հույս չի ներշնչում նաև սահմանադրական բարեփոխումների ընթացքը Եգիպտոսում և երկրի նոր նախագահի շուրջ ստեղծված հակասական վերաբերմունքը: Այն ինչ կատարվում է Եգիպտոսում 2012 թ. դրությամբ, հաստատում է վերը նշված մեջբերման հեղինակի կանխատեսման իրավացիությունը:

«Այս իրողությունները անկախ ձևավորման հնարքներից, իրենց քովանդակությամբ և տրամաբանությամբ համընկնում են Իրաքում ամերիկյան ներխուժումից հետո ստեղծված կացությանը՝ այդ երկիրը և նրա քնակչությունը բաժանվեցին էթնիկ և մասնագիտական հատկանիշների տվյալներով, պետական համակարգը փաստորեն չի

⁵ Լույն տեղում:

⁶ Арутюни Г., Новый Ближний Восток: реалии и перспективы, Стратегия развития, 2012, с. 57.

⁷ Լույն տեղում:

գործում, իսկ միջկրոնական ընդհարումները և ահաբեկչությունները դարձել են սովորական երևույթ»⁸:

Ինչ վերաբերվում է Իրաքին, ապա այդ երկիրը նույնպես դիտարկվում է ավերածությունների ենթարկված «տարածքների» շարքում: «Իրաքը ավելի շուտ ծնոջ բերեց «տարածքի» կարգավիճակ, և նրա զարգացման հեռանկարների մասին խոսակցությունները նույնքան վիճելի են, ինչպես Լիբիայի կամ Եգիպտոսի դեպքում: Այսօր արվում է գրեթե ամեն ինչ, որպեսզի նման իրադրության մեջ, հայտնվի Սիրիան, իսկ որոշակի սցենարներով մինչև իսկ Իրանը»⁹:

Նման դիտարկումները ստեղծված իրավիճակների և անցյալի փորձի վրա հիմնված մտահոգություններ են, միտված տարածաշրջանում խաղաղության պահպանմանը և ապահովմանը: Սրանք երկրներ են, որոնց հետ Հայաստանի Հանրապետությունը քարտեզամական սերտ կապերով է խարսխված, հայկական համայնքների ապագայի, գոյապահպանման և իհարկե արաբ ժողովրդի և այդ տարածքներում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ հումանիտական մղումներով: Անգամ եթե Մերձավոր Արևելքում ստեղծված քաղաքական իրադրության և որոշ արաբական երկրների զարգացման առաջիկա հեռանկարների շուրջ գնահատականները չափազանցված համարենք, լավատեսության համար կանխադրյալներ են անհրաժեշտ, ինչը սթափ մոտեցումներ, դիվանագիտական հեռաուես քաղաքականություն և մեծ ջանքեր է պահանջում:

2011 թ. «հեղափոխությունների» ալիքը որոշ արաբական երկրներում, ուր «ժողովրդավարություն» կոչվածը մարդկանց կյանքեր է խլում և ավեր տարածում, ստիպում է անդրադառնալ տարածաշրջանի երկրներից յուրաքանչյուրի անցած ուղուն և այս համատեքստում նաև Իրաքին¹⁰:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, էջ 58:

¹⁰ Տե՛ս Տամբելո Ք., *Արաբական ռեգիոն, լուծված ժողովրդավարություն (1960-1970-ի տարիներ)*, Երևան, 2009; նույնի, *Հասարակական քաղաքական իրադրությունը Իրաքում, 1980-2010 թթ.*, Երևան, 2012:

Ընդունված է կարծել, որ 2011 թ. վերջին Իրաքից ամերիկյան զորքերի դուրս բերումով երկրում խնդիրները լուծվում են: Այնինչ այդ միտումը հարցականի տակ է: Իրաքի բարձրաստիճան գիեւորականության շրջանում նույնպես այդ հարցի պատասխանը պարզ էր ու հստակ: Այսպես գեներալ-լեյտենանտ Բարակիր Ջեքարին գտնում էր, որ այդ որոշումը ժամանակից շուտ է՝ քանի, որ Իրաքի ազգային բանակին անհրաժեշտ կլինի ևս մոտավորապես տաս տարի, մինչ քանակը կկադրոլանա ինքնուրույն վերահսկել իրադրությունը երկրում: Ըստ այդ նույն վկայության՝ միայն 2010 թ. օգոստոսի սկզբից Իրաքի տարբեր շրջաններում զինյալների հարձակումների հետևանքով հարյուրից ավելի մարդ է զոհվել, իսկ հուլիսը ամենաարյունալի ամիսն էր սկսած 2008 թվականից¹⁰: Այս այն դեպքում, երբ օգոստոսի դեռ կեսն էլ չէր անցել: 2011 թ. տվյալներով՝ նշվում են 10 հազար ամերիկյան զինճառայող, այնինչ կառավարության պահանջով անհրաժեշտ էր 3 հազար:

Հայտնի է, որ «2010 թ. օգոստոսին, երբ ԱՄՆ-ը Իրաքից դուրս բերեց իր վերջին մարտական ստորաբաժանումը, դեռևս 45 հազար զինճառայողներ մնացին երկրում Իրաքի անվտանգության ճառայության աշխատակիցներին մարզելու նպատակով: Ուշագրավ է, որ Իրաքի վարչապետ Նուրի Մալիքին կողմ էր ամերիկյան ներկայության պահպանմանը»:

Սադամ Հուսեյնի տապալումից հետո շիա իրաքցիների հոգևոր առաջնորդ Մուջթաֆա ալ Սադրը ամերիկյան զորքերի դեմ պայքարում է 2003 թվականից: Նրա ղեկավարությամբ «Մահդիի բանակ» արմատական գիեւորական կազմակերպությունը Սադամ Հուսեյնի վարչակարգի տապալումից հետո Իրաքում ծավալված պարտիզանական շարժման գլխավոր շարժիչ ուժերից մեկն էր: Դեռևս 2008 թ. նա դիմեց զենքը վայր դնելու մարտավարությանը, հնարավորություն տալով օտարերկրյա զորքերին հեռանալ Իրաքից, սակայն պահպանելով իր ստեղծած բանակի մարտունակ ստորաբաժանումները:

2011 թ. ընթացքում նման փոփոխական մարտավարությունը հատուկ է դիմակայման գործողություններում: Այսպես, 2011 թ.

¹⁰ "Независимая газета", 13 август, 2010.

հունվարին նա վերստին հայտարարել էր «զավթիչներին դիմակայելու» անհրաժեշտության մասին, իսկ նույն տարվա սեպտեմբերին շիա իրաքցիների հոգևոր առաջնորդ Մուքթադա ալ Սադրը իր կողմնակիցներին կոչ արեց դադարեցնել հարձակումները ամերիկացի զինծառայողների վրա, թույլ տալով նրանց Իրաքից հեռանալ: Սա քացատրվում է նրանով, որ նման գործողությունները ձգձգում են զորքերի դուրսբերումը երկրից¹²:

Իրաքից օտարերկրյա զինծառայողների հեռանալու խնդիրը հանգեցնում է երկրում ստեղծված անկայուն իրադրության, պարբերական մարտական քախումների, որի արդյունքում մարդկային անմեղ զոհերի և ավերածությունների թիվն ավելանում է:

Նշենք, որ Իրաքի վարչապետ Նուրի ալ Մալիքիի հետ Իրաքից ամերիկյան զորքերի դուրսբերման հարցը քավական ձգձգվող քանակությունների առիթ էր:

«Նախագահ Բարաք Օբաման 2011 թ. հոկտեմբերի 21-ին հայտարարել էր, թե մինչև տարեվերջ ամերիկացի թուր 39 հազար զինվորները դուրս կբերվեն Իրաքից: Ավելի վաղ ձեռք բերված երկկողմ համաձայնությամբ նախատեսվում էր երկրում ամերիկյան փոքրիկ զորաբաժին թողնել իրաքյան քանակի կազմավորմանն օժանդակելու համար: Սակայն Օբաման հոկտեմբերին որոշել էր ամբողջ զորքը դուրս բերել, քանի որ վարչապետ Նուրի ալ Մալիքիի հետ չէր կարողացել հստակեցնել ամերիկյան զորքերի կարգավիճակը 2011 թվականից հետո¹³: Վաշինգտոնը իր զինծառայողների համար պահանջում էր դատական անձեռնմխելիություն, մինչդեռ Մալիքին դեմ էր դրան»¹⁴:

Այնուամենայնիվ նախատեսված վերջնաժամկետը 2011 թ. դեկտեմբերի 31-ն էր, որից հետո Իրաքում 4-5 հազար ամերիկացի զինծառայող պետք է մնար¹⁵:

¹² «Ազգ», 14 սեպտեմբեր, 2011:

¹³ Տե՛ս Սամվելյան Կ., Հասարակական քաղաքական իրադրությունն Իրաքում 2008 թվականին և ամերիկյան զորքերի երկրից դուրսբերման խնդիրը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 2009, XXVIII, էջ 123-134:

¹⁴ «Ազգ», 12 նոյեմբեր, 2011:

¹⁵ Նույն տեղում:

2011 թ. հոկտեմբերի 21-ին Օրաման հայտարարեց, որ ամերիկյան բոլոր զորքերը մինչև տարեվերջ Իրաքից դուրս կքերվեն: Հայտնի է, որ Օրամայի այդ և Աֆղանստանում ուղղված ներկայությունը փոքրացնելու մասին որոշումները առաջ էին քերել նրա շուրջ լուրջ քննադատություն ԱՄՆ-ի հանրապետականների կողմից:

Փաստորեն Պարսից ծոցի շրջանում ԱՄՆ-ի ուղղված ներկայության ուժեղացումը շատ հստակ նախանշվում էր մինչև Իրաքից ամերիկացի զինծառայողների վերջնական դուրսբերումը: Այդ նպատակով օգտագործվում էր Քուվեյթի տարածքը: 2011 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների դրությամբ Քուվեյթում ամերիկացի զինծառայողների թիվը 23 հազար էր:

Համաձայն մամուլի տվյալների «ԱՄՆ-ը կուժեղացնի ուղղված ներկայությունը Պարսից ծոցի շրջանում» կանխատեսումով՝ «սպասվում է, որ ամերիկյան հավելյալ զորքեր կտեղադրվեն Քուվեյթում: Այստեղից ամերիկացիները կկարողանան վերահսկել Իրաքի անցուղիները և արագորեն արձագանքել Իրանի հետ հակամարտության ծագման դեպքում»: «Տվյալ ծրագիրը մշակվեց այն բանից հետո, երբ Վաշինգտոնին չհաջողվեց Իրաքի հետ համաձայնության գալ ամերիկյան զորքի մի մասը երկրում թողնելու հարցի շուրջ»¹⁶:

Ինչպես պարզորոշ նկատելի է, ԱՄՆ-ը Իրաքից վերջնականորեն հեռանալու և իրադրությունը երկրում տեսադաշտից անտեսելու նպատակ և վճռականություն չի ցուցաբերում նաև նշված ժամանակահատվածում: Աֆղանստանում և Իրաքում ԱՄՆ-ի ծախսերը թելադրում է նոր մարտավարություն:

Իրաքի նոր և նորագույն պատմության էջերը՝ անգլիական մանդատ (1920 թ.), անգլո-իրաքյան կառավարչին պայմանագիր (1930 թ.) վկայում են, որ ժամանակի հետ անցյալի ծավալապաշտական գաղութատիրական մղումները դարձյալ ակտիվանալու տենդենցներ են ի հայտ քերում, հավակնություններ արտահայտում, հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ միջազգային իրադրությունը շատ է փոխվել, և Իրաքը 1958 թ. հուլիսի 14-ից անկախ հանրապետություն է:

¹⁶ «Ազգ», 1 նոյեմբեր, 2011:

Լարված և պայթյունավտանգ իրադրությունը ցավոք շարունակական դարձավ երկրում նաև հետագա ամիսներին: Մինչ մարդկային զոհերի թիվը գնալով ավելանում էր, և ավերված երկրի վերականգնման հարցը նորանոր խնդիրներ էր առաջադրում, «տխրահոյակ» կոալիցիայի անդամ երկրների ներկայացուցիչներից Թ. Բլերն իր գրքում պատմում է, որ «Մադամ Հուսեյնի տապալումից հետո ինքը չէր սպասում, թե Իրաքում նման «մղձավանջային» իրավիճակ կստեղծվի: Այս կապակցությամբ նա ավստսանք է արտահայտում և ներողություն խնդրում Իրաքում սպանված բրիտանացի զինվորականների հարազատներից»¹⁷:

Տարածաշրջանի խնդիրներին մասնակից գործիչների հուշագրությունների պակաս չի զգացվում, եթե դրան ավելացնենք նաև սպասվող «անկեղծությունների» գալիք դրսևորումները, սակայն դրանով իրադրությունը չի կարող կայունանալ: Վերը նշված մեջբերմանը ավելացնենք նաև անհամոզիչ փաստարկները, որոնք պարզապես ենթադրություններ են Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականության և հնարավոր ավելի մեծ վտանգների մասին, քան այդ պատերազմն էր: Այդուհանդերձ Թ. Բլերը պնդում է, որ Իրաքի պատերազմին մասնակցելու իր որոշումը ճիշտ է եղել:

2011-2013 թթ. իր գործունեությունը արաբական խնդիրների շուրջ տարածաշրջանում ակտիվացրել է ոչ միայն ՄԱԿ-ը, այլ նաև Արաբական պետությունների լիգան: «Ատոշիյթեթ, պրես գործակալությունը նշում է, որ արաբական որևէ երկրի նկատմամբ պատժամիջոցների ձեռնարկումը բացառիկ դեպք է Արաբական լիգայի պատմության մեջ: Այդ քայլերը կապված են քաղաքական ճգնաժամը խաղաղ միջոցներով լուծելու Ասադի անկարողության հետ»¹⁸:

2011 թ. նոյեմբերի 12-ին Սիրիայում շարունակվող բռնարարների պայմաններում և դրանց վերջնալուծմանը հանգեցնելու նպատակով

¹⁷ «Ազգ», 4 սեպտեմբեր, 2010:

¹⁸ «Ազգ», 29 նոյեմբեր, 2011:

Արաքական պետությունների լիզան կասեցրեց Սիրիայի անդամակցությունը այդ կազմակերպությանը: Միաժամանակ վերջնագրային կարգով Լիզան Դամասկոսից պահանջեց թուլատրել արաբ դիտորդների ազատ մուտքն ու տեղաշարժերը Սիրիայում: Առաջի կառավարությունը մերժեց նոյեմբերի 25-ին ավարտված վերջնագրի պահանջը²⁶:

Արաքական պետությունների լիզայի ընդունած պատժամիջոցների փաթեթը Սիրիայի կենտրոնական բանկի հետ գործառնությունները արգելելուց բացի նախատեսում էր նաև երկրում տարատեսակ նախագծերի ֆինանսավորման դադարեցում, մի շարք պաշտոնյաների հանդեպ արաքական այլ երկրներ մուտք գործելուն արգելք, Սիրիայի պաշտոնատար անձանց հաշիվների սառեցում Լիզայի անդամ երկրների բանկերում և այլն²⁷: Բնական է, որ այս գործելակերպը բողոքի և ցասման այլիք էր բարձրացրել Սիրիայում, քանի որ դրանով իրադրությունը ոչ թե բարելավվում էր, այլ երկիրը հայտնվում էր մեկուսացման մեջ: «Պատժամիջոցների ձեռնարկման օգտին ջվեարկել են Լիզայի անդամ 22 երկրներից 19-ի ներկայացուցիչները: Ֆրանսպրեսի տվյալներով՝ ձեռնպահ են մնացել մասնալիբանան Լիբանանը և Իրաքը: Լիբանանի իշխանությունները «սահմանազատվել» են Լիզայի որոշումից, իսկ Իրաքը նույնիսկ հրաժարվել է կատարել կազմակերպության հակասիրիական պահանջները: Պատժամիջոցների դեմ հանդես է եկել նաև Հորդանանը»²⁸:

Իրադրությունը Սիրիայում չի սահմանափակվում միայն այդ երկրի առջև ծառայած խնդիրներով: Նպատակը խաղաղության և կայունության ապահովումն է տարածաշրջանում: «Խաղաղասիրական ծրագիրը նախապատրաստված էր ՌԴ և ԱՄՆ-ի ինտենսիվ խորհրդակցությունների արդյունքում, որոնք ծավալվել էին վերջին

²⁶ Լույն տեղում:

²⁸ «Ազգ», 29 նոյեմբեր, 2011:

²⁷ Լույն տեղում:

շարաթեմերում: Չի բացառվում, որ ինչ որ դետալներ քննարկվել են նաև Պարսից ծոցի երկրների հետ ՌԴ արտգործնախարար Ս. Լավրովի նոյեմբեր ամսին Էռ-Ռիյադ կատարած այցելության ընթացքում»: Սակայն ըստ նույն աղբյուրի տեղեկությունների՝ խաղաղասիրական նշված ծրագրի իրագործումը հարցականի տակ է: Ծրագիրը հիմնված է ժնկյան կոմյունիկեի վրա և ընդունված է 2012 թ. հունիսի 30-ին, համաձայն որի նախատեսվում է «անցումային կառավարության ստեղծում այն գործիչներից, որոնք սիրիական հակամարտության երկու կողմերին էլ կընդգրկեն: Այդ դեպքում Բ. Ասադը կարող է մնալ պետության միանձնյա ղեկավար մինչև 2014 թ., այդ ժամանակ լրանում է նրա նախագահական իրավասությունների ժամկետը»²²: Համաձայն նշված ծրագրի՝ Ասադը 2014 թ. նախագահական ընտրություններին չի մասնակցի:

«Ասադը չի համաձայնվել միժայն այդ վերջին պայմանի հետ. նա պատրաստ է հրաժարվել իր պարտավորություններից, սակայն մտադիր է 2014 թ. ընտրություններին մասնակցել», սա «Ալ-Ջազիրա» հեռուստաալիքից է, քանակություններին մոտ կանգնած դիվանագիտական աղբյուրներից քաղված լրատվության կադավ:

Սիրիական ազգային կոալիցիայի քարծրաստիճան ներկայացուցիչ Ադիբ աշ-Շիշակլին ներկայացրել է Ասադի ընտրության երկու տարբերակները՝ կամ նա մասնակցում է իշխանությունը հանձնելուն և փոխարենը ստանում է անվտանգության միջազգային նախապայմաններ, կամ անցումային ժամանակահատվածի պարամետրերը համաձայնեցվում են առանց նրա և ոչ մի իմունիտետի մասին խոսք չի գնում: Աշ-Շիշակլին «Շարկ ալ-Ասուաթ» թերթի լրագրողներին հայտնել է, որ սիրիական առաջնորդը պահանջել է, որ անվտանգությունը և քրեական հետապնդումներից պաշտպանվելու իմունիտետը վերաբերվի նաև իր ընտանիքի 142 անդամներին և մերձավորագույն շրջապատին»²³: Ռուս-ամերիկյան

²² "Независимая газета", 25 декабря, 2012.

²³ "Независимая газета", 25 декабря, 2012.

խաղաղասիրական ծրագիրը կամ առաջարկվող գործողությունների պլանը Բաշար Ասադին է հանձնել ՄԱԿ-ի և Արաբական երկրների լիգայի հատուկ ներկայացուցիչ Լահդար Բրահիմին 2012 թ. դեկտեմբերի 24-ին²⁴:

Ակնհայտ է, որ «ժողովրդավարություն» անվան տակ շարունակվող «արաբական գարունը» ծառայում է և վեր է ածվել «անհարմար վարչակարգերի հետ հաշիվ մաքրելու» գործընթացի: ՄԱԿ-ի տվյալներով միայն Սիրիայում զոհերի թիվը 40 հազարից ավելի է, իսկ փախստականների և երկրի ներսում վերաբնակվածների, թե քնակության վայրից տեղաշարժվածների թիվը հասել է 3 միլիոնի²⁵:

Որոշ լրատվամիջոցների կողմից Սիրիայում հակամարտության զոհերի թիվը արձանագրվում է մինչև 60 հազար մարդ, ջանի որ նշված ժամանակահատվածում իրադարձությունների ելքը չի նշմարվում, սրան ավելացրած նաև Իսրայելի օդուժի ուժեղացումները Սիրիայի տարածքին, ներառյալ՝ Դամասկոսը: Իսկ Հայելյում ծավալված մարտերը մարդկային կորուստների ցնցող հետևանքներով երկիրը ջլատող անհեռանկար եղբայրասպան պատերազմի դաշտ են ստեղծում:

Մարդկային կորուստներից ամնասն չէ նաև Սիրիայի հայկական համայնքը: ՀՀ արտգործնախարարության, Սփյուռքի և այլ նախարարությունների ջանքերով արվում է հնարավորը ժամանակավորապես կամ լիովին Հայաստան ներգաղթած հայրենակիցների կենսապահովման հիմնական խնդիրների լուծման, աջակցության, սատարման և հյուրընկալման պատշաճ մակարդակ ապահովելու, նաև դպրոցականների և երիտասարդության ուսման հարցերը հայրենիքում կազմակերպելու ուղղությամբ: Ներգաղթածների թիվը նույնպես աճի միտում ունի:

Հռոմի պապ Բենեդիկտոս 16-րդը 2012 թ. դեկտեմբերի 26-ին ամենամյա պատարագի ժամանակ հակամարտության գոտիներում

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ "Независимая газета", 29 декабря, 2012.

խաղաղության մաղթանքներ հղեց, մեկ առ մեկ նշելով մարդկանց ապրելակերպի համար վտանգավոր իրադարձություններով հայտնի երկրները՝ Պաղեստին, Լիբիա, Իրաք, Սիրիա:

Դիվանագիտական և միջպետական փոխհարաբերությունների ակտիվացման ողջունելի ընթացքն է դրսևորում Հայաստան - Իրաք միջխորհրդարանական համագործակցությունը: 2012 թ. դեկտեմբերի վերջին կայացավ ՀՀ փոխվարչապետ Արմեն Գևորգյանի ղեկավարությամբ ՀՀ խորհրդարանական պատվիրակության այցը Իրաք²⁶:

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում նշված ժամանակահատվածում ստեղծված է այնպիսի իրավիճակ, երբ տարածաշրջանի յուրաքանչյուր երկիր, կամ անկայուն երկրների հետ սահմանամերձ պետությունները ստիպված են մշակել որոշակի ռազմավարություն, ելնելով հնարավոր մարտահրավերների զարգացումներից, հետևանքներից, առկա հնարավորություններից:

Ուշադրության է արժանի նաև Իրանի արտաքին քաղաքականությունը տևտեսական կապերի ոլորտում: Փոքր ինչ առաջ անցնելով հիշենք, որ Իրանը Սիրիայի վարչապետ Վալի ալ հալի Թեիրան կատարած այցելության ընթացքում կնքված համաձայնագրի պայմաններով 1 մլրդ դոլար արժողության վարկ է տրամադրել Սիրիային: Ավելի մեծ ուշադրության կենտրոնում է էներգետիկայի ոլորտը: Յոթ համաձայնագրերի հիման վրա սպասվում է բավական լայն աջակցություն Սիրիային: Այնտեղ նախատեսվում է Իրանի ֆինանսավորմամբ կառուցել էլեկտրակայան, ինչպես նաև երկիրը ապահովել էլեկտրական հոսանքով: Այդ նախագիծը իրականացվելու է Իրաքի հետ համատեղ: Սիրիայի էլեկտրաէներգետիկայի նախարարի ներկայացրած տվյալներով փաստորեն Իրանի Սիրիային հատկացված վարկի կեսը

²⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 դեկտեմբեր, 2012 թ.:

նախատեսված է էլեկտրաէներգետիկ ոլորտի զարգացման նպատակին²⁷:

Նման քաղաքականություն է որդեգրել Իրանը նաև եգիպտոսի նկատմամբ:

Մերձավոր Արևելքի որոշ երկրներ հայտնվել են նոր իրականության պայմաններում: Հեռանկարը ցույց կտա իրադարձությունների հետագա ընթացքը:

KARINE SAMVELYAN

THE SOCIAL-POLITICAL SITUATION IN IRAQ IN THE CONTEXT OF THE EVENTS IN THE COUNTRIES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST (2010-2013)

The process of the "Revolutions" in some Arab countries: "Struggle for the Democracy" is in mirage of the ruins, victims of thousands persons and destructions.

The social-political situation in Iraq is in the relations from the events in this region. Characteristic for the period 2010-2013 years is the active role of United Nations Organization and Ligaue of Arab Governments.

The majority problem for Iraq in 2011 year was the final evacuation american troops from the country. The furter and the steady development of Iraq and some Arab countries intact are very important for peace and for safety of the population.

²⁷ "Независимая газета", 18 января, 2013.

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿԱՆԴ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԵՎ ԶԵԼՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՔ

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո անտիկ դարաշրջանի վերաբերյալ բրիտանական հետազոտական միտքը հայտնվել էր ճգնաժամի մեջ¹: Եվ դա հատկապես նկատելի էր հեյլենիստական ուսումնասիրությունների քնազավատում, ուր մինչև XX դ. վերջին տասնամյակը գրեթե չեն արտահայտվել նոր մտքեր և գաղափարներ, չեն ստեղծվել նոր դպրոցներ, իսկ հետազոտողները գլխավորապես կենտրոնացել էին հունա-հռոմեական աղբյուրների մանրախույզ ուսումնասիրությունների և պատմագիտական հանրագիտարանների հրատարակումների վրա: Մեթոդաբանության մեջ ևս ակնհայտ էր որոշակի նահանջ. բրիտանացի պատմաբանները ավելի հաճախ քան նախկինում դիմում էին XIX դ. գերմանական պատմականության մեթոդին, որը XX դ. երկրորդ կեսում ընկալվում էր որպես անախրոնիզմ: Բացի այդ բրիտանացի հետազոտողները (ինչպես և արևմտաեվրոպական գրեթե թուր ազգային պատմագիտական դպրոցների ներկայացուցիչները) հեյլենիզմի պատմությունը ավանդաբար շարունակում էին դիտարկել եվրոպակենտրոն տեսանկյունից²:

¹ Դրան հակառակ, հատկապես Ֆրանսիայում և Իտալիայում վերեջ ապրեց միջնադարագիտությունը, մշակութաբանությունը և մի շարք հարակից գիտություններ, Գերմանիայում՝ հնագիտությունը, արևելագիտությունը և այլն:

² Սակայն վերջին երեք տասնամյակներում տեղի ունեցավ անսպասելի շրջադարձ, ասպարեզ իջան նոր ուսումնասիրողներ, որոնք մշակեցին նոր մտեցումներ Հին Արևելքի և հեյլենիզմի պատմության խնդիրների վերաբերյալ: Այսպես, 1987 թ. լույս տեսավ «Հեյլենիզմն Արևելքում» գիտական աշխատությունների ժողովածուն (Kuhrt A.,

Դրան հակառակ շատ դիմամիկ էր զարգանում հրեական հեղինակազիտությունը: Արևելքում հունա-մակեդոնական տարրի և հրեաների փոխհարաբերությունների խնդիրն արդեն վաղուց էր հայտնվել (ազգությամբ հիմնականում հրեա) հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում³: Հրեական հեղինակազիտությունը արևմտյան ազգային պատմագիտական դպրոցներից թերևս առաջին

Sherwin-White S. (Ed.), *Hellenism in the East: The Interaction of Greek and non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander*, London, 1987), որտեղ մի խումբ համախոհներ հանդես եկան նոր, իսկ առանձին դեպքերում չափ մոտացված հին գաղափարներով: Տարբեր թագավորների վեց մասնագետներ (ներառյալ նրկա խմբագիր) իրենց համատեղ աշխատության մեջ արտահայտեցին այն միտքը, որ Աելևկյան թագավորության համար կարևորագույնը, Բարսելոնի և Արևմտյանների տեղության ժառանգությունն ուներ այնքան մեծ նշանակություն, զան ներթափանցում էր մինչ այդ: Ուստի այդ և ուրիշ հեղինակական թագավորությունների քննարկը համապատասխանաբար համար անհրաժեշտ է դրանք դիտարկել նախատառք հին սրբեյան քաղաքակրթությունների համատեքստում: Այդ գաղափարներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան գիտական խմբի ղեկավարներ՝ Սյուզեն Շերուին-Ուայթի և Նիկի Բյուրիի աշխատանքներում (տե՛ս Kührt A., Sherwin-White S., *Aspects of Seleucid Royal Ideology: The Cylinder of Antiochus I from Borsippa*, *Journal of Hellenic Studies*, 1991, 111, pp. 71-86; Լոյվել, *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*, pp. ix + 261, Berkeley, 1993; Kührt A., Sancisi-Weerdenburg H. (ed.), *Achaemenid History*, 8, pp. XV + 446, Leiden, 1994, pp. 283-310):

³ Moor G., *Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The age of the Tannaim*, Cambridge, 1927, v. 1, p. 114; Box G.H., *Judaism in the Greek Period, from the Rise of Alexander the Great to the Intervention of Rome (333-63 B.C.)*, Oxford, 1932, p. 256; Tcherikover V., *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia, 1966; D'Connell K.G., *Review of Judentum und Hellenismus*, *Journal of Biblical Literature*, 1971, v. 90, pp. 228-231; Jeremias J., *Jerusalem in the Time of Jesus*, London, 1976; Goodenough E., *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New York, 1953-1968, v. 1; *The Jewish People in the First Century: Hist. Geography, Political History and Religious Life and Institutions*, Amsterdam, 1976, v. 2; Bar-Kochba B., *Judas Maccabaeus: The Jewish Struggle Against the Seleucids*, Cambridge, 1989; Harrison R., *Hellenization in Syria-Palestine: The case of Judea in the third century BCE*, *Biblical Archaeologist*, 1994, v. 57, pp. 98-108; B.C.E. to 640 C.E. Princeton, Oxford, 2001; Choan-Leong S., *Ecclesiastes*, Anchor Bible, 18 c., New York, 1997; Cohen S.J.D., *The Beginnings of Jewishness. Boundaries, Varieties, Uncertainties*, Berkeley & Los Angeles, 1999. Reviews: D. Wilson, *CW* 94, 2000/01, pp. 299-300; Hoover G., *The Seleucid Coinage of John Hyrcanus I: The Transformation of a Dynastic Symbol in Hellenistic Judea*, *American Journal of Numismatics*, 2003, 15, pp. 29-39; Hayes J., Mandell S., *The Jewish people in classical antiquity: from Alexander to Bar Kochba*, Louisville, 1998; Millard A., *Reading and writing in the time of Jesus*, *The biblical seminar*, 69, Sheffield, 2000.

էր, որ փորձեց հեյլենիստական դարաշրջանը դիտարկել ոչ միայն հունա-մակեդոնական ընկալման տեսանկյունից:

Հրեական հեյլենիստագիտության կայացման հարցում գործուն դեր ունեցավ XX դ. հիբրալի խոշորագույն անգլիական պատմաբան Արնոլդ Ջոզեֆ Թոյնբին (1889-1975 թթ.): Եւ ծնվել է Լոնդոնում միկտորիական «Ոսկեդարի» մայրամուտին և երիտասարդ տարիներին ակաևատես է եղել Բրիտանական կայսրության աստիճանական մարմանը: Դա չէր կարող ազդեցություն չթողնել Ա. Թոյնբիի պատմախոհական հայացքների վրա: Ա. Թոյնբին ապրել է երկար կյանք, մի քան որ շատ օգտակար է պատմաբանի համար: Ի տարբերություն մաթեմատիկոսների և ֆիզիկոսների, որոնք իրենց հայտնագործությունները հիմնականում կատարում են երիտասարդ տարիքում, փիլիսոփայող պատմաբանին կայացման համար ժամանակ է պետք: Ա. Թոյնբին տեսել է անհանգիստ 20-րդ դարի երեք քառորդ: Սակայն փոթորկոտ քաաներորդ դարը չչեղեց Ա. Թոյնբիին ընտրված ուղուց: Ավելին, դիւնամիկ և անհանգիստ դարաշրջանն օգնեց պատմաբանին նորովի նայել անտիկ պատմությանը:

Իր տարբեր աշխատանքներում և հատկապես տասներկուհատորանոց «Պատմության ուսումնասիրություն» աշխատության մեջ Ա. Թոյնբին մշակել և շրջանառության մեջ է դրել հեյլենիզմի սկզբունքորեն նոր՝ իսկապես քաղաքակրթական հղացք⁴: Այդ ընկալման հիմքում ընկած է պատմական ժամանակի շրջափոփային ընկալումները: Պատմաբանի աշխատությունների մեջ հեյլենիզմը ներկայացված է որպես ինքնուրույն ու ինքնարժեք քաղաքակրթություն և ոչ թե անտիկ Հունաստանի քաղաքակրթական աղոտ սուլեր՝ կարծես պատահաբար ընկած Արևելքի վրա: Մյուս կողմից Ա. Թոյնբին զգալի ներդրում ունեցավ անտիկ աշխարհի ուսումնասիրության գործում: Եւ իմի բերեց և արժևորեց մեծ քանակությամբ էմպիրիկ նյութեր, սովեց անտիկ քաղաքակրթության քացառիկ պատմական քնութագիր, ի տարբերություն Օ. Շպենգլերի՝ այն դիտարկելով որպես հասարակական կատեգորիա:

⁴ Toynbee A., Hellenism: The history of civilization, London, 1959.

Իր «Պատմության ուսումնասիրությունը» հիմնարար աշխատության մեջ Ա. Թոյնքին քազմիցս անդրադարձել է հելլենիստական քաղաքակրթության և հրեա ժողովրդի փոխհարաբերությունների հիմնախնդրին: Պատմության տեսարանը հելլենիզմը ներկայացնում էր որպես ավանդական եբրայական քաղաքակրթությանը նետված մարտահրավեր: Ըստ նրա, Հուդայի հրեությունն առաջ էր քաշել այդ մարտահրավերի երկու պատասխան՝ զելոտություն և հերովդություն⁵: Անվանումները խիստ պայմանական են և տրվել են ըստ հոմեոնական տիրապետության տակ գտնվող հուդայական կրոնա-հասարակական խմբերի անվանումների: «Ձելոտները» ազդեսիվ և խիստ պահպանողական խմբավորում էր, որը մերժում էր դիևամիկ արևմտյան քաղաքակրթության արժեքները, վերջիններիս մեջ տեսնելով վտանգ իր կարծրացած ներփակ, ինքնամփոփ և շատ յուրօրինակ քաղաքակրթության համար: «Հերովդականներին» Ա. Թոյնքին անվանել է ըստ Հուդայի Հերովդես Մեծ արքայի, որը դարձավ արտաքին աշխարհին բաց հրեության սակավ մասի մարմնավորումը⁶: Անզիջում և մոլեռանդ զելոտներն իրենց շարքերը համալրում էին գլխավորապես քաղաքաբնակ (ավելի հազվադեպ գյուղաբնակ) ստորին խավերի հաշվին, թեև նրանց առաջնորդները գրեթե ամբողջությամբ կազմված էին ցրմական դասի ներկայացուցիչներից և սնանկ, քայց փառամոլ ու իշխանատենչ ազնվականներից: Դրան հակառակ «հերովդականներին»

⁵ Тойнби А., Постыжение истории, ч. 6, Героические века. Психологические последствия контактов между современными друг другу цивилизациями, Москва, 1991, с. 587-589.

⁶ Այդ թևի թերևս ամենամանազված ներկայացուցիչը Նիլենիստական շրջանի հրեա պատմիչ և մատենագիր Հուլիանոս Փյալիոսն էր (Խայտի է նաև որպես Հուլիան Քեն Մաթաֆիա, իսկ հոմեոնական քաղաքացի դառնալուց հետո՝ Տիտոս Փյալիոս Հուլիանոս, Բ.Ն. 37-մուտ 100 թթ.): Լինելով զելոտ, հրեական պատերազմի ժամանակ (66-71 թթ.) նա անցել է հոմեոնացիների կողմը, դառնալով Փյալիոսների կաշտերական ընտանիքի կիներ: Գրել է «Հրեական պատերազմի մասին», «Հրեական Նախտություն», «Հերդեմ Ապիոնի», «Կանքը» աշխատությունները, որոնցում նա ձգտում էր ինև-հոմեոնական աշխարհը ծանոթացնել հրեաների մշակույթի և պատմության հետ, փարստիկ հրեաների դեմ կանխակալ վերաբերմունքը, քաջազորի հրեական սրբազան տեղատեղը արևմտյան փրկիստիալոգիայի լեզվով, իրականացնել մի տեսակ քաղաքակրթական թաղթմանություն: Ի՞նչն հրեական պատմության մեջ դա առաջին օրինակը չէ: Եւսևն փորձ ավելի վաղ կատարել է Փիլոն Անթրանդրացին:

մեծամասնությունը ծագում էր տեղական և հեյլենիստական քաղաքակրթական արժեքների համաչափությանը միտված ընտրախնամի ներկայացուցիչներից և նրանց սպասավորներից: Պատահական չէ, որ «հերովդականության» գլխավոր կենտրոնը դարձավ թագավորական պալատը: Ի տարբերություն հնապաշտ «զելյոտների», «հերովդականները», քաց էին արտաքին աշխարհի համար և միտված նորարարությանը⁷, սակայն (թե՛ հնում, թե՛ այսօր) ավանդապաշտ հրեությունը մերժում էր նրանց, ընկալելով իրև օտարամոլ և կոլլաբորանտ⁸:

Այդ երկու հոսանքներից Ա. Թոյնքին նախապատվություն էր տալիս «հերովդությանը»⁹: Դրա մեջ տեսնելով որոշակի արատներ, նա այնուամենայնիվ համարում է, որ հրեության առջև ծառայած մարտահրավերի միակ պատասխանը «խաչաձևումն» է, նորի և ավանդականի ներդաշնակ համադրականությամբ: Սակայն, ըստ Ա. Թոյնքիի, ոչ բոլոր քաղաքակրթություններն են ունակ խաչաձևման:

⁷ «Շերովդական» մոդեռնիզացման վստ օրինակը Ա. Թոյնքին համարում է Ռուսաստանի վեստերնացումը Պյոտր I-ի և Թուրքիայի մոդեռնիզացումը Մ. Քեմալի օրոք:

⁸ Суюнбаев М., Что такое геомуть-тура. Иродичность и зелолизм. 21 октября 2004 г., "JR-Аналы", Сообщество имени Шимона бар Кообы, 40, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?id=1098821760> 11 Маѐл, 2010 at 12:59 pm.

⁹ Ուսումնասիրողները վաղուց նկատել են, որ Ա. Թոյնքիի կուռ պատմիմաստասիրական կառույցի հիմքում ընկած է անտիկ քաղաքակրթության մոդելը: Հրանդացի պատմաբան դեն Վոյեզը, քննադատելով Ա. Թոյնքիի մոտեցումները զրոյում էր, որ վերջինս շատ է տարված անտիկալոլ և իր պատմագիտական սխեմաները զծնյիս տարբեր քաղաքակրթությունները դիտարկում է հեյլենիստական քաղաքակրթության հետ համադրության մեջ: Ինչը՝ Ա. Թոյնքին առանց վարանելու ընդունում էր, որ դասական քաղաքակրթությունն իր համար չափանիշ է և մյուս քաղաքակրթությունները նա իրոք երբեմն դիտարկում է անտիկ քաղաքակրթության հետ համեմատության մեջ (Серебря А., Эллиническая цивилизация в научном творчестве Арнольда Тойнби. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук, Казань, 1983, 219 с., 19.11.2008, <http://www.disscat.com/content/ellinskaya-tsivilizatsiya-v-nauchnom-tvorchestve-arnolda-toynbi/>): Սակայն ի տարբերություն Օ. Շաֆելերի, Ա. Թոյնքին քաղաքակրթություններն ընկալում էր ոչ թե իբրև «մազուր» և քարացած, այլ բարդ և համադրական երևույթ: Օստ Ա. Թոյնքիի քաղաքակրթությունն ինքնարարվող օրգանիզմ է, որը կարող է անվերջ հարստանալ նոր տարրերի հաշվին: Այդ գործընթացի դադարը հանգեցնում է քաղաքակրթության ինացման և աստիճանական մարմանը:

Նա համարում է, որ հրեության մեծամասնությունն անընկալունակ գտնվեց հեյլենիստական քաղաքակրթական արժեքների ընկալմանը և կորցրեց պատմության կողմից տրված համակողմանի զարգացման եզակի հնարավորությունը: Հարյուսն դրա, հրեաները, Ա. Թոյնբիի պատկերավոր արտահայտությամբ, վերածվեցին «քաղաքացած հանածոների»¹⁶, ավերվեց երոսաղեմի տաճարը, իսկ հրեության մեծ մասը հայրենիքում իր համար հեռանկար չտեսնելով սփռվեց աշխարհով մեկ, դառնալով պանդուխտ և թափառական: Ըստ էության հրեությունը, ամփոփվելով յուր մեջ, չկամեցավ ինտեգրվել աշխարհին մտալով իր հայրենիքում, ուստի առանձին անհատները ստիպված եղան լքել հայրենի հողը և օտարության մեջ սովորելով այն, ինչն իրենց նախնիները չցանկացան սովորել սեփական հարկի տակ:

Հակառակ դրան հեյլենիստական քաղաքակրթությունն ավելի ճկուն էր, այն մշտապես խաչաձևվում էր, համալրվելով այլազան քաղաքակրթական տարրերով, ինչի շնորհիվ անընդհատ նորացվում և հարատևում (օրինակ՝ հոմոմեական իրավունք, հոմական գնոստիցիզմ, միհրականություն և հուդայական կրոն, որի համադրությունից ծնվեց քրիստոնեությունը, իսկ ավելի ուշ նոր տարրերի ոչ մեխանիկական գումարմամբ՝ նաև իսլամը)¹⁷: «Սկզբիցված ենք եզրակացնել, - գրում է Ժոզեֆ Արթյուր դը Գոբլիտեն, - որ մարդկության որոշ մասն ի սկզբանե զուրկ է նույնիսկ աննշան ինքնաքաղաքակրթման ունակությունից, քանի որ ի վիճակի չէ իր մեջ ճնշել խաչաձևման հանդեպ քնական

¹⁶ Тойнби А., Статьи из книги «Цивилизация перед судом истории», Москва, 2002, с. 122. Р. Унаотубին մի ափսոսվ նկատել է, որ կան ոչ միայն պրոլետարական դասակարգեր, այլև պրոլետարական ազգեր. այդ ազգերի թվին են պատկանում արդի աշխարհի ոչ արմատյան ժողովուրդներ, անգամ եթե «հերոսիկականների» հերոսական ճիգերի շնորհիվ նրանք հաջողվում է արտաքուստ փոխել երկրի դիմապատկերը, սկզբուստ դրանք միևնույն է մտում են «զելոտական»:

¹⁷ «Ասորական և հեյլենական տարրերն անհնար է տարանջատել ոչ միայն քրիստոնեությունից և իսլամից, այլև քրիստոնեական և իսլամական քաղաքակրթություններից. որոնց համար դրանք կատարել են տիկնիկների դեր: Այդ երկու կրոններն ունեցել են իրենց նախորդները՝ ասորական և հեյլենական, ինչն ունի սկզբունքային կարևորություն: Իսլամը, քրիստոնեությունը և մի շարք քաղաքակրթություններ՝ անծեղած այդ երկու կրոններով, նույն մշակութային շերտի պտուղներն էին, կազմված ինչպես ասորական, այնպես էլ հեյլենական տարրերից» (Тойнби А., Постыжение истории..., с. 163):

նողկանքը, որը մարդիկ և կենդանիները զգում են խաչածնման հանդեպ¹²: խաչածնումն անբնական երևույթ է, սակայն առանց դրա չի կարող գոյանալ քաղաքակրթությունը, որն ինքն էլ «անբնական» է: Քաղաքակրթությունը կարող է ի հայտ գալ միայն այն ժամանակ, երբ մարդկային համակեցությունը ձերբազատվում է իր նախնական «մաքուր» և «բնական» վիճակից և դառնում քարոզ և համադրական:

Անշուշտ հրեությունը վաղուց դասեր է քաղել իր հեյլենիստական անցյալից և արդի Իսրայել պետությունը, ավելի քան որևէ մեկը, հավատարիմ մնալով ավանդական հրեական արժեքներին, միևնույն ժամանակ քաց է աշխարհին և բոլոր տեսակի քաղաքակրթական ազդեցություններին: Սակայն հին եբրայական քաղաքակրթության և հատկապես դրա հոգևոր առանցքը կազմող արժեքների մեկնաբանությունը ոչ միանշանակորեն ընդունվեց օրթոդոքս հրեության կողմից: Հատկապես ցավազին ընդունվեց «հրեական ապագայնամետության» (Ֆուտուրիզմ) վնասակար ազդեցության գաղափարը:

«Ապագայնամետությունը», պատմագետի տերմինաբանությամբ, «... կենսակերպ է, որը տանջում է նրան, ով տեսնագին որոնում է նոր ուղիներ, դրդված ստացիտադացման ներքին անորոշ մղմամբ»: Ուստի դրա «... բնորոշ հարկանիշներից է փրկության և երկրային թագավորության մեջ հանգիստ գտնելու հույսը: Դա բնորոշ է հրեական ֆուտուրիզմին: Քակի որ հրեաների պատմությունը լավ է արտացոլված վավերագրերում, մենք հնարավորություն ունենք այդ երևույթը դիտարկել երկար ժամանակահատվածում»: Այնուհետև Ա. Թոյնբին շարունակում է. «Հրեաները չբուժվեցին նոր աշխարհիկ պեպոություն ունենալու ֆուտուրիստական հույսից իրենց պատմության նոր փուլերի ժամանակ», «...հրեաներին պեպո եղավ ավելի քան վեցուկես դար, որպեսզի փորձերի և սխալների մեթոդի շնորհիվ հասկանան, որ ֆուտուրիզմը ոչ ճիշտ ուղի է»¹³:

Այդ և մի քանի նմանատիպ արտահայտություններից հետո, մեր օրերի մարգարեն համարվող Ա. Թոյնբին, անսպասելիորեն մերժվեց

¹² Де Гобино Ж., Опыт о неравенстве человеческих рас, Москва, 2001 (2000).

¹³ Тойнби А., Футуризм, с. 404-405.

Արևմուտքում⁴: Բացի այդ, հրեա պատմաբանները քննադատում են Ա. Թոյնթրին հեյլենիստական դարաշրջանի հրեությունը ոչ թե իբրև ինքնուրույն, այլ ավելի մեծ և նշանակալից ասորական քաղաքակրթության քաղադրամասը դիտարկելու համար: Այդ «սխալմունցի» պատճառը հրեա պատմաբաններն ուզում են տեսնել ոչ թե քաղաքակրթական, այլ քաղաքական գործոնների մեջ: Բանն այն է, որ մակաբեացիների ապստամբության պարտությունից և Տաճարի խորտակումից հետո, հռոմեացիները Հուդայի և Սամարիայի տարածքը կցեցին պրովինցիա Սիրիային, ինչը, նրանց կարծիքով, մոլորության մեջ մտցրեց քրիստոնեացի պատմաբանին⁵: Սակայն շատ տարօրինակ է մեղադրել քաղաքակրթագետ պատմաբան Ա. Թոյնթրին պատմության քաղաքագիտական և ոչ թե քաղաքակրթական ընկալումների և մեկնաբանությունների համար: Առաջ են քաշվում նաև այլ ընդլայն մեղադրանքներ, այսպես հրեաների Աստծուն Թոյնթրին անվանում է «Յահվե» (օրթոդոքս հրեական միջավայրում դա պատժելի զանցանք է), մինչդեռ քրիստոնեական Աստվածը նրա համար անանուն է և այլն: Սակայն, Ա. Թոյնթրիի մոտեցումների մեջ երբայագետների համար թերևս ամենատիպիկն էր, որ պատմաբանը անուղղակի կերպով երբայությանը հակադրում է քրիստոնեությունը: Ըստ նրա երկու հազարամյակների սահմանազյխին հրեությունը հայտնվել էր քառուղու առջև՝ ընտրել «զեյտությունը», որն ըստ պատմաբանի նեղ ազգայնական, անզամ ռասիստական կրոնա-գաղափարական ուղղություն էր, կամ քրիստոնեությունը, որը պատմաբանը համարում է հեյլենիզմի կլիներ-էսենցիան և դեպի վաղվա օրը տանող դուռ: Հրեությունն ընտրեց պատմության կողմից առաջադրված առաջին ճանապարհը:

⁴ Նրա տեղը Արևմուտքի հասարակագիտական մտքի երկնակամարում զբաղեցին թոյնթրիական «պատմության վերջև» ազդարարած Ֆ. Ծոլմուլան (Фукуяма Ф., *Конец истории и последний человек*, Москва, 2004 [Fukuyama F., *The End of History and the Last Man*, 1992]), կամ Ս. Հանտինգտոնը (տե՛ս Хантингтон С., *Стратегическое мышление*, Москва, 2003) և Յու. Հարբեմասը (տե՛ս Хаберема Ю., *Расколотивый Запад*, Москва, 2008), որոնք իրենց քաղաքագիտական վերլուծություններում ենելվում են թոյնթրիան հյացքների վրա, ատանց հեղինակին վկայակոչելու:

⁵ Гарбар Д., Арнольд Джозеф Тойнби и еврейская цивилизация, <http://www.berkovich-zametki.com/Number18/Garbar2.htm>

Իրականում հրեա պատմաբանների կողմից Ա. Թոյնքիի հասցեին ներկայացված մեղադրանքներն անհիմն են: Նա ոչ միայն չի «նսեմացնում» հրեա ժողովրդին, կամ «անտեսում» և «աղճատում» վերջինիս դերը մարդկային պատմության մեջ, այլ հակառակը՝ հետհեյլենիստական հրեության մեջ տեսնում է ինքնարարման և ինքնահաստատման մեծ ներուժ: Բացի այդ, Ա. Թոյնքին հրեական հեյլենիզմի շատ վաղ և հատկանշային օրինակի վրա ընդամենը ձգտել է ցույց տալ հեյլենիստական դարաշրջանի կարևոր երևույթներից մեկը՝ այն, որ Ռոստոմցևն անվանում էր «արևելյան ռեակցիա», «արևելյան հակազդեցություն»: Երևույթ, որը շատ կամ քիչ արտահայտված ձևով, հանդիպում ենք գրեթե բոլոր արևելյան երկրներում, այդ թվում Իրանում և Հայաստանում¹⁶:

Սակայն անկախ նրանից, թե ինչ գնահատական են տալիս հրեա ուսումնասիրողները Ա. Թոյնքիի հղացքներին, վերջիններս լուրջ խթան հադիսացան հրեական ազգային հեյլենիստական դպրոցի կայացման գործում: Պատմաբանի հետ ակնհայտ և թաքնված բանավեճի ժամանակ լույս տեսան բազմաթիվ «եբրայագիտական» աշխատանքներ: Ի տարբերություն դասական հեյլենիստագետների, եբրայագետների մեծ մասը բացահայտորեն պաշտպանում է «զելոտական» թևը¹⁷: Նրանք Հասմոնեյան ապստամբության և

¹⁶ Հիշենք Տիգրանի Բ-ի, Արտավազյ Բ-ի և Արտաշեսյան այլ «հերոսական» արքաների պայքարը հայկական «զելոտության» դեմ, որի ղեկավարներն էին՝ հայ մեծատոհմիկների և ժողովրդի պարթևական կողմնորոշումը և Արշակունիներին գահին հրավիրելը և այլը: «Արաքսը՝ կամուրջներ չէր հանդուրժում» Արևմուտքը Արևելքի հետ կապող կամուրջներ:

¹⁷ St' u Hengel M., Die Zeloten. Untersuchungen zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I. bis 70 n. Chr., Leiden-Köln, 1961; Այլնի, Judentum und Hellenismus, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 10, Tübingen, 1969, 2nd edn., 1973; Այլնի, Judaism and Hellenism. In 2 vols., Philadelphia, 1974; Այլնի, Judaism and Hellenism: studies in their encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period, London, 1974; Այլնի, The Pre-Christian Paul, Philadelphia, 1991, esp. pp. 54-62; Այլնի, The interpenetration of Judaism and Hellenism in the pre-Maccabean period, in The Cambridge History of Judaism, 1991; Այլնի, Judaism and Hellenism revisited, in Collins, John J. and Sterling, Gregory E. (ed.), Hellenism in the land of Israel, Christianity and Judaism in antiquity series, 13, Notre Dame, 2001, pp. 6-37; Aitken J.K., Hengel's Judentum und Hellenismus, Journal of Biblical Literature, 123 (2), pp. 331-341; Herr M.D., Hellenism and Judaism in Eretz Israel, Eshkolot new series, 2-3, 1977-78, pp. 20-27; Bichler R.,

Հոտայում նրանց գերիշխանության գլխավոր նվաճումը համարում են հելլենիստական «մշակութային էքսպանսիայի սաստում»: Բացի այդ, նրանց համոզմամբ, շարժման կարևոր ձեռքբերումներն էին «էռեց-հարայելի» ներքին շրջաններում հելլենիստական քաղաքների և

"Hellenismus": Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs, Darmstadt, 1983; Gregory E., Jews, Greeks and Barbarians: Aspects of the Hellenization of Judaism in the pre-Christian Period. Transl. from German of Juden, Griechen und Barbaren: Aspekte der Hellenisierung des Judentums in vorchristlicher Zeit, London, 1980; Այվի, The "Hellenization" of Judaea in the First Century after Christ, London/Philadelphia, 1989; Feldman L.H., Hengel's Judaism and Hellenism in Retrospect, *Journal of Biblical Literature*, 1977, 96, pp. 371-82; Այվի, How much Hellenism in Jewish Palestine?, *Historic Union Cemetery Association*, 1986, 57, pp. 83-111; Այվի, Jew and gentile in the ancient world. Attitudes and interactions from Alexander to Justinian, Princeton, pp. 3-83 (esp. pp. 42-44; 416-22); Այվի, How much hellenism in the land of israel?, *Journal for the Study of Judaism*, 1993, 33 (2002), pp. 290-313; Lieberman S., *Greek in Jewish Palestine: Studies in the Life and Manners of Jewish Palestine in the II-IV Centuries C.E.*, New York: Jewish theological seminary of America, 1942; Այվի, *Hellenism in Jewish Palestine: studies in the literary transmission, beliefs and manners of Palestine in the I century BCE-IV century CE*, 2nd edn., New York, [1950] 1962; Brandon S.G.F., *Jesus and the Zealots: A Study of the Political Factor in Primitive Christianity*, Manchester, 1967, p. 29 ff.; Barr J., *Hebrew, Aramaic and Greek in the Hellenistic age*, *The Cambridge History of Judaism*, Eds. W. D. Davies and L. Finkelstein, Cambridge, 1989, Cambridge Histories Online. 28 January 2012; Collins J., *Cult and culture. The limits of hellenization in Judea, Christianity and Judaism in Antiquity*, 13, Notre Dame, 2001, pp. 36-61; Goldstein J., *Jewish acceptance and rejection of Hellenism*, in Sanders E.P., Baumgarten A.I., and Mendelson Alan (ed.), *Jewish and Christian Self-Definition*, vol. 2, *Aspects of Judaism in the Graeco-Roman Period*, London, 1981, pp. 64-87; Goodman M., *Jewish attitudes to Greek culture in the period of the Second Temple*, in G. Abramson & T. Parfitt (eds), *Jewish Education and Learning: published in honour of Dr. David Patterson on the occasion of his seventieth birthday*, Chur/Reading, 1994, pp. 167-74; Gruen S.E., *Heritage and Hellenism: the reinvention of Jewish tradition*, Berkeley, London, 1998; Goldhill S., *Who needs Greek?: contests in the cultural history of Hellenism*, Cambridge, 2002 [opposition to Greek in renaissance; M. Arnold on Greek and Hebraism]; Schwartz S., *Israel and the nations roundabout. Maccabees and the Hasmonean expansion*, *Journal for the Study of Judaism*, iss. 1, vol. 42, 1991, pp. 16-38; Այվի, *The Hellenization of Jerusalem and Shechem*, in M. Goodman (ed.), *Jews in a Graeco-Roman World*, Oxford, 1998, pp. 37-45; Այվի, *Imperialism and Jewish Society B.C.E. to 640 C.E.*, Princeton, 2001; Grimal P. et al. *Hellenism and the rise of Rome*, London, 1968 [p. 5: creating the "mixed" Graeco-barbarian civilization]; Mendels D., *Jewish historical writings between Judaism and Hellenism. New methods of research*, in Lichtenberger, Hermann and Oegema, Gerbern S. (ed.), *Jüdische Schriften in ihrem antik-jüdischen und urchristlichen Kontext, Studien zu den jüdischen Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, 1, Gütersloh, 2002, S. 35-42.

Նրանցում հեյլենականացված սեմական շրջանների ոչնչացումը, հրեական ցարուցրիվ ցեղերի, այդ թվում ոչ հրեական սեմական ժողովուրդների կրոնական-մշակութային տարածում (ասիմիլյացիա), վարչա-քաղաքական միասնության վերականգնումն ու համախմբումը¹⁸: Հետագայում հենց այս, ոչ հեյլենիստական քնակությունը համառ դիմադրություն ցույց տվեց հռոմեական զավթողականությանը և հակազդեց քրիստոնեության տարածմանը հրեական միջավայրում: Սակայն երրայագետների համոզմամբ, սկզբում հունա-մակեդոնական, իսկ ավելի ուշ՝ հռոմեական հեյլենիզմը Պաղեստինում, այնուամենայնիվ, հրեաների համար ունեցավ որոշ դրական դերակատարություն, քանի որ ակամայից նպաստեց հրեա ազգի միավորմանը, խթանեց վերջինիս ինքնության վերջնական կայացմանը:

Դրան հակառակ դասական հեյլենիստագիտության ազգությամբ հրեա և ոչ հրեա հետևորդները, հեյլենիզմն ինքնին համարում են մեծագույն արժեք և գտնում են, որ վերջինիս պատմական նշանակությունը ոչ միայն համաշխարհային այլև հրեական պատմության մեջ ավելի մեծ է քան փորձում են ներկայացնել արդի երրայագետները: Նրանց համոզմամբ ժամանակն է հրաժարվել հազարավոր տարիների ավանդույթից համաշխարհային պատմությունը դիտարկել արևմտյան և հրեական քաղաքակրթությունների հակադրման մեջ, փոխարենը հրեական պատմությունը պետք է ռառամնասիրել համաշխարհային պատմության համատեքստի ներքո¹⁹: Երրայագետների ծայրահեղական

¹⁸ Хасмоней. Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 1976-2005, т. 9, кол. 707-714. История еврейского народа. Эпоха Второго храма. <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14465&query=>

¹⁹ Sevensler J., Do you know Greek? How much Greek could the first Jewish Christians have known?, Supplements to Novum Testamentum, 19; Leiden, 1968. [knowledge of Greek even by Jesus]; Smith M., Palestinian parties and politics that shaped the Old Testament, New York, 1971; Rappaport U., Hellenization of the Hasmonians, in Menachem Mor (ed.), Jewish Assimilation, Acculturation and Accommodation: Past Traditions, Current Issues and Future Prospects. (Proceedings of the Second Annual Symposium of the Philip M. and Ethel Klutznick Chair in Jewish Civilization held on Sunday-Monday, September 24-25, 1989), New York and London, 1991, pp. 1-13; Shavit Y., Athens in Jerusalem: classical antiquity and Hellenism in the making of the modern secular Jew, London: Littman Library of Jewish

ազգայնական հայացքներն այսօր լուրջ քննադատության են ենթարկվում գիտական հանրության տարբեր շրջանակներում²⁰:

Այդ խնդիրն է հատկապես նվիրված Քենթրիջի քառահատոր «Հուդայականության պատմության» Բ հատորը²¹, որն ըրգրվում է հրեության պատմությունը աքեմենյան շրջանից մինչև Տանայան (Tannaitic) դարաշրջանը, որի քարձրակետն դարձավ Միջնադի կողավորումը (մոտավորապես 250 թ.): Պրակի հեղինակների համոզմամբ հռոմեական տիրապետության դարաշրջանում հեյլենիստական և հուդայական մշակույթները դարձան իշխող գրեթե ողջ Միջերկրականում, ինչն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցնեի այդ երկու հզոր և իրարամերժ քաղաքակրթությունների քախմանը: Գրքում քննության է առնված հեյլենիզմի միաժամանակյա մերժման և յուրացման խնդիրն աշխարհասփյուռ հրեության կողմից: Հեյլենիզմի հետևողական մերժումը քաղաքական ասպարեզում հանգեցրեց Մակաբեացիների ապստամբությանը և Ք.ա. 142-63 թթ. Հասմոնեյան պետության ստեղծմանը: Մինևույն ժամանակ հեյլենիզմի ընդունման և նրա հետ ադապտացման արդյունքում ծնվեցին զանազան

Civilization, 1997; Lee I., *Levine Judaism and Hellenism in antiquity: conflict or confluence*, Washington, 1999; Gerdmar A., *Rethinking the Judaism-Hellenism dichotomy: a historiographical case study of Second Peter and Jude*, Stockholm, 2001; Martin D., *Paul, Hellenism, and Judaism: Toward a Social History of the Question*, in Troels Engberg-Pedersen (ed.), *Paul Beyond the Judaism, Hellenism Divide*, Westminster, 2001, pp. 29-61; Alexander P., *Hellenism and hellenization as problematic historiographical categories* in T. Engberg-Pedersen (ed.), *Paul Beyond the Judaism/Hellenism Divide*, Louisville, ondon, eiden, pp. 63-80; Kaufmann Y., *Christianity and Judaism: Two covenants*, Jerusalem, 1988, pp. 82-83; Rajak T., *The Hasmonians and the Uses of Hellenism*, in P.R. Davies (ed.), *A tribute to Geza Vermes, Journal for the study of the Old Testament, Supplement series 100*, Sheffield, 1990, pp. 261-280; Եռվի, *Jews and Greeks: The invention and exploitation of polarities in the nineteenth century*. In *The Jewish dialogue with Greece and Rome. Studies in cultural and social interaction, Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums*, 48, Leiden, 2001, pp. 535-557.

²⁰ Grabbe L., *The Jews and Hellenization: Hengel And His Critics*, in *Second Temple studies III: studies in politics, class, and material culture*, ed. by Philip R. Davies, John M. Halligan, v. 2, University of Hull England, 2002; Miller F., *The background to the Maccabean revolution: Reflections on Martin Hengel's "Judaism and Hellenism"*, *Journal of Jewish Studies*, 29, 1978, pp. 1-21.

²¹ Davies W.D., Finkelstein L., *The Cambridge History of Judaism*, v. 2: *The Hellenistic Age*, Cambridge, 1989.

մշակութային արժեքներ՝ առաջին հերթին նշանակալից հեյլենիստական հունա-եբրայական, արամեական և զուտ եբրայական գրականություն: Բացի այդ, հեյլենիզմի քաղաքակրթական ճեշման պատճառով, հրեության կրոնական, մտավոր, հասարակական և քաղաքական կյանքում անընդմեջ աճող լատվածությունը սուբյեկտիվացվեց կատարածարանական մտքի և դրան համապատասխան գրականությանը: Ատվածի լույսի ներքո գրքի հեղինակները որոշակի հետևություններ են անում հրեության հուղա-հեյլենիստական դիքրոտոմիայի, այլ կերպ ասած՝ երկփեղկվածության մասին:

Այսպիսով, հրեական հեյլենիստագիտական հետազոտություններն այսօր կարելի է դասել երկու խմբի: Առաջինը պայմանականորեն անվանենք ոչ ազգային: Այն ձևավորվել և զարգացել է հիմնականում ազգությամբ հրեա պատմաբանների քանքերի շնորհիվ, քայքայ արևմտյան և խորհրդային հեյլենիստագիտական դպրոցների շրջանակներում: Երկրորդը՝ վերջին կես դարում ձևավորված խորանային պատմագիտական դպրոցն է, որը, հենվելով արևմտյան հեյլենիստագիտության նվաճումների վրա և գտնվելով սերտ համագործակցության մեջ տարբեր արտասահմանյան դպրոցների հետ, վերապրում է քանակական և որակական զարգացման ակտիվ շրջան: Անշուշտ այդ երկու՝ արևմտյան և ազգային հետազոտական դպրոցները չի կարելի հակադրել իրար, հակառակը, փոխազդելով դրանք հարստացնում և լրացուցիչ լիցք են հաղորդում միմյանց:

Այդ երկու դպրոցների միավորման օրինակը կարելի է համարել Էլիաս Ջոզեֆ Քիկերմանին (1897-1981 թթ.), որի կենսագրությունն ըստ էության հրեական հեյլենիստագիտության անցած ուղու ցայտուն դրսևորումն է: Քիկերմանը ծագումով ռուսաստանցի էր (խակական անունը Իլյա Իոսիֆովիչ Քիկերման), ծնվել է Քիշնևում, մանկությունն անցկացրել է Օդեսայում, իսկ ուսումը ստացել Ս. Պետերբուրգի գիմնազիայում, այնուհետև համալսարանում: Այստեղ նրան ուսուցանել է Մ. Ռոստովցևը, որի ազդեցությունը նա կրել է ողջ կյանքում: 1922 թ. Քիկերմանը ծնողների հետ լքում է խորհրդային Ռուսաստանը և հաստատվում Գերմանիայում: Այստեղ նա շարունակում է ուսումը Բեռլինի Հումբոլդտի համալսարանում և հրատարակում իր առաջին

երեք մենագրությունները, այդ թվում մակաբեացիների ապստամբության վերաբերյալ հետազոտություն: Լացիստների իշխանության զլոփն զայրոց հետո նա ստիպված է լինում զաղթել Ֆրանսիա, որտեղ հրատարակեց իր հայտնի «Սելևկյանների պետությունը» (*Institutions des Séleucides*, 1938) մենագրությունը, իսկ երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին տեղափոխվեց ԱՄՆ (1942 թ.)²²: Այստեղ նա դասավանդում էր Լյու Յորքի Հասարակական հետազոտության նոր դպրոցում (*The New School for Social Research*), Լոս Անջելեսի Հոդալականության համալսարանում, 1952-1967 թթ. նա դառնում է Լյու Յորքի Կոլումբիական համալսարանի և Հրեական աստվածաբանության ճեմարանի (1967 թ.) պրոֆեսոր: Կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել է Իսրայելում, որտեղ վայելում էր մեծ հարգանք:

Հրեական թեմային Է. Բիկերմանն անդրադարձել է իր ողջ գիտական կարիերայի ընթացքում: Հրեական ուսումնասիրություններին նվիրված նրա առավել հայտնի աշխատություններն են. «Մակաբեացիներ. նրանց պատմությունը սկզբից մինչև Խասմոնյան հարստության անկումը»²³: Այդ մենագրությունը Է. Բիկերմանին միանգամից ճանաչում բերեց գիտական հանրության լայն շրջանակներում, ինչը դրոշեց նրան շարունակել այդ թեման և ընդամենը երկու տարի անց լույս տեսավ նրա «Մակաբեացիների աստված»²⁴ աշխատությունը: Լույս ողով էին գրված «Աստվածաշնչի տարրօրինակ գրքեր. Հովնան, Դանիել, Աաղմոս, Եսթեր»²⁵. «Կրոնը և քաղաքականությունը հելլենիստական և

²² Петров Е., Научно-педагогическая деятельность русских историков-эмигрантов в США в первой половине XX века. Диссертация на соиск. уч. ст. доктора ист. н. СПбУ, 2001, 499 с.

²³ Bickerman E.J., Die Makkabäer; eine darstellung ihrer geschichte von den anfängen bis zum untergang des Hasmonäerhauses, 1935 (ընդամենը անգլիական հրատարակությունը լույս տեսավ 1947 թ.). (Idem. The Maccabees; an account of their history from the beginnings to the fall of the House of the Hasmonaeans, New-York, 1947 (3-րդ վերահրատարակում).

²⁴ Լուվի, Der Gott der Makkabäer: Untersuchungen über Sinn und Ursprung der makkabäischen Erhebung, Berlin, 1937.

²⁵ Լուվի, Four strange books of the Bible: Jonah, Daniel, Koheleth, Esther, New-York, 1968.

հոմանական շրջանում»²⁶, «եզրասից մինչև վերջին մակաբեացին. հետաստվածաշնչյան հուդայականության հիմքերը»²⁷ և ուրիշ աշխատությունները²⁸: Հուդայականության և քրիստոնեության պատմությանն են նվիրված նաև Է. Քիկերմանի անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով գիտական հոդվածների եռահատոր ժողովածուն, որը հրատարակվել է 1976-1986 թթ.²⁹: Է. Քիկերմանի վերջին աշխատանքը «Հրեաները հելլենիստական շրջանում»³⁰ մենագրությունն է, որը լույս տեսավ հետմահու և նվիրված է հրեական պատմությանը և նրանց փոխազդեցությանը հելլենիստական աշխարհի հետ՝ Ալեքսանդրից մինչև Մակաբեացիները: Լինելով եվրոպական գիտնական՝ նա իր ստեղծագործական ներկայանալը մշտապես հարստացրել է ուսական, գերմանական, ֆրանսիական և ամերիկյան անտիկագիտության ավանդույթներով: Սակայն դրա հետ մեկտեղ Է. Քիկերմանը, այնուամենայնիվ, իր ստեղծագործական ուղին ավարտեց իբրև եբրայագետ, դառնալով, ըստ էության, հրեական հելլենիստագիտության ազգային դպրոցի հիմնադիրներից մեկը: Ասվածից կարելի եզրակացնել, որ Ա. Թոյնքին ու Է. Քիկերմանը կարող են համարվել մի դեպքում հրեական հելլենիստագիտության և մյուս դեպքում հելլենիստական եբրայագիտության նահապետները:

Սակայն ոչ բոլոր հրեա հետազոտողները Է. Քիկերմանի պես ապրեցին արմատական փոխակերպումներ: Ասվածի վառ օրինակը Արնալդո Մոմիլյանոն է (1908-1987 թթ.): Կարելի է զուգահեռներ անցկացնել Ա. Մոմիլյանոյի, Մ. Ռոստովցևի և Է. Քիկերմանի կենսագրությունների միջև: Վերջիններիս պես Ա. Մոմիլյանոն իր գիտական գործունեությունը սկսել է որպես դասական անտիկ

²⁶ Լոյնի, *Religions and politics in the Hellenistic and Roman periods* (c Emilio Gabba & Morton Smith), Komo, 1985.

²⁷ Լոյնի, *From Ezra to the last of the Maccabees; foundations of post-Biblical Judaism*, New York, 1962.

²⁸ Լոյնի, *The altars of Gentiles: A note on the Jewish «ius sacrum»*, *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, Paris, 1958; Լոյնի, *Les deux erreurs du prophète Jonas*, Paris, 1965.

²⁹ Լոյնի, *Studies in Jewish and Christian History: A New Edition in English including the God of the Maccabees*, New York, 2007.

³⁰ Бликерман Э., Евреи в эпоху эллинизма, Москва, Мосты культуры: Иерусалим Gesarim, 2000 (Серия Современные исследования: Bibliotheca Judaica), 154; (Blickerman E.J., *The Jews in the Greek Age*, L., Cambridge, Mass., 1986).

պատմության ուսումնասիրող: 1936 թ. երիտասարդ, քայքայված խոստումնալից անտիկագետը դառնում է Թուրինի համալսարանի պրոֆեսոր, սակայն շուտով ֆաշիստական Իտալիայում հակահրեական հալածանքների սաստկացման պատճառով նա ստիպված էին ցնել Իտալիան և 1938 թ. հաստատվել Լոնդոնում: Անգլիական պրոֆեսուրան (իմնականում հրեական ծագմամբ) բավականին սառն է ընդունում օտարականին և հայտնի չէ ինչպես կդասավորվեր երիտասարդ գիտնականի ճակատագիրը եթե նրան օգնության ձեռք չմեկնեւր Մ. Ռոստովցևը, որի ազդեցությունը նա կրում էր ողջ կյանքում: Ա. Մոմիլյանոյի պրոֆեսիոնալ աճին նաև զգալիորեն նպաստեց նրա հին ընկեր Ֆ. Ուլյբանցը²¹: Այսպես ճակատագրի հեղինդուկության և անակնկալ ծանոթությունները հետաքրքրությունների նոր դաշտ բացեցին Ա. Մոմիլյանոյի առջև և բերեցին նրան հեյլենիստագիտության²² և երրայագիտության ոլորտը²³: Օքսֆորդի համալսարանում երկար ժամանակ երկրորդական դերերում մնալուց հետո նա տեղափոխվում է Լոնդոնի համալսարանի քոլեջ, որտեղ զբաղեցնում է պրոֆեսորի պաշտոն (1951-1975 թթ.): Այդ նույն ժամանակ նա հաճախ հրավիրվում է Չիկագոյի համալսարան դասախոսություններ կարդալու համար: Այստեղ նրան ճանաչում էին իբրև հուանախոսար գիտությունների պրոֆեսոր Ալեքսանդր Ուայթ: Թեև իր կյանքի վերջին տարիներին Մոմիլյանոն երբեմն այցելում էր Իտալիա և նույնիսկ դասախոսում Պիզայի բարձրագույն դպրոցում (Scuola Normale Superiore di Pisa), նա այլևս չէր զբաղվում Հռոմի պատմությամբ և իրեն համարելով բրիտանացի պատմաբան և գրեթե չէր հրապարակվում իտալերեն: Մական, դրա հետ մեկտեղ, ճակատագրի բերումով դառնալով երրայագետ, Ա. Մոմիլյանոն երբեք տուրք չտվեց

²¹ Murray O., Arnaldo Momigliano in England, *History and Theory*, vol. 30, 4, Beiheft 30: *The Presence of the Historian: Essays in Memory of Arnaldo Momigliano* (Dec., 1991), pp. 49-64.

²² Momigliano A., *Alien wisdom: the limits of Hellenization*, Cambridge; New York, 1975.

²³ Նույնի, *Greek Culture and the Jews*. In M. Finley (ed.), *The Legacy of Greece: a New Appraisal*, Oxford, 1981, pp. 325-436; նույնի, *Jews and Greeks*, in Momigliano A. *Essays on Ancient and Modern Judaism*, Chicago / London, 1994.

ազգայնականությանը և հիմնականում կիսում էր թոյնքիական մոտեցումները հրեական պատմության վերաբերյալ:

Նման հայացքների տեր գիտնական էր նաև երուսաղեմի համալսարանի պրոֆեսոր Միշել Էլի-Ջոնահը, լինելով հայտնի եբրայագետ³⁴, միևնույն ժամանակ, հելլենիզմին նվիրված իր մենագրության մեջ, ոչ միայն այն չի համարում Արևելքի ժողովուրդների և մասնավորապես հրեաների համար վնասաբեր, այլև հիանում հունա-մակեդոնական մշակույթով³⁵: Ավելին, տուրք տալով արևմտյան պատմագիտական ավանդույթներին, նա հելլենիզմը քանաձևում է իբրև հունական պատմության անբաժանելի մաս: Մ. Էլի-Ջոնահի պնդմամբ հելլենիզմը նախևառաջ մշակութային երևույթ է, որը Ալեքսանդրի և նրա հաջորդների շնորհիվ տարածվել է Արևելքում Միջերկրականից մինչև Ինդոս³⁶: Հրեա պատմաբանը միստիկական ակնածանք է տածում Ալեքսանդրի նկատմամբ, արդեն պատանի տարիներից նրա մեջ տեսնելով ապագա մեծ գործչին³⁷: Նա անվանում է Ալեքսանդրին «Նոր Դիոնիսոս», «աստվածանման անձնավորություն», «նշանավոր վարչարար և ստրատեգոս»³⁸ մի քան, որ շատ քնորոշ է XX դարի առաջին կեսի ֆրանսիական և գերմանական անտիկագետներին, բայց ոչ օրթոդոքս հրեաներին, որոնց նշանային համակարգում հելլենիստական շրջանի հունա-մակեդոնական արքաները մոտավորապես նույն տեղն են գրավում, ինչ հայկական կոլեկտիվ գիտակցության համար պարսից Ասասյանները: Եվս մեկ քնորոշ հանգամանք՝ Մ. Էլի-Ջոնահը հատուկ շեշտադրում է Ալեքսանդրի հակվածությունը ժողովրդավարական արժեքներին, որը նա համարում է «մեծ քաղաքակրթողի» քաղաքականության հիմնական բովանդակությունը:

Հրեական հելլենիստագիտությունը Նոր լիցք ստացավ 1990-ականներին, երբ Խորհրդային Միության անկումից հետո,

³⁴ Sh'u Avi-Yonah M., The Second Temple. A History of the Holy Land, Jerusalem, 1969.

³⁵ Avi-Yonah M., Hellenism and the East. Contacts and interrelations from Alexander to the Roman conquest, Jerusalem, 1978.

³⁶ Նշվ. աշխ., էջ 3:

³⁷ Նշվ. աշխ., էջ 11:

³⁸ Նշվ. աշխ., էջ 7:

ազգությանը հրեա մի քանի խոշոր պատմաբաններ²⁸ հնարավորություն ստացան բնակչություն հաստատել Իսրայելում և Միացյալ Նահանգներում²⁹: Նրանք արագ ինտեգրվեցին իսրայելյան և ամերիկյան գիտության մեջ՝ արևմտյան երրայագիտությանն ու հեյլենիստագիտությանը նոր որակ տալով: Նրանք աշխատությունների մեջ հրեական մշակույթը դիտարկվում է երկակի, մի կողմից՝ որպես հեյլենիստական համադրականության դրսևորում, մյուս կողմից՝ իբրև

²⁸ Խոլերոյաշև Բրայսոնով ճնալրվել էր հեյլենիստական-երթայական ինդիվիդուլ գրադվող հիմնարար դպրոց, որի աշակերտներն իրենց հետազոտությունը ստացան հրեաների խորհեանարվությունից հետո (Ранович А., Очерки истории древнееврейской религии, Москва, 1937. Լոյնի, Юдейская война, Исторический журнал, 1935, 11. Լոյնի, Очерки истории раннехристианской церкви, Москва, 1941; Լոյնի, Восточные провинции Римской империи в I-III вв., Москва-Ленинград, 1949; Абусян И., Кузранская община, Москва, 1983; Ковельман А., Риторика в тени пирамид; Массовое сознание римского Египта, Москва, 1988; Լոյնի, Рождение толпы: от Ветхого к Новому Завету, Образ "другого" в культуре. Одиссей. Человек в истории, Москва, 1994, с. 123-137).

²⁹ Kovelman A.B., From Logos to Myth. Egyptian Petitions of the 5th-7th Centuries. Bulletin of the American Society of Papyrologists, 28, 3-4, 1991, pp. 135-152; Լոյնի, Еврейская толпа в Палестине I в., Одиссей: Человек в истории, 5, 1994, с. 214-241 (The Masses in the Literature of the Sages, (in Hebrew) Jewish Studies. Forum of the World Union of Jewish Studies, 36, Jerusalem, 1996, pp. 111-132; Լոյնի, Толпа и мудрецы в ранней раввинистической литературе, Москва, 1996; Ковельман А., Гершович У., Богство от логоса: к пониманию раввинистической герменевтики. Толпа и мудрецы в ранней раввинистической литературе, Москва, 1996; Ковельман А., Вавилонский Талмуд: Антология агады, т. 1-2, Иерусалим, Москва, 2001-2004. Լոյնի, Farce in the Talmud, The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern, 5, 1, Leiden, Boston, Köln, 2002, pp. 86-92. Լոյնի, A Symmetrical Teleological Construction in the Treatises of Philo and in the Talmud (with Uri Gershowitz as a co-author), The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern 5, 2, Leiden, Boston, Köln, 2002, pp. 86-92. Լոյնի, Jerusalem Overcrowded: The Dream of Ideal Urbanity in Midrash, Jews and Slavs 10, Semiotics of Pilgrimage, Jerusalem, 2003, pp. 13-18. Լոյնի, Continuity and Change in Hellenistic Jewish Exegesis and in Early Rabbinic Literature, The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern 5, 2, Leiden, Boston, Köln, 2004, pp. 123-146. Լոյնի, A Clarification of the Hypothesis, The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern, 5, 2, Leiden, Boston, Köln, 2004, pp. 162-168. Լոյնի, Александр Манедровский и еврейские мудрецы, В соавторстве с Ури Гершовичем, Восточная коллекция: Журнал для всех, кому интересен Восток, 2 (17) (лето 2004), с. 42-51. Լոյնի, Typology and Peshet in the Letter of Aristeas, Ancient Israel, Judaism, and Christianity in Contemporary Perspective: Essays in Memory of Carl-Johan Illman, Lanham, 2006, pp. 153-162.

հելլենիստական քաղաքակրթությանը ներհակ, ինքնամիտի և ինքնարժեք նրկույթ: Այդ մշակույթի մի քննում գտնվում է Փիլոն Ալեքսանդրացին և Հուլիսեպոսը, իսկ մյուս քննում Թալմուդն ու Հնգամատյանը⁴¹:

Այսպիսով, հրեական հելլենիստագիտությունը, սկիզբ առնելով արևմտյան և խորհրդային հելլենիստագիտության շրջանակներում, վերջին մի քանի տասնամյակներում այն տեղափոխվեց արագ կայացող Իսրայելի հումանիտար հետազոտությունների դաշտ, որտեղ, ի թիվս այլոց, ծնավորվեց հելլենիստագիտության ինքնուրույն դպրոց: Այդ դպրոցը խարսխված է միաժամանակ արևմտյան անտիկ ուսումնասիրությունների և երբայագիտության նվաճումների վրա: Չնայած երիտասարդ տարիքին՝ Իսրայելի արդի հելլենիստագիտությունը միանգամայն կարելի է համարել կայացած:

Այն ունի որոշակի առավելություն արևմտյան անտիկագիտության նկատմամբ: Չզիջելով արևմտյան ուսումնասիրողներին ակադեմիական չափանիշներով, այն ունակ գտնվեց հելլենիստական դարաշրջանը դիտարկել ոչ ելյոպակենտրոն տեսանկյունից, հաշվի առնելով մի կողմից հունա-մակեդոնական և հռոմեական, իսկ մյուս կողմից՝ ընդհանուր արևելյան և զուտ տեղական ընկալումները: Այսօր նման խնդիր է ծառայել նաև հայ պատմագիտության առջև: Առաջին քայլերն արված են, մնում է չհայտնվել ծայրահեղական «գելլոտության» կամ ստրկամիտ արևմտական «հերովդականության» ծիրում:

ERYAND MARGARYAN

HELLENISM AND ZEALOTISM IN MODERN HELLENISTIC STUDIES

The article deals with the attitude of Jewish historians of modern times to one of the key aspects of Jewish history, the confrontation of fanatical "Zealotism" and comprador "Herodianism", which became a kind of civilizational response to the challenges of aggressive Hellenistic-Roman culture. Arnold Toynbee, the one who

⁴¹ Լույնի, *Between Alexandria and Jerusalem: the Dynamic of Hellenistic and Jewish Culture*. Leiden, Boston, 2005. Լույնի, *Jeremiah 9:22-23 in Philo and Paul, The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern*, 10, 2, Leiden, Boston, Köln, 2007, pp. 162-175. Լույնի, *Эллинизм и еврейская культура*, Москва, Иерусалим, 2007.

introduced the concepts of "Zealotism" and "Herodianism", thought that they are universal civilizational models. However, according to the historian, dating back to the historical experience of the Syriac world strategy, both were pure blind and destructive. Proof of this is the loss of the Hebrew state, the destruction of the Temple and the dispersion of the Jews. Part of the Jewish nationalist historians reacted negatively to the ideas of Toynbee, considering them incorrect and unscientific. However, most historians, including the Jews, agree with Toynbee, that if the traditional Jewish community was to show more flexibility, tolerance, and openness to the Hellenistic ideas, the history of the Jewish people would not be so tragic. Awareness of the need of the proportionate combination of "Herodianism" and "zealotism" came to the Jews only in the XIX-XX centuries, which was one of the reasons for the success of the Jewish nation and the revival of the Jewish state in modern times.

ՄԱՏՔԵՆՍ ՈՒՌՎԱՅԵՑՈՒ ԿԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ 961 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ
ԱՆԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՀՈՉԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
(ՆՈՐ ԱՂԲԻՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ)¹

Մատթեոս Ոստայեցու եզակի վկայութիւնը Անին Բագրատունեաց պետութեան մայրաքաղաք հռչակելու մասին յարում է նրա էապէս հակասական տեղեկութիւններին Աղուանցի մի հատուածի՝ «Դարբանդ» կամ «Կապանք» երկրի հայ թագաւորների մասին: Այստեղ պատմիչը թուարկում է նրանցից վեցին՝ *Վաջազան, Գոշակտակ* (կամ *Գոշազգակ*), *Փիլիպպէ, Սեադայ, Սենեքարիմ* եւ *Գրիգոր*: Բնագիրն է. «էին եւ այլ թագաւորք Հայոց ի *Դարբանդ աշխարհին*, որ ասի *Կապանք*, սահմանակից Օզաց եւ Աղուանից [resp. Այանից], որք էին թագաւորք անարաւորք եւ սրբակոտք, որք յիշատակին ի սուրբ պատարագն ընդ այլ աստուածասէր սուրբ թագաւորքն, որք էին անուանք այսոցիկ՝ *Վաջազան* [resp. *Վաջազան*], եւ *Գոշակտակն* [*միս հարուածում՝ Գոշազգակն*]՝ նորին որդին, *Փիլիպպէ* [resp. *Փիլիպպէ*] որդի *Գոշակտակին*, *Սեադայ*] որդին *Փիլիպպէի*, *Սենեքարիմ* որդի *Սեադայի*, *Գրիգոր* որդի *Սենեքարիմայ*, որ դեռ եւս կենդանի էր՝ մինչեւ գրեաց զայս մատենագրութիւնս մերի»¹:

Այս թագաւորներից երրորդին՝ *Փիլիպպէին*, Ոստայեցին պատուաւոր մասնակից է համարում (Աղուանից աշխարհի: Կաթողիկոս Տէր Յովհաննէսի հետ միասին) կենտրոնական Հայաստանում իբրեւ թէ միաժամանակ՝ 961/962 թ. տեղի ունեցած երկու տոնական իրադարձութեան՝ Անին մայրաքաղաք հռչակելուն (բնագիրն է. «Յամի թաականութեանս Հայոց ի ՆԺ [410=961/962 թ.]... Յայսմ ամի... յայնմ

¹ Յօդուածի հիմքում դրուած է Անիի մայրաքաղաք հռչակուելու 1050-ամեակին նուիրուած գիտատրոլում ընթացուած զեկուցումը (հմտ. Միջազգային գիտատրոլով «Անին միջնադարեան Հայաստանի քաղաքական եւ քաղաքակրթական կենտրոն», Երեւան, 15-17 նոյեմբերի, 2011 թ., Ձեկուցումների դրոյթներ, Երեւան, 2011, էջ 53-58):

¹ Մատթեոս Ոստայեցի, Ժամանակագրութիւն, Պատրաստեցին՝ Մ. վրդ. Մելիք-Աղամբան, Ն. սրբ. Տէր Միջայելեան, Վաղարշապատ, 1898, էջ 231: Բնագրերում այստեղ եւ ստորեւ ընդգծումները մերն են:

ատր եղև ժողով ահագին եւ մեծ ի քաղաքս յԱնի, որ եղև այժմիկ թագաւորանիսր քաղաք Հայոց»² եւ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ձեռքով (941-967 թթ.) Աշոտի որդի Գագիկ թագաւորի (989/990-1017/1018 թթ.) թագի օժման արարողութեան (քնագիրն է. «եւ ժողովեցան ամենայն իշխանքն աշխարհաց տանն Հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա, վասն զի տացեն զօժումն թագաւորութեան որդոյն Աշոտի Գագիկայ ըստ առաջին օժման հարցն իւրոց, վասն զի չեւ եա [խմաստն է՝ վաղուց ինչ - Ա. Յ.] էր նստեալ յաթոռ թագաւորութեան տանն Հայոց եւ ոչ էր եղեալ թագ ի վերայ գլխոյ իւրոյ»³): Դրան անմիջապէս յաւելում է. «Հարկատրեալ կոչեցին զամենագովեցին զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, եւ քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա, եւ մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս՝ զթագաւորն Աղուանից, զայր աստուածային եւ զսուրբ, զորդին Գոշազգակայ որդոյ Վաչագանայ, որք էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց»: Քիչ յետոյ ասարտելով պարբերութիւնը՝ պատմիչը նշում է Փիլիպպէին ու Աղուանից կաթողիկոսին մեծ հանդիսատրութեամբ ճանապարհելու մասին. «եւ յայնժամ զթագաւորն Աղուանից զՓիլիպպէ եւ զկաթողիկոսն զՏէր Յովհաննէսն, զեպիսկոպոսունսն եւ զզօրսն, որ եկին զհետ թագաւորին եւ հայրապետին, եւ յուղարկեցին մեծամեծ տրօզ եւ սիրով յաշխարհն Աղուանից, որ էր աթոռ սուրբ առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի, որք են նահապետք առաջինք Հայոց Մեծաց»⁴:

Սակայն իրականում՝ նշուած երկրորդ իրադարձութիւնը կարող էր տեղի ունենալ 989/990 թուից ոչ վաղ, երբ գահ բարձրացաւ Գագիկ Ա

² Եղև տեղում, էջ 3-4: Քիչ յետոյ շարունակում է. «եւ յայնժամ ամի օժառ որդի Աշոտի Գագիկ արքայ յօժումն հարց իւրոց եւ նստաւ ի գահոյս առաջին թագաւորացն Հայոց ազգիս, եւ ինեւր ուրախութիւն մեծ ամենայն տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ թագաւորութեան աշխարհիս Հայոց՝ ըստ առաջին հարցն... եւ յայնժամ ատր քնեւր հանդես զօրաց նորա հարիւր հազարաց վառելոց ընտիր արսնց ի մարտ պատերազմաց անուանաց եւ քաց կորովեաց... եւ յոնեալ զայս ամենայն շրջակայք եւ ամենայն թագաւորք ազգաց՝ Անիազաց եւ Յունաց, Բաքեացոց եւ Պարսից, տրես եւ սերս հանդերձ պատուական ընծայից յուղարկէին ի վառատրութիւն Հայոց թագաւորութեան»:

³ Եղև տեղում, էջ 4: Մատթեոս Ուտայեցու երկի այս ամբողջ հատուածը կրանից գրեթէ բառացի քարոզում է Ամբատ Գոնդատարը (տե՛ս Ամբատայ Սպարապետի Տարեգիրք իրաւաբանից Հ. Ա. վրդ. Ազգեան), «Նենեւրկ-Ա. Ղազար, 1956, էջ 2):

արքան: Շեշտենք, որ պատմիչի արձանագրած տեղեկատվությունը նկատի ունի հենց նրա «զօծում»-ը (հակառակ որոշ չափորոշած նախկին ենթադրությունների⁴), քանի որ երկու էջ անց յիշատակում է նոյն Գագիկ Ա Շահնշահի նաև վախճանը, ընդ որում՝ նոյնչափ վրիպեալ թուագրմամբ («Իսկ ի վերանալ թուականութեանս Հայոց ի ԴՃԻ [420=971/972 թ.] մեռանէր Գագիկ արքայն խաղաղական մահուամբ: եւ եղև հակառակութիւն եւ արմուկ մեծ ի մէջ երկու որդոց թագաւորին Գագիկայ՝ ընդ Յովհաննէս-Ամբաստի] եւ ընդ Աշուտ...»⁵: Տեղին էշենք, որ ըստ Ստեփաննոս Ասողկի վկայութեամբ՝ 989/990 թ. ձմռանը գահակալած Գագիկ Ա արքայի մահուան տարին, հետեւելով Միգայէլ Չամչեանին, ասանդաբար համարում է 1020 թ.⁶: Սակայն Կարէն Իսգաշեանն արդէն ցոյց է տուել, որ 29 տարի տեւած նրա գահակալութիւնն, անկասկած, ասարտուել է 1017/1018 թ.-ին, քանի որ Արիստակէս Լաստիվերոսին 1018-1019 թթ. երկու դէպք վերագրում է Գագիկի որդի Աշուտի ժամանակին, իսկ Տեկորի 1018/1019 թ. մի վիմագիր յիշատակում է «թագաւորն Յէվանէս»-ին; այսինքն՝ Յովհաննէս-Ամբաստին⁷:

⁴ Նկատի ունենք Մ. արք. Օրմանեանի առաջ քաշած (Ազգապատում, հ. Ա, սիւն. 1107) եւ Հր. Աճառեանի ու Հր. Բարթիկեանի կողմից թեթեօրէն ընդունուած վարկածն, ըստ որի՝ Ուտայեցու տունալեւն իրօք կարելի է վերագրել Աշուտ Որդորմանին (953-977 թթ.), որն իբրև թէ կարող էր կրկնակի՝ Աշուտ-Գագիկ անունն ունենալ (տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, երեւան, 1942, էջ 188: Մատթէոս Ուտայեցի, ժամանակագրութիւն, Աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթագրութիւնները Հ. Բարթիկեանի, երեւան, 1991, էջ 484, ծնթ. 11): Լորերս այդ վարկածը կրկնեց Կարէն Մաթեոսեանը՝ յանելով, որ Մատենադարանի՝ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան լրացումները պարունակող երկու գրչագրում պսակսի նշում կա. «Հայոց ԼՃԱ [-962 թ.]. Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշուտ որդի Աբասայ» (Մաթեոսեան Կ., Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, Յօդուածների ժողովածու, երեւան, 2010, էջ 10): Իրականում պարզ է, որ Սամուէլի անանուն խմբագիրն ընդամենը ոչ բարդ տրամաբանական տեսքի է բերել Մատթէոս Ուտայեցու ասածը:

⁵ Մատթէոս Ուտայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 7:

⁶ Ստեփանոսի Տարեկեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ա. Պետերբուրգ, 1885, գլ. Գ.լ. էջ 255:

⁷ Տե՛ս, օր.՝ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. III, երեւան, 1976, էջ 134, 144:

⁸ Юзбашин К., К хронологии правления Гаякика I Багратуни. - Античная древность и средние века, 10, Свердловск, 1973, с. 195-197. Հմտ. Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերոսոյ, Աշխատախրութեամբ Կ. Իսգաշեանի, երեւան, 1963, էջ 26-27: Հ.Ն. վրդ. Ալիշան, Շիրակ, Տեղագրութիւն-պատկերացոյց, Վեներիկ-Ա. Ղազար, 1881, էջ 134:

Փորձելով հասկանալ Մատթեոս Ուտիայեցու բերուած տեղեկութիւնների ժամանակագրական ակնյայտ հակասականութեան պատճառները՝ նկատում ենք, որ դա հնարատր է անել միմիայն հետեւեալ դէպքում. ուշադիր քննութեան լոյսի ներքոյ անհրաժեշտ է ընդունել, որ անյի քան մեկուկէս դար յետոյ գրող պատմիչի նկարագրած երկու իրադարձութիւնները (Անիի հռչակուելը մայրաքաղաք եւ Գագիկ Ա-ի հանդիսատր թագադրումը), լինելով տարածամանակեայ, կարող էին պարզապէս միախառնուել հէնց իր՝ շարադրող հեղինակի երեակայական պատկերացումներում: Ըստ այդմ, աղբիւրագետի հայեացքով պարզ է, որ Մատթեոս Ուտիայեցու կողմից «մշակուած»՝ առկայ քնագրի ինչ-ինչ մանրամասներ իրենց հիմքում պիտի վերագրուեն առաջին իրադարձութեանը (Անիի օծուելը «թագաւորանիստ քաղաք», ընդ որում Անանիա Մոկացի «սուրբ հայրապետի» ձեռօք, ինչպէս եւ ընդունուած է պատմագրութեան մէջ), իսկ միաները՝ երկրորդին: Կարծւոր է, որ պատմիչի պատկերացմամբ՝ երկրորդ իրադարձութիւնը՝ Գագիկ Ա-ի «զօծումն թագաւորութեան»-ը, տեղի է ունեցել նրա մահուանից ուղիղ 10 փարի առաջ (Հայոց «ՆԻ» թուից հանած «ՆԺ» թիւը): Այսինքն՝ եթէ ենթադրենք, թէ տարիների հէնց այդ քանակն է Ուտիայեցին իմացել (իսկ գուցէ եւ հիւրերի անունները) որեւէ լաւ տեղեկացուած աղբիւրից (գուցէ եւ գրատր), ապա հնարատր է թում մտածել՝ զոնէ իբրեւ վարկած, որ 1007 կամ 1008 թ. (1017/1018-ից հանած 10 տարի) իրօք տեղի է ունեցել այլ աղբիւրներին անյայտ մնացած մի իրադարձութիւն՝ Գագիկ Ա-ի թագադրում-օծումը: Ընդ որում՝ պարզ է, որ այդ օծման արարողութիւնը պիտի կատարած լինէր Սարգիս Ա Սեանցի Հայոց կաթողիկոսը (992-1019 թթ.) եւ, իհարկէ՝ շատ ուրիշների ներկայութեամբ ու այս կամ այն չափով մասնակցութեամբ:

Երկրորդ անգամ պատմիչը Փիլիպպէ թագաւորին առանձին յիշատակում է Յովհաննէս Չմշկիկ կայսեր («թագաւորին Չմշկանն», «Չմշկիկ, որ ասէին Կիւտանն» – 969-976 թթ.) զօրքերի՝ իր թուագրմամբ (անհամեմատ՝ անյի իրական)՝ «ի Հայոց թուականութեանն՝ յամին ՆԻԱ [421=972/973 թ.]... եւ յետ սակաւ արուրց... ի նոյն

Ի դէպ, այս թուագրումն արդէն ընդունում է նոյազոյն զրականութեան մէջ (տե՛ս Մաթեոսեան Կ., Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, էջ 22-25):

ամին...»⁹ դէպի Հայաստան եւ Հիւսիսային Միջագետք արշաանքի մասին պատմելիս: Քննադիրն է. «Յայնժամ ամենայն թագաւորագունքն Հայոց՝ ազաւոքն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն Արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի [=Ողորմած - 953-977 թթ.], թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ եւ թագաւորն Աղուանից Գուրգէն [=Տաշիր-Ձորագետի - մօտ 957-996 թթ., թագաւոր՝ 978-ից], Արաս Կարուց տէրն [984-1029 թթ.] եւ Սենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն [990-1021 թթ.] եւ Գուրգէն Անձեացեաց տէրն [977-1003 թթ.] եւ րովանդակ ամենայն տունն Սասանու¹⁰, եւ քանակ հարեալ ի Հարցայ գաւառին արք իբրեւ ութսուն հազար»¹¹: Եղևը հմմտ. Մատթէոս Ուտիայեցոց օգտուած Ամրատ Գունդատարի մօտ. «Յայնժամ ժողովեցան առ արքայն Հայոց Աշոտ Կապանին թագաւորն Փիլիպպէ, եւ թագաւորն Աղուանից Գեորգի [=Գուրգէն], եւ Արաս՝ Կարուց տէրն, եւ Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի տէրն, եւ Գուրգէն՝ Անձեացեաց տէրն, եւ ամէն տուն Հայոց...»¹²:

Փակագծերում մեր ծանօթագրած թուականներից (զրականութեան մէջ առկայ վերջին ճշգրտումներով) երեսուն է, որ չնայած հիմնական հաղորդման՝ ընդհանուր առմամբ հաաստիութեանը (ժամանակով հանդերձ), ինչը յուշում է հեղինակի կողմից գրաւոր աղբիւրի օգտագործման հաասնականութիւնը՝ Աշոտ Գ Ողորմածի զօրածողովի կոնկրետ մասնակիցների առումով լիովին կարելի է ենթադրել պատմագիր Ուտիայեցու էական «ստեղծագործական աշխատանքը»՝ ենթադրեալ աղբիւրի պարունակած հաաստի, քայց, հաասնարար՝

⁹ Մատթէոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 14, 15, 17: Եղևի է, որ պատմին ինչ-որ աղբիւրից ճշգրիտ քաղում-ընտան է Չմշկիկի գահակալելու, պսիւնքն՝ Լիկեմոր Բ Փոկասին սպանելու տարին (թէ՛կրօզ եւ Գագիկ Ըահնչահի մահուան մասին պատմող պատմութեանը նախորդողում). «Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ԼժՈՒ [418-969/970 թ.] ոմն մահապարտ... որում անունն կոչէին Չմշկիկ... անխնայ զազանաբար խողտողէր զամենաբարի արքայն... եւ նաուա յարտ թագաւորութեանն Յունաց...» (էջ 6-7):

¹⁰ Այս տեղանուն վերականգնման համար տե՛ս Եղևած էջի տողաւանկ 6 եւ Մատթէոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն (1991), էջ 486, ձեթ. 41 («Քննադրում «Սասանու»: Առանձին ձեռագրեր տալիս են «Սասանու» ընթերցումը, պսիւնքն՝ Սասուն, որ ճիշտ է):

¹¹ Մատթէոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 17:

¹² Ամրատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 9:

անելի համառօտ տեղեկատուութեան համեմատ: Նրա այդ աշխատանքի շնորհիւ ցուցակում յայտնուել են, ինչպէս տեսնում ենք, պարզապէս Ժ դ. վերջերի առանել յայտնի թագակիր անձինք: Սակայն հարկ է նշել, որ քերամած երկու դէպքերում էլ, թեպէտ քննազորում նկատուած են մեծ կամ փոքր ժամանակավրէպ փաստեր ու անհամապատասխանութիւններ, առկայ վկայութիւնների իրացանցիւր առանձին մանրամասնի հաաստիութեան խնդիրը պէտք է քննարկուի յատուկ ուշադրութեամբ, քանի որ, ինչպէս արդէն պարզաբանել է Լեւոն Խաչիկեանը, Մատթէոս Ուտիայեցիին իր «ժամանակագրութեան» երեք մասերից առաջինում (ընդգրկում է 951-1051 թթ. ժամանակահատուածը) իբրեւ արդիւր, ամենայն հաասնականութեամբ, զգալի չափով օգտագործել է իր ասագ ժամանակակից, Հայաստանի եւ յատկապէս նրա հիւսիս-արեւելեան երկրամասերի իրողոյթներին (ոճալիաներին) քաջածանօթ ու մի շարք կարեւոր իրադարձութիւնների անմիջական մասնակից Յակոբոս Անահնեցի վարդապետի (սաեւ՝ *Քարաքնեցի, Քարալինեցի, Քարահապայ որդի, Մեծքարեցի*) կորսուած ժամանակագրական երկը¹³: Պատմիչը մի քանի անգամ է յիշատակում Յակոբոսին¹⁴, իսկ

¹³ Տե՛ս Խաչիկեան Լ., Յակոբ Անահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, Բանքեր եղեանի համալսարանի, 1971, 1, էջ 22-48 (վերահրատ.՝ Խաչիկեան Լ., Աշխատութիւններ, Ի. Ա. երեւան, 1995, էջ 128-155): Հմմտ. Բարթիկեան Հ., Մատթէոս Ուտիայեցի, Հայ մշակոյթի նշանաւոր գործիչները. V-XVIII դարեր, երեւան, 1976, էջ 237-238; Մաթեոսեան Ռ., Տաշիր-Չորագետ (X դար - XII դարի սկիզբ), երեւան, 1982, էջ 72; Մուրադեան Պ., «ՄԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դասանակն խնդիրները եւ Միխայիլ Գօշի «Առ վրացիս» թուղթը (Արցիւրազիտական քննութիւն եւ քննազոր), Վարդապատ-Ա. Էքմիանին, 2011, էջ 23-25: Յակոբոսի երկի մի հատուած պահպանուել է Մաշտոցի ան. Մատենադարանի (պատենեսեւ՝ ՄԱ) ձեռ. թիւ 9832 ժողովածոյում (ԺԷ դար)՝ «Ի՛ ժամանակագրութեւ Յակոբայ քահանայի» խորագրով (թ. 25բ-27ա, համապատասխանում է Ուտիայեցու վարդապետեան հրատարակութեան էջ 49-50 եւ 52-55-ի թղմանդակութեանը): Լ. Խաչիկեանն այն հրատարակել է իր յօդուածի վերջում (էջ 40-44, վերահրատ.՝ 146-150)՝ գրագիրը համեմատելով 3 հատուածներ. ա) Յալիանեսեւ Կոզնեի «Տեսիցից» (ՄԱ, ձեռ. թիւ 1324-ից, ժամանակը՝ 1281 թ., խորագիրը՝ «Պատմութիւն նշանաց, որ եղին ի գոշակս առաջիկա[լ] ստորցն, որ կատարեցաւ, ասացեալ սոյր վարդապետին Յիսանիսի՝ Կոզան՝ Հայոց վարդապետի»), որն անմիջապէսովն յսեզում է Յակոբոս Անահնեցուն (դա 1320 թ. մի պակաս քնտիր գրագրից հրատարակել է Նաեւ Լէվ. Մադը՝ Мадд Н., Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне (из материалов для истории средневековой армянской литературы), С. Петербург, 1895 (Восточные за-

վերջին դրուագում մանրամասն նկարագրում է իր հայրենի Ոսիա քաղաքում 1085 թ. տեղի ունեցած նրա մահուան հանգամանքները («Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ի յամի ՇԼԴ [534=1085/1086 թթ.] մեռաւ Հայոց վարդապետն Յակոբոս Քարաքնեցին, որ յորջորջեալ կոչէր Սանահնեցին, այր հօզօր եւ կորովի»)»:

Արդ՝ շատ ուսումնասիրողներ նկատել են վերետմ թերուած «Դարբանդ»-«Կապան»-«Աղուանքի» մեծ արքայացանկի հակասականութիւնը, ընդ որում՝ այդ պատճառով, որպէս կանոն, խուսափել են նրա առանձին տարրերի հասաստիւթեան խնդրի քննարկումից: Փոխարէնը՝ մի դէպքում Սեդրակ Բարխուդարեանը, եւ միա դէպքում Կիրիլ Թումանովը, ինչ-որ կերպ լուծելով ակնյայտ հակասութիւնները, փորձել են այդ ցուցակն *ամբողջութեամբ* համարել՝

метки: сборник факультета восточных языков), с. 9-26, քարգամաութիւնը՝ էջ 26-34, խորագիրը՝ «Տեսլի սուր վարդապետին Յոհաննիսի, որ մականուն Կոզոն (կոչ)», ք) Մատթէոս Ոսիայեցոց, որը եւ անմիջականօրէն քաղել է Յակոբոսից, գ) Ամբասից, որն օգտագործել է Ոսիայեցոս երկի մի վաղ տարբերակ:

* Տե՛ս Մատթէոս Ոսիայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 161 («...տեսլ ընդ ինքեանս զՅակոբոս վարդապետն ըստ անի անուան՝ Քարաքնեցի, այր գիտեալան զոց քանից, եւ զեացին ի Կոստանդնուպոլս... եւ Յակոբոս վարդապետն, որ ասի Սանահնեցի»), էջ 179 («եւ այս եւ անուանց վարդապետացն. Տիրան Կապանեցին, եւ Սպարսանն եւ կամ Լապիվեցին, եւ Առոմ Անձապցին, Անանէ եւ Գրիգոր Լարնկացիքն, Աարզիս Սեանեցին, Յովսէփ Ընձայեցին, Գէրգ Ունեցին, Դոսևորոս Սանահնեցին, Անանէ Հաղբատացին, Յակոբոս Քարախատայ որդին, Անտոն եւ Տիմոթէոս, Յովհաննէս՝ որ անուանեցաւ Կոզոն, Պօղոս եւ Յովսէփ, Գէրգ դպրապետ Թամոնեցին [ուս վարդապետ, եւ Թամոնեցին], եւ Պարկնակ եւ այլք պատիսից անշարթ, որք կային ցեաք աստուածային շնորհօցն, որք երեսցեան յաշխարհս Հայոց յայս ժամանակիս»):

* Եղն տեղում, էջ 226: Շարունակութեան մէջ. «Արդ ասեալ ի վերայ ինն եւ նոր Կոստաբարեանցն Աստուծոյ, ոսեսլ եւ հասնալ սորա ի վերայ հետտրական իմաստութեանցն եւ տեղեկացեալ աննայն փիլիսոփայական խորին գիտութեանցն. սա էր յաշխարհսայ մեծին Դոսևորոսի հօրն Սանահնին. եւ այս Յակոբոս էր, որ խօսեցաւ ի Կոստանդնուպոլս ընդ իմաստաւորն Հոռոմոց ի յաւրն քաղապոլին Տովմին [Կոստանդին Դովապ - 1057-1067 թթ.], յորժամ զեաց զիւր Սենեքաբիմայ որդոցն. սորա խօսեալ վասն հաստոցս Հայաստանայցս, եւ հաճեալ ի քանս նորա աննայն տունն Յունաց: եւ յայսմ ժամանակիս էր ի քաղաքն Մոսիա, եւ ծերութեամբ քաղաքախարեալ զկեանս իւր. եւ դատվ ննեզութեամբ լուծեալ եղև ի կենացս, վասն զի գտանէին զեա մտեալ ի մահիճս իւր առանց հեծութեան եւ ցաւոց... եւ մեծաւ հանդիսի թաղեցին զեա ի դուռն սուրբ եկեղեցոյ իւրոյ՝ ի հիսիստեան կողմն քաղաքին, իբրև նեւընկէց մի հնոյ ի պարապէս»:

ատացին՝ Դերբենդում գոյատևած «Հայ-աղուանական թագատրոֆեան» 6 տիրակալների ցանկ¹⁶, իսկ երկրորդը՝ «Հարանդի» (որից էլ իբրև թե > Դարթանդ), այսինքն՝ Գորոզովի¹⁷։ Նրանց փաստարկների անելի մանրամասն արծարծումը թողնելով հետագայ աշխատանքներին՝ այստեղ ուղղակի անցնենք սկզբնաղբիւրի ցնուֆեանը եւ նշենք, որ իրականում Մատթեոս Ուտիայեցու ցանկը ճիշտ է թում դիտարկել պարզապես իբրև տարբեր, այդ թում քանատր աղբիւրների հիման վրայ հէն պատմիչի կողմից ի մի բերում-մշակում հասացածոյ։ Ըստ այդմ՝ աղբիւրագետի

¹⁶ Տե՛ս Բարխուդարեան Ա., Դերբենդի հայ-աղուանական թագատրոֆեանը, Պատմա-քանակիրական հանդես, 1969, 3, էջ 125-148: Бархударов С., Странама и историа Арцах и армен-азербейс отомашում (научн. редакторы А. Акотин и К. Ацаբян), Ереван, 2011, с. 97-148. Իբրև հիմք մատնանշում եւ Սամուր գետից հարա՝ հայմաս գետի գերեզմանոցի 3 քարերի վրայ՝ «Այս է տապան Սենեցերիմ արքայի», «Գրիգոր կրեյսար» եւ «Յովհաննես կրեյսար» հայերև տապանագրերը, ժժ դարում դրանց ընթացած երկուազիւրները յիշում Սենեցերիմին ու Գրիգորին համարել եւ Ուտիայեցու ցանկի վերջին 2 թագատրոֆերի հետ (տե՛ս Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատութեամբ տեսնո Սարգսի Սանահնեցոյ Ջալայեանց, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 420: Մ. արքեպ. Սմբատեանց, Լկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Ատրիանի եւ Փիս վանաթից եւ ոխտանոնեաց, ես եւ քաղաքացն եւ գիւրդից՝ որք ի Շամախոյ թեմի, Տիֆլիս, 1896, էջ 544: Մ. ծ. վրդ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դարդասան), Թիֆլիս, 1893, էջ 134: Լոյնի՝ Պատմութիւն Աղուանից, հտ. 11, Վաղարշապատ, 1902, էջ 195): Տուեալ համարումը, թերեւ իբրացի է, սակայն անելի հասանական է մտածել, որ հալմասի տապանագրերում այդ արքայանունների յայտնուելու հիմքն էլ զուտ գրական է: Այսինքն՝ ներաղբիւրի է, որ հասարակական ինչ-որ վերջեցի պահին տեղի հայութիւնը, Մատթեոս Ուտիայեցի պատմիչի տերեկութիւնների ոչ քարո մեկնութեամբ «պարզելով» իր երկրի եին արքաների անունները («թագատրոֆ Հայոց ի Դարթանդ աշխարհին... սահմանակից Օզաչ եւ Ալանից»), «վերականգնել» է նրանց տապանագրերը յարմար, զուցէ՛ հին ասանդութիւնների հետ կապում մի վաղում (եթե մեր վարկանը ճիշտ է, ապա տեղում պիտի լինէին նաեւ ցանկի միս 4 արքաների կենտամները): Նման հասանական պահ կարող էր ընել անբող ժժ դարը, երբ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը ծագաֆնեալ Ճաչերում էր (թերեւ՝ հակաքոտ կարգավիճակով)՝ Վարդաշէնից թիչ արեանուր, այսինքն՝ հաստատապես ոտիական միջավայրում (եւ ոտիների էրեւ-մշակութային վերջեցի նշաններով), կամ ժժ դ. երկրորդ կեւը, երբ Սեֆեան պետութեան անդաֆորումս Արեւելեան Այրլովկասում, ինչպէս երեւում է քաղմարի միմարերից ու յիշատակարաններից, նպատեց տեսնութեան, խաղալ շինարարութեան եւ հայ զուար մշակութի զարգացմանը:

¹⁷ Տե՛ս Toumanoff C., Arantchikides ou Haykides? Derniers rois de Siounie, Հանդես անուրեւ, 1965, XC տարի, Վիեննա, սիւն. 169-176:

խնդիրը պետք է լինի՝ պարզել իրազանչիւր անուան կամ դրանց խմբերի համար նրա ձեռքի տակ եղած քուն աղբիւրի գոնէ քնութեագրիչները (պարամետրերը), իսկ դրա հիման վրայ՝ տունայ անուան ու նրա տեղի հաստիութեան աստիճանը: Նման ձուտեցմամբ առաւել մեծ հաւանականութեամբ պարզաբանում է, որ.

ա) առաջին երկու անունների համար (*Վաչազան* եւ *Գոշազգակ*¹⁸) պատմիչին հիմք է ծառայել ինչ-որ խիստ հետաքրքրական քնագրական կտոր (քայց գուցէ՝ արդէն խաթարուած), մտատրապալտ՝ «Վաչազանի որդի եւ իշխան Գորոզ(ուի) Գազիկ» քովանդակութեամբ, որի՝ մեր կողմից ձեւատր փակագծերի մէջ վերցուած հատուածների կորստով եւ ընդգծուած 2 տառերի այլափոխումով (*թթ* → *շա*) Ուտիայեցու մօտ ստացուել է՝ «Վաչազան, եւ Գոշազգակն՝ նորին որդին» շարքը: Այս տարբերակը ենթադրում է, որ Գորոզուի՝ ըստ ամենայնի, առաջին թագատրը՝ «Մուաէի որդի Գազիկ»-ը (յիշուած 997 եւ 1000 թթ.)¹⁹ նոյնանուն պապ է ունեցել, որի մասին ենթադրելի գրատր վկայութիւն մեզ չի հասել, սակայն այդ թագատրապապ «Գազիկ»-ի հայր *Վաչազանի* անունը վկայում են իր ժամանակակից 2 հեղինակներ՝ 955 թուականին արաք աշխարհագետ Իբն Հաուսալը («ալ-Ջուրաի [իմա՝ Գորոզուի] տէր Վաշական Իբն Մուսան [իմա՝ Մովսէսի որդի Վաչազանը]՝ 200 հազ. դիրհեմ [հարկ վճարի]»)՝²⁰ եւ 958-ին՝ Անանիա Մոկացի Հայոց կաթողիկոսը («...եւ տեառն Վաչազանայ՝

¹⁸ Մասնագետներին անելոք է յիշեցնել, որ Գոշազգակ (կամ Գոշակտակ) անձնանուն չկայ ոչ հայերի մօտ, ոչ էլ հարեան ժողովուրդների անձնանունացանկերում. Հր. Աճառեանն էլ ձեռնպահ է մնացել այդ անունն իր «Հայոց անձնանունների քառաբան»-ում ընդգրկելոց (իմնա. հտ. Ա, էջ 488):

¹⁹ Դիզակի Տումի գեղի մօտ Կարմիր եղու եւ Թաղալարո գիւղի մօտ Ջոխտ Պըռաւածտ վանքի վիմագրերում (Դիխան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 173, N 604, էջ 169, N 567): Հմմտ. Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուրֆը), Վիեննա-երեւան, 2009, էջ 61-63; Եղիշի՝ Բուն Աղուանցի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագատրութիւնները Թ-Ժ դարերում, Հանդէս Ամսօրեայ, ՃԻԿ տարի, Վիեննա-երեւան, 2011, սիւն. 228-229: Баркударов С., Страницы из истории Арцаха и армено-арбеновца отношений, с. 52-55. եղիազարեան Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանութիւնները IX-X դարերում, Բանբեր երեւանի համալսարանի, (Հայագիտութիւն), 2010, 1, էջ 31-33:

²⁰ Minorsky Y., *Caucasica IV: II. The Caucasian Vessels of Merzubet*, BSOAS, 1953, XV/3, pp. 519, 521-522. Տէր-Ղեւոնդեան Ա., Հայաստանի քնադրը արաքական ժամանակաշրջանում, Լրագրեր հասարակական գիտութիւնների, 1969, 2, էջ 58:

Գորոզոաց իշխանի»²¹, իսկ զուցե նաև՝ ենթադրաբար, Շապուհ Բագրատունի պատմիչի խմբագրողը (Անանուն զրուցագիր), որի մօտ իշխանի անունը վերածուել է «Վասակ»-ի («իշխան Գորոզվալ] Վասակ քազում հեծելաք»)՝²²:

թ) Երրորդ անուան համար (Փիլիպպե) Մատթեոս Ուտիայեցուն հիմք է ծառայել՝ ամենայն հաասնականությամբ, Յակոբոս Անահնեցու երկում *Աղոանից* (իմա՝ *Փարիսոսի*) թագաւոր Փիլիպպէին յիշատակող մի հատուած, որը վերաբերուել է այդ թագաւորի՝ Յովհաննէս Աղոանից կաթողիկոսի ընկերակցութեամբ, քայքայ ղ յէ 961 թուականին, այլ մի քանի տասնամեակ անց տեղի ունեցած ոչ պակաս կարեւոր ինչ-որ իրադարձութեան առիթով Անի գալուն (զուցե՛ եւ՝ վերետւում մեր ենթադրած վարկածով՝ Գագիկ Ա-ին 1007/1008 թ. թագադրելու-օծելու), սակայն պատմիչի մօտ դա սխալմամբ տարուել է շատ առաջ: Ուտիայեցին եւա երկու անգամ յիշատակում է նշուած Յովհաննէս կաթողիկոսին (քաւականին շփոթեալ եւ խառնակ մանրամասներով) որպէս՝ իբրեւ յէ 976 եւ 983 թթ. Անիում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովների մասնակից-նախագահողի: Ընդ որում առաջին դէպքում դա իբրեւ յէ եղել է՝ «իրամանաւ Անանիայի [=Մովկացու - 941-967 թթ.], Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն [1017/1018-1041 թթ.], իսկ երկրորդ դէպքում՝ «ընդ ժամանակս Վասիին՝ Յունաց թագաւորին [976-1025 թթ.], եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1018-1041 թթ.], եւ Ան-

²¹ Տեսն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղաքս արարածութեան տանն Աղոանից..., Արարատ, 1897, էջ 144: Վաչագան իշխանի մասին առանց մանրամասն տե՛ս Ուլուբաքեան Բ., Խաչէնի իշխանութիւնը X-XVI դարերում, Երեւան, 1975, էջ 83-84: Ter-Levondyan A., Notes sur le Saké-Kambečan (I^{re}-XV^e s.), Revue des études Arméniennes, Nouvelle serie, t. XXII, Paris, 1988-1989, pp. 326-327, n. 32; Zuckerman C., À propos du Livre des cérémonies, II, 48, Travaux et Mémoires, T. 13, Paris, 2000, p. 571; Եսրպաբոս C., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 53-55, Յակոբեան Ա., Քոն Աղոանցի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-ժ դարերում, սիւն. 222-223, 234-235:

²² Շապուհ Բագրատունոյ Պատմութիւն, Էջմիածին, 1921, էջ 81: Մանրամասն հմնտ. Յակոբեան Ա., Քոն Աղոանցի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-ժ դարերում, սիւն. 229-236: Այլ կարծիք տե՛ս Եղիազարեան Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանութիւնները IX-X դարերում, էջ 31-33:

նեցերիմայ [990-1021 թթ.]]...»²³: Թույմ է, թէ Աղուանից կաթողիկոսների շարքում Յովհաննէսն, անկախ անգամ այս ակնյայտ ժամանակավրէպ նշումներից, չէր կարող լինել անելի վաղ, քան Մովսէս Դասխուրանցու օրերում իշխած վերջին՝ Տէր Մովսէս կաթողիկոսը, որի աթոռակալութեան 6 տարիներն, ըստ անկայ թուրի՝ ընկնում են 982-988 թթ. («Տէր Դաիթ՝ անս 2 [6]... սա առ ձեռնադրութիս յԱնանիայէ՛ Հայոց կաթողիկոստ [իմս՝ 958 թ. - Ա. Յ.]։ Տէր Պետրոս՝ անս ԺԸ²⁴ [18]. յնախկոպոսութենէն Գարդմանայ։ Տէր Մովսէս՝ անս 2 [6]. յառաջնորդութենէն Փարիսոսայ վանաց»)»²⁵։ ԺՐ դարի վերջերին Աղուանից կաթողիկոսացանկի լրացմանը ձեռնամուկ

²³ Տե՛ս Մատթէոս Ունայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 33 («Իսկ ի շարժէ յանցմամբ թուականս Հայկազոնեաց ազգիս ի յամս ՆԻԵ [425-976/977 թ.] եղև կոչումս յԱստուծոյ սրոյ հայրապետին Հայոց Անանիայի [941-967 թթ.], եւ ձեռնադրեցին հանդերձ քազմութեամբ յաթոս կաթողիկոսութեան Հայոց զյան ի քնաիցս զերանելին ԳՎահան [967-969 թթ.], որ էր զլուխ ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս։ Արդ՝ ի յայսմ անի նստաւ յաթոս հայրապետութեան տանն Հայոց տէր Վահան ի մեծն Արզնիայ[ի] հրամանաւ Անանիայի, Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց քազաորացն [1017/1018-1041 թթ.]]», էջ 34 («Իարձնայ ի թուականութեանս Հայոց ՆԼԲ [432-983/984 թ.] մեռանէր սուրբ հայրապետն Հայոց Վահան, կայցեալ զանս հինգ ի յաթոս սրբոյն Գրիգորի. եւ ձեռնադրեցին յաթոս կաթողիկոսութեան Հայոց զտէր Ստեփանոս [իմս՝ գահընկէց արուած Վահան Ա Միսնեցու հակառակորդը - 969-971 թթ.]]՝ զայր աստուածազգեաց... նստոցաննն զնա հայրապետ Հայոց հրամանաւ եւ օրհնութեամբ տնտն Վահանայ [!]. որ էր իսկ զլուխ ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս, ընդ ժամանակս Վապին՝ Յոնաց քազաորին [976-1025 թթ.], եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1018-1041 թթ.], եւ Մեծեցերիմայ [990-1021 թթ.]]՝ որոյս Ապուսաիֆ, որոյս Աշոտոյ, որոյս Դերենկանն, որոյս Գազկայ Արծրունեաց՝ յազգին Սաբասարայ»)։ Հմմտ. նաեւ Ամբաստայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 15 («Ի թովն Հայոց ՆԻԸ փոխեցաւ յաշխարհէ՛ սուրբ հայրապետն Անանիա. եւ հրամանաւ Բ քազաորացն Հայոց Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ ձեռնադրեցաւ ի տեղի նորա Վահան...») եւ էջ 16 («Ի թովն Հայոց ՆԼԲ մեռանի սուրբ հայրապետն Վահան, եւ ձեռնադրի ի տեղի նորա ի Յովհաննիստ Արզնից կաթողիկոստ Ստեփանոս, այր արքի եւ հեզ, հրամանաւ Բ քազաորացն՝ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ...»)։

²⁴ Միտիթար Գոշի ցուցակում այս թիւը «ԺԲ» է (12), թէպէտ Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի երկու ձեռագրախմբերում էլ՝ «ԺԸ» (18)։

²⁵ Մովսէս Կաթողիկոսապետացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (Բնական քննադիրը եւ ներածութիւնը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983 (մեր կազմած նոր գիտա-քննական քննադրի ողջ սրբագրումներով, այսուհետեւ՝ ՊԱ), գիրք 9, գլ. ԻԳ, էջ 347։ Հմմտ. Акопан А. А., Азбаник-Агуеник в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 215-216, 277.

եղած Մխիթար Գօշը, որի տեղեկացուածութիւնը ժ դ. երկրորդ կէսի իրողութիւնների մասին, իհարկէ, զիջում էր հենց այդ ժամանակ ապրած Մովսէս Դասխտրանցուն. Տէր Մովսէսից յետոյ դնում է Տէր Մարկոսին (առանց նշելու նրանց ժամանակները), ապա Տէր Յովսէփին²⁶: Վերջինս, ըստ Ուտիայեցու տեղեկութեան (մեծ հաւանականութեամբ՝ նոյն Յակոբոս Սանահնեցուն յանգող)՝ մասնակցել է Եւ Նախագահել Անիի 1038 թ. եկեղեցական ժողովին, որտեղ Դեոսկորոս Սանահնեցու կարճատեւ աթոռակալութեամբ (1037-1038 թթ.) ընդմիջուելուց յետոյ Պետրոս Գետադարձը (1019-1054 թթ.) կրկին գրանցեց Հայոց հայրապետական գահը («Եւ եղել ի թաւականութեանս Հայոց ՆՁԷ [487=1038/1039 թ.] լինէր մեծ ժողով ի քաղաքն յԱնի եպիսկոպոսաց, հայրապետաց, կրօնաւորաց եւ վարդապետաց, ազատաց եւ իշխանաց իբրեւ չորք հազարաց. որ էր գլխէ ժողովոյն ձերունին Յովսէփ՝ կաթողիկոսն Աղոանից, եւ սուգ մեծ հասուցանէին Դեոսկորոսի եւ յոյժ պարտաւորեցին զնա եւ մերժեցին ի պատուոյ եւ ընկեցին յաթոռոյ հայրապետութեան... եւ հաստատեցին զՏէր Պետրոսն յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ, եւ եղել խաղաղութիւն սուրբ եկեղեցոյն Հայաստան աշխարհին»)²⁷:

²⁶ Տե՛ս Ալիշան Հ. Ղ., Հայաստան, հ. Բ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1901, էջ 385: ՊԼ Յանյոն Բ, էջ 351: Dowsett C., The Albanian Chronicle of Movsar Goh, BSOAS, XXI/3, London, 1958, p. 479 («տէր Դաթի՞ անս Զ, տէր Պետրոս՝ անս ժԲ, տրա ի կենդանութեանս հրաժարեալ յաթոռոյն, յաջորդէ յաթոռ իւր զտէր Մովսէս՝ վանական ի Փաշխոսոյ: Իսկ զկնի տեանս Մովսէփ կալա զաթոռ հայրապետութեանս պրն Աստուծոյ տէր Մարկոս: Եւ յետ տրա տէր Յովսէփ...»): Տոնեալ տեղեկատուութիւնը Գօշից քաղել են Կիրակոս արամիցը (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատւորութեամբ Կ. Սէփր-Օսանջանեանի, Երեւան, 1961, գլ. Ժ, էջ 199, «Տէր Դաթի՞ անս վեց, ապա տո ձեռնադրութիւն յնանիայէ՝ Հայոց կաթողիկոս: Տէր Պետրոս, անս վերջասան: Տէր Մովսէս, անս վեց, յառաջնորդութենէն Փաշխոսոյ վանաց: Ապա տէր Մարկոս, պրն Աստուծոյ, եւ յետ տրա Յովսէփ...») եւ հետագայ ցուցակագիրները:

²⁷ Մատթէոս Ուտիայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 77-78: Պատմիկն չե՛ի եւս մի նմանաօրէն տեղեկութիւն, որը վերաբերում է Աղոանից կաթողիկոսի կողմից արդէն Բարսեղ Անեցու ձեռնադրմանը (1081-1113 թթ., մինչեւ 1105 թ.-ը՝ Գրեգոր Վաղանդիսի հակաբոլ). «Դարձեալ ի թաւականութեանս Հայոց ի յամի ՇԼ [530=1081/1082 թթ.] արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անուն առին Տէր Բարսեղ, յարցուեալ զնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղոան գաւառի, ի Լօւլ քաղաք՝ առ թագաւորն Հայոց Կիւրիկ՝ որդի Անտոյիկն Դաթի. եւ ինորդէր Բարսեղ անուն ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեանս Հայոց: Զոր ժողովեալ թագաւորն Կիւրիկ զնպխակոսունս

Այսպիսով, փորձելով լուծել խնդիրը՝ առանել մեծ հասանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ Յովհաննես Աղուանից կաթողիկոսն իրականում արժանացել է Մարկոսի (հաստատապես՝ 980-990-ական թթ.) եւ Յովսէփի (հաստատապես՝ 1030-ական թթ.) միջեւ, սակայն նրա անունն ուղղակի ինչ-որ պատահականությամբ դուրս է մնացել անելի քան 150 տարի անց Մխիթար Գօշի կազմած կաթողիկոսացանկից: Ինչ վերաբերում է Մատթեոս Ուտիայեցու պնդումներին՝ 960-970-ական թթ. Անիի եւս երկու եկեղեցական ժողովների՝ իբրեւ թէ Յովհաննէսի մասնակցությամբ կայացած լինելու վերաբերեալ, ապա կարելի է ենթադրել, որ պատմիչն իր երեակայությամբ է լրացրել ծնատրել դրանք, ընդ որում՝ նա յետուել է կամ պարզապէս Գագիկ Ա-ի թագադրման արարողութեանը Փիլիպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի մասնակցելու մասին իր աղբիւրի՝ Յակոբոս Սանահնեցու հաղորդման վրայ (որը եւ սխալմամբ միախառնել է Անին թագաւորանիստ հոջական 961 թ. արարողութեան հետ), կամ, որ թում է անելի՝ հասանական՝ ունենալով այդ աղբիւրի եւս գոնէ մէկ տեղեկութիւն (գուցէ՛ ինչ-որ չափով խաթարուած քնագրով)՝ Յովհաննէսի իրական մասնակցութեան մասին Անիի մի ուրիշ եկեղեցական ժողովի՝ հրափրուած Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան աղիթով²⁸: Իհարկէ, նկատի ունենք Սարգիս Սեանցուն 1019 թ.

Աղուանից աշխարհին եւ քերեալ զՏէր Ասեփանոս կաթողիկոսն Աղուանից ի վանքն, որ կոչի Հաղթաթ, ծնունդեցին զՏէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոս սրբոյն Գրիգորի ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց՝ հրամանա Կարիկէ թագաւորին եւ Տեան Ասեփանոսի, որ ունէր զաթոս սրբոյ առաջելոյն Թաղէտի» (էջ 220-221):

²⁸ «Հայաստանի եւ Աղուանցի թագաւորութիւններն ու Բիզանդական կայսրութիւնը ժ դարում» հայ-Տրանսխական գիտածրոյվում (Երեւան, 20-22 Սեպտեմբեր, 2010) ընթերցած «Հայ-աղուանից կաթողիկոսութիւնը ժ դարի երկրորդ կէտին» զեկուցման մէջ Մեչանիա Բալայեանը փորձեց նորովի էիմնատրել՝ ըստ Մատթեոս Ուտիայեցու տուեալների՝ Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսի արժանակաւորութիւնը 960-970-ական թթ. վերաբերելու հնարատրութիւնը (Ղափթ եւ Պետրոս կաթողիկոսների միջեւ, ինչպէս ենթադրում էին դեռ Մակար Բարխուդարեանցը եւ Հր. Աճառեանը, տե՛ս Մ. եւ Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 170-172: Աճառեան Հ., Հայոց անձնանունների քառասուն, հ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 560): Սակայն թում է, թէ վերջ ներկայացրած մեր վարկածը թոյլ է տալիս անելի անբողջականորեն մեկնաբանել Աղուանից (Փափսոսի) Փիլիպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ կապուած պատմական իրողութիւնների եւ դրանց մասին ժ՞ դարի պատմիչի պատկերացումների գոնէ մեծ մասի անհամապատասխանութեան խնդիրը:

յաջորդած Պետրոս Գետադարձի ընտրութիւնը, որի մասին Ուտիայեցի պատմագիրն ունի զարմանալիօրէն յակիրճ գրառում, այն էլ՝ արդէն կաթողիկոսացած Պետրոսի ու Կասիլ կայսեր հանդիպմանը վերաբերող ծաալուն պարբերութիւնից յետոյ (ընդ որում՝ այդ պարբերութեամբ սկսում է Յակոբոսի «Ժամանակագրութեան» մեզ հասած քնագրական պատահիկը) եւ իրականից 3 տարի շեղուող թուագրումով. «Ի թուականութեանս Հայոց ՆՀԱ [471=1022/1023 թթ.] մեռաւ Տէր Սարգիս կաթողիկոսն Հայոց [992-1019 թթ.] եւ հաստատեաց յաթող իւր հայրապետ զՏէր Պետրոս»²⁹: Այնինչ՝ Սանահնեցու կորսած քնագրում այդ նշանակալի իրադարձութեան՝ նմանատիպ ուրիշներից ոչ պակաս հանգամանակից ներկայացուած լինելը պիտի անելի քան սպասելի լինէր:

գ) «Դարբանդ-Կապանցի» արքայացանկի չորրորդ անուան համար (Սեադայ) Մատթէոս Ուտիայեցուն հիմք է ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ՝ «[Քաղք-] Կապանի» արքայ Սենեքերիմի (մեր քնագրում՝ *Սենեքարիմ*) հօր՝ Սեադայի հաչէնցի իշխանի մասին ինչ-որ մի գրաւոր կամ քանատր լիովին իրական տեղեկատութիւն, որում եւ ներկայացուած է եղել իբրեւ «Աղուանից թագաւոր»: Այս տարբերակով պարզում է, թէ ինչ հանգամանք է պատճառ դարձել Ուտիայեցի պատմագրի համար՝ վրիպմամբ միախառնելու «Աղուանից» եւ «Կապանց»-ի Հայոց արքայատոհմերը, որից յետոյ եւ այդ «Կապանց»-ը եւեւ թեթեւօրէն կապել է «Դարբանդ աշխարհի» հետ («սահմանակից Օզաց եւ Այանից»):

դ) Ուտիայեցու ցուցակի վերջին երկու՝ իրականում Սիւնեաց (Կապանի) արքաներ *Սենեքերիմի* ու Նրա որդի Գրիգորի անունների համար հիմք է ծառայել, ինչպէս նշեցինք նախորդ կէտում, Սենեքերիմի՝ «Աղուանից թագաւոր» Սեադայի որդին լինելու վերաբերեալ լիովին սպասելի ու հաւաստի տեղեկատութիւնը, որը մեր պատմիչն, իհարկէ, կարող էր ունենալ՝ գոնէ, իբրեւ դէպքերի

²⁹ Եթէ մեր վարկածը հաստատուի, ապա եւս մի ցուցուցի փաստարկով կ'ապացուցուի Կարէն Իզաբաշեանի ճշգրտումը, ըստ որի Գագիկ Ա-ի մահը պէտք է թուագրել 1017/1018 թուականով, այլ ոչ թէ՛ աստղական 1020-ով, քանի որ աստղականը յաջորդում է Պետրոս Գետադարձի ընտրութեանը (1019 թ.)՝ կայացած, ինչպէս վեր է հանում Ուտիայեցու (=Յակոբոս Սանահնեցու) նշումներից, «իրամանա... Յովհաննիսի եւ Աշուտչ Հայոց թագաւորացի»:

ժամանակակից: Գրիգոր Բ-ի մասին նա հեեց այդպիսի՝ ժամանակակից յատուկ նշում ունի. «որ դեռ եւս կենդանի էր՝ մինչեւ գրեաց զայս մատենագրութիւնս մեր»: Եւ այդ նշումը ճիշտ է, քանի որ Գրիգոր արքայի երկարատեւ իշխանութիւնն սկսուել էր սեւցուկների կողմից նրա հօր (Սենեքերիմի) ուխտադրութեամբ սպանութիւնից յետոյ (1094 կամ 1096 թ.), իսկ Ուտայեցու երկն, ըստ ժամանակագրական վերջին ճշգրտման՝ աւարտուած է 1128 կամ 1131/1132 թուականով²⁰ (մեզ հասած ձեռագրում այն մինչեւ 1162/1163 թ. շարունակել է Գրիգոր Քեսունցի երէցը): Ի դէպ, անզաւակ Գրիգոր Բ-ի իշխանութեան աւարտն աւանդաբար դրուած է 1066 թ.՝ ըստ Ստեփաննոս Օրբէլեանի գլ. Կ-ի (միւս տարբերակում՝ ԿԱ) մատուցած ժամանակագրութեան²¹. Նրա վախճանից յետոյ իսաչենից բերուեց եւ 4 տարի Կապանում թագաւորեց Բաղաց վերջին արքայ Հասանը (անուանուած նաեւ՝ *Գեոաքարեցի*, աւանդաբար՝ մինչեւ 1170 թ.): Սակայն մեր վերջին աշխատանքում փորձել ենք ցոյց տալ, որ հաշուի առնելով հետագայ իսաչենեան իրողութիւնները (այդ թում՝ վիմագրական նորայայտ եւ դժուար հերքելի տուեալները)²² նշուած թուերն անիրաժեշտ է սրբագրել՝ յետ տանելով շուրջ 15 տարով²³:

Եւ յաւարտս կարելի է յատուկ անդրադառնալ այն խիստ ուշագրաւ իրողութեանը, որը շօշափուեց քիչ վերելում, Փիլիպպէ Աղուանից (Փառիսոսի) թագաւորի մասին Մատթէոս Ուտայեցու հաղորդումների քննութեան առիթով: Ինչպէս տեսանք, դէպքերին փաստօրէն ժամանակակից Յակոբոս Սանահնեցու վկայութիւնների հիման վրայ (թէկուզ եւ՝ մեզ առանձին չհասած) ժԲ դարի պատմիչի կողմից արձանագրուած են փաստեր՝ ԺԱ դ. առաջին տասնամեակների Աղուանից կաթողիկոսների՝ Յովիաննէսի եւ Յովսէփի ձեռքով (աւելի ճշգրիտ լինելու համար՝ Անի մայրաքաղաքում նրանց գլխաւորութեամբ

²⁰ Տե՛ս Բոզոյան Ա., Բիզանդիայի արեւելեան քաղաքականութիւնը եւ Կիլիկեան Հայաստանը ժԲ դարի 30-70-ական թուականներին, Երեւան, 1988, էջ 28-30 (նախորդ հետազոտողների մօտ աւանդաբար նշում էր 1136/1137 թուականը):

²¹ Տե՛ս Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկուա, 1861, էջ 247; Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 337:

²² Տե՛ս Յակոբեան Ա., Իսաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատունը Թ-ԺԳ դարերում, Հանդէս ամսօրեայ, 2010, ԸԻԴ տարի, Կիլիկեա-Երեւան, սիւն. 115-124:

անցկացուած ժողովներում) Հայոց հայրապետների, ըստ ամենայնի՝ փոխադարձութեան սկզբունքով ձեռնադրուելու մասին (մի նոյնանման տեղեկութիւն ունեց նաեւ 1081 թ. Տէր Ստեփանոսի կողմից Բարսեղ Անեցուն Հաղթաթի ժողովում ձեռնադրուելու վերաբերեալ): Ըստ էութեան, դա հէնց այն պահանջն էր, որ Ժ դ. վերջերին մեծ եռանդով առաջ էին քաշում Աղուանից եկեղեցական (եւ ենթադրաբար, նաեւ՝ ասատական աշխարհիկ) շրջանակները՝ ի պատասխան Հայոց կաթողիկոսութեան փորձերի (յանձին, օր.՝ Անանիա Մոկացու ցանքերի)՝ վերականգնելու Թ դ. վերջից - Ժ դ. կեսերի ժամանակաշրջանում խաթարուած ասանդական կարգը, ըստ որի Աղուանից եկեղեցու դեկավարի օրինական ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուէր «հաասարների մէջ առաջինի» (primus inter pares) գերակայ կարգավիճակ ունեցող Հայոց հայրապետի կողմից: Լախորդ դարերի բազմաուծեսակ աղբիւրներն առանց բացառութեան արձանագրում են միմիայն այդ ասանդական կարգը: Այն սկսում էր հէնց քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդունումից, որը Հայաստանում իրագործուեց Գալբրիոս կայսեր՝ 311 թ. Ապրիլի 30-ին (իդ մահուանից 5 օր առաջ) Սաղդիկէում հրապարակած «Հանդուրժողութեան մասին» էրիկտից մօտ 2 ամիս անց (Գրիգոր Լուսաւորչի՝ «Ելն ի վիրապէն», ուրը 311-ին ընկնում էր Յունիսի 24-ին). դրան 311-312 թթ. ձմռանը, ըստ Եսեբիոս Կեսարացու՝ հետեւեց արեւելեան պրովինցիաներին տիրող կայսերակից Մաքսիմիլեոս Ղայայի «ամոթալի» պատերազմը Հռոմի «դաշնակից եւ բարեկամ» քրիստոնեայ «հայերի» (ինն՝ Հայաստանի) դէմ, նշուած պրովինցիաների քրիստոնեաների դէմ նրա վերսկսած հալածանքների ընթացքում²²: Իսկ Աղուանցի դարձը վերագրում է 315

²² Մանթանան տն'ս Chaumont M.-L., Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, pp. 159-161; Mahé J.-P., Die Bekehrung Transkaukasiens: eine Historiographie mit doppeltem Boden, Die Christianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albania), Referate des Internationalen Symposiums (Wien, 9-12 Dezember 1999), S. 111; Mardirossian A., Le Synode de Vagarshaput (491) et la date de la conversion au christianisme du royaume de Grande Arménie (311), Revue des études Arméniennes, Nouvelle série, T. 28, Paris, 2001-2002, pp. 249-260. Իզաքսեան Կ., Հայագիտութեան ներածութիւն, Երեւան, 2006, էջ 12: Ծովն Մ. Լ., Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութիւնը Կեսարիայում եւ մկրտութիւնը Բաքոսանում [թարգմ. եւ ծանօթագրումները Ն. Ղարիբեանի եւ Ա. Յակոբեանի], Հանդէս անտրեսայ, ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2013, էջ 1-34: Պէլոք է Լեյ, որ գրականութեան մէջ շարու-

թ. սկզբին, երբ Կապադովկիական Կեսարիայի Ղեռնդիոս արքեպիսկոպոսի նստոցում անցկացրած 20 եպիսկոպոսների ժողովում (314 թ. Սեպտեմբեր, արդեն 313 թ. Միլանի էղիկտից յետոյ, որով Կոստանդին Մեծը եւ Լիկինիոսը քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս հռչակեցին կայսրութիւնում ընդունելի կրօն) Մեծ Հայքի քահանայապետ ձեռնադրուած Լուսաորիչն, ըստ յունարէն եւ այլ թարգմանութիւններով մեզ հասած «Գրիգորի Վարք»-ի արժանահատ տեղեկութիւնների՝ այդ երկիր ուղարկեց Թովմա Սատաղեցի եպիսկոպոսին՝ Տրդատ Մեծի կանչով Հայաստան ժամանած, Գրիգորին ձեռնադրութեան ճանապարհած, ապա դիմաորած ու նրա կողմից Արածանիում մկրտուած (Մեծ Հայքի, Վիրքի եւ Եգերք-Լազիկայի արքաների, բազմաթիւր ժողովրդի ու զօրքերի հետ միասին) Աղուանից թագաւորի ուղեկցութեամբ²⁴

նակում է նաեւ Հայոց դարձի ինչպէս ասանդական թուական շրջանաւորինը (301-302 թթ., այնք է յիշել, որ այն ոչ թէ նոր ժամանակի գրականութիւնից է գալիս, այլ թէկուզ եւ փիլիսոփայական հաշտարկունի ու սրբագործունի է, ըստ ամենայնի՝ է դ. սկզբներին), պնդել է Հ. Պօրոս Անանեանի տեսակէտի կրկնութիւնը, ըստ որի Լուսաորիչը Վրասից ազատունի է Կեսարիայում ձեռնադրուելուց ոչ շատ առաջ, եղել 314-ին (Անանեան Հ., Գրիգոր Լուսաորիչի ձեռնադրութեան թուականը եւ սպարազաները, Վեներիկ - Ա. Ղազար, 1960, վերահրատ.՝ 1998): Ըստնական են յայտնել նաեւ փորձեր՝ փաստարկելու այլ թուագրութիւնների հնարաւորութիւնը, տե՛ս, օր.՝ Մանասէրեան Ռ., Հայաստանը Արտաազգից միւլէն Տրդատ Մեծ, Երեւան, 1997, էջ 197-201: Թարութիւնեան Բ., Ե՛րբ է քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հռչակուել պետական կրօն, Հանդէս ամսօրեայ, ԾԺԷ տարի, Վիեննա, 2003, սիւն. 85-195 (դնում են 305-306 թթ.): Yevadian M., Christianisation de l'Arménie, Retour aux sources, vol. II, L'oeuvre de saint Grégoire l'illuminateur, Lion, 2006, pp. 365-370 (դնում է 294-296 թթ.): Ասկայն վերջին հեղինակները փաստօրէն խոսափել են Մարի-Լուիզ Ըօճնի փաստարկումների քննարկումից, ըստ որոնց՝ Հայոց դարձը (սկսելով Վրասից Գրիգորի ելքից) տեղի է ունեցել այսօրուանից ուշիկ 1703 տարի առաջ:

²⁴ Sb'u Garitte G., Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Rome, 1946, pp. 70-72, 97-99, 101-102, § 92, 98, 159, 163, 164, 170 (աշխարհաբար թարգմանութիւնը տե՛ս Ազաթանգեղոսի պատմութեան յունական նորայայտ խմբագրութիւնը /Վարք/, թարգմ. յունարէն քնագրից՝ Հ. Բարթիկեանի, Առաջարկ եւ ծանօթագրութիւններ՝ Ա. Տեր-Ղեռնդեանի, - Էջմիածին, 1966, է. էջ 28-34, Ը, էջ 46-51, Թ-Ժ, էջ 79-87, յատկ. տե՛ս էջ 51, 79, 84-85): Հմմտ. Առօռն Ա. Ա., Арменне-Армянск, с. 124-126: Նիկ. Մարտ անի վաղ յայտնաբերել եւ հրատարակել էր «Գրիգորի Վարք»-ի արարներն թարգմանութիւնը (Marr H., Хрещение Армян, Грузин, Абхазов и Аланов святым Григорием (Армянская версия), С. Петербург, 1905, հմմտ. Տեր-Ղեռնդեան Ա., Ազաթանգեղոսի արարական խմբագրութեան նորայայտ ամբողջական քնագիրը, Պատմա-քանասիրական հանդես,

(վերջինս, ըստ ամենայնի՝ մօտ 298-318 թթ. իշխած Վաչագան Ա Քաջ Արշակունին էր, այլ ոչ թե՛ շուրջ 338-374 թթ. գահակալած Ուտնայրը, որին վրիպմամբ Աղուանից դարձի իրագործող է հռչակել ուշ՝ է դարում ծնունդ առած աաներոյթը³⁵): Դրանից յետոյ յայտնի են Լուսաւորչի Գրիգորիս թոռան՝ Աղուանից (եւ Վրաց) «կաթողիկոս» ուղարկելը (մօտ 330 թ.), Զ դարի կեսերի ասորի պատմիչ Զաքարիա Հոնտորի վկայութիւնը այսրկովկասեան երկրների եկեղեցիների՝ Դուինի Հայոց կաթողիկոսի ենթակայութեան տակ գտնուելու մասին, է դ. սկզբին Հայոց հայրապետութեան նուիրապետութեան մէջ Աղուանից եկեղեցու համար արքեպիսկոպոսութեան կարգավիճակի սահմանումը (ճիշտ է, այս տեղեկատուութիւն արձանագրուած է լու Շ դ. կեսերին), Շ դ. սկզբում եղիա Արճիշեցու հետետողական ու յաջողուած պայքարը Աղուանից ինքնընծայ կաթողիկոս Ներսէս Բակուրի դէմ եւ արքիպագիտական նմանատիպ այլ փաստեր³⁶:

Անանիա Մոկացու յայտնի թղթում ներկայացուած պատկերից երեւում է, որ ասանդական կարգը չի վիճարկուել նաեւ Թ դ. վերջի Ժ դ. առաջին տասնամեակների շրջանում, երբ քաղաքական խառնակ իրավիճակից դուրսուած՝ Աղուանից չորս կաթողիկոսներ ծնունդրուել էին սեփական եպիսկոպոսների կողմից, առանց Հայոց հայրապետների համաձայնութեան: Բայց արդէն կարճ ժամանակ անց Մովսէս Դասխուրանցի պատմագիրն այնքան ոգեշնչուած էր Ժ դ. վերջերի՝

1973, 1, էջ 209-236 (Жанкоян А., Житие св. Григория Просветителя Армении по арабской сирийской рукописи 455, Ереван-Москва, 2009), պատկանուել են նաեւ երկի ասորական եւ քաղունի տարրերակները (Van Esbroeck M., Le résumé syriaque de l'Agéthane, Analecta Bollandiana, T. 95, fasc. 3-4, 1977, pp. 291-358; նոյնի՝ Un nouveau témoin du livre d'Agéthane, Revue des études Arméniennes, Nouvelle serie, T. VIII, Paris, 1971, pp. 13-17): 460-ական թթ. սկզբին Գիտ Արաիեզացի կաթողիկոսը (դեռ կոչուած՝ եպիսկոպոս) իր թղթում չի տալիս Աղուանից այս առաջին եպիսկոպոս Ռովմա Ասաւորչեցու անունը, ակայն կոչում է նրան «այր մի երանելի՝ ձեռնաշնչուայ յախկարտութիւն, ի Հոռվմ քաղաքէ, որ եկեայ էր ընդ Տրդատայ արքային» (ՊԱ, գլ. Աճա, էջ 20), երկի նոր հրատարակութիւնը տն՛ս Գիտ Արաիեզացի, Ռուրթ առ տարբե Վայէ, Գիտա-քննական քնաչիրը եւ առաջարանը Ա. Յակոբեանի, Մատենադիրը Հայոց, հ. Ա, է դար, Անթիշիս, 2003, էջ 1075-1089 (հատուածը՝ էջ 1081):

³⁵ Մանրամասն տն՛ս Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեայ թագաւորութեան ինդիրը Դ-Զ դարերի Աղուանքում, Հանդես անսորուայ, 2003, ՃԺ տարի, Վիեննա, սիւն. 70-84:

³⁶ Մանրամասն տն՛ս, օր.՝ Асатов А. А., Архаивы-Аныаи, с. 127-142.

վերը նշուած գաղափարով (կաթողիկոսների փոխադարձ ձեռնադրութիւն), որ չէր խորշում անգամ իր աղբիւրի քնագիրը կեղծելուց. ՊԱ, Գ. է գլխում նա արտագրել է 704 թ. Պարտաւի ժողովի ընդունած մի փաստաթղթից («Ձեռնարկ, զոր խնդրեաց եղիա՝ Հայոց կաթողիկոս ի ժողովոյն Աղուանից վասն միաբանութեան եւ ուխտի հաստատութեան Հայոց եւ Աղուանից». այն պահպանուել է նաեւ առանձին, այսպէս կոչուած «Էքսմիաձնական Գիրք թղթոց»-ի երկու գրչագրերում՝ ՄԱ, թիւ 2966, 3062 եւ նորերս գիտա-քննական քնագրով վերահրատարակուել մեր կողմից³⁷)՝ «պայմանեցաք առացի Աստուծոյ եւ ձերոյ հայրութեանդ, եթէ ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի՝ միաբանութեամբ աշխարհիս», որին յաջորդող քնագրի փոխարէն իր կողմից շարադրել է. «եւ Հայոց աթոռոյն ձեռնադրութիւն յԱղուանից աթոռակալէն լիցի, զի այս երիցագոյն է քան զՀայոցդ»³⁸ (ի դէպ, անկասկած՝ Դասխուրանցու հեղինակած այս կտորը պահպանուել է «Պատմութիւն Աղուանից»-ի միայն Բ խմբի ծիրն ձեռագրերում եւ Ա խմբի միակ վաղ՝ 1730 թ. ընդօրինակութիւն հ-ում, քանի որ ԺԸ դ-երկրորդ կէտում Ղունկիանոս դպիրը երկի հնագոյն՝ ԺԳ դարի Ժ գրչագրում պարզամիտ «քնագրագիտական» վերականգնում է կատարել՝ քերելով իր կարծիքով՝ «յետնամոյժը» եւ փոխարէնը վերը նշուած «Գիրք թղթոց»-ի գրչագրերից դնելով Ը դարի սկզբնաղբիւր-փաստաթղթի քնագիրը. «որպէս եւ էրն ի սրբոյն Գրիգորայ անտի, զի անդ ընկալաք զլուսատրութիւն եւ ճշմարտութեամբ գիտնմք, թէ զոր դուք ընտրէք՝ հաճոյ Աստուծոյ է եւ մեզ»³⁹։

Սակայն մեզ համար տուեալ դէպքում կարեւոր է ոչ այնքան Ժ դարի Աղուանցի եկեղեցական ու աշխարհիկ շրջանակների պատասխան պահանջի պատմական հիմնատրուածութիւնը (թէեւ վերջինի խախտում

³⁷ Յակոբեան Ա., եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի թղթերը (Ը դար), Հանդես անսրբայ, ՃԻԳ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2012, սիւն. 1-24։

³⁸ Տե՛ս ՊԱ, էջ 302, տողատակ 7-9։

³⁹ Մանրաման հմմտ. մեր նախորդ աշխատանքներում, Յակոբեան Ա. Յ., եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի նորայայտ թուղթը, Պատմաքննախրական հանդէս, 1981, 4, էջ 142-148; Յակոբեան Ա., Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, Բանբեր Մատենադարանի, 1986, 15, էջ 112-113; Ахонян А. А., Агбани-Аղայн, с. 152-154, 206-207, 262-263.

լինելը եւ կարեւոր ցուցիչ է. որպէսզի վստահութեամբ վերաբերուինք նախորդող դարերի ասանդոյթի հաստատութեանը), որքան այն, որ այդ՝ թէկուզ եւ հիմնազուրկ պայմանը փաստօրէն ընդունուել է: Եւ դա, կարծես թէ, ակնյայտօրէն ցոյց է տալիս ոչ այլ ինչ, քան այն օրինակելի խնամքն ու խորաթափանցութիւնը, որոնցով ժամանակի ընտրախափ պատասխանատու ներկայացուցիչները մտնելով էին աստական մասնատուածութեան խորացման պայմաններում էթնիկ համախմբութեան համար վտանգ ներկայացնող հասարակական միտումներին եւ անհրաժեշտութեան դէպքում չէին խորշում ընդհուպ ամենապարզ փոխզիջումների դիմելուց: Այստեղ տեսնում ենք, որ փոխզիջումն արուել է անգամ այնպիսի նորանկատ ոլորտում, ինչպիսին եկեղեցական կառոյցի աստիճանակարգն էր (իսկ նմանատիպ մի լուրջ իրողութիւն ունենք նաեւ աշխարհիկ ոլորտում, երբ կենտրոնական Բագրատունեաց իշխանութիւնն ինքն սկսեց ճանաչել եւ հաստատել ու ինվեստիտուրայով ապահովել տեղական մանր թագաւորութիւններին. աղբիւրները նկարագրում են այդպիսի հաստատումը Լոռու եւ Կարսի թագաւորութիւնների համար⁴³):

Ի դէպ, ինչպէս արդէն նկատուած է գրականութեան մէջ, հէնց Մատթէոս Ուոհայեցու՝ ԺԲ դարի առաջին կէտում շարադրուած «ժամանակագրութեան» արձանագրումների քովանդակութիւնից ու ոճից է ամենից լաւ երեւում (այդպէս նաեւ՝ Մխիթար Գօշի երկերից, ով հիմնականում ստեղծագործել է ԺԲ դ. երկրորդ կէտում), որ Ժ դ. վերջին իր՝ ըստ ամենայնի, բարձրակէտին հասած էթնոմասնատմանը միտուած ճզնաժամային գործընթացը (այդ պահին Հայոց Արեւելից կողմանցում կարող էր անգամ ձեւատրուել հայ էթնոսից անջատուած դուստր էթնիկ միատր՝ «աղուաններ» կամ «արեւելիներ» նոր ինքնանուանում-էթնոնիմով⁴⁴) ԺԱ դարում թուլացել էր ու մարել⁴⁵:

⁴³ Տե՛ս Մաթեոսեան Ռ., Տաշիր-Չորագետ (X դար - XII դարի սկիզբ), էջ 74-75, 120-123:

⁴⁴ Մանրամասն տե՛ս Առօլու Ա. Ա., Албания-Алуан, с. 267-272; Առօլու Ա. Ա., Мурадин П. М., Юзбашян К. Н., К изучению истории Кавказской Албании (по поводу книги Ф. Мамедовой "Политическая история и историческая география Кавказской Албании"), Դասնա-բանասիրական հանդէս, 1987, 3, էջ 169-175; Առօլու Ա., Gaistyan H., Concerning the Study of ethnic Processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Zagreb, 1988 (USSR Academy of Sciences, N. Mikloukho-Maklay Institute of Ethnography),

Ուսուցիչի պատմիչը պարբերաբար առիթ է գտնում՝ բազմազան ձեւերով նշելու «Աղոանք»-ի պատկանելութիւնը «Հայոց աշխարհին» (գրելով, որ՝ «աշխարհին Աղոանից, որ ասի հորին աշխարհ Հայոց, որ է աթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի»⁴³), ընդ որում՝ փաստօրէն ոչինչ չիմանալով Կուրի՝ էթնիկապէս թուն աղոանական ծախսակնեսակի մասին (որտեղ, ի դէպ, աղոանական հասարակական ընդհանրութեան՝ քրիստոնէութիւնը պահպանած հատուածի էթնոհամախմբման ճանապարհով արդէն տեղի էր ունեցել նոր՝ «ուղիներ» ինքնանուանմամբ էթնոսի ձեւաորումը⁴⁴): Բայց նոյնը տեսնում ենք արդէն ԺԱ դ. երկրորդ կեսին, Գրիգոր Մագիստրոս Պաշխատուն խօսքում. «ի մերում սեփիականին իսկ յԱղոանեանն աշխարհի ասան՝ կոչեցեալ Ծար...»⁴⁵:

Moscow, 1988, pp. 10-12 (վերաբրատ՝ Գայտեան Հ., Յօդուածներ, յուշագրութիւններ, հարցազրոյցներ..., Երեւան, 2002, էջ 154-155):

⁴³ Տե՛ս, որ՝ Մնացականեան Ա., Աղոանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջ, Երեւան, 1965, էջ 221-233:

⁴⁴ Մատթէոս Ուսուցիչի, Ժամանակագրութիւն, էջ 230: Տե՛ս նաեւ՝ Դաթիկ Անհողիկի (մօտ՝ 996-1048 թթ.) յայտնի կողմ Աղոանից Յովսէփ կաթողիկոսին. «Արդ՝ ժողովմա՛ գամնայն եպիսկոպոսեանոյ Հայոց աշխարհի, որ յԱղոանն են եւ ի բանակ այս հասի՛ր» (էջ 81), կամ՝ Բարսեղ Անեցու ձեռնադրման նկարագրութեան մէջ. «գնացր յաշխարհն Հայոց ի յԱղոան գաւառի...» (էջ 221): Հայոց Արեւելից կողմանցում ծնում եւ տեղեկագրմամբ Միսիսթար Գօշի մօտ եւ «Ապագայանութիւն հոսորվու Գանձակեցոյ» երկում) հմտ., որ՝ «ի ժամանակս թնակաբնութեանն Ղեմացոց, յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպասապոս եւ անտեղոյց շրջէին մնացորց իշխանաց, որ ընդ թեաւ աշխարհիս վարտեաց՝ ոչ հնազանդելով միմիանց, մանաւանդ պնդոյն, որ թնակեալ էին յամուս աշխարհին Արցախայ» (տե՛ս Հայոց նոր վկաները, Աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Անտոնեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23): Հմտ. Առտուհ Ա. Ա., Առճառ-Առյուծ, ս. 271-272.

⁴⁵ Այդ էթնուն առաջինը յիշատակում է Յովսէփեան պատմիչը (Յովսէփեան կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 258). «քանզի դրացից մեր եւ ազգ, որ շուրջ գմեաց են՝ Յունականք եւ եգիպացից եւ Գուգարացից եւ Նւրեացից, հիսիականք ազգը՝ թնակեաց առ ուտարն Կովկասու...»: Տե՛րին նշենք, որ նախորդող՝ «Գուգարացիք» անուամբ պատմիչը կոչում էր կախնեցիներին (ճանապարհներին ու վրացիներին հարեան):

⁴⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Բնագիրն առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով... յոս ընծայեց Կ. Կոստանեան, Ալեքսանդրապոլ, 1890, էջ 221: Նոյնն է նաեւ Վանական Վարդապետ Տառնեցոյ մօտ (ԺԳ դ. առաջին կես, երբ ձեռագրական ժառանգութեան մեծ մասը դեռեւս հրատարակուած չէ), ինչպէս նաեւ վերջինիս աշակերտ Կիրակոս

THE TESTIMONIAL OF MATTHĒOS URHAYETSI ON PROCLAMATION OF ANI THE CAPITAL CITY IN 961 (A NEW STUDY OF THE SOURCE)

The problem of authenticity of the single testimonial of Matthĕos Urhayetsi about the proclamation in year 961 of Ani the capital city is closely linked to the problems of correct time of lives of "Albanian" king Philippĕ and catholicos Yovhannĕs both indicated in the same source. It has been shown that while describing a solemn ceremony Matthĕos Urhayetsi has mixed different data of two different sources the latest of which is about the coronation ceremony of the Armenian king Gagik I (989/990-1017/1018) in 1007/1008. The Albanian catholicos Yovhannĕs, who accompanied the king P^harisis Philippĕ, an attendant of that ceremony, had probably participated in the Ani council of 1019 too, which has elected the Armenian catholicos Petros Getadardz.

Matthĕos Urhayetsi was mistaken by presenting Vachagan and Gagik (the princes of Gorozu, the mid 10th century) as ancestors of king Philippĕ, and Sevada (the king of Khachĕn, the mid 11th century) as well as the kings of Balq-Kapan Seneqerim (1072-1094/1096) and Grigor II (1094/1096-1166) as descendants of Philippĕ.

This study focuses on four episodes in the chronicle of Matthĕos Urhayetsi, which go back to his source, Yakob Sanahinetsi, a contemporary of the events described. It follows from these testimonies that in the early 11th century, the Armenian Church acquiesced to the demand of the Albanian Church that its catholicos should ordain his Armenian counterpart, just as the latter had the right to ordain the catholicos of Albania (Ahuank). This procedure marked a sharp departure from the old order, which emerged in the 4th century, when Christianity was adopted in Armenia (June 311) and, through Armenian intermediary, in Albania (early 315). In fact, this old order had been violated in the late 9th century, when political instability in Armenia prompted the Albanian bishops to appoint their catholicos independently. The efforts of the Armenian catholicos Anania Mokatsi (941-967, who blessed, in 961, the inauguration of Ani as the capital of Bagratid Armenia) to restore the old order had only a partial success.

Գանձակեցու (ԺԳ դ. կես) եւ հետագայ մատենագիրների երկերում (մանրամասն տե՛ս Արաքսյանյան Ա., Արլանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 229-233):

This "Albanian trend" (as expressed by Moses Daskhurantsi and other writers) was supported by the separatist aspirations of the elite, both lay and spiritual, of the Armenian-inhabited right bank of the Kur river (provinces of Artsakh and Utik). This trend, if developed, could split the Armenian people and provoke the emergence of a new Armenian-speaking ethnos with its own self-consciousness and self-designation, "Aluanians" or "Easterners". However, the evidence of Matthëos Urhayetsi, showing that on three or four occasions the Armenian catholicos was ordained at a council chaired by his Albanian counterpart (in Ani and in Hag^hbat), demonstrates that the Armenian spiritual elite found a way to suppress these separatist tendencies. It devised compromise solutions in contested matters just as the lay elite did in the late 10th century by investing local kings in exchange of their recognition of the Bagratid "shahanshah" as superior ruler. Due to this policy of mutual concessions but also to external threats, the separatist trends could be overcome during the next, 11th century, as shown by the authors who lived at that time or later (Grigor Magistros, Yakob Sanahinetsi, Matthëos Urhayetsi, Mkhitar Gosh and others).

«ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՐԵՎԵԼՔ» ՀԱՆԴԵՍԸ ԵՎ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ

Ռուսական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի և Նրա ղեկավար ակադեմիկոս արաբագետ, բյուզանդագետ ակադեմիկոս Վ. Բոզենի շուրջ համախմբված գիտնականների ջանքերի շնորհիվ Պետերբուրգը 19-րդ դարի վերջերից դարձել էր արևելագիտության միջազգային կենտրոններից մեկը: Բնութագրելով արևելագիտության անցած ուղին և հիմնավորելով նոր պայմաններով թելադրված «Քրիստոնեայ Արևելք» հանդեսի հիմնադրման անհրաժեշտությունը՝ Ն. Մառը, Վ. Բենեշևիչը և Բ. Տուրանը գրում էին. «Անցել են անդարձ այն ժամանակները, երբ գործը առաջ էր գնում առանձին հերոսական անհատների շնորհիվ, որոնք ստեղծում էին անանց նշանակության աշխատություններ կամ էլ անհրաժեշտ տեղեկությունները հավաքվում էին մահմեդական աշխարհի մասին եղած ուսումնասիրություններից: Այժմ արևմտաեվրոպական գիտությունը շարունակում է 17-18-րդ դդ. փայլուն կերպով սկսած գործը, բայց տարբեր պայմաններում և այլ մեթոդներով՝ հիմնվել են հարուստ ընկերություններ, որոնք կազմակերպում են հնագիտական արշավախմբեր-պեղումներ, գնում են ձեռագրեր և հնագիտական այլ առարկաներ, հրատարակում են ուսումնասիրություններ, համալսարաններում բացել են ոչ միայն Քրիստոնեյա Արևելքի պատմության ու գրականության ուսումնասիրման ամբիոններ, այլև միանգամայն նոր գիտական հաստատություններ: Նախածեռնել են քրիստոնեական շրջանի մատենագրության հուշարձանների շարքի հրատարակություն: Գոյություն ունեն մի քանի պարբերական հրատարակություններ, որոնք միավորում և ղեկավարում են այդ հսկայական աշխատանքը: Ընդ որում, գլխավորն այդտեղ միայն զուտ գիտական հետաքրքրությունները չեն (հատկապես Բյուզանդիայի հանդեպ), այլև պոլակտիկ ձգտումները՝ հասնելու կրոնական, քաղաքական և տնտեսական գերակայության Արևելքում. կաթոլիկ

հոգևորականությունը չափազանց ուժեղ է ներկայացված Քրիստոնյա Արևելքը հետազոտող եվրոպացիների շարքերում»¹:

Քրիստոնյա Արևելքի ժողովուրդների մշակույթի ուսումնասիրման ասպարեզում համեմատաբար քիչ բան էր արված, քանի որ եախապատվությունը ավանդաբար տրվում էր մահմեդական Արևելքի ուսումնասիրությանը, որ վաղուց էր սկսված և նշանակալի հաջողությունների էր հասել Ա. Շմիդտի, Վ. Բարթոլդի, Վ. Մմիսնովի, Վ. ժուկովսկու և ուրիշ շատերի ուսումնասիրությունների շնորհիվ:

Արևելքի ժողովուրդները պատմա-մշակութային կապերով էին կապված միմյանց հետ, ընդհանրապես քոլոր հարցերում, քացի կրոնականից: Առաջ քաշելով և զարգացնելով մշակութային բազմաթիվ ընդհանրությունների գոյությունը Արևելքի քրիստոնյա և մահմեդական ժողովուրդների միջև, Հ. Օրբելին գրում է. «Մահմեդական Արևելք» և «Քրիստոնյա Արևելք» տերմինների գոյակցությունը, որը մինչև այսօր էլ մեր ակադեմիական կենցաղից (բառապաշարից) վերացված չէ, սահմանել է նաև գիտական տեսակետների համապատասխան զարգացումը ու հանգեցրել այն մտքին, որ վրացիները, հայերը, ասորիները, ղպտիները և եթովպացիները որպես մեկ ամբողջություն հակադրվում են մեկ ուրիշ ամբողջության՝ պարսիկներին, թուրքերին, ջրդերին և արաբներին ոչ թե դավանական, այլ պատմամշակութային առումով: Լրիվ մոռացության է տրվում այն, որ եթովպացիների շիրմը հայերի հետ, անկասկած, տեղի է ունեցել, քայքայ միայն եկեղեցական ժողովներում և, զուգե, առանձին դեպքերում մեկ-երկու վանքերի կենցաղում, իսկ ամբողջ մնացած հայության կյանքն ու պատմական ճակատագիրը իր հիմնական տարածքում անբաժան է ընթացել պարսիկների, (հետագայում նաև) թուրքերի և ջրդերի կյանքից, միավորվելով նրա հետ այն քոլոր հարցերում, որոնք չեն վերաբերել կրոնական հավատալիքներին և ծեսերին...»²:

Քրիստոնյա Արևելքի ուսումնասիրությունը ուղղակի թելադրված էր ժամանակի գիտական պահանջներով: Դա անհրաժեշտ էր նաև հստակեցնելու համար մահմեդական աշխարհի մշակութային առանձնահատկությունները, անտիկ աշխարհի և Քրիստոնյա արևելքի

¹ Бенешевич В., Мэпп Н., Турев Б., Записка о значении и задаче журнала "Христианский Восток", Христианский Восток, 1912, т. 1, вып. 1, с. 1-2.

² Յուզբաշյան Կ., Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի, Երևան, 1987, էջ 81-82:

հետ նրա ընդհանրությունները և փոխհարաբերությունները³։ Անհրաժեշտություն էր առաջացել միավորելու ռուս գիտնականների աշխատանքները Քրիստոնյա Արևելքի ռաումնասիրման ասպարեզում։ Այլապես տարբեր՝ հաճախ ամենամասնատեսի տեղերում ցրված և այդ պատճառով էլ անհասանելի նյութերը պետք է հավաքել, մեկտեղել մատչելի դարձնել մասնագետներին։ Իսկ դրա համար միակ հնարավոր և իրագործելի միջոցը կարող էր լինել գիտական հատուկ ամսագրի ստեղծումը։ Այդ նպատակով 1911 թ. մայիսի 11-ին Ն. Մառը Գիտությունների ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքին է ներկայացնում Վ. Բենեշևիչի և Բ. Տուրանի մասնակցությամբ կազմած ծրագիր Ասիայի և Աֆրիկայի քրիստոնյա ժողովուրդների մշակույթների ռաումնասիրության հարցերին նվիրված աշխատանքների հրատարակման համար։

Այի քանի քննարկումներից հետո բաժանմունքը 1912 թ. հունվարի 11-ին որոշում է ընդունում հրատարակել աշխատանքներ Ն. Մառի խմբագրությամբ⁴։ Նոր հրատարակությունը, որ կոչվում էր «Քրիստոնեայ Արևելք», պետք է հրատարակեր Արևելքի բոլոր քրիստոնյաների մշակույթի վերաբերյալ ռաումնասիրություններ։ Հանդեսի խմբագրակազմը հավասարապես հետաքրքրված էր Արևելքի քրիստոնյաների մշակութային հարցերով, նրանց հոգևոր

³ Վ. Բարթոլդը գրում է մահմեդականների՝ որպես հույների ժառանգորդների և Արևելյան Եվրոպայում քաղաքակրթություն տարածողների դեմ մասին։ Տե՛ս Բարթոլդ Վ., Աշխատություններ, 1966, հ. 6, Մոսկվա, էջ 368 (ռուս.)։ Պատասխանելով Բարթոլդի այդ դրույթին՝ Ն. Մառը գրում է, որ մահմեդականներն իրենք անմիջականորեն չեն անցնում ոչ անտիկ, ոչ էլ հեղինակական աշխարհի հետ, և եթե նրանց նախնիները նույնիսկ յուրացնել են անտիկ աշխարհի մշակույթը, ապա միայն Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների միջնորդությամբ, հանդիսանալով վերջիններիս աշակերտները ին արևելքի մշակութային ժառանգությունը պահպանելու ասպարեզում։ Տե՛ս Христианство Востока, 1912, т. 1, кн. 1, с. 96։

⁴ Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Վ. Բարթոլդը, այդ վստիճությունը (պարբերականի փոխարեն տարեգիրք) չպետք է ազդեր նոր հրատարակության ոչ բունակալության, ոչ արտաքին ձևավորման վրա, քանի որ նյութի հրատարակման համար որոշակի ժամանակ չէր նախատեսվում։ Ենթադրվում էր հրատարակել ամսագիրը առանձին պրակներով՝ համաքված նյութի համեմատ և տարվա վերջին այդ քոլորը միացնել 25-30 էջանոց մեկ հատրի մեջ (տե՛ս Բարթոլդ Վ., ելջ. աշխ., էջ 378)։ Սակայն Բարթոլդն ու խմբագրության անդամները մի քիչ սխալվում էին, որովհետև հանդեսի յուրաքանչյուր հատր 300-400 էջ էր կազմում։

կյանքի լայն ընդգրկմամբ (շոշափվում էին պատմության, եկեղեցու, իրավունքի, գրականության և արվեստի հարցեր), և ոչ միայն անցյալի, այլև ներկայի ուսումնասիրությունը, որքանով վերջինս կարող էր նպաստել առաջադրված հարցերի հետազոտմանը և ըմբռնմանը: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվելու քրիստոնյա Արևելքի և Բյուզանդիայի ու Արևմուտքի, ինչպես նաև մահմեդական Արևելքի հետ փոխադարձ կապերի և փոխհարաբերությունների ուսումնասիրմանը²: Քանի որ Արևելք ասելով ամենուր հասկացվում էր դասական Արևելքը, այսինքն՝ եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Սիրիա, Պաղեստին, Իրան, ընտրվեց ենթավերնագիր՝ ավելի ճիշտ քնորոշումով՝ «Ասիայի և Աֆրիկայի քրիստոնյա ժողովուրդների մշակույթի ուսումնասիրությանը նվիրված» պարբերական:

Նախագծի հեղինակներն ընդգծում էին հատկապես Հայաստանի ու Վրաստանի պատմության և մշակույթի քազմակողմանի ուսումնասիրության կարևորությունը. «Բայց ավելի մոտ և անմիջական հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանը և Վրաստանը, որոնց ուսումնասիրությունը պետք է լինի ռուս արևելագետների նախընտրելի և շնորհակալ գործը»:

Սկզբում «Քրիստոնեայ Արևելք» հանդեսի աշխատակիցների թիվը մեծ չէր, իսկ խմբագրական խորհուրդը կազմում էին Ն. Մառը, Վ. Բենեշևիչը և Բ. Տոլուանը: Հանդեսի առաջին համարը լույս է տեսել մոտ 100 տարի առաջ, 1912 թ., Պետերբուրգում և ընդհատումներով շարունակվել մինչև 1922 թ.: Այդ տարիների ընթացքում հրատարակվել է վեց հատոր, յուրաքանչյուրը՝ երեքական պրակներով³: Նախատեսված և պատրաստված է եղել նաև յոթերորդ

² Ն. Մառը իր "Мир Ислама" հոդվածում գրում է. «ժամանակակից արևելագիտության հեթոական խնդիրներից մեկն է՝ պարզել մահմեդական արևելքի՝քրիստոնյա արևելքի հետ ունեցած մշակութային շփման բարեբար ճանապարհներն անցյալում: Այդ հարցը կարող է ներկայացնել ընդհանուր հետաքրքրության առարկա, ինչպես մեր հանդեսի, այնպես էլ "Мир Ислама"-ի համար, որն էլ մղում է մեզ ավելի մեծ համակրանքով ողջունել նրա երևան գալը»: *Свѣтъ Христіанскому Востоку*, 1912, т. 1, кн. 1, с. 96.

³ Հանդեսի մատենագիտությունը հրատարակվել է 1976 թ., տե՛ս «Քրիստոնեայ Արևելք» հանդեսի մատենագիտություն, (ռուս.), կազմ. Կ. Ալիբեյան, ՀԱՍՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆ. սենտոր, Բ. մատենաշար, հմր. 5(28), Երևան, 1976, 42 էջ: Տրանսիպի հայագետ Բենեար Ուսիեն Հայկ Պեպպեյանի (որ շատ էր գնահատում մատենագիտական աշխատանքները) խնդանքով թարգմանել է մեր կազմած

հատոր, սակայն հետագայում այդ հավաքված նյութերը հրատարակվել են Կովկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտի (Кавказский историко-археологический институт (իմաստարված 1917 թ. Թիֆլիսում), «Տեղեկագիր»-ում: Այսպիսով Գիտությունների ակադեմիայի որոշումով «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսը դադարեցնում է հրատարակությունը՝ համալրվելով-միանալով «Известия» - «Տեղեկագրին»: Հանդեսն առանձնանում էր իր քաջատապես գիտական քարձր մակարդակով: Այն հրատարակվել է արևելյան տարբեր լեզուներով: Հրատարակվել են նաև հայերեն, վրացերեն, եթովպերեն, արաբերեն մատենագրական քննադրեր, արձանագրություններ: Բավական է նշել, որ նրա մշտական աշխատակիցներ էին այնպիսի խոշոր գիտնականներ, ինչպես Վ. Բարթոլոմե, Ի. Կրասկովսկին, Հ. Օրբելին, Ի. Ջավախիշվիլին, Կ. Կելեյիժեն և ռուսական արևելագիտության այլ ներկայացուցիչներ: Հանդեսում հրատարակվել են Ն. Մառի քաղմաթիվ հոդվածները քննադրագիտության, ձեռագրագիտության, վիմագրագիտության վերաբերյալ: Հրատարակվել են Ն. Ադունցի, Կ. Կելեյիժեի, Գ. Հովսեփյանի, Լ. Մելիքսեթ-Բեկի, Ն. Ջանաշիայի հոդվածների գրախոսությունները: Ն. Մառի թարգմանությամբ հրատարակվել են հայ հեղինակների (Գ. Հովսեփյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյան) գործեր:

Ն. Մառի մտահոգությունը նաև նյութը առանց ուշացնելու հրատարակել և գիտական շրջանառության մեջ դնելն էր: Ենթադրվում էր հրատարակել հանդեսը առանձին պրակներով՝ հավաքված նյութի համեմատ և տարվա վերջին այդ քոլորը միացնել մեկ հատորի մեջ: Նախատեսվում էր հրատարակել ռուսերեն, լատիներեն և հունարեն: Այդ պայմաններում, իհարկե, «Քրիստոնյա Արևելք»-ը դեպի իրեն էր ձգելու միայն ոչ մեծ աշխատանքներ, գիտական շրջանառության մեջ մտցնելով նոր մտքեր և հետազոտիչ նյութեր. չնայած եղել են նաև քաջատարություններ՝ Գ. Հովսեփյանի, Կ. Կելեյիժեի, Հ. Օրբելու, Ն. Ջանաշիայի քաղվական ծավալուն

մատենագիտության հայագիտությանը վերաբերող հատվածները, նյութայամբ պահպանելով ծանոթագրություններն ու համարակալումը, և հրատարակել վերջինիս հիշատակին նվիրված ժողովածուի մեջ (տե՛ս Etudes Armeniennes in memoriam Haig Berberian, Dickran Kouymjian Editor, Lisboa, 1986, pp. 645-651):

աշխատանքները տեղ են գտել հանդեսի էջերում: Հարց էր առաջանում արդյոք նոր անազրի հրատարակությունը չէր խանգարի արևելագիտությանը նվիրված արդեն գոյություն ունեցող պարբերականներին, գիտական ուժերի ցրվածություն չէր առաջացնի: Գոյություն ունեցող "Византийский Временник"-ին նոր պարբերականը չի խանգարի, քանի որ մտածված կերպով պետք է շրջանցի և բացառի Արևելքի՝ Բյուզանդիայի հետ փոխհարաբերություններին վերաբերող այն քոչոր հարցերն ու նյութերը, որոնք "Византийский Временник"-ին ավելի հարմար են: Բացի հոդվածներից հանդեսն ունի «Մատենագիտություն, քննադատություն (գրախոսություն) և զանազան լրեր (գիտական) և նկատառումներ» բաժինները:

Ա. Քալանթարյանն ու Ա. Շանիծեն- հայերեն և վրացերեն ներկայացրել են 1911-12 թթ. հրատարակությունները, ռուսերեն թարգմանությամբ հանդերձ: Ի. Կրայկովսկին՝ 1912-1914 թթ. քրիստոնյա արաբական, Բ. Տուրանը՝ եթովպական 1912-1914 թթ., Ա. Կոցեիովսկին՝ ղպտիական 1912-1915 թթ. հրատարակությունները:

Ն. Մատի մասին, որպես մեծ գիտնականի, շատ է գրվել: Նա նաև փայլուն խմբագիր էր, ինչի մասին վկայում է հանդեսի յուրաքանչյուր էջը: Նրա ծանոթագրությունները և դիտողությունները հաճախ կատարյալ հոդվածի նշանակություն ունեն, որոնք էական սրբագրություններ են մտցնում հեղինակների հոդվածների մեջ, ամենևին չմթազանելով վերջիններիս աշխատանքը: Որոշ հոդվածներ առանց այդ ծանոթագրությունների կլինեին թերի և ոչ այնքան պարզ ու հասկանալի, ինչպես օրինակ Վ. Բոլոտովի «Հայկական եկեղեցական տարվա մասին», կամ Ն. Զանաշիայի «Արխագների կրոնական հառատայիքները» հոդվածները: Վերջինս ոչ միայն ծանոթագրվել է Մատի կողմից. Զանաշիայի հոդվածին անմիջապես հաջորդում է խմբագրի գրախոսությունը: Բազմաթիվ են Լ. Մելիքսեթ-Քելի, Ե. Թաղալչվիլու, Գ. Զուբինովի հոդվածների ծանոթագրությունները: Պետք է ասել, որ հեղինակները ոչ միշտ էին ընդունում խմբագրի դիտողությունները, հաճախ քանակե՛րի քննվելով նրա հետ, ինչպես օրինակ Հ. Օրբելին⁷ (նամակներ, էջ 300) հայերեն

⁷ Письма И. Орбели к Н. Марты, տե՛ս Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա, Երևան, 1974, էջ 300:

արձանագրություններն ուսումնասիրելիս: «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսում Ն. Մառի հրատարակած հոդվածների մի ամբողջ շարք նվիրված է հայ-վրացական բանասիրության հարցերին: Նրա հետ միասին այդ նույն հարցերով զբաղվում էին նաև Ի. Ջավախիշվիլին, Կ. Կելեյիձեն, Հ. Օրբելին, Լ. Մելիքսեթ-Քելեղ, Ա. Շանիձեն:

Լ. Մելիքսեթ-Քելեղ հաճախ էր գրում Կովկասի ժողովուրդների մշակույթի տարրեր քննազավառների նվիրված հոդվածներ: Հանդեսում հրատարակված նրա հոդվածներից ուշագրավ են "Ангелы-хранители", "Одна из надписей Агарцинского монастыря", "Кахтубанский храм", "Грузинская версия Агафангела и ее значение для грузинской историографии" և այլն:

«Քրիստոնյա Արևելք»-ի մյուս աշխատակիցը քննազոյցում և եկեղեցական մատենագրության պատմարան Կ. Կելեյիձեն էր: Ուշադրության արժանի են նրա հետևյալ հոդվածները՝ "Историко-географические отрывки", "Житие и подвиги св. Иоанна, католикоса Урхайского", "Житие Агафангела, католикоса Дамасского", "Грузинская версия арабского Жития св. Иоанна Дамаскина", "Иоанн Ксифилин, продолжатель Симеона Метафраста", "Житие Петра Нового, мученика Капетолийского". Լինելով հիմնականում վրաց եկեղեցական մատենագրության պատմության ուսումնասիրող Կելեյիձեն ոչ պակաս հաջողությամբ աշխատում էր նաև աշխարհիկ գրականության հետազոտության ասպարեզում:

«Քրիստոնյա Արևելք»-ում բավական մեծ տեղ էր հատկացվում ընդհանրապես վիճագրագիտությանը, մասնավորապես՝ հայկականին: Հայերեն արձանագրությունների հավաքմամբ և հրատարակմամբ զբաղվում էին բազմաթիվ գիտնականներ՝ Մ. Բրոսեն, Կ. Լանգլուան, Մ. Բժշկյանը, Ղ. Ալիշանը, Ա. Ջալալյանը, Հովհ. Շահխաթունյանը և ուրիշներ, սակայն նրանց հրատարակումները հաճախ պարունակում էին վրիպակներ, անճշտություններ և չէին բավարարում գիտական պահանջները: Հայկական վիճագրագիտության ասպարեզում մեծ վաստակ ունի Հ. Օրբելին և ոչ միայն իր հավաքած ու հրատարակած հարուստ նյութի շնորհիվ: Հանդեսի էջերում նա Ն. Մառի հետ միասին մշակել էր այդ արժեքավոր սկզբնաղբյուրների հանդեպ նոր գիտական մոտեցման

հիմքերը: Հ. Օրբելու հրապարակմանը 7-10-րդ դդ. հայերեն վիճակի արձանագրությունները դրվեցին գիտական շրջանառության մեջ: Այդ հրապարակումների համար Հ. Օրբելու պատվերով և անմիջական մասնակցությամբ ծուլվել են այն բոլոր փակագրեր-կցագրերը, որոնք հանդիպում են հայերեն արձանագրություններում և որոնք առաջին անգամ օգտագործվել են «Բագավանի 639 թ. արձանագրությունը» հոդվածը հրատարակելու համար: Օրբելու այդ հոդվածում տեղ են գտել 7-րդ դարի հայերեն մի քանի արձանագրություններ՝ Բագավանի, Բագարանի, Մրենի, Ալամանի, Արուհի: «Քրիստ. Արևելք» հանդեսում Հ. Օրբելին հրատարակել է նաև Կոմիտաս կաթողիկոսի, Անիի պալատական տաճարի (եկեղեցու) արձանագրությունները, Արտավազդ Կամսարականի տապանագիրը, Սանահնի կամուրջի, Թալիսի տաճարի, Այրիվանքի, Կարմիր վանքի, Մեծարանից, Վարազավանքի և այլ արձանագրություններ օժտելով դրանք 7-րդ դ. հայերեն 13 արձանագրությունների անունների ցանկերով և քառարանով: Հայերեն արձանագրությունների հրապարակմանը զուգահեռ նա «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսի էջերում հրատարակել է արձայն երկու շերտիների վրայի 1586 թ. հունարեն⁶ և հայերեն արձանագրությունները և 13-14-րդ դդ. խաչքարի վրայի արարերեն արձանագրությունը: Նա ուշադրություն է դարձնում ոչ միայն արձանագրությունների վրա, այլ նաև կատարված աշխատանքի արվեստին և ենթադրում, որ կիրառական արվեստի այդ նմուշները վկայություն են Լվովի հայկական գաղթավայրում արհեստների աշխույժ զարգացման:

Հ. Օրբելին նաև խմբագրել է «Քրիստոնյա Արևելք»-ի մի քանի պրակներ (1915-1916 թթ., հ. 4-5), ինչպես նաև հնագիտական ընկերության արևելյան բաժանմունքի պարբերական «Записки»-ն:

«Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսի մասին շատ քիչ է գրվել: Առաջին հատորը գրայտուել է Վ. Բարթոլոլո, իր խմբագրած «Мир ислама»-ամսագրի մեջ, որը ի տարբերություն «Քրիստոնյա Արևելք»-ի

⁶ Արձայն շերտիներով գրադվել են նաև Ա. Մարկովը և Պ. Երևշտեյտը: Հ. Օրբելն տեսնելով որ Մարկովը դեռևս 1898 թ. վերձանել է արձանագրությունը, և որ այն եկառնի տարբերվում է իր վերնամույթ-թարգմանությունից, հանդեսի հաջորդ պրակում իր փոքրիկ նախաբանից հետո, հրատարակել է նրանց հոդվածները:

նախատեսված էր ոչ միայն գիտական շրջանակների համար: Առաջին չորս հատորների և հիմնգործը հատորի երրորդ պրակի համար գրախոսություն է գրել Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, որ հրատարակվել է «Ազգագրական հանդես»-ում: Վերջիններն ըստ էության գրախոսություններ էլ չէին, այլ հանդեսի հատորներում տպագրված հոդվածների ոչ լրիվ ցանկեր:

Մի ուշացած գրախոսություն էլ հրատարակվել է 1959 թ., հեղինակը՝ Ն. Մենադարիշվիլին «ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի պարբերական հրատարակությունները արևելագիտության ասպարեզում 1917-1957 թթ.», հոդվածում ի թիվս մի քանի հրատարակությունների՝ (Византийский временник, Записки Вост. отд., Ученые записки ИВ) խոսում է նաև «Քրիստոնյա Արևելք» հանդեսի մասին, որի խմբագիր է համարում Վ. Բարթոլոմե, շիրոթելով հավանաբար "Мир ислама"-ը "Христианский Восток"-ի հետ: Հեղինակը բարձր է գնահատում վերջինիս գիտական մակարդակը, սակայն գտնում է, որ այնտեղ թույլ են արտահայտված երբ խելիքները և իրադարձությունները: Թերևս հոդվածագիրը ծանոթ չի եղել հանդեսի հրատարակման նախագծին, ըստ որի ժամանակակից հարցերի լրատրանսում չէր նախատեսվում, դա նրա ծրագրից դուրս էր: Այնուհետև եա գրում է, որ «Քրիստոնյա Արևելք»-ի թեման, օրինակ, հիմնականում տողորված է կրոնական մոտիվներով, պատմական աշխատանքները նվիրված են հիմնականում կրոնական՝ քրիստոնեական մատենագրության հուշարձանների և Քրիստոնյա Արևելքի երկրների՝ Հայաստանի, Վրաստանի, Ասորիքի (Սիրիայի) մշակույթների ուսումնասիրությանը, և որպես հաստատում իր մտքի օրինակ է բերում Հ. Օրբելու "Фрагмент крестного камня с арабской надписью в Тифлисе", Ա. Դյակոնովի "К истории сирийского сказания о св. Мар-Евгене", Լ. Մելիքսեթ-Քեկի, Բ. Տուրակի և ուրիշների այլ հոդվածներ⁶:

⁶ Հեղինակն, ինքուրե, ծայր աստիճան անարդարացի է իր մեղադրանքների մեջ: Անբերող է նույնիսկ ասել, որ այս հոդվածները ոչ մի կապ չունեն կրոնի կամ կրոնական աշխարհայացքի հետ, սակայն եթե նկատի ունենանք այն ժամանակը և իրադրությունը, երբ գրվել է այդ հոդվածը, ամեն ինչ հասկանալի է դառնում: Ինչ վերաբերում է բերված մնացած օրինակներին, ապա դրանք մի մասն են այն հանրային կրթի, որոնց հանդեպ չի ծարել գիտնականների հետաքրքրությունը և դեռ երկար ժամանակ դրանք ուսումնասիրությունների առարկա կրչառնան: Այն հանգամանքը, որ այդ կրթը վերաբերում է եկեղեցական մատենագրությանը, ամենին չի նսնայնում նրա

«Քրիստոնեայ Արևելք»-ը բացառապես գիտական հանդես էր, սակայն դա չէր խանգարում խմբագրությանը որոշակի համագործակցության մեջ լինել այլ պարբերականների հետ: Վ. Բարթոլդի խոստովանությամբ. «Քրիստոնեայ Արևելք»-ի և «Մահմեդական աշխարհ»-ի գիտական խնդիրների նմանությունը, ինչպես իրավացիորեն եջել է Ն. Մառը, ի թիվս բազմաթիվ այլ պատճառների, թույլ է տալիս մեզ ցանկանալ Ն. Մառի և իր աշխատակիցների նախածնունած հրատարակությանը երկար կյանք և հաջող պայքար ուս ընթերցող հասարակության անտարբերության դեմ, չբացառելով նրա ամենակրթված շերտերը, ուսական արևելագիտության բոլոր բնագավառները: Եթե արևելագիտության որևէ բնագավառ կարից ունի գիտության ավելի մեծ ուշադրության, ապա դա, իհարկե, քրիստոնեայ Արևելքի ուսումնասիրությունն է, Բյուզանդիայի ուսումնասիրության հետ կապված¹⁰:

«Քրիստոնեայ Արևելք»-ի մատուցած ծառայությունները արևելագիտությանը՝ նրան դնում են 20-րդ դ. եվրոպական ամենակարևոր պարբերական հրատարակությունների շարքում:

KARINE AVETYAN

REVUE "XRISTJANSKIĬ VOSTOK" ET JOSEPH ORBELI

Revue "Xristjanskiĭ Vostok" (Orient Chrétienne) paru à S. Petersbourg-Petrograd de 1912 à 1922, en six tomes de trios fascicules. La revue a beaucoup publié les articles sur l'Arménie, la Géorgie, la Syrie, l'Éthiopie médiévale. Au commencement N. Marr et ensuite J. Orbeli étaient rédacteurs de revue; on y trouve aussi de nombreux articles des N. Adontz, N. Marr, J. Orbeli, L. Meilksset-Bekov, B. Touraev, I. Kratchkovski, I. Djavakhichvili, K. Kekelidze.

Նշանակությունը, քանի որ ժողովուրդների պատմական անցալի հուշարձաններ են, որոնց մեջ արտացոլվում է երկրի ներքին կյանքը, հասարակական, քաղաքական իրադարձությունները, ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքը և այլն: Այդ հուշարձանները մի շարք դեպքերում օգնում են պարզել և վերականգնել ժամանակի որոշակի հատվածում տվյալ ժողովրդի անցած պատմական ճանապարհի շատ կողմեր:

¹⁰ Տե՛ս Բարթոլդ Վ., նշվ. աշխ., էջ 286:

**ԴՆՆԻ ԴՇ ՈՒԺԺՄՈՆԸ «ԱՐԵՎԵԼԲ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ»
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ՈՐՈՆՈՄՆԵՐՈՒՄ**

Հայտնի փոխտուփա, էսսեիստ, գրող Դննի դը Ռուժմոնն արդեն հայ գրական և գեղագիտական մտքի սեփականությունն է: Եվ եթե ընդունենք այն տեսակետը, որ ամեն մի թարգմանվող հեղինակի ճակատագիր տվյալ մշակութային աշխարհում մեծապես կախված է նրա թարգմանչից, ապա կարելի է փաստել, որ ֆրանսերենի գիտակ, հմուտ թարգմանիչ և լայն իմացությունների տեր Ալեքսանդր Թոփչյանի ուժմոնյան շարքը (թվով հինգ գիրք⁷) դառնում է ընթերցող հասարակայնության և առավելապես միջնադարագետ քննասերների ու մշակութաբանների սեղանի գիրքը: «Մերը և Արևմուտքը» (Երևան, 2007), ինչպես նաև դրա շարունակությունը հանդիսացող «Սիրո առասպելները» (Երևան, 2011), Դննի դը Ռուժմոնի ամենահայտնի ուսումնասիրություններն են, որոնք թարգմանվել են տասնյակ լեզուներով և գրախոսվել ժան Դոլ Սարտրի նման մեծությունների կողմից:

Խորհրդային համեմատաբաններից շատերը (А.Д. Михайлов, Е.М. Мелетинский) հիշատակել են Ռուժմոնի «պոպուլյար տեսությունը», և մենք տեսական աշխատություններում միշտ զգացել ենք նրա ներկայությունը, սակայն այսօր, մեզ բացառիկ հնարավորություն է տրված առանց միջնորդավորված մեկնաբանության ծանոթանալու «Միասնական մշակութային եվրոպայի» գաղափարակիր Ռուժմոնի մտքի հոսքին, ընդգրկուն համեմատություններին, փաստական վկայություններով ամրագրված բազմաթիվ հարցադրումներին, իր ընթերցողի ինտելեկտին ապալինած՝ հայտնի ու անհայտ անուններին, թևավոր խոսքերին, սուրբգրային մեջբերումներին ու արձագանքներին երբեմն, մեղմ ասած, անսպասելի համեմատական զուգահեռներին,

⁷ «Եվրոպայի 28 դարերը», Երևան, 1996: «Մտածել ձեռքերով», Երևան, 1999: «Նամակներ առումպին ռումբի մասին», Երևան, 2000:

ինչպես օրինակ՝ Կյերկեգոր-Համլետ¹: Ճիշտ է, նշված համեմատության օրելկոսները համազոր չեն իրենց իրական և գրական-գեղարվեստական ծագումով, ինչպես նաև ժամանակագրական առումով, սակայն համամարդկային տիպաբանություն են փաստում: Համեմատության թանձրույթն է՝ հզոր անհատների կողմից իրենց տրված առաքելությունը վերանձնական դարձնելու և սիրուց բարձր դասելու իրավունքը:

Ռուժմոնի նշված գրքերը մեզ համար ճանաչելի են դարձնում տարբեր քաղաքակրթությունները, էթնիկ մշակութային աշխարհներն ու բոլոր պատմական ժամանակաշրջանները մերձեցնող և միավորող այն ֆենոմենը, որը կոչվում է Սեր: Այն ունի բազմաթիվ որակներ՝ էրոս, սեր Ազապե, սեր պլատոնական, սեր առ Աստված, սեր զգայական-կիրք: Ըստ Ռուժմոնի՝ հենց տրիստանյան («Տրիստան և Իզոլդա») լեգենդար սեր-կիրքն էր, որ իր տարրերակներով երկար դարեր մնում էր որպես նախատիպ համաեվրոպական մշակույթում զարգացող սիրային զգացումի այն տարատեսակների, որոնք արվեստում (օրինակ՝ Վազներ) ու գրականության մեջ դրսևորվում էին «սեր-մահ» ողբերգական մոդելով: Ռուժմոնը խոտվահույզ հոգիներին, որոնք տառապանքի ու մահվան մեջ էին տեսնում սիրո հաղթանակը, ճանաչում է նաև այլ աշխարհներում, օրինակ՝ իսլամական մշակույթում (Նիզամի), արաբական սիրային քնարերգության մի տեսակում, որը Բանու Օզրա ցեղի անունով կոչվում էր օզրայան, որտեղ սիրահարը եթե սիրում էր, ապա միայն՝ մեռնելու գնով:

Այդօրինակ բազմաթիվ ընդհանրություններն են Ռուժմոնի որոնումների պատճառը, որ նա Տրիստանի և եվրոպական տրոպարտոների կոլոտոազ սիրո արվեստը խարսխում է կատարների միատիկ գաղափարներին, որն էլ իր հերթին, ըստ նրա, ընդերքային կապ ուներ իրանական դուալիզմի (մանիքեություն) և արաբական սուֆիական հայացքների հետ:

Ռուժմոնի ամեն մի հարցադրումը և ամեն մի դիտարկումը տասնյակ ճառագայթներով մուտք է գործում բազմաթիվ գիտական ասպարեզներ՝ գրականություն, փիլիսոփայություն, հոգեբանություն,

¹ Դենի ռը Ռուժմոն, Սիրո առապելները (գրականագիտական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 73:

երաժշտություն, պատմություն, կրոն, հոգեվերլուծություն: Եվ այդ ամենը՝ փաստարկելու համար մի կարևոր դրույթ, այն է՝ եվրոպական միջնադարյան մշակույթը խանդավառ ջանադրությամբ որդեգրում է դժբախտ սիրո գաղափարը, որին ուղեկցում է սիրային-զգայական կրքի և ամուսնության ինստիտուտի «բախումը»: Այստեղ անթացույց են նիցչեյան արծազանքները, եթե հիշենք նրա՝ աՖորիզմի ուժ ստացած մի դրույթը, թե ամուսնությունը սեռական կյանքի ամենաստապատիր ծնն է:

Ռուժմոնի նախասիրություն հանդիսացող էսեի ժանրը նրան ինչ-որ տեղ ազատել է Արևելք-Արևմուտք բազմաշերտ ընդհանրությունների ծագմանաբանությանը և դրանց տարբեր դրսևորումներին որոշակի և հստակ պատճառաբանություն տալու պարտավորությունից, մանապես, որ նա անկաշկանդ «շրջում է» դարձրում և մշակույթներում: Բազմաթիվ եզրահանգումներ և հիպոթեզներ արդյունք են հենց այդ ազատ ու խիստ անհատական համեմատությունների՝ Կյերկեգորը և Դոն ժուանը, Կյերկեգորը և Տրիստանը, Նիցչեն և Կյերկեգորը²: Համեմատության ոգին, իհարկե, հայտնի է դառնում: Դոն ժուանը և Տրիստանը որպես հակաթեզներ ռուժմոնյան լայն ընդհանրացմամբ ներկայացնում են հենց նույն եվրոպայում կայացած երկու արժեքներ՝ ասպետական պատվի կոդեքս և բարոյական նիհիլիզմ:

Ինչ որ տեղ կարծես կախյալ է մնում մանիքեություն - կատարներ - տրուբադուրներ, նեոպլատոնիզմ - սուֆիզմ - տրուբադուրներ «խառնաշփոթ» և «անհավանական» համադրությունը³ որում, ի դեպ, անսքող է նաև իսլամի ներկայությունը: Այս համադրությունն ապացուցելու համար Ռուժմոնն առավելապես ապավինում է, մեր կարծիքով, «իսկ ինչո՞ւ ոչ» տարբերակին:

Իրականում պարսիկ սուֆի պոետների արվեստը կարծես այլ քան է ապացուցում, այն, որ սուֆիզմի հետ պոեզիա մուտք գործեց երջանիկ սիրո գաղափարը, քանի որ այն խարսխված էր սիրեցյալի (Աստծո) հետ հանդիպման, միացման և իրար մեջ տադրայունվելու միատիվական-էքստատիկ գաղափարին և զգացմանը: Ճիշտ է, դա

² Դենի ոչ Ռուժմոն, Սիլո առասպելները, Երևան, 2011, էջ 95-118:

³ Նույն տեղում, էջ 104:

քանաստեղծությունը երկիմաստ մեկնաբանելու հնարավորություն էր տալիս, աղետալուների համար սիմվոլիկ լեզու և մտածողության այլ համակարգ էր դառնում: Բայց միայն աղետալուների: Մյուսները տեսնում էին հարազատ, կարծրատիպ կառույցը՝ սիրեցյալ-տառապանը:

Այնուհանդերձ, էսսեն արգելք չէ, որ Ռուժմոնն իր լայնախոհ զուգահեռներով, նուրբ դիտողականությամբ, ընդմիջվող «զանազան»⁴ արժանահիշատակ զրույցներով, երբեմն պատկերավոր և զգացմունքային դատողություններով ընթերցողին ուղղորդի նորանոր նկատառումների, մղի մտովի ռուժմոնյան մոդելը նորից ու նորից սեփական կամ լավ ծանոթ այլ միջնադարյան պոեզիայի վրա տեղադրելու ցանկությանը:

Օրինակ, ասեմք, ո՛ւմ համար է գաղտնիք, որ հայ միջնադարյան տաղերգության մեջ գերակայում է սեր-մահ, սեր-տառապանք, սեր-ավերածություն կարծրատիպը, սիրելիի իղեսպականացումը, հատկապես նրա արտաքին-պատկերագրական նկարագիրը, որն արդեն սիրահարի համար տանջանքի պոտենցիալ աղբյուր էր դառնում: Բայց, մինչև օտար ազդեցություն և «հյուր» երևույթ որոնել, առաջին հերթին փորձում ենք դրանց ծագումը փնտրել սեփական պոեզիայի ավանդույթներում, միջնադարի հոգևոր մշակույթի արժեքների և էթետիկական գիտացության դաշտում՝ երբեք չմերժելով նաև հարևան քաղաքակրթության ընդերքային և ուղղակի ազդեցության հնարավոր և օրինաչափ պարագան:

Գրականագիտության անվերջ քննարկվող և վիճահարույց խնդիրներից է արևելյան և արևմտյան-կուրտուազ պոետիկայի զարմանալի նմանության հանգամանքը⁵:

Գուցե 30-ականներին դեռևս հստակ չէր ձևավորվել համեմատական գրականագիտության հիմնական եզրաքանությունը՝ ուղղակի ազդեցություն, տիպաքանական զուգահեռ, գեներտիկ ընդհանրություն և շփման քարձրագույն ձև՝ սինթեզ: Այնուհանդերձ Ռուժմոնի պատմահամեմատական վերլուծությունը մեթոդաքանական ճշտություն է արտահայտում, երբ փաստարկում է, թե գաղափարներն

⁴ Ելույն տեղում, էջ 166:

⁵ Հմնտ. Դեմի ող Ռուժմոն, Սերը և Արևմուտքը (պատմափիլիսոփայական ուսումնասիրություն), Երևան, 2007, էջ 104:

ու նրանց պատկերավոր ձևակերպումները Արևելքից հասնում էին «...մինչև արաբական Իսպանիա և Պիրենեյան լեռներն անցնելով՝ Ֆրանսիայի հարավում գտնում մի հասարակություն, որն ասես սպասում էր լեզվական այդ արտահայտչամիջոցներին, որպեսզի ասի այն, ինչը չէր համարձակվում կամ չէր կարողանում խոստովանել ո՛չ կղերականների լեզվով, ո՛չ էլ ռամկական խոսվածքով: Կուրտուազ բանաստեղծությունը ծնվել է այս հանդիպումից»⁶:

Այսպիսով, Ռուժմոնը չի ժխտում միգրացիայի երևույթը և նրա հայտնի ճանապարհը (արաբական Իսպանիա), ավելին, կծու հեզնանցով է պատասխանում հայտնի արևելագետների արաբական ազդեցությունը մերժող «անվերապահ կեցվածքին»⁷: Մյուս կողմից՝ փորձում է «...կուրտուազ պոեզիայի հիմնական գաղտնիքն ավելի մոտիկ տեղում փնտրել, այսինքն՝ իր տեղում, հենց այն միջավայրում, որտեղ ծնունդ է առել»⁸:

Այսինքն՝ եվրոպայում արդեն կար պատրաստի ենթահող նորնեկ երևույթը ընդունելու, ադապտացնելու և արագորեն զարգացնելու:

Իհարկե, հյուր երևույթը պասսիվ յուրացում չէ, այլ «հյուրընկալ» ժողովրդի էթնոմշակութային գիտակցության և հոգեկան կերտվածքի (mentality) միջով անցած և յուրացված մի նոր որակ: Ընթերցողին մնում է ճիգ գործել, մտորել թե՞ր ու դեմի բարդ խնդիրը, և մենք չենք հակադրվում այդ գայթակհությանը:

Ասեմք, 14-րդ դարում ՀաՖեզը Սամարղանդն ու Բուխարան նվիրում էր իր սիրելի մի խայիս⁹, նա ի՞նչ է, կարդացե՛լ էր պրովանսյան տրոպադուրներին, որոնք սիրելյալին էին նվիրում եվրոպայի հանրահայտ երկրամասեր ու երկրներ: Կամ մեր թշկուրանցին, որ մի համբույրի արժեքը համարում է երզնկան, Հաբեշտանը, Եմենը, Հողկաստանը, ի՞նչ է, անպայման ուզում էր ետ չմնա՛լ ՀաՖեզից: Անշուշտ, ո՛չ: Միջնադարյան մարդու գիտակցության մեջ ամենաթանկ արժեքները տարածքներն էին, որ ավատատիրական պետության հիմքերի հիմքն էր՝ ֆեոդալը ռազմիկ է՝ նվաճող: Իսկ

⁶ Ընդգծումը մերն է, Ա.Կ., տե՛ս Սերը և Արևմուտքը, էջ 110:

⁷ Տե՛ս Սերը և Արևմուտքը, էջ 109:

⁸ Նույն տեղում, էջ 74:

⁹ Տե՛ս Hafez, Divan, Tehran, 1374.

պոետը իր ժամանակի զավակն է և նա նվիրում է իր պատկերացմամբ ամենաարժեքավորն ու թանկը, թեկուզև այն իրենը չէ:

Չենք կարող չհիանալ հայտնի միջնադարագետ, մշակութաբան Ա. Գուրկիչի այն եզրահանգմամբ ու ձևակերպմամբ, թե «...հասկացությունների համակարգը և տերմինաբանությունը ավատատիրական և իրավական է՝ «ծառայություն», «նվիրատվություն», «վասալական երդում», «սենյոր»: Այդպիսին է սիրային քառապաշարը, որի միջոցով նա վարում է իր սիրային խոստովանությունը¹⁰: Այսինքն, գրական և մշակութային ընդհանրությունը պատմական կատեգորիա է: Դրույթ, որ դեռևս 30-ականներին հիմնավորվում է Ռուսիայի մի սրամիտ ձևակերպմամբ՝ «Սիրո աստվածը մի աղեղնավոր է, որ մահացու սլաքներ է արձակում, կինն անձնատուր է լինում տղամարդուն, ով նվաճում է իրեն.....¹¹»: Իրավամբ՝ աղեղ, նետ, նվաճել, հանձնվել, մեռնել տերմինաբանությունը, պատկերավոր մտածողության ողջ համալիրը ծնվում է ավատատիրական հասարակարգի կենսակերպից, որը բոլոր երկրներում, սակայն տարբեր ժամանակներում կրկնվում է:

Ահա թե ինչն է միավորում միջնադարյան տարբեր գրականությունները՝ պրովանսյանը, արաբականը, պարսկականը, հայկականը, որ թվում է, թե հենց նույն գեղեցիկ սիրուհին և հենց նույն տառապյալ սիրահարը մի գրականությունից տեղափոխվում է մի այլ:

Այսպիսով, մշակութային առնչություններում Ռուսիան ընդունում է և՛ տիպաբանությունը և՛ ուղղակի ազդեցությունը և՛ սինթեզը:

Մեր հիշողության մեջ մնացել է անզիացի արևելագետ Մոնտգոմերի Ռոտտի մի ակնարկը՝ արված նրա գրքի ռուսերեն թարգմանության առաջաբանում. «Արաբները ինչ-որ չափով հասկանում են, որ իրենց մշակութային նվաճումները հաճախ նսեմացվում են Եվրոպացիների կողմից», իսկ Գյոթեն գրում էր. «Եթե մենք ուզում ենք մասնակցություն ունենալ հոյակապ մտքերի արարման ընթացքին, ապա մեզ հարկավոր է նմանվել համայն արևելյանին, ինքը՝ Արևելքը, մեզ մոտ հյուր չի գա»: Գյոթեն լավ գիտեր, որ Արևելքը ոչ թե հյուր էր եկել, այլ եկել էր որպես նվաճող, 711

¹⁰ Гуревич А., Категории средневековой культуры, Москва, 1972, с. 28.

¹¹ Մերը և Արևմուտքը, էջ 252:

թ.ին քախվել էին ոչ միայն ասպետական թորերը, այլ նաև քաղաքակրթությունները, որ Ջիբրալթար անունը նեղուցի վրա (Ալ-Թարիդի (եռ) արարների թողած միակ հետքը չէր, որ այդ հանդիպումից ծնվեց մի հրաշալի մշակութային ֆենոմեն, որի գաղափարն ինքն էլ տեսականացրեց՝ «Արևմտյան-արևելյան սինթեզ»:

Օտար մշակութային ճշմարիտ գիտակցումն ու դրանց նկատմամբ հոգատար վերաբերմունքը մեծությունների դասերն են:

Ռուժմոնի հիշյալ գրքերը մեծարում են սեփական՝ եվրոպական հոգևոր արժեքները, քայց և հարգանք ու գնահատանք են արտահայտում այն ժողովուրդների հանդեպ, ում հետ միասնաբար ստեղծվել են համաշխարհային քաղաքակրթության «մուտ» ու «լուսավոր» մի հատվածի՝ միջնադարյան կոչվող մշակույթի հուշարձանները:

«Սերը և Արևմուտքը» գրքի հետզրույթությունում հեղինակը խոստովանում է. «Իմ աշխատությունը, որ չափազանց տարբեր նշանակություններ ունի և անդասակարգելի է. վայրենի ձևով առնչվում է բազմաթիվ դիսցիպլինների...»¹²: Իրավամբ, նա մուտք է գործում ոչ միայն բազմազան ոլորտներ, այլ նաև բազում դարեր և ժամանակներ: Եվ այդ ամենը նշված գրքերի 20-ից ավել գլուխներում և հարյուրավոր ենթամասերում, որոնց անդրադառնալու համար մեր ընտրած ժանրը քավարար չէ: Թող ամեն ոք ինքն ընտրի շվեյցարացի մեծ ինտելեկտուալի գործերից ճշմարիտը քաղելու իր քանակին:

Չնայած թարգմանության որակը ֆրանսերենի գիտակների ասպարեզն է, սակայն ուզում ենք ասել, որ թարգմանիչն իր մաքրամաքուր հայերենով և քնազրին հարազատ մնալու ջանքերով մեզ է հասցրել ռուժմոնյան տեքստերի և՛ գաղափարաբանությունը և՛ գիտական արտիստիզմը:

Ռուժմոնը լայնածավալ նյութի, խիտ ու պատկերավոր վկայակոչումների, վերացական դատողությունների, քառախաղերի, եզրերի և այլալեզու արտահայտությունների մի այնպիսի տարախ է տեղում, որ շվարած ընթերցողին երբեմն թվում է, թե հեղինակն ու թարգմանիչը, որ հընթացս նաև ծանոթագրում է, մրցում են իրար հետ:

¹² Սերը և Արևմուտքը, էջ 352:

Երախտագիտություն բոլոր թարգմանիչներին, որոնք մեզ համար պատուհան են բացում դեպի այլ աշխարհներ:

ARMANUSH KOZMOYAN

DENIS DE ROUGEMONT IN THE QUEST FOR "EAST-WEST" CULTURAL CONNECTIONS

The recent years Armenian scientific-literary heritage has been significant with the 20th - century writer Denis de Rougemont's classic works "Love in the Western World" and " The Myths of Love " which deal with intercultural issues: the author traces the evolution of Western romantic love from its literary beginnings bringing together historical, religious, philosophical, and cultural dimensions.

At the heart of these works lies the phenomenon of love that united various cultures and societies of the medieval world. In this context, some peculiarities of medieval Armenian poetry become more evident.

Also, de Rougemont illustrates elements of unity that include genetics, direct influence and synthesis.

Translator Alexander Topchian remains faithful both to style and artistic value of the original French text.

**«ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ» ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ**

1. Արևելագիտական ժողովածու - Հատ. I: Եր., ՀՍՄՆ ԳԱ հրատ., 1960, 402 էջ:
2. Արևելագիտական ժողովածու - Հատ. II: Եր., ՀՍՄՆ ԳԱ հրատ., 1964, 380 էջ:
3. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. III, Արաբական երկրներ: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 227 էջ:
4. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. IV, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 405 էջ:
5. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. V, Թուրքիա: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 449 էջ:
6. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VI, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 434 էջ:
7. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VII, Բրդազիստություն: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 383 էջ:
8. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VIII, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 404 էջ:
9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. IX, Արաբական երկրներ: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 397 էջ:
10. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. X, Թուրքիա: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 329 էջ:
11. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XI, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 345 էջ:
12. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XII, Թուրքիա: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 276 էջ:
13. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIII, Բրդազիստություն: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 285 էջ:
14. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIV, Արաբական երկրների ներքին և արտաքին քաղաքականության ժամանակակից պրոբլեմներ: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, 315 էջ:
15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XV: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 341 էջ:
16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVI: Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1996, 270 էջ:

17. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVII: եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1998, 240 էջ:
18. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVIII: եր., «Ձանգակ-97», 1999, 236 էջ:
19. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIX: եր., «Ձանգակ-97», 2000, 218 էջ:
20. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XX: եր., «Ձանգակ-97», 2001, 349 էջ:
21. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXI: եր., «Ձանգակ-97», 2002, 405 էջ:
22. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXII: եր., «Ձանգակ-97», 2003, 332 էջ:
23. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXIII: եր., «Ձանգակ-97», 2004, 568 էջ:
24. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXIV: եր., «Ձանգակ-97», 2005, 536 էջ:
25. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXV: եր., «Ձանգակ-97», 2006, 476 էջ:
26. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXVI: եր., «Աստղիկ», 2007, 316 էջ:
27. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXVII: եր., «էդիթ Պրինս», 2009, 272 էջ:
28. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXVIII: եր., «Ձանգակ-97», 2011, 352 էջ:

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԹԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

XXIX

ISBN 978-9939-68-311-9

Հրատարակչության տնօրեն՝
Էջաղրոջ

Է. Մկրտչյան
Գ. Հարությունյան

Տպագրությունը՝ մխեթ: Չափանք՝ 60x84/16: Թիտղղ՝ մխեթ:
Մտփանք՝ 22 տպ. մտմ.: Տարաքանակը՝ 300 օրփանք:

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՄՎՎՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, Ինտ.՝ (+37410) 23-25-28
Օտարալեմեն՝ (+37410) 23-25-99, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am





[3000p.]

2014. № 29